

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin

anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş

“XXI ƏSRDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ

MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜASİR NƏZƏRİ

VƏ PRAKTİKİ YANAŞMALAR”

mövzusunda

ELMİ-NƏZƏRİ KONFRANSIN

MATERİALLARI

(5 may)

Bakı – 2022

MƏSUL REDAKTOR:

Dürdanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının
Konstitusiyə hüququ şöbəsinin müdiri, h.ü.f.d.

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Ceyhun QARACAYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin hakimi, h.ü.e.d.

2. Rövşən İSMAYILOV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin hakimi, h.ü.f.d.

3. Rauf QULİYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının rəhbəri

4. Nigar DÜNYAMALIYEVƏ

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının
beynəlxalq hüquq və əməkdaşlıq şöbəsinin müdir müavini, s.e.ü.f.d.

Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda 5 may 2022-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları. 2022, 312 səh.

ISBN: 978-9952-445-47-3

M Ü N D Ə R İ C A T

Fərhad ABDULLAYEV	Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Sədri Cənab Fərhad Abdullayevin açılış nitqi.....5
Səbinə ƏLİYEVƏ	Vətən müharibəsi və postmüharibə dövründə insan hüquqlarının müdafiəsində Ombudsmanın rolu8
Anar BAĞIROV	Müasir texnologiyalar ədalət mühakiməsinə çatımlılığın başlıca aləti kimi: təkliflərlə18
Rövşən İSMAYILOV	Судебная доктрина конституционно-конформного толкования законов22
Seyhun QARACAYEV	Роль Конституционного суда Азербайджанской Республики в развитии конституционного законодательства28
Aytən MUSTAFAZADƏ	Süni intellekt səhiyyədə: insan hüquqları kontekstində36
Aydın SƏFİXANLI	Место прав интеллектуальной собственности в системе прав человека и международно-правовой защиты44
Habil QURBANOV	Cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji tədqiqinin aktual problemləri.....54
Dürdanə MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyin tənzimlənməsi məsələsinə dair59
Namiq ƏLİYEV	Кюрекчайский трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года68
Tural ASLANOV	Ulu öndər Heydər Əliyev: Müasir müstəqil Azərbaycanın memarı80
Nigar DÜNYAMALIYEVƏ	İnsan hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik kontekstində88
Əmir ƏLİYEV	XXI əsr və insan hüquqlarının müdafiəsində yeni istiqamətlər95
Xəyyam İSMAYILOV	Siyasi-hüquqi sistemin inkişafında mənəvi dəyərlərin rolu və əhəmiyyəti105
Rəşad ƏZİZOV	Azərbaycanda süni intellektin tətbiqi. Qanunvericilik üçün yeni çağırışlar (problemlər) və aktual məsələlər115
Məhəmməd İMANLI	Erməni terrorizmi – qlobal təhdid122
Zamiq ASLANOV	İnsan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi sağlamlığın qorunması hüququnun məzmunu128
Fəxrəddin NAĞIYEV	Konstitusiyaya hüququ elmi: inkişaf mərhələləri və meyilləri ..135

İlham ƏLİYEV	Вопрос учета норм морали в правотворчестве145
Müşərrəf ƏLİYEV	İslamda və milli qanunvericilikdə nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və nikaha mane olan hallar (müqayisəli təhlil)151
Seyfulla ASLANOV	Yaşamaq hüququnun təmini sahəsində hüquqi tənzimləmənin aktual məsələləri (soyqırım cinayətləri kontekstində).....158
Şəlalə HƏSƏNOVA	Законодательство об ответственности за посягательства на авторские и смежные права166
Reyhan CƏFƏROVA	Konstitusionalizm və müasir Azərbaycanda siyasi sistem173
Samirə MƏMMƏDOVA	Некоторые положения о развитии авиационной безопасности178
Bayram ORUCOV	Antimonopoly regulation and prohibition of unfair competition as protection method of entrepreneurial activity185
Sona QƏLƏNDƏRLİ	Особенности международного и национального права в сфере торговли людьми191
Sevinc HÜSEYNOVA	Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi və hüquqi məhiyyəti200
Gülzər ƏLƏSGƏROVA	Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövlətçiliyinin gələcək inkişaf istiqamətlərinə dair baxışları212
Fidan ƏLİXANOVA	Beynəlxalq hüquqda özünümüdafiə hüququnun əsasları218
Günay ƏLİYEV	Azərbaycanın müstəqil hüquqi dövlət quruculuğunda Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasəti225
Nigar QƏLƏNDƏRLİ	Биоэтический аспект прав человека231
Zaur QULİYEV	Mülkiyyət hüququnun formaları və növləri, mexanizmi və tənzimlənməsi237
Nigar AĞAYEVA	Azərbaycan Ombudsmanının uşaq hüquqlarının müdafiəsində rolu247
Nilufər MƏMMƏDOVA	Vətəndaşların seçki hüquqlarının qorunmasında konstitusion məsuliyyət tədbirlərinin rolu253
Həsən ƏLİYEV	Исторические корни и понятие конституционализма261
Həcər QURBANOVA	Müstəqil Azərbaycanın İlk Konstitusiyasının Memarı273
Emin QULİYEV	Postmüharibə dövründəki bərpanın hüquqi aspektləri281
Könül MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Respublikasının inzibati məhkəmələrində inzibati icraat üzrə sübuetmə yükünün anlayışı və icra mexanizmi289
Etibar ƏLİYEV	Universal yurisdiksiya prinsipinin tətbiqi əsasları299
Günəl KƏRİMOVA- SƏMƏDOVA	Dövlət hakimiyyəti sistemində konstitusiyaya nəzarətinin yeri305

Azərbaycan Respublikası

Konstitusiya Məhkəməsinin Sədri

cənab Fərhad Abdullayevin

açılış nitqi

Hörmətli həmkarlar,
Xanımlar və cənablar,

Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr edilmiş elmi-nəzəri Konfransda hər birinizi salamlayıram.

Azərbaycanda demokratik dəyərlərin bərqərar olması, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin başlanması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunduğu ilk illərdə ölkədə bütün sahələrdə yaşanan xaosdan, Azərbaycanı parçalanmaq təhlükəsindən xilas etmək üçün xalqın hakimiyyətə təkidlə dəvət etdiyi Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi, cəsarətlə həyata keçirdiyi əsaslı islahatlar respublikamızı inkişaf yoluna çıxarmaqla yanaşı yeni milli Konstitusiyanın hazırlanmasına və qəbuluna şərait yaratdı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış yeni Konstitusiya dövlət quruluşunun əsaslarını müəyyən edərək, xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olmasını bəyan edib.

Əsas Qanunun normalarının həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsi kimi ölkədə demokratik, hüquqi dövlətin möhkəm təməli qoyulmuş, hüquq sistemində köklü dəyişikliklər həyata keçirilmiş, beynəlxalq təşkilatlar və ekspertlərin dəstəyi ilə insan hüquqlarının daha etibarlı təminatına xidmət edən yeni qanunlar qəbul edilmişdir. Bu baxımdan Ümummilli Lider Heydər Əliyev ilk olaraq məhkəmə-hüquq sistemində dövrün tələblərinə cavab verən mütərəqqi islahatların aparılmasına nail oldu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş məhkəmə-hüquq islahatları sonrakı dövrlərdə daha da genişləndirilmişdir. Bu islahatlar bu gün də davam etdirilir.

Belə ki, 3 aprel 2019-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Fərman imzalanmışdır. Bu Fərman son illər ölkədə siyasi, iqtisadi, sosial sahədə həyata keçirilən böyük islahatların məntiqi davamıdır. Əsas məqsədi məhkəmə hakimiyyətinin nüfuzunun və məhkəməyə inamın artırılması olan Fərmanda məhkəməyə müraciət imkanlarının genişləndirilməsi, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, məhkəmə icraatının effektivliyinin yüksəldilməsi, məhkəmə qərarlarının tam və vaxtında icrasının təmin olunması, süründürməçiliyin və digər neqativ halların aradan qaldırılması, hakim və məhkəmə aparatı işçilərinin sosial müdafiəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması üçün qanunvericilik, institusional və praktiki tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Hörmətli Konfrans iştirakçıları,

44 gün davam edən Vətən müharibəsində Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Rəşadətli Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi parlaq qələbə ölkədə və regionda yeni hüquqi reallıqların yaranması ilə nəticələndi. Otuz ilə yaxın işğal

altında olmuş torpaqlarımızda da Konstitusiyanın yurisdiksiyasının təmin edilməsi ilə hüquqi dövlət quruculuğunun inkişafında yeni mərhələ başladı.

Konstitusiya Məhkəməsi müasir cəmiyyətin hüquqi münasibətlərinin tam hüquqlu və fəal iştirakçısı kimi, dövlətimizin ərazi bütövlüyü təmin edildikdən sonra yeni tarixi inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu bütün məsuliyyət hissi ilə dərk edir.

Konstitusiya Məhkəməsi sorğu, müraciət və şikayətlər əsasında qəbul etdiyi məhkəmə aktları ilə hüquq sisteminin inkişafına, vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasına, hüquq mədəniyyətinin artırılmasına, bütövlükdə hüquqi dövlətin gücləndirilməsinə öz töhfəsini verməyi vacib hesab edir.

Konstitusiya nəzarəti orqanının fəaliyyətində Əsas Qanunun aliliyinin hüquq normalarının şərh vasitəsilə təmin edilməsi xüsusi yer tutur.

Qəbul etdiyi qərarlarında Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu ayrı-ayrı qanunvericilik müddəalarına rəsmi şərh verməklə yanaşı, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və qaydası barədə zəruri hüquqi mövqelərini formalaşdırır, bu zaman beynəlxalq hüquq normalarından, habelə İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququndan geniş istifadə edir.

Konstitusiya hüququnun müasir tendensiyalarına əsasən hüququn mənbəyi kimi qəbul edilən Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun qərarları norma yaradıcılıq və hüquqtətbiqedici təcrübəsinin istiqamətləndirilməsi məqsədini daşıyır, baxılan konkret işin predmeti ilə yanaşı, analogi hallara da şamil edilən hüquqi mövqeləri bir sıra məsələlər üzrə vahid məhkəmə yanaşmasına təkan verir.

Konstitusiya Məhkəməsi konstitusiya nəzarəti qaydasında normativ hüquqi aktların, onların ayrı-ayrı müddələrinin Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaqla yanaşı, Konstitusiyanın və qanunların hüququn bütün subyektləri üçün məcburi olan rəsmi şərhini verməklə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Eyni zamanda, Konstitusiya Məhkəməsi normaların rəsmi şərhini verməklə onların mənasını aydınlaşdırır, onun termin və müddəaları ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır. Konstitusiya Məhkəməsi bu və ya digər normanın hansı halda tətbiq edilə bilməsini, hansı aspektdə Konstitusiyaya zidd olmadığını göstərir.

Bununla yanaşı, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu öz qərarlarında konstitusiya ədalət mühakiməsinin önəmli institutlarından olan rəsmi təfsirdən istifadə edərək qanun normalarına yeni yanaşma, yaxud “yeni həyata vəsiqə” verir. Müəyyən hallarda Məhkəməyə normanın Konstitusiyaya və qanunlara uyğunluğunun yoxlanılmasına dair edilən müraciətlər əsasında da rəsmi təfsir vasitəsilə qanun normasına yeni anlam bəxş edir və yararsız norma olmaqdan xilas edilir. Bunun nəticəsində qanunlarda hər hansı hüquqi vakuumin yaranması aradan qaldırılır və son nəticədə məhkəmə baxılmış işdə təfsir edilmiş normanı yeni anlam çərçivəsində istifadə edə bilər. Qeyd edilməlidir ki, müəyyən hallarda Konstitusiya Məhkəməsində baxış predmeti olan sorğuda bu və ya digər normanın Konstitusiyaya uyğunluğu məsələsi qaldırılsa da, son nəticədə Məhkəmə tərəfindən həmin norma rəsmi şərh olunur. Bəzi hallarda isə normanın qüsurlu olduğunu müəyyən edən Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu hüquqtətbiqedici orqanları həmin normanın tətbiqindən yayınmağı məsləhət bilir və bu norma əvəzinə yeni qayda, yeni müvəqqəti norma yaradır. Yaradılmış müvəqqəti qayda müəyyən məsələlərin təxirə salınmadan həll edilməsində böyük rol oynayır. Lakin müvəqqəti qaydanın yaradılması qanun normasını əvəz edə bilməz və qanunda bu qərara uyğun olaraq müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi üçün qanunverici orqana tövsiyə ilə müraciət edilir. Konstitusiya Məhkəməsi müvəqqəti qayda müəyyən

etməklə, həmçinin qanunverici üçün gələcəkdə qəbul ediləcək norma ilə bağlı müəyyən istiqamətlər verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiya Məhkəməsi qanunvericinin əvəzinə qərar qəbul etmir və qanun yaratmır. Konstitusiya və qanunların şərhilə hüquqyaradıcılığını ayıran sərhəd çox həssasdır. Təsadüfi deyil ki, bu problemə müraciət etmiş bəzi tədqiqatçılar Konstitusiyanı təfsir edən subyektə ikinci qanunverici orqan kimi baxırlar. Lakin “düzəlişverici” təfsirlə normaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi arasındakı sərhəd çox incə olsa da, onlar ayrı-ayrı anlayışlar və prosedurlardır.

Göründüyü kimi Konstitusiya Məhkəməsinin hüquq norması üzrə nəzarət rolu həmçinin ondan ibarətdir ki, bir sıra hallarda hüquq normasına dair təhlil aparılması nəticəsində qanunverici orqan üçün yeni, ümumhüquqi, humanist tələblərə uyğun davranış qaydalarını yaratmaq üçün yeni istiqamətlər müəyyən edir və nəticədə isə bütöv hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən mühüm zəmin yaranır. Hesab edirəm ki, bu öz növbəsində qanunvericiliyin modifikasiyası vasitəsilə hüquqi cəmiyyətin dinamik inkişafına mühüm töhfə verir.

Hörmətli tədbir iştirakçıları,

Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının ildönümünə həsr olunan və ənənəvi olaraq hər il təşkil olunan bu elmi-nəzəri konfrans aktual və praktiki hüquqi məsələləri müzakirə etmək üçün faydalı bir platformadır.

Konfrans iştirakçılarına maraqlı və məhsuldar müzakirələr arzu edirəm.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

Səbinə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Respublikasının
İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman),
h.ü.f.d.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏ OMBUDSMANIN ROLU

Açar sözlər: Ümummilli lider, Heydər Əliyev, insan hüquqları, Ombudsman, Vətən müharibəsi, postmüharibə, bəyanat, müraciət, faktaraşdırıcı missiya, hesabat

Keywords: National leader, Heydar Aliyev, human rights, Ombudsman, Patriotic War, post-war, statement, appeal, fact-finding mission, report

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasından 99 il ötür.

Müasir Azərbaycanın yeni tarixinin 35 illik bir dövrü ərzində genişmiqyaslı fəaliyyət həyata keçirmiş, ölkəmizin demokratik inkişaf sahəsində böyük uğurlar qazanmasında mühüm xidmətləri olmuş ulu öndər Heydər Əliyevin əziz xatirəsi xalqımız tərəfindən hər zaman böyük ehtiramla yad edilir.

Bəşəriyyətin üzləşdiyi yeni çağırışlar fonunda qloballaşmaqda olan müasir dünyada hər bir dövlətin demokratik dəyərlərə sadıqlığı onun insan hüquqlarına münasibəti ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan böyük ehtiram hissi ilə vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanın bugünkü sosial-iqtisadi inkişafının, milli dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinin, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən mütərəqqi hüquqi islahatların əsası məhz ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur.

Ulu öndərin sədrlik etdiyi komissiya tərəfindən layihəsi hazırlanmış müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edildikdən sonra ölkəmizdə insan hüquqlarının səmərəli təmini məqsədilə institusional mexanizmlər sistemi təkmilləşdirilərək yenidən qurulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, müvafiq dövlət proqramları, strategiyalar, milli fəaliyyət planları, konsepsiyalar, habelə bu kimi digər sənədlər insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

1993-cü ildə Vyanada keçirilmiş İnsan Hüquqları üzrə Dünya Konfransında hər bir dövlətin insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üzrə addımlarını müəyyən edən milli fəaliyyət planının hazırlanmasının məqsədmüvafiqliyinin nəzərdən keçirməsi tövsiyə edilmişdir.¹

Azərbaycanın müxtəlif inkişaf mərhələlərində insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmininə nail olmaq məqsədilə bu qəbildən olan bir sıra strateji əhəmiyyətli sənədlər hazırlanmış və təsdiq edilərək icra olunmuşdur.

¹ https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-07/OHCHR_National_Human_Rights_Plan.pdf

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət başçısı olaraq imzalamış olduğu “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərmandan² irəli gələn məqsəd və vəzifələri nəzərə alaraq 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə müstəqil dövlətimizdə insan hüquqları sahəsində ilk strateji sənəd olmuş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nı³ təsdiq etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə insan hüquqları üzrə səlahiyyətli müvəkkil təsisatının yaradılması məsələsi ilk dəfə olaraq insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində ən mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan bu iki sənəddə öz əksini tapmışdır.

Bununla əlaqədar ölkəmizdə insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri təkmilləşdirilmiş, yeni məhkəmədən kənar hüquq müdafiə mexanizmi olan Ombudsman təsisatının yaradılaraq səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün öncə hüquqi və maddi baza yaradılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü ilə 2001-ci il 28 dekabr tarixində “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanunu⁴ qəbul olunmuş, 2002-ci il 5 mart tarixində həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə Fərman imzalanmışdır.⁵ Daha sonra bununla əlaqədar 2002-ci il 2 iyul tarixində bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilmiş⁶ və elə həmin tarixdə Azərbaycanın ilk Ombudsmanı seçilmişdir.⁷ Beləliklə, həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar nəticəsində Azərbaycanın Avropa Şurası qarşısında götürmüş olduğu öhdəliklərdən biri olan Ombudsman təsisatının yaradılmasına çox tez bir zamanda nail olunmuş və bununla həm də “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın müvafiq bəndinin icrası təmin edilmişdir.

Yeri gəlmişkən, Heydər Əliyevin təşəbbüsü əsasında aşkarlıq, şəffaflıq, qanunçuluq, ədalət, qərəzsizlik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən müstəqil bir qurum olan Ombudsman təsisatının yaradılmasının artıq 20 ili tamam olur. Bu prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən Ombudsman təsisatı cəmiyyətdə hüquqi şüurun, hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişafına, idarəetmənin daha da demokratikləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsinə öz töhfəsini verməkdə davam edir.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1998-ci il 18 iyun tarixində təsdiq edilmiş ilk “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın məntiqi davamı olaraq, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə 2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı”,⁸ 2011-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”⁹ təsdiq edilmiş, eyni zamanda həmin sənədlərin icrasının əlaqələndirilməsi üzrə işçi qrupunun fəaliyyətinə rəhbərlik etmək Ombudsmana tövsiyə olunmuşdur.

Əvvəldə qeyd edilən hər üç sənəd ölkəmizdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmini məsələləri üzrə vəziyyətin araşdırılması, təhlili və sürətlə inkişaf etdirilməsi istiqamətində önəmli rol oynamışdır.

² <https://e-qanun.az/framework/4981>

³ <https://e-qanun.az/framework/3635>

⁴ <https://e-qanun.az/framework/1407>

⁵ <https://e-qanun.az/framework/1413>

⁶ <https://e-qanun.az/framework/1536>

⁷ <https://e-qanun.az/framework/14806>

⁸ <http://www.e-qanun.az/framework/12582>

⁹ <https://e-qanun.az/framework/22821>

Məlum olduğu kimi, 2020-ci il yeni növ koronavirus (COVID-19) pandemiyasının başlanması ilə dünya ölkələri üçün olduqca ağır və çətin il olması ilə yadda qalsa da, Azərbaycan üçün həm də şərəfli bir il olaraq tarixə düşdü. Belə ki, 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan və 44 gün davam edərək noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya liderləri arasında üçtərəfli Bəyanatın¹⁰ imzalanması ilə başa çatmış İkinci Qarabağ Müharibəsi xalqımızın tarixi Zəfəri ilə nəticələndi və əzəli Azərbaycan torpaqlarında üçrəngli, ay ulduzlu bayrağımız ucaldıldı.

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş tarixi torpaqlarımız olan Qarabağ və ətraf ərazilərimizin əsarətdən azad edilməsi və həmin ərazilərin abad yaşayış məskənlərinə çevrilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma ata-baba yurdlarına qayıtması Ulu öndər Heydər Əliyevin ən böyük arzusu idi.

Təqdirəlayiq haldır ki, nəhayət, haqq-ədalət öz yerini tapdı – Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edildi, qaçqın və məcburi köçkünlərimizin öz tarixi ata-baba yurdlarına qayıtmalarına zəmin yaradıldı.

Təbii ki, 2020-ci il 8 noyabr tarixində Şuşanın azad edilməsi müharibənin taleyində həlledici təsir göstərdi və yalnız bundan sonra Ermənistan öz məğlubiyyətini etiraf edərək kapitulyasiya sənədinə imza atmaqla Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını döyüşsüz Azərbaycana qaytarmaq məcburiyyətində qaldı. Bununla da Ulu Öndərin arzusu reallaşdı və beləliklə də ata vəsiyyəti yerinə yetirildi.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) olaraq Vətən müharibəsi ilə əlaqədar tətbiq olunmuş hərbi vəziyyət rejimi şəraitində və postmüharibə dövründə də dövlətimizin ali məqsədi olan insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlamışıq.

Bu barədə danışarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı etnik nifrət zəminində həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində dinc azərbaycanlı əhalinin yaşamaq, təhlükəsiz yaşamaq, sağlamlığın qorunması, mülkiyyət, sərbəst hərəkət etmək və digər insan hüquq və azadlıqları kobud şəkildə pozulmuşdur.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il tarixli 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində¹¹ Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilmişdir. Lakin BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilən qətnamələrin bəzi ölkələrə münasibətdə bir neçə gün ərzində icra edilməsi təcrübəsinin mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın xeyrinə qəbul edilmiş həmin qətnamələrin və digər beynəlxalq sənədlərin icrası istiqamətində uzun müddət ərzində heç bir əməli addım atılmamış, orada öz əksini tapmış müddəalar sadəcə kağız üzərində qalmışdır.

Tərəflər arasında vasitəçilik missiyasını həyata keçirən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Minsk qrupu həmsədrələrinin həmin qətnamələrin və digər beynəlxalq sənədlərin icrasına nail olmaqla Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüzün nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə 30 ilə yaxın bir dövr ərzində apardıqları sülh danışıqları isə Ermənistanın destruktiv mövqeyi səbəbindən heç bir nəticə verməmişdir.

Bu baxımdan beynəlxalq səviyyədə hər hansı bir təzyiqə məruz qalmayacağına əmin olan və bundan daha da ruhlanan Ermənistanın siyasi-hərbi rəhbərliyi cəzasızlıq mühitin-

¹⁰ <https://president.az/az/articles/view/45924>

¹¹ <https://e-qanun.az/result>

dən istifadə edərək Azərbaycana qarşı sülh və insanlıq əleyhinə cinayətləri, müharibə cinayətləri, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə ilə əlaqədar cinayət əməlləri törətməkdə davam etmişdir.

Azərbaycan tərəfindən Ermənistanı dəfələrlə xəbərdarlıqların edilməsinə baxmayaraq, qarşı tərəf təcavüzkar siyasətini davam etdirərək içərisində uşaqların, qadınların və digər sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının olduğu mülki şəxsləri də hədəfə almaqdan çəkinməmişdir. Bu isə beynəlxalq humanitar hüququn, o cümlədən “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının və digər beynəlxalq hüquq normalarının kobud şəkildə pozulması deməkdir.

Azərbaycan beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarına sadıq qalmaq-la daim sülhsevər siyasət aparmış, uzun müddət səbr edərək, ərazi bütövlüyünü sülh yolu ilə həll etməyə çalışsa da, məsələnin dinc yolla həll edilməsinə yönəlmiş bütün bu xoşniyyətli cəhdlərin heç bir müsbət nəticəsi olmamışdır. Əksinə 2019-cu ildə ABŞ-da erməni diasporu ilə keçirdiyi görüşdə Ermənistanın keçmiş müdafiə naziri D.Tonoyan “ərazi qarşılığında sülh” formuluunu “yeni ərazilərin işğalı üçün yeni müharibə” formulu¹² ilə dəyişdiyini bəyan etməklə təmsil etdiyi dövlətin işğalçılıq siyasətindən əl çəkmədiyini bir daha nümayiş etdirmişdir.

Bunun ardınca tərəflər arasında hələ 1994-cü ildən atəşkəs rejimi elan olunmasına, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və digər nüfuzlu beynəlxalq qurumların 2020-ci ilin əvvəlindən başlayaraq dünyada COVID-19 pandemiyasının¹³ qarşısının alınması və onun yaratmış olduğu iqtisadi, sosial və psixoloji problemlərlə mübarizə sahəsində qəbul etdiyi müraziətlərə baxmayaraq, Ermənistan 2020-ci ildə yenidən Azərbaycana qarşı əlavə ərazi iddiaları ilə çıxış edərək mütəmadi şəkildə hərbi təxribatlar törətmişdir.

Azərbaycan da buna cavab olaraq, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində təsbit edilmiş özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək, Ermənistanın ölkəmizə qarşı hücumlarının qarşısını almaq və onu zərərsizləşdirmək məqsədilə öz suveren ərazisində əks-hücum əməliyyatı həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdır.

Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünün bərpası, regionda davamlı sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olunması naminə apardığı əks hücum əməliyyatları nəticəsində Ermənistanın işğalı altında olan torpaqlarımız azad edilmiş və ölkəmiz BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinin icrasını təkbaşına təmin etmişdir.

Vətən müharibəsi dövründə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən hətta döyüş əməliyyatları keçirilən bölgədən uzaq məsafədə yerləşən ərazilərimiz (Gəncə – 100 km, Mingəçevir – 80 km, Bərdə – 50 km, Qəbələ – 150 km, Bakı-Tbilisi-Ceyhan – 80 km) də əməliyyat-taktiki və ballistik raket qurğularından istifadə edilməklə atəşə məruz qalmışdır.

Həmin dövrdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 12-si uşaq, 27-si qadın olmaqla 93 mülki şəxs həlak olmuş, 454 mülki vətəndaş yaralanmış, ümumilikdə 12292 yaşayış və qeyri-yaşayış sahəsinə, 288 nəqliyyat vasitəsinə ziyan dəymiş, 1018 fermer təsərrüfatı üzrə zərər faktı aşkar edilmişdir.¹⁴

Vətən müharibəsi dövründə ölkəmizin bütün ərazisi üzrə tətbiq olunmuş hərbi vəziyyət rejimi şəraitində Ombudsman təsisatı tam şəkildə fəaliyyətini davam etdirmiş, insan

¹² <https://avropa.info/post/314701>

¹³ <https://bit.ly/3KB4Ej8>

¹⁴ <https://bit.ly/3LXdUO>

hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmiş, təsisata müraciət etməklə bağlı hər kəs üçün əlçatanlıq tam təmin edilmişdir.

Respublikamızın yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin müraciət imkanlarının genişləndirilməsi və müraciətlərə baxılması işinin operativliyinin artırılması məqsədilə 2020-ci il 17 sentyabr tarixində (Vətən müharibəsinin başlamasından 10 gün əvvəl) Ombudsmanın mövcud iki qaynar xətti bir mərkəzdə birləşdirilməklə və müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə 916 nömrəli vahid Çağrı Mərkəzi yaradılmışdır.¹⁵

Müvəkkilə müraciət etmək istəyən şəxslər öz müraciətlərini müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən poçt və elektron poçt, onlayn müraciət qaydasında göndərmiş, 24/7 rejimində gücləndirilmiş formada fəaliyyət göstərən 916 Çağrı Mərkəzi, həmçinin sosial şəbəkələr (“Facebook”, “Twitter”, “Instagram”) vasitəsilə çatdırmışlar və hazırda da hər kəs bu imkandan faydalana bilir.

Vətən müharibəsi, habelə COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar tətbiq edilmiş hərbi vəziyyət və xüsusi karantin rejiminin tələbləri nəzərə alınaraq, canlı qəbul keçirilməsə də, şəhid ailələrinin üzvləri və müharibə veteranları, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən olunmuş şəxslər müxtəlif vaxtlarda Ombudsman tərəfindən şəxsən qəbul edilmiş, şikayətləri dinlənilmiş, problemlərinin həlli məqsədilə səlahiyyətli dövlət qurumlarına müraciətlər edilmişdir.

Sosial cəhətdən həssas qruplara aid edilən ailələrin, xüsusilə əlilliyi olan şəxslərin və ahıl yaşlı insanların, habelə pensiya yaşına çatmaqda olan vətəndaşların, çoxuşaqlı ailələrin rifah halı, həyat səviyyəsi, məşğulluğunun vəziyyəti, işsizlik probleminin həlli diqqətdə saxlanılmışdır.

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin raket atəşinə tutulması nəticəsində şəhid olan mülki şəxslərin ailə üzvləri, habelə evləri dağıdılmış vətəndaşlar tərəfindən Ombudsmana ünvanlanmış müraciətlərə də xüsusi həssaslıqla yanaşılmışdır.

Bundan əlavə, həm Ombudsmanın, həm də onun Aparatının və regional mərkəzlərinin əməkdaşlarının cəzaçəkmə müəsisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlama yerlərinə, ahıllar, uşaqlar, əlilliyi olan şəxslər üçün sosial xidmət müəsisələrinə həyata keçirdiyi başçəkmə və monitorinqlər zamanı orada saxlanılan şəxslər tərəfindən təqdim olunmuş müraciətlər baxılmaq üçün qəbul edilmişdir.

Ombudsmanın ünvanına daxil olmuş bütün müraciətlər obyektiv şəkildə araşdırılmaqla həlli istiqamətində zəruri tədbirlər görülmüş, səlahiyyətli orqanlara sorğular göndərilmiş və birgə səylər nəticəsində insanların pozulmuş hüquqlarının bərpasına nail olunmuşdur.

Sosial statusundan, yaşından, cinsindən və digər əlamətlərindən asılı olmayaraq mövcud imkanlardan istifadə etməklə Ombudsmana müraciət edən hər bir kəsin pozulmuş hüquqlarının bərpasına nail olmaq üçün qanunvericiliklə müəyyən olunmuş səlahiyyətlər çərçivəsində zəruri addımların atılması postmüharibə dövründə də davam etdirilməkdədir.

Ombudsman Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qalmış bölgələrə etdiyi mütəmadi səfərlər zamanı, həlak olmuş şəxslərin yaxınları, habelə yaralanmış və zərərçəkmiş sakinlərlə görüşmüş, dağıdılmış yaşayış evlərinə və digər infrastruktur obyektlərinə baxış keçirmiş, vətəndaşların dağıntılar nəticəsində yaranmış cari problemlərinin yerində həll edilməsi məqsədilə yerli icra orqanları ilə məsləhətləşmələr aparmış, müvafiq tapşırıqlar vermişdir.

¹⁵ <https://bit.ly/3jDRUw4>

Vətən müharibəsi və postmüharibə dövründə Ermənistanın hərbi təcavüzünü, mülki obyektləri hədəfə alan, fundamental insan hüquqlarının kobud pozuntusuna səbəb olan sülh və insanlıq əleyhinə, habelə müharibə və terrorçuluq cinayətlərini ifşa etmək məqsədilə Ombudsman tərəfindən geniş fəaliyyət, o cümlədən faktaraşdırıcı missiyalar həyata keçirilmişdir.

Bunun nəticəsi olaraq, ardıcıl şəkildə hesabatlar, bəyanat və müraciətlər hazırlanaraq yerli və beynəlxalq təşkilatlara, xarici ölkələrin ombudsmanlarına və milli insan hüquqları təsisatlarına təqdim olunmuş, xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasındakı səfirliklərinə, diaspor təşkilatlarına, həmçinin müxtəlif dini icma və konfessiyalara göndərilmiş, dünya ictimaiyyətinə videomüraciətlər edilmiş, yerli və xarici media qurumlarında məlumatlar işıqlandırılmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində əsir düşmüş Azərbaycan hərbi qulluqçularına münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarının və humanitar hüquq qaydalarının kobud şəkildə pozulması, onların işgəncələrə, alçaldıcı rəftara məruz qalması, həmçinin digər faktlarla bağlı Ombudsman tərəfindən beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər ünvanlanmışdır.

Ümumilikdə, 2020-ci ilin iyul ayında baş vermiş Tovuz döyüşlərindən başlayaraq, bu günədək Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi müharibə cinayətləri, müxtəlif insan hüquq pozuntuları və bununla bağlı Ombudsmanın müharibə və postmüharibə dövründə həyata keçirdiyi fəaliyyətə dair 16 hesabat, 24 bəyanat, 7-si videomüraciət olmaqla, 24 müraciət, 150-dən çox mətbuat açıqlaması, habelə 3 videoçarx hazırlanaraq, beynəlxalq ictimaiyyətə və aidiyyəti ünvanlara göndərilmiş, təsisatın rəsmi internet səhifəsi və sosial media səhifələrində (“Facebook”, “Twitter”, “Instagram” və “Youtube”) yayımlanmışdır.¹⁶

Beynəlxalq təşkilatlara ünvanlanmış həmin hesabat, bəyanat və müraciətlərdə Ermənistanın aktiv döyüş əməliyyatları zonasından uzaq məsafədə yerləşən yaşayış məntəqələrini və hərbi əməliyyatların iştirakçısı olmayan mülki əhalini hədəf seçməklə aralarında uşaq və qadınların da olduğu çoxsaylı dinc sakinləri qətlə yetirməsinə və yaralanmasına səbəb olması real faktlarla təqdim edilmiş, bu məlumatlar yerli və beynəlxalq mətbuatda dərc olunmuşdur.

Ombudsmanın Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində işarə olunmamış minalarla bağlı bəyanatında qeyd edilmişdir ki, minaların mövcudluğu tək-cə azad olunmuş ərazilərdə deyil, bütün regionda uzunmüddətli sabitliyə təhdid olmaqla bərabər, məcburi köçkünlərin həmin ərazilərə qayıdışına maneə törədir, ümumilikdə bərpa və inkişaf prosesini əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir.

Ombudsman Beynəlxalq İtkin Düşmüş Şəxslər Günü ilə əlaqədar videomüraciətində Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş şəxslərə münasibətdə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının, o cümlədən “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında” 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə konvensiyalarının kobud şəkildə pozulması, itkin düşmüş çoxsaylı soydaşlarımızın arasında 20 nəfəri qız olmaqla, 71 nəfər yetkinlik yaşına çatmamış uşağın, 154 nəfəri ahıl olmaqla, 267 nəfər qadının işgəncələrə, alçaldıcı rəftara məruz qalmaları ilə bağlı faktları diqqətə çatdırmış, Ermənistanın itkin düşmüş şəxslərlə bağlı hələ də məlumat vermədiyini qeyd edərək, beynəlxalq təşkilatları müvafiq sahədə qətiyyətli mövqə nümayiş etdirməyə çağırmışdır.¹⁷ Videomüraciət üç dildə hazırlanaraq, aidiyyəti beynəlxalq təşkilatlara, Ombudsman və milli insan hüquqları təsisatlarına, diaspora təşkilatlarına göndərilmiş və KİV-də geniş yayımlanmışdır.

¹⁶ <https://ombudsman.az/az/view/pages/180>

¹⁷ <https://bit.ly/3uxf3GN>

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyanın Ermənistan tərəfindən pozulmasına görə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı irqi nifrəti təşviq edən halların qadağan edilməsi vəsatəti ilə müraciət etmişdir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən təqdim edilmiş sənədlərdə Ombudsman tərəfindən hazırlanmış və müvafiq beynəlxalq təşkilatlara göndərilmiş hesabatlarla da istinad olunmuşdur. Eyni zamanda, həmin məhkəmənin 2021-ci il oktyabrın 14-dən 19-dək keçirilmiş dinləmələrindən sonra qəbul etdiyi qərarında Ermənistan tərəfinə azərbaycanlıların insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görmək tapşırığı öz əksini tapmışdır.¹⁸

Beynəlxalq qurumların rəsmiləri, xarici ölkə ombudsmanları, səfirlərlə görüşlər keçirilmiş, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinin, beynəlxalq təşkilatların və milli insan hüquqları institutlarının diqqətinə çatdırılması ilə bağlı ardıcıl və prinsipial çağırışlar edilmişdir.

Müxtəlif beynəlxalq qurumlar və milli insan hüquqları təsisatları Ermənistanın həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti və törətdiyi müharibə cinayətlərinin nəticələri ilə yerində tanış olaraq araşdırmalar aparmaq məqsədilə Ombudsman tərəfindən ölkəmizə dəvət olunmuşlar. Bu dəvətlər əsasında müharibə dövründə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ombudsmanlar Assosiasiyasının (İƏT OA) prezidenti – Türkiyənin Baş Ombudsmanı,¹⁹ postmüharibə dövründə isə Türkiyənin İnsan Hüquqları və Bərabərlik Qurumunun (TİHEK) sədri, İƏT OA prezidenti və baş katibinin müşaviri, İƏT Müstəqil Daimi İnsan Hüquqları Komissiyasının sədri, Bolqarıstan Respublikasının Ayrı-seçkiliyə qarşı Müdafiə Komissiyasının sədrinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətləri ölkəmizdə səfərdə olmuş,²⁰ müstəqil təsisat qismində yerində araşdırmalar həyata keçirmişlər.

Ermənistan tərəfindən Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın mülki əhalisinin insan hüquq və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulması faktları ilə bağlı Türkiyənin Ombudsman İnstitutu tərəfindən “Azərbaycan-Ermənistan Savaşında Ermənistan Silahlı Qüvvələri Tarafından Gerçəkləşdirilən İnsan Hakları İhlallerinə İlişkin Rapor” (27 Eylül – 10 Kasım 2020),²¹ TİHEK tərəfindən “Armenia’s actions in Karabakh: Human rights violations and monitoring the violations” (2021)²² adlı hesabatlar hazırlanaraq beynəlxalq təşkilatlara ünvanlanmışdır.

Ombudsman BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) Avropa və Mərkəzi Asiya üzrə regional direktoruna, həmçinin Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Komissarına məktublar ünvanlayaraq, Ermənistanın ölkəmizə 30 ilə yaxın davam etmiş hərbi təcavüzü, o cümlədən Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın müxtəlif yaşayış məntəqələrini qadağan edilmiş silahlardan da istifadə etməklə atəşə tutması nəticəsində həlak olan və yaralanan çoxsaylı mülki şəxslər arasında uşaq və qadınların da olduğunu vurğulamış, mülki əhalinin, o cümlədən əhalinin sosial cəhətdən həssas olan həmin qruplarının hərbi münaqişələr zamanı insan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq sənədlərin ciddi şəkildə pozulmasını qınamağa və Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyinə qarşı müvafiq cəza tədbirlərinin görülməsinə çağırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş, itkin düşmüş və ya yaralanmış hərbi qulluqçularla bağlı onların ailə üzvlərinin, müharibə veteranlarının özlərinin müraciətlərinə və qaldırdıqları məsələlərə

¹⁸ <https://bit.ly/3KDg6Lh>

¹⁹ <https://bit.ly/38NxaA6>

²⁰ <https://bit.ly/38OHhV1>

²¹ <https://bit.ly/367oun0>

²² https://www.tih.gov.tr/upload/file_editor/2021/10/1634982939.pdf

dərhal reaksiya verilməsi məqsədilə Ombudsmanın Aparatında Şəhid ailələri və müharibə veteranları ilə iş sektoru yaradılmışdır.²³

Ombudsman Vətən müharibəsi şəhidlərinin ailələrini və qaziləri daim diqqət mərkəzində saxlamış, onların qayğılarını öyrənmiş, şəhid və qazilərin ailələrinə baş çəkmiş və problemlərinin həlli məqsədilə müvafiq qurumların qarşısında məsələ qaldırmışdır.

Ombudsmanın təşəbbüsü əsasında şəhid ailələrinin üzvləri, müharibə nəticəsində müxtəlif travmalar almış qazilər, doğmaları həlak olmuş şəxslər üçün müxtəlif vaxtlarda regionlarda təşkil edilmiş tibbi və psixoloji yardım aksiyalarında “Briut” Tibb Mərkəzinin və “EGIS Pharmaceuticals PLC” şirkətinin mütəxəssisləri iştirak etmişlər. Psixoloq və psixiatrların iştirakı ilə müharibə və postmüharibə dövründə şəhid ailələrinin üzvlərinə və müharibə veteranlarına posttravmatik stres mərhələsindəki psixoloji vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına yardım etmək və onların normal həyata adaptasiyasını təmin etmək məqsədilə psixoloji yardım göstərilmişdir.²⁴

Yeri gəlmişkən, 2021-ci ildə Ombudsman Aparatı tərəfindən 10 Dekabr – Beynəlxalq İnsan Hüquqları Gününə həsr olunan “Hüquqlar – hamı üçün!” və “Mən və hüquqlarım” uşaq rəsm müsabiqələri “Postmüharibə dövründə insan hüquqları” mövzusunda həsr olunmuşdur.

Ombudsmanın istər Vətən müharibəsi, istərsə də postmüharibə dövründə insan hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsi, o cümlədən pozulan hüquqların bərpası və insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması istiqamətindəki fəaliyyəti idarəetmənin təkmilləşməsinə və sadələşdirilməsinə, insanların dövlət orqanlarına müraciətlərinin vaxtında cavablandırılmasına, məlumatlılıq səviyyəsinin artırılmasına, vəzifəli şəxslər tərəfindən vətəndaşlara diqqət və qayğı ilə yanaşılmasına xidmət etmişdir.

Cəmiyyətin bütün təbəqələri, xüsusilə sosial cəhətdən həssas əhali qruplarına aid olan insanlar, o cümlədən şəhid ailələri və müharibə veteranları, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən olunmuş şəxslər ilə daim təmasda olan Ombudsman ötən dövr ərzində onların hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər görmüş və bu sahədə fəaliyyətini mütəmadi olaraq davam etdirməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İnsan Hüquqları üzrə Milli Fəaliyyət Planlarına dair Məlumat Kitabçası. BMT Nyu-York - Cenevrə 29 avqust 2002;

2. “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 1998-ci il 22 fevral tarixli 678 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı;

3. “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 1998-ci il 18 iyun tarixli 832 tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;

4. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” 2001-ci il 28 dekabr tarixli 246-IKQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu;

5. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2002-ci il 5 mart tarixli 671 nömrəli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı;

²³ <https://bit.ly/3xo1vzo>

²⁴ <https://meclis.gov.az/documents/04.032021.pdf>

6. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” 2002-ci il 2 iyul tarixli 356-IIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
7. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” 2006-cı il 28 dekabr tarixli 1880 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
8. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 2011-ci il 27 dekabr tarixli 1938 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
9. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin 2020-ci il 9/10 noyabr tarixli Bəyanatı;
10. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il tarixli 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri;
11. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 11 March 2020;
12. “Ombudsmanın yeni çağrı mərkəzi istifadəyə verilib”, <https://www.ombudsman.az/az/>;
13. “Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrini qadağan olunmuş silahlardan atəşə tutması nəticəsində baş vermiş insan tələfatı və dağıntıların araşdırılması sahəsində Ombudsmanın fəaliyyəti (27.09-2020 – 10.11.2020)” <https://www.ombudsman.az/az/>;
14. “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Səbinə Əliyevanın 30 Avqust - Beynəlxalq İtkin Düşmüş Şəxslər Günü ilə əlaqədar videomüraciəti” <https://www.ombudsman.az/az/>;
15. “Ombudsman Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarına münasibət bildirib” “Respublika” qəzetinin 2021-ci il 09 dekabr tarixli sayı;
16. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın mülki əhalisini raket atəşinə tutması nəticəsində baş vermiş çoxsaylı insan tələfatı və dağıntılarla bağlı Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ombudsmanlar Assosiasiyasının Prezidenti və Türkiyə Respublikasının Baş Ombudsmanı ilə birgə həyata keçirdiyi faktaraşdırıcı missiyanın nəticələrinə dair Bəyanat. <https://www.ombudsman.az/az/>;
17. “Ombudsman və Türkiyədən olan nümayəndə heyəti Fəxri xiyaban, Şəhidlər xiyabanı və Bakı Türk Şəhidliyini ziyarət ediblər” <https://www.ombudsman.az/az/>;
18. “Azərbaycan-Ermənistan Savaşında Ermənistan Silahlı Kuvvetləri Tarafından Gerçəkləştirilən İnsan Hakları İhlallerinə İlişkin Rapor (27 Eylül - 10 Kasım 2020)”. T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık);
19. “Armenia’s actions in Karabakh: Human rights violations and monitoring the violations”. Türkiyənin Milli İnsan Hüquqları və Bərabərlik Kurumu. Ankara – 2021;
20. “Ombudsman Aparatında Şəhid ailələri və müharibə veteranları ilə iş sektoru yaradılıb” <https://www.ombudsman.az/az/>;
21. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) 2021-ci il üzrə məruzəsi. Bakı -2022.

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin işğaldan azad edilməsi ilə nəticələnmiş 44 günlük Vətən müharibəsi və postmüharibə dövründə beynəlxalq hüquq normaları və insan hüquqlarının pozulması faktlarının araşdırılması sahəsində Ombudsmanın həyata keçirdiyi fəaliyyət təhlil edilir.

Eyni zamanda, Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları ilə Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması faktları barədə dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması məqsədilə Ombudsman tərəfindən hazırlanaraq beynəlxalq təşkilatlara təqdim edilmiş bəyanat və müraciətlər, habelə faktaraşdırıcı missiyalar çərçivəsində tərtib olunmuş hesabatlarla da bağlı məlumat verilir.

Sabina Aliyeva
The Commissioner for Human Rights (Ombudsman)
of the Republic of Azerbaijan,
PhD in Law

OMBUDSMAN'S ROLE IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS DURING THE PATRIOTIC WAR AND IN THE POST-WAR PERIOD

S U M M A R Y

The Article analyses the activities of the Ombudsman to investigate the violations of the norms of international law and human rights during the 44-day Patriotic War (Second Karabakh War), which resulted in the liberation of the universally recognized territories of Azerbaijan, as well as the post-war period.

Furthermore, the paper includes the information on the Ombudsman's statements, public appeals, and Fact-Finding Mission Reports submitted to international organizations to inform the world community about the widespread human rights violations committed as a result of Armenia's unlawful territorial claims to Azerbaijan.

Anar BAĞIROV

Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının sədri,
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyasının
“Vəkillərin peşəyə buraxılış və ixtisasartırma” fakültəsinin
dekan əvəzi və Akademiyanın Elmi şurasının üzvü, h.ü.f.d.

MÜASİR TEXNOLOGİYALAR ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNƏ ÇATIMLILIĞIN BAŞLICA ALƏTİ KİMİ: TƏKLİFLƏRLƏ

Mahiyyətinə varsaq, “ədalət mühakiməsinə çatımlılıq” ifadəsi kifayət qədər dərin məzmunu malik ibarətdir. Bu ifadənin ölkəmizin hüquq leksikonunda oturmamasının təməlinə, heç şübhəsiz, unudulmaz Ümumilli Liderimiz, Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildən etibarən məhkəmə-hüquq sistemində başladığı və bu gün də möhtərəm cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılan islahatlar durur.

Ötən dövr ərzində hüquq sahəsində universal və regional standartların öyrənilməsi, bu xüsusda müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dərinləndirilməsi və tətbiqi aktualıq kəsb etməkdədir. Artıq bir neçə ildir ki, ölkəmizdə insanların ədalət mühakiməsinə rahat çatımlılığının təmin edilməsi baxımından oturuşmuş sistemlər tətbiq olunmaqdadır. Qeyd olunan prosesin müstəsna təkanverici hüquqi alətlərindən biri kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 3 aprel 2019-cu il tarixli məlum Fərmanı¹ xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Fərmanda fiziki və hüquqi şəxslərin “Elektron məhkəmə” informasiya sistemindən² istifadəsinin təşviqi üçün tədbirlər görülməsi məsələsi açıq mətnlə qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, insanların ədalət mühakiməsinə çatımlılığının bir elementi kimi məhkəmə icraatında müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin üstünlüklərindən hərtərəfli istifadə edilməli olması Fərmanın preambulasında öz əksini tapmışdır. Bu isə məhkəmə-hüquq sisteminin səmərəli şəkildə qurulması, onun insanlar üçün əlçatanlığının təmin edilməsi barədə dövlət siyasətinin prioritetləri bəhsində az şey demir.

Beləliklə, bu gün ədalət mühakiməsinə çatımlılıq anlayışı ölkəmizin hüquq mədəniyyətinin əsası qismində çıxış etməklə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəqiq şəkildə fiksə olunmuşdur. Eyni zamanda, etiraf etməliyik ki, ədalət mühakiməsinə çatımlılıq istiqamətində insanlarımızla bərabər hüquq peşəsinin təmsilçiləri bəzən çatımlılığa maneələr yaradan amillərlə üzləşirlər desək, yanlışdır.

Çatımlılığın məhdudlaşdırıcı amilləri əsasən aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

– İnsanlar çox vaxt öz hüquqları ilə bağlı hüquqi qaydaları və məlumatı haradan tapacaqlarını, hətta tapsalar belə, onları necə başa düşəcəklərini bilmirlər;

¹ Mənbə: <https://e-qanun.az/framework/41813>

² Mənbə: <https://president.az/az/articles/view/38919>

- Əhalimizin əksəriyyəti üçün qanunlarımızın necə hazırlanması, necə şərh edilməsi və anlaşılması çətinlik yaradır;
- Bir çox insan hüquq sistemindən necə istifadə edəcəyini bilmir;
- Bəzən hüquq sisteminin istifadəçiləri məhkəmə-hüquq sisteminin prosedurlarına etibar etmirlər;
- Əksər insanların vəkil tutmaq imkanı geniş olmur;
- Əlaqədar məhkəmə məsrəfləri bəzən baha ola bilər;
- Azərbaycandilli insanlar üçün çox vaxt normativ aktlar, sənədlər və ya məhkəmə prosesinin özünün anlaşılması çətin olduğu halda, ölkədə yaşayan azsaylı xalqlar üçün bu problem daha qabarıq formada özün büruzə verir;
- Hərəkət məhdudiyəti olan şəxslərlə düzgün ünsiyyət qurmaq bir yana, fiziki olaraq bir sıra publik məkanlara giriş-çığış məhdudiyətləri hələ də qalmaqdadır;
- Hüquqi mübahisələrin həlli bəzən o qədər uzun çəkir ki, onun sonradan gecikmiş həlli hər hansı nəticə hasil etmir.

Əslində “ədalət”, “ədalət mühakiməsi” anlayışının özünə birmənalı tərif verilməsinin qeyri-mümkünlüyü yuxarıdakı qeyd olunan problemlərin dərin qatlardan qaynaqlanmasından xəbər verir. “Ədalət” təkcə məhkəmənin fəaliyyətinin nəticəsi deyil. Bu anlayışın vəhdət formasında anlaşılmasında bir sıra qeyri-rəsmi və rəsmi prosedurların da iştirakı zəruridir.

Nəzərə alsaq ki, problemi kardinal şəkildə həll etmək mümkün deyil, biz ən azı maneələri yüngülləşdirməyə kömək edə biləcəyimiz yollar axtarmalıyıq.

Müasir texnologiyaların tətbiqi belə həll yollarından biridir və bu yazının qalan hissəsində texnologiyaların hüquq sistemimizə və məhkəmələrimizə tam şəkildə sirayət etdirilə bilinməsinin bəzi metodlarına toxunacağıq. Bununla belə, müasir texnologiyaların tətbiqinin insanların vəkillərə olan ehtiyacının əvəz edə bilməsini və ya bunun daha uğurlu variant olmasını iddia etmirik və bu məsələnin hər zaman hüquq ictimaiyyəti arasında müzakirə mövzusu olmasının şahidi olmuşuq³. Ona görə də məsələnin qoyuluşu belə olsa, daha doğru olar: “Praqmatik reallıqları nəzərə alaraq müasir texnologiyaların tətbiqi bizim istədiyimiz ideallara çatmağımıza nə dərəcədə kömək edə bilər?”

Baxmayaraq ki, hazırda bəzi şəxslərin texnologiyalara çıxışı imkanları hələ də məhdud şəkildə qalır, lakin əhalimizin mütləq əksəriyyətinin ən azı bu və ya digər formada internetə çıxışı mövcuddur. İnternetdə dərc edilmiş qanunlar, qaydalar və ya məhkəmə işləri şəklində çoxlu sayda pulsuz hüquqi məlumat, habelə məlumatların mənalı və tətbiqi ilə bağlı saysız-hesabsız izahatlar var. Əksər hallarda məlumatların səhihliyi şübhə doğurmasa da, hüquqşünas olmayanlar çox vaxt bu məlumatları necə şərh etmək lazım olduğunu bilmirlər. Bununla belə, bir mənbə kimi internet ümumiyyətlə çıxış imkanının olmamasından daha yaxşıdır.

Müxtəlif məhkəmələr, qeyri-kommersiya təşkilatları və hüquq şirkətləri internet vasitəsilə ya pro bono, ya da kommersiya əsasında hüquqi xidmətlər göstərirlər. Beynəlxalq praktika ondan ibarətdir ki, həmin təşkilatların internet səhifələrində müxtəlif sorğular formasında formulyarlar olur və həmin formulyarları doldurduqdan sonra süni intellekt məhkəməyə təqdim etməyə hazır olan yazılı sənəd yaradır. Bu formulyarı emal etməklə süni intellekt əslində işin nəticəsinə dair proqnozlaşdırma işini də görmüş olur.

³Mənbə: <http://ikisahil.az/post/260867-vekillerin-elektron-mehkeme-informasiya-sisteminden-semereli-istifadesi>

Hesab edirəm ki, bu gün “Elektron məhkəmə” informasiya sistemində məhkəmələrə şikayət ərizəsi verən şəxslərə onlayn audio-video formatda əsas məhkəmə sənədləri, müxtəlif materiallar, prosedurları barədə məlumat verilə bilər. Hətta şəffaflığın təmin edilməsi, insanların məhkəmələrə olan etimadının artırılması məqsədilə bəzi məhkəmələrdə açıq məhkəmə iclaslarının canlı yayımın təşkili də düşünülə bilər. Habelə görmə və ya eşitmə məhdudiyyəti olanlar üçün internetdə yerləşdirilən məlumatlara texnoloji çıxış imkanları verilə bilər.

Məhkəmələrin özünə gəlikdə isə qeyd olunmalıdır ki, məhkəmələrdə mübahisə tərəfləri üçün onların prosessual hüquqları barədə displeylər yerləşdirilə, həmçinin tərəflərin smartfonlarla məhkəmə zallarına çıxışına şərait yaradıla bilər, çünki smartfonlarda iş üçün sübut əhəmiyyətinə malik e-poçtlar, mətnlər və qeydə alınmış şəkillər, audio yazılar mövcud olur. Ailə mübahisələri və ya kiçik iddialara dair işlər üzrə sadələşdirilmiş icraat qaydasında baxılan iddialarla bağlı yuxarıda qeyd olunan sübutetmə vasitələrindən istifadə yararlı ola bilər. Misal olaraq, özünü təmsil edən iddiaçı, çox güman ki, hakimə smartfon məlumatlarını göstərməklə işi sübut etmək istəyəcək, lakin bir çox məhkəmələr ştatdankənar və hüquqşünas olmayan şəxslərə məhkəmə binasına və ya məhkəmə zalına mobil telefonlar və ya kompüterlər gətirməyi qadağan edir. Digər tərəfdən, hətta telefonlara icazə verilsə belə, məhkəmə iclas protokoluna əlavə olunması üçün hakimin telefondakı məlumatların surətini çıxarmaq ehtiyacı yarana bilər.

Tərcümə məsələsinə gəldikdə – tez-tez məhkəmələrdə, xüsusən də məhkəmədə özünü təmsil edən tərəflər tərcüməçi qıtlığı problemi ilə qarşılaşırlar. Hazırda ölkəmizdə ixtisaslı xarici dil və surdo-tərcüməçilərə ciddi ehtiyac var. Bu cür ixtisaslı tərcüməçilər, xüsusən də sertifikatlı tərcüməçilər çox azdır. Bu mənada yeni texnologiyalar məsafədən tərcümə üçün videokonfrans texnologiyasından istifadə etmək imkanı verir ki, bu, həm də danışma-eşitmə məhdudiyyətli şəxslər üçün işarə dilinin tərcüməsinə də imkan yaradar, baxmayaraq ki, videokonfrans texnologiyasından istifadə məsələsinin hüquqi tərəfləri barədə fərqli fikirlər də mövcuddur⁴. Tərcüməçilərin məhkəmə zalında fiziki olaraq iştirak etməsi ilə bağlı birbaşa prosessual tələb olmasa da, tədqiqatlar onu göstərir ki, insanlar tərcüməçisinin özünü bilavasitə ekranda görə bildikdə özlərini daha əmin hiss edirlər.

Videokonfransın digər faydaları da mövcuddur. İfadə vermək üçün məsafə nəzərə alınmaqla şahidlərin gəlməsi və ya əgər şəxs xəstədirsə, tibbi, ailə və ya iş yerinin tərk edilməsi baxımından çətinliklər yarana bilər. Şahidin prosesə videokonfrans vasitəsilə qatılması məhkəmə məsrəflərini azaltmaqla ədalət mühakiməsinin səmərəli və gecikmədən həyata keçirilməsinə şərait yaradar.

Bəli, elə məhkəmə işləri olur ki, videokonfrans metodu ilə olsa da belə, orada şahidin bilavasitə polisə və ya digər məhkəmə rəsmisinin iştirakı ilə ifadə vermə zərurəti yaranır, amma kiçik iddialara dair işlər üzrə sadələşdirilmiş icraat qaydasında baxılan iddialar və ya yol-nəqliyyat hadisələri ilə bağlı törədilmiş inzibati xətalara dair baxılan işlərdə prosesin virtual aparılmasında hər hansı maneə olmur və bu, praktiki cəhətdən mümkündür. Qeyd olunanlar bəzi ölkələrdə bu gün də tətbiq olunmaqdadır.

Sonda qeyd olunmalıdır ki, bəli, müasir texnologiyalar bütün dərdlərin dərmanı hesab oluna bilməz, lakin unutmamalıyıq ki, insanların ədalət mühakiməsinə çatım-

⁴ Mənbə: <https://www.linkedin.com/pulse/electronic-communication-between-lawyers-courts-valerie-hayek/>

lılığının artırılması üçün hüquq sistemimizdə texnoloji vasitələrdən maksimal dərəcədə istifadə olunmalıdır. Eyni zamanda, səhih məlumatları daxil etməklə, habelə yaradıcı alqoritmləri tətbiq etməklə bu gün biz ədalət mühakiməsinə çıxışı məhdud olan şəxslərin də bu sistemə çıxış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırma biləri.

B I B L I O G R A P H Y :

1. <https://e-qanun.az/framework/41813> ;
2. <https://president.az/az/articles/view/38919> ;
3. <http://ikisahil.az/post/260867-vekillerin-elektron-mehkeme-informasiya-sisteminden-semerele-istifadesi> ;
4. <https://www.linkedin.com/pulse/electronic-communication-between-lawyers-courts-valerie-hayek/> .

Ровшан ИСМАИЛОВ

судья Конституционного Суда
Азербайджанской Республики,
к.ю.н.

СУДЕБНАЯ ДОКТРИНА КОНСТИТУЦИОННО-КОНФОРМНОГО ТОЛКОВАНИЯ ЗАКОНОВ

Ключевые слова: *судебное толкование закона, конституционно-конформное толкование, правотворчество, правоприменение, конституционные суды*

Açar sözlər: *qanunun məhkəmə tərəfindən təfsiri, konstitusiya konform təfsir, hüquq-yaratma, hüquqtətbiqetmə, konstitusiya məhkəməsi*

Keywords: *Judicial interpretation of the law, constitutionally conform interpretation, law-making, law enforcement, constitutional courts*

«Конформное толкование» – это выражение, используемое как на национальном, так и на международном уровне для описания метода, на основе которого норма интерпретируется в свете других правил поведения, принадлежащих либо внутригосударственному правовому порядку, либо наднациональному. В этом смысле можно сказать, что конформное толкование может иметь как внутрисистемное, так и межсистемное значение. В первом случае речь, как правило, идет о толковании законов в свете конституционных требований. И именно этот аспект составляет предмет моего выступления.

Однако и в рамках внутригосударственного конформного толкования, назовем его теперь конституционно-конформным, можно выделить в отдельную группу особенности такого толкования, присущие для стран, в которых реализуется европейская модель конституционной юстиции.

Кстати, в научной литературе понятие «конституционно-конформное толкование» обычно ассоциируется именно с кельзеновской моделью конституционного контроля. Хотя здесь, наверное, уместно будет отметить, что существует сходная доктрина, доктрина constitutional avoidance, так называемого, «обхода конституционных проблем». Считается, что впервые в завершенном виде она была выражена Верховным Судом США в 1936 году, когда в деле *Ashwander v. Tennessee Valley Authority* Судом было отмечено, что он не будет рассматривать конституционный вопрос, хотя и надлежащим образом представленный к его рассмотрению, если при этом также имеется какое-либо основание, по которому дело может быть прекращено. Поэтому Суд сначала должен удостовериться, существует ли допустимое толкование закона, позволяющее обойти вопрос о его конституционности.¹

Что касается конституционно-конформного толкования, то рождение данной доктрины связано с деятельностью Федерального Конституционного суда Германии, который впервые ее применил в 1953 году, отметив, что презумпция конституционности закона обязывает суды применять конституционно-конформное толкование.² Логика

такого толкования состоит в том, что, если на основе общепризнанных методов толкования возможно вывести более чем один результат толкования, правоприменители должны выбрать тот из них, который наиболее соответствует смыслу конституции. Сходные правовые позиции выражены многими конституционными судами.³

В немецкой юридической литературе существует позиция, согласно которой конституционно-конформное толкование в значительной степени считается проявлением систематического толкования. Более интересным представляется утверждение Франца Бидлински о том, что конституционно-конформное толкование является разновидностью систематически-телеологического толкования. Так, телеологическое толкование, как правило, определяет цель нормы в рамках соответствующего кодекса или, по крайней мере, отрасли права, такой как гражданское право. Конституционно-конформное толкование же расширяет эту перспективу, выявляя цель нормы с учетом ее положения в общей иерархии нормативных правовых актов и верховенства Конституции.

Существует также предположение, что конституционно-конформное толкование является эффективным средством рационализации закона, способствующим изменениям в направлении, определенном конституционными судами.⁴

Следует отметить, что доктрина конституционно-конформного толкования не только в части становления, но и ее развития преимущественно судебная. В частности, на конституционном или законодательном уровне в странах с европейской моделью конституционного контроля она была закреплена, пожалуй, лишь в ныне недействующей временной конституции ЮАР, в статье 35 (2). Данная норма закрепляла недопустимость признания неконституционным закона, ограничивающего конституционные права, исключительно по причине того, что используемая в законе формулировка *prima facie* превышает конституционные пределы, установленные этими правами, при условии, что существует разумная возможность ограничительного истолкования такого закона.⁵

Законодательное закрепление обязанности судов истолковывать законы в соответствии с конституцией привело к доминированию данного метода толкования и, соответственно, отказу от эклектизма в толковании права. В частности, Конституционный суд ЮАР в ряде своих решений указал, что толковательное понятие выявления «намерения Законодательного собрания» не существенно в системе судебного контроля, основанного на высшей силе Конституции, по той простой причине, что Конституция обладает верховенством в отношении законодательной власти.⁶ Представляется, что аналогичный результат вполне возможен и при судебном обязывании применять конституционно-конформное толкование.

Опыт ЮАР интересен и в плане развития данной доктрины в практике Верховного суда этой страны. В деле *Govender v Minister of Safety and Security* данный суд указал, что конституционно-конформное толкование требует, чтобы суд лавировал между Сциллой буквализма и Харибдой судебного законотворчества. Для этого судьи должны:

- (a) изучить цели и смысл закона;
- (b) изучить содержание и значение прав, защищаемых Конституцией;
- (c) установить, есть ли разумная возможность истолковать рассматриваемый закон таким образом, чтобы он соответствовал Конституции;
- (d) если такое толкование возможно, применить его, и

(е) если это невозможно, инициировать шаги, по признанию закона неконституционным.⁷

Как показывает практика многих конституционных судов, доктрина конституционно-конформного толкования основывается на том, что неконституционность и соответственно недействительность нормы – это *ultima ratio*. Поэтому в случаях сомнений относительно конституционности нормы, толкование закона, соответствующее Конституции, является более предпочтительной формой реакции конституционного суда.

При этом конституционно-конформное толкование может быть обосновано исходя из различных соображений. Здесь хотелось бы указать на три взаимосвязанных аспекта:

(1) принцип максимального сохранения нормы, присущий любому иерархически структурированному правовому порядку;

(2) презумпция о внутренней непротиворечивости правового порядка;

(3) проявление судебной сдержанности, основанной на судебном уважении (*judicial deference*) в отношении законодательной власти.

Именно соображениями судебной сдержанности и, соответственно, стремлением удержать свою, а также практику судов общей юрисдикции в рамках традиционного восприятия роли и места органов правосудия, не обладающих правотворческими функциями, была продиктована позиция Федерального Конституционного суда Германии о пределах конституционно-конформного толкования, выраженная в 2014 году. Во-первых, Суд отметил важность правильного, добросовестного применения общепризнанных методов толкования закона. Кроме того, пределы конституционно-конформного толкования очерчены семантическими границами толкуемой нормы, ее основными целями, объективированными намерениями законодателя. По мнению Суда, несоблюдения данных правил позволит обойти политическое решение, принятое демократически легитимированным законодательным органом.⁸

Здесь важно отметить, что конституционно-конформное толкование не является исключительной прерогативой Федерального Конституционного суда Германии. Иные суды также обязаны, именно обязаны, осуществлять данный вид толкования. Дело том, что содержание параграфа 1 статьи 100 Основного Закона обязывает суды проверять конституционность законов, применяемых ими в конкретных делах. Федеральный конституционный суд же, согласно своей устоявшейся практике, признает запрос судов о проверке конституционности на основе указанной нормы Основного закона только, если обращающемуся суду, несмотря на все разумно-предпринятые действия, не удалось истолковать оспариваемую норму в соответствии с Конституцией.⁹

Сходная ситуация сложилась в Италии, где начиная со второй половины 90 годов XX столетия одним из оснований приемлемости конституционного запроса суда является демонстрация им поиска конституционно-конформного толкования в конкретном деле.¹⁰

Как представляется, акцентирование внимания на семантических границах толкуемой нормы и ее основных целях, объективированных намерениями законодателя при формулировании пределов конституционно-конформного толкования связано и с множественностью проявлений данного типа толкования.

Дело в том, что практическое осуществление конституционно-конформного толкования становится возможным не только благодаря традиционному расширитель-

ному и ограничительному толкованию, но и в результате таких практик, которые по-разному именуясь в научной литературе различных стран (конституционное развитие законов в Германии¹¹, манипуляционные решения Конституционного Суда Италии, в результате которых вносятся изменения в текст закона путем удаления, добавления или замены оспоренного текста новым текстом, сформулированным Судом в резолютивной части решения¹²) по сути сводятся к объемному судебному препарированию рассматриваемого ими закона. То есть суды, осуществляя конституционно-конформное толкование, получают возможность скорректировать, подправить эти дефекты посредством расширения или сужения содержания толкуемой нормы. Вот почему конформное толкование иногда рассматривается как выражение неоправданного судебного активизма.¹³ Данные доводы усиливаются утверждением о том, что конституционно-конформное толкование как конституционных, так и общих судов не легитимизировано, так как не находит, как правило, своего закрепления ни в конституциях, ни актах о статусе специализированных органов конституционной юстиции.

Кроме того, признание закона неконституционным может дать законодательному органу больше возможностей для политического маневрирования. Осуществление конституционно-конформного толкования же сопряжено с указанием одного конкретного истолкования закона, признанного конституционным, что часто влечет за собой четкие предписания, которые не только ограничивают законодательные возможности парламентов, но и могут привести к фактически правотворческой деятельности конституционных судов. Причем результаты такой деятельности могут оставаться в силе достаточно долго.¹⁴ По утверждению А.Шайо «конституционные суды имеют больше шансов предусмотреть длительные и неконтролируемые законодательные установления, интерпретируя закон, а не отменяя его».¹⁵

Вместе с тем, высказывается предположение, что частое использование конституционно-конформного толкования, в конечном итоге может нанести ущерб авторитету органа конституционного правосудия. В данном случае следует иметь в виду, что *raison d'être* создания и функционирования специализированных органов конституционной юстиции является контроль за законодательной властью. Для удовлетворительной реализации данной функции необходимо, чтобы оспариваемые законы с определенной степенью регулярности признавались несоответствующими Конституции и поэтому недействительными. Это дает понять политическим институтам и заинтересованным сторонам в обществе, что суд серьезно относится к своей роли и, таким образом, отвечает ожиданиям, возлагаемым на него.¹⁶ В этой связи интересно отметить, например, в Италии в 2008 г. в 30 из 44 постановлений Конституционного суда принятых по запросам о признании неконституционности оспариваемое положение было истолковано в соответствии с Конституцией.¹⁷

Наконец, конституционно-конформное толкование может создать определенные сложности субъектам права, в особенности физическим лицам. Чтобы узнать о реальном содержании их прав, законных интересов и обязанностей, приходится ознакомиться не только с соответствующим законом, но и его конституционным истолкованием.

Несмотря на существующую оппозицию конституционно-конформному толкованию, являющегося по мнению его критиков, проявлением вторжения органов конституционного правосудия в сферу, зарезервированную за законодательной властью, представляется, что такой вид толкования является скорее проявлением праг-

матизма в деятельности конституционных судов, которые, не вступая в прямую конфронтацию с законодателем, признают закон конституционным, запрещая тот или иной вид его истолкования.

В продолжение сказанного следует отметить, что конституционно-конформное толкование выглядит приемлемым и разумным решением также при его рассмотрении сквозь призму экономической эффективности. Кроме того, в некоторых ситуациях признание утратившим силу неконституционного закона может создать законодательный пробел и, таким образом, лишить возможности реализации своих конституционных прав тех групп населения, которые охватываются его регулированием, приведя к еще большим конституционным проблемам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- ¹ Ashwander v. Tenn. Valley Auth., 297 U.S. 288, 348 (1936).
- ² BVerfG 2, 266 (1953).
- ³ См, например решения Конституционного суда Испании № 111/1993 от 27 апреля 1993 (<http://hj.tribunalconstitucional.es/de-DE/Resolucion/Show/2240>) или Конституционного суда Италии № 279/1990 от 31 мая 1990 (https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?param_ecli=ECLI:IT:COST:1990:279).
- ⁴ Mańko R. 'War of Courts' as a Clash of Legal Cultures: Rethinking the Conflict between the Polish Constitutional Tribunal and the Supreme Court Over 'Interpretive Judgments' // Law, Politics, and the Constitution: New Perspectives from Legal and Political Theory. Frankfurt am Main, 2014. P. 79-94.
- ⁵ South African Constitution of 1993 (Interim Constitution) // https://www.servat.unibe.ch/icl/sf10000_.html.
- ⁶ Matiso & Others v The Commanding Officer, Port Elizabeth Prison & Others 1994 (3) SA 592 (SE), 597B-597H, 1994 (3) BCLR 80, 87B-87H (SE).
- ⁷ Govender v Minister of Safety and Security 2001 (4) SA 273 (SCA).
- ⁸ BVerfGE 138, 64 (2014).
- ⁹ BVerfGE 85, 329 (1992); BVerfGE 121, 108 (2008); BVerfGE 131, 88 (2012).
- ¹⁰ Lamarque E. Interpreting statutes in conformity with the constitution: the role of the constitutional court and ordinary judges // Italian Journal of Public Law. 2010. Vol. 1. P. 113.
- ¹¹ Möllers T. Legal Methods. München, 2020. P. 391.
- ¹² Lamarque E. Interpreting statutes in conformity with the constitution: the role of the constitutional court and ordinary judges // Italian Journal of Public Law. 2010. Vol. 1. P. 98.
- ¹³ Betterman K. Die verfassungskonforme Auslegung: Grenzen und Gefahren. Heidelberg, 1986.
- ¹⁴ Landfried Ch. Constitutional Review and Legislation in the Federal Republic of Germany // Constitutional Review and Legislation: An International Comparison. Edited by Christine Landfried. Baden-Baden, 1988. P. 154.
- ¹⁵ Sajó A. Constitutional Adjudication in the Light of Discourse Theory // Cardozo Law Review. 1996. Vol. 17. P. 1193, 1208.
- ¹⁷ Comella V. Constitutional Courts & Democratic Values. New Haven, Conn, 2009.¹ Lamarque E. Interpreting statutes in conformity with the constitution: the role of the constitutional court and ordinary judges // Italian Journal of Public Law. 2010. Vol. 1. P. 97.

А Н Н О Т А Ц И Я

Представленная статья посвящена изучению основных особенностей конституционно конформного толкования как одного из широко используемых методов толкования современного законодательства. Основное внимание здесь сосредоточено на определении места и значения данного способа толкования закона в практике мировых конституционных судов.

Помимо недостатков конформной интерпретации, в исследовании также выясняются ее преимущества с точки зрения целостности правотворческой и правоприменительной практики. Одним из основных результатов исследования является то, что посредством данного метода толкования конституционные суды не противостоят непосредственно законодательной власти и не вмешиваются в законотворческий процесс, а просто запрещают ту или иную из существующих интерпретаций закона, признавая его целиком конституционный.

Rövşən İsmayılov
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin
hakimi, hüquq elmləri namizədi

Qanunların konstitusion konform təfsirinə dair məhkəmə doktrinası

A N N O T A S I Y A

Təqdim olunan məqalə, müasir dövr qanunvericilik aktlarının təfsirində geniş istifadə olunan üsullardan biri kimi, konstitusion konform təfsirin başlıca xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Burada əsas diqqət dünya konstitusiyası məhkəmələrinin təcrübəsində qanunun konstitusiyaya müddəalarına uyğun tərzdə təfsirinin yeri və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Tədqiqatda konform təfsirin çatışmazlıqları ilə yanaşı, onun hüquqyaratma və hüquqtəbqiyyətə təcrübələrinin tamlığı baxımından üstünlüklərinin və səmərəli tərəfləri də aydınlaşdırılır. Tədqiqatın əsas nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, göstərilən təfsir üsulu vasitəsilə konstitusiyası məhkəmələri qanunverici hakimiyyətlə birbaşa qarşıdurmaya getmədən və hüquqyaratma fəaliyyətinə müdaxilə etmədən, sadəcə qanunun mövcud təfsiri variantlarından bu və ya digər növünü qadağan etməklə, onu bütövlükdə konstitusiyaya uyğun kimi tanımış olur.

Rovshan Ismayilov
Judge of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
The candidate of legal science

Judicial doctrine of constitutionally conform interpretation of laws

A N N O T A T I O N

The presented article deals with the main features of constitutionally conform interpretation as one of the commonly used methods of interpreting modern legislation. The main focus here is to determine the place and meaning of this method of statutory interpretation in the practice of constitutional courts.

In addition to the disadvantages of conform interpretation, the study also identifies its advantages in terms of the integrity of law-making and law-enforcement practice. A key finding of the study is that, through this method of interpretation, constitutional courts do not directly confront the legislature or interfere with the lawmaking process, but simply prohibit one or another of the existing interpretations of the law, recognising it as entirely constitutional.

Джейхун ГАРАДЖАЕВ

судья Конституционного суда
Азербайджанской Республики,
д.ю.н.

РОЛЬ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В РАЗВИТИИ КОНСТИТУЦИОННОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Ключевые слова: конституционная реформа, конституционная динамика, конституционная юстиция, конституционное правосудие, Основной Закон, толкование конституции.

Açar sözlər: *konstitusiya islahatları, konstitusiyanın dinamikası, konstitusiya ədliyyəsi, konstitusiya ədalət mühakiməsi, Əsas Qanun, konstitusiyanın şərhı.*

Keywords: *constitutional reform, constitutional dynamics, constitutional justice, Basic Law, interpretation of the constitution.*

Система права каждого государства развивается на основе положений Основного Закона. Соответственно, обоснованным является такое требование к его нормам, как стабильность. Для того, чтобы повысить вероятность сохранения конституционными нормами стабильности, большинство современных конституций являются «жесткими» – то есть, порядок внесения в них изменений и дополнений является усложненным, если сравнивать его с порядком внесения поправок в иные акты законодательства.

Однако, в этом случае важно сохранить баланс, – ведь конституция должна соответствовать современным реалиям жизни государства и общества. А значит, определенные поправки в ее тексте не только неизбежны, но и необходимы.

Таким образом, с одной стороны, каждый Основной закон должен быть стабильным, а с другой – изменяться адекватно динамике государственной и общественной жизни. Благодаря этому конституция не будет содержать «мертвые» нормы и будет отвечать запросам и вызовам современной жизни, оказывая позитивное воздействие на развитие национальной системы права.

Конституция Азербайджанской Республики 1995 года, как и конституции иных демократических государств, текстуально развивается в двух основных направлениях:

- через внесение изменений и дополнений;
- через официальное толкование ее норм компетентными органами.

Итак, первым направлением развития Конституции Азербайджанской Республики является внесение в нее изменений и дополнений. Основы его нормативной регламентации заложены в Главе XI «Изменения в Конституцию Азербайджанской Республики» и Главе XII «Дополнения в Конституцию Азербайджанской Республики» Основного Закона Азербайджанской Республики (далее – АР).

Д. П. Таран считает необходимым при внесении изменений и дополнений в конституции с целью их защиты устанавливать обязательные материальные критерии качественных характеристик изменений в Основные Законы, сформулированные негативным способом¹. В соответствии со ст. 152 Основного Закона, изменения в Конституцию АР принимаются только путем референдума; при этом инициатива изменений в Конституцию обусловлена рядом требований. К их числу относятся (ст. 155): запрет вносить изменения в статьи Основного Закона, предусматривающие принципы народного и национального суверенитета, демократизма, унитаризма, республиканизма, разделения государственной власти, запрет отмены прав и свобод человека и гражданина, включенных в первоначальный текст Конституции, или об их «ограничении в более высокой степени, чем предусмотрено международными договорами, участником которых является АР»².

В процессе изменения текста Основного закона АР важная роль отводится Конституционному Суду АР. Основной функцией Конституционного суда недопустимость искажения либо нарушения основных идей и ценностей конституционных положений.

Так, если изменения предлагаются парламентом (Милли Меджлисом АР) либо Президентом АР, то их дальнейшее рассмотрение невозможно без соответствующего положительного заключения Конституционного Суда АР. В то же время Конституционный Суд АР ограничен в своих полномочиях, а именно: он «не вправе принимать решения по изменениям в тексте Конституции Азербайджанской Республики, принятым путем референдума» (ст. 154)³.

Подытоживая изложенное выше о порядке изменения Конституции АР, следует согласиться с мнением Д. А. Сулейманова, который считает, что сложный порядок изменения Конституции АР обеспечивает стабильность Конституции, являющейся актом долгосрочного действия⁴.

В отличие от изменений, дополнения в текст Конституции АР могут вноситься путем принятия Милли Меджлисом конституционных законов квалифицированным большинством голосов (95 голосами) на двух голосованиях, причем промежуток между голосованиями должен составлять не менее 6 месяцев. По итогам каждого голосования поддержанный квалифицированным большинством голосов депутатов конституционный закон подлежит передаче на подпись Президенту. Конституционный закон вступает в силу после подписания его Президентом АР по итогам второго голосования в Милли Меджлисе. Инициаторы внесения дополнений в текст Основного закона – Президент или не менее 63 депутатов Милли Меджлиса – ограничены в праве законодательной инициативы тем же кругом вопросов, что и субъекты внесения изменений в Конституцию. Пункт 5 ст. 156 Основного закона предусматривает, что «конституционные законы являются неотъемлемой частью Конституции Азербайджанской Республики»⁵.

¹ Таран Д. П. Форми захисту конституції на сучасному етапі: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Д. П. Таран. – Харків, 2016. – С. 11.

² Конституция Азербайджанской Республики 1995 г. с изменениями и дополнениями.

³ Там же

⁴ Сулейманов Д. А. Конституционно–правовое регулирование института референдума / Д. А. Сулейманов // Qanun. – 2006. – № 3. – С. 3.

⁵ Конституция Азербайджанской Республики 1995 г. с изменениями и дополнениями. Там же.

Необходимо отметить, что в законодательстве Азербайджана порой встречаются акты по своей значимости являющиеся неотъемлемой частью Конституции, устанавливающие порядок формирования и деятельности конституционно значимых институтов. К примеру, Закон АР «О Конституционном Суде» или же Закон АР «О судебном-правовом совете» не являются конституционными законами и отнесены к числу текущих, обычных законов. Однако по правовой природе и особенности конституционных правоотношений эти нормативно-правовые акты можно признать как совокупность норм, дополняющих конституционные положения.

Итак, Конституционный Суд АР не участвует в процессе внесения дополнений в текст Конституции. Однако во всех случаях, когда текст Основного Закона АР подвергается пересмотру, Конституционный Суд становится участником этого процесса.

По состоянию на апрель 2022 года в Конституцию АР 1995 г. изменения и дополнения вносились трижды (соответственно, было проведено три общегосударственных референдума: 24 августа 2002 г., 18 марта 2009 г. и 26 сентября 2016 г.). Практика свидетельствует о том, что до настоящего времени не удавалось разграничить дополнения и изменения в Конституцию – каждый из трех раз в текст Основного закона вносились как изменения, так и дополнения. Порой даже дополнения по значимости значительно превосходят изменения⁶. Некоторые изменения и дополнения затронули и нормы о Конституционном Суде Азербайджанской Республики. Например, проведенным 24 августа 2002 года референдумом были внесены изменения в Конституцию, после чего Омбудсман, суды общей юрисдикции получили право обращения в Конституционный суд по вопросам толкования Конституции и законов в связи с осуществлением прав и свобод человека.

В изложенных выше способах внесения поправок в Основной Закон АР привлекает внимание следующее:

- для внесения изменений в Конституцию АР необходимо проведение всенародного голосования – референдума, а для внесения дополнений – нет;
- при внесении изменений в Конституцию АР необходимо участие Конституционного Суда АР, а при внесении дополнений – нет.

В связи с этим важно подчеркнуть, что народовластие является, пожалуй, основной ценностью, защищаемой Конституцией АР. В Преамбуле речь идет о том, что одна из целей Конституции – гарантировать демократический строй, а Глава I Раздела I носит название «Народовластие». Она завершается ст. 6, последний пункт которой гласит, что присвоение власти является тягчайшим преступлением против народа. Таким образом, изменение как этих, так и иных положений Конституции возможно только на референдуме и при участии Конституционного Суда АР, что является дополнительной юридической гарантией народовластия. А системное закрепление в тексте Конституции АР 1995 г. принципа народовластия (при помощи обращения к принципу разделения государственной власти с системой сдержек и противовесов, приоритета прав и свобод личности и пр.) позволяет не опасаться, что этот принцип может быть нарушен путем внесения в Основной Закон лишь дополнений, без изменений существующего текста. Это делает оптимальным отказ от референдума, если речь идет о внесении дополнений в Конституцию.

⁶ Конституция 1995 г. Президентская библиотека [Электронный ресурс] // Конституция. Сборник Управления делами Президента Азербайджанской Республики. – Режим доступа: http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_kons.pdf. – С. 89.

Т. Я. Хабриева в своих работах связывает вопросы внесения изменений и дополнений в «жесткие» Конституции с проблемами интерпретации их норм и приходит к выводу о необходимости толкования норм Конституции в связи со сложностью процедуры внесения поправок в Основной Закон⁷. Именно в связи с этим в литературе сложилось мнение о том, что конституционное правосудие – это инструмент социально-исторической модернизации Конституции, генератор «живого» конституционализма⁸, а Конституционный Суд – это визитная карточка конституционализма⁹; «институт демократических преобразований, функционирующий практически во всех посттоталитарных государствах в целях защиты новых конституционных ценностей, обеспечивающий определенную стабильность конституции и плановость конституционного развития»¹⁰.

Вторым направлением динамики Конституции АР является официальное толкование ее норм Конституционным Судом АР. Л.В. Лазарев констатирует, что «Конституция действует в условиях постоянно развивающихся и усложняющихся общественных отношений», и считает, что сохранить при этом роль Конституции в качестве фактора стабильности общественного и государственного устройства и без изменения ее текста обеспечить динамизм воздействия на общественно-политическое развитие возможно посредством ее толкования Конституционным Судом и выявления им конституционно-правового смысла законов, иных нормативно-правовых актов¹¹. Таким полномочием наделен Конституционный Суд АР.

Например, когда азербайджанское общество 21 февраля 2015 года столкнулось с девальвацией маната, возникли реальные сложности по исполнению кредитных обязательств, взятых субъектами кредитных отношений в иностранной валюте. Практически все участники этих обязательств, ссылаясь на неожиданную девальвацию, отказывались выполнять обязательства по возврату кредитов взятых в иностранной валюте. Такая ситуация могла бы привести к «параличу» банковской системы. Требовался оптимальный, обоснованный, справедливый, таким образом конституционный подход служащий стабилизации сложившейся ситуации. По этой причине Конституционный суд АР в своем Постановлении от 14 мая 2015 года «О проверке соответствия статей 439.1, 439.2 и 439.7 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики Конституции Азербайджанской Республики и толковании некоторых положений указанных статей» отметил, что положения статьей 439.1 и 439.2 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики не противоречат требованиям части III статьи 19 Конституции Азербайджанской Республики. Так как выражение «средства платежа» в части III статьи 19 Конституции Азербайджанской Республики распространяется на выполняемые работы, оказываемые услуги, реализуемые товары и т.п. в обмен на оплату, а также обязательные платежи (налоги, социальное страхование и др.). В этом Постановлении было отмечено, что если денежный кредит был взят в иностранной валюте и возврат основной суммы обязательства должен производиться

⁷ Хабриева Т. Я. Толкование конституции Российской Федерации: теория и практика: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Талия Ярулловна Хабриева. – Москва, 1997. – С. 52.

⁸ Бондарь Н. С. Социоисторический динамизм Конституции – без переписывания конституционного текста / Н. С. Бондарь // Журнал конституционного правосудия. – 2014. – № 2. – С. 25.

⁹ Подорожна Т. Основні елементи конституціоналізму в контексті правових позицій Конституційного Суду України / Т. Подорожна // Публічне право. – 2012. – № 3. – С. 33.

¹⁰ Зорькин В. Вопросы Конституционного развития стран новой демократии / В. Зорькин // Konstitusiyi Məhkəməsinin Məlumatı. – 2005. – № 3. – С. 32.

¹¹ Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России / Л. В. Лазарев. – М.: Формула права, 2008. – С. 15.

в той же валюте. Требования же ст.19 Конституции относятся к «платежам», а не «выплатам» взятым по обязательствам в иностранной валюте.

Таким образом, Конституционный суд АР практически стабилизировал банковские отношения и обеспечил платежеспособность азербайджанских банков по обязательствам, взятым ими перед инвесторами и международными финансовыми учреждениями. При этом наряду с объективным подходом Конституционный суд АР исходя из принципа социальной справедливости указал, что «с учетом интересов населения признать целесообразным принятие мер по продлению срока кредитов, снижению процентных ставок и применению иных льготных условий по кредитам в иностранной валюте в зависимости от финансовых возможностей банков»¹².

Не менее значимым по своему воздействию на стабилизирование «общественного и государственного устройства» в сфере правосудия выступило решение Конституционного суда АР от 18 марта 2019 года «О толковании части VII статьи 125 Конституции Азербайджанской Республики с точки зрения гражданско-процессуального законодательства Азербайджанской Республики» где орган конституционного контроля отметил, что в гражданском судопроизводстве «установление истины» должно осуществляться только в рамках требований сторон и действия суда должны быть ограничены исковыми требованиями¹³.

Следовательно, гораздо менее ресурсоемкий способ придания нового качественного состояния объекту (конституционным нормам) – это не внесение изменений и дополнений в Основной Закон, а проявляющийся в интерпретационных актах Конституционного Суда АР судейский активизм.

Опыт страны, благодаря инновациям которой в судебной сфере конституционное правосудие в настоящее время является достаточно распространенной деятельностью, – США – убедительно демонстрирует, что любая «Конституция как программный правовой акт является противоречивой, поскольку в ходе исторического развития изменяется социальная среда применения ее положений. Поэтому при реализации Конституции важную роль играет конституционная юстиция»¹⁴. Незначительное количество поправок, внесенных в Конституцию США 1787 г. демонстрирует приоритетность этого направления динамики Основного Закона¹⁵.

Резюмируя, следует отметить, что существующий объем полномочий делает Конституционный Суд АР единственным органом публичной власти, который задействован в обеспечении динамики Основного Закона по двум направлениям: ведь он не только участвует в процессе внесения в него изменений (первое направление), но и осуществляет официальное толкование норм Конституции (второе направление).

¹² “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 439.1, 439.2 və 439.7-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılması və həmin maddələrin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Konsultasiya Məhkəməsinin 14 may 2015-ci il tarixli Qərarı // <http://www.constcourt.gov.az/az/decision/317#>!

¹³ “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsinin Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyi baxımından şərh edilməsinə dair” Konstitusiyaya Məhkəməsinin 18 mart 2019-cu il tarixli Qərarı // <http://www.constcourt.gov.az/az/decision/1166>

¹⁴ Савчин М. В. Установлення конституції та правовий континуїтет державності: шляхи реалізації Основного закону / М. В. Савчин // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С. 63.

¹⁵ В настоящее время Конституция США насчитывает 27 поправок. За время своего действия она изменялась 17 раз (10 поправок были внесены в 1789 г. как Билль о правах), т.е. в среднем изменения происходили каждые 13 с половиной лет.

Список литературы

1. Таран Д. П. Форми захисту конституції на сучасному етапі: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Д. П. Таран. – Харків, 2016. – С. 11.
2. Конституция Азербайджанской Республики 1995 г. с изменениями и дополнениями.
3. Там же.
4. Сулейманов Д. А. Конституционно–правовое регулирование института референдума / Д. А. Сулейманов // Qanun. – 2006. – № 3. – С. 3.
5. Конституция Азербайджанской Республики 1995 г. с изменениями и дополнениями. Там же.
6. Конституция 1995 г. Президентская библиотека [Электронный ресурс] // Конституция. Сборник Управления делами Президента Азербайджанской Республики. – Режим доступа: http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_kons.pdf. – С. 89.
7. Хабриева Т. Я. Толкование конституции Российской Федерации: теория и практика: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Талия Ярулловна Хабриева. – Москва, 1997. – С. 52.
8. Бондарь Н. С. Социоисторический динамизм Конституции – без переписывания конституционного текста / Н. С. Бондарь // Журнал конституционного правосудия. – 2014. – № 2. – С. 25.
9. Подорожна Т. Основні елементи конституціоналізму в контексті правових позицій Конституційного Суду України / Т. Подорожна // Публічне право. – 2012. – № 3. – С. 33.
10. Зорькин В. Вопросы Конституционного развития стран новой демократии / В. Зорькин // Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatı. – 2005. – № 3. – С. 32.
11. Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России / Л. В. Лазарев. – М.: Формула права, 2008. – С. 15.
12. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 439.1, 439.2 və 439.7-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılması və həmin maddələrin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Konsitusiya Məkəməsinin 14 may 2015-ci il tarixli Qərarı // <http://www.constcourt.gov.az/az/decision/317#!>
13. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsinin Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyi baxımından şərh edilməsinə dair” Konstitusiyaya Məhkəməsinin 18 mart 2019-cu il tarixli Qərarı // <http://www.constcourt.gov.az/az/decision/1166>
14. Савчин М. В. Установлення конституції та правовий континуїтет державності: шляхи реалізації Основного закону / М. В. Савчин // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С. 63.

А Н Н О Т А Ц И Я

Автор обращается к тезису о том, что, с одной стороны, каждый Основной закон должен быть стабильным, а с другой – изменяться адекватно динамике государственной и общественной жизни, и демонстрирует роль Конституционного Суда Азербайджанской Республики в практической реализации этого баланса. Раскрыта роль Конституционного Суда в процессе внесения изменений в текст Основного закона 1995 года. Констатируется, что в процессе внесения дополнений в текст Конституции Конституционный Суд не участвует; одновременно подчеркнута, что на практике еще не было случая, чтобы в Основной Закон Азербайджанской Республики вносились лишь дополнения, без сопутствующих им изменений. Приведено теоретическое обоснование интерпретационной деятельности Конституционного Суда Азербайджанской Республики. Резюмировано, что существующий объем полномочий делает Конституционный Суд Азербайджанской Республики единственным органом публичной власти, который задействован в обеспечении динамики Основного Закона 1995 года по двум направлениям: он участвует в процессе внесения в него изменений (первое направление), а также осуществляет официальное толкование норм Конституции (второе направление).

Qaracayev Ceyhun

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hakimi, h.ü.e.d.

**Konstitusiyası qanunvericiliyinin inkişafında Azərbaycan
Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin rolu**

A N N O T A S I Y A

Müəllif məqaləsində Əsas Qanunun sabitliyi mülahizəsizi ilə yanaşı, Konstitusiyanın dövlət və ictimai həyatın dinamikasına adekvat olaraq dəyişməli olduğu tezisində də müraciət edir və bu prosesdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin rolunu qeyd edir. Məqalədə bu balansın praktiki həyata keçirilməsində 1995-ci ildə qəbul edilmiş Əsas Qanunun mətninə dəyişikliklərin edilməsi prosesində Konstitusiyası Məhkəməsinin rolu açıqlanır. Bildirilir ki, Konstitusiyası Məhkəməsi Konstitusiyanın mətninə əlavələr edilməsi prosesində iştirak etmir; eyni zamanda vurğulanır ki, təcrübədə Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunun mətninə hər hansı əlavələr edilən dəyişikliklərdən kənar olmayıb.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin normativ aktlarını şərh etmək fəaliyyətinin nəzəri əsasları göstərilmişdir. Ümumiləşdirilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinə ayrılan mövcud səlahiyyətlər dairəsi Əsas Qanununun dinamikasının təmin edilməsində iki əsas istiqamətdə iştirak edən yeganə dövlət orqanı kimi müəyyən edir. Belə ki Konstitusiyası Məhkəməsi əlavə və dəyişikliklərin edilməsi prosesində iştirak edir (birinci istiqamət), həmçinin Konstitusiyası normalarının rəsmi şərhini həyata keçirir (ikinci istiqamət).

Qaracayev Ceyhun
Judge of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of Law

**The role of the Constitutional Court of the Republic
of Azerbaijan in the development of Basic Law**

S U M M A R Y

The author addresses the thesis that, on the one hand, each Basic Law must be stable, and on the other hand, it must change adequately to the dynamics of state and public life and demonstrates the role of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan in the practical implementation of this balance. The role of the Constitutional Court in the process of amending the text of the Basic Law of 1995 is revealed. It was stated that the Constitutional Court does not participate in the process of making additions to the text of the Constitution; at the same time, it was emphasized that in practice there has not yet been a case when only additions were made to the Basic Law of the Republic of Azerbaijan, without accompanying changes. Theoretical substantiation of the interpretative activity of the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic is given. It is summarized that the existing scope of powers makes the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan the only public authority that is involved in ensuring the dynamics of the Basic Law of 1995 in two directions: it participates in the process of amending it (the first direction) and carries out an official interpretation of the norms of the Constitution (second direction).

SÜNİ İNTELLEKT SƏHIYYƏDƏ: İNSAN HÜQUQLARI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: elmi-texniki tərəqqi, süni intellekt, səhiyyə, hüquq, insan hüquqları, robotlar, sağlamlığın qorunması sahəsində risklər, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, süni intellektin məsuliyyəti

Ключевые слова: научно-технический прогресс, искусственный интеллект, здравоохранение, право, права человека, роботы, риски в области защиты здоровья, неприкосновенность частной жизни, ответственность искусственного интеллекта

Keywords: Scientific and technological progress, Artificial Intelligence, healthcare, law, human rights, robots, health risks, privacy, responsibility of artificial intelligence

Müasir dövrdə səhiyyənin inkişafı elə səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, o, artıq zaman və məkan çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. O, istənilən vaxt və istənilən yerdə olan pasiyentə tibbi yardım göstərməyə qadirdir. Bu, təbii ki, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərindən olan rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt sayəsində mümkün olmuşdur.

Süni intellekt XXI əsrin başlıca innovasiyası kimi qəbul edilir.

Bu gün süni intellektin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən səhiyyə sahəsində tətbiqi dünya alimləri tərəfindən ən çox müzakirə edilən məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

İnformasiya inqilabının nəticələri zaman-məkan kateqoriyalarına “virtuallıq” amili gətirərək virtual mühitin yaranmasına şərait yaratmışdır. Virtual mühitin inkişaf etməsi müsbət nəticələrlə yanaşı, bəşəriyyət üçün yeni təhlükələr də yaradır. O, mövcud olmayanları əks etdirir, bu planda da illüзор xarakter daşıyır. Virtual reallığa bir növ narkotik kimi də baxmaq olar, çünki onun təsir obyektı insan beynidir. Gerçəklikdən ayrılaraq illüзор dünyada yaşayan insanlar üzərində hökmranlıq edən də virtual reallıqdır. Müvafiq problemlərin sosial-fəlsəfi təhlilinin aparılması aktual məsələyə çevrilmişdir [4, s. 74-75].

Elmi-texniki tərəqqinin və onun tərkib hissəsi kimi süni intellekt texnologiyalarının yaratdığı problemlərdən biri hər tərəfdən daxil olan informasiya seli qarşısında insanların aciz qalmasıdır ki, bu da onların psixoloji sağlamlığına ciddi zərər vurur. Həddindən çox informasiya ilə yüklənmə insanlarda stress vəziyyətinə gətirib çıxarmaqla yanaşı digər fəsadlar da yaradır [5, s. 18].

Mütəxəssislər təsdiq edir ki, mobil telefonlar termik və qeyri termik effektdə malik elektromaqnit şüaları yayırlar. Danışiq zamanı baş beynin bir sıra sahələri daha fəal işləyir, miqrən başlayır, yorğunluq yaranır. Telefon gözləmə rejimində də işləyir və sağlamlığımızı mənfi təsir göstərir. Britaniya alimləri sübut etmişdir ki, telefonun orqanizmə zərərli təsiri nəticəsində beyin xərçəngi inkişaf edə bilər. İsveç alimlərinin fikrincə, şüalar baş beynin vacib hüceyrələrini tədricən məhv edir. Almaniya alimləri isə təsdiq edirlər ki, mobil əla-

qədən uzunmüddətli istifadə yaddaşın zəifləməsinə, öyrənmə qabiliyyətinin pisləşməsinə, yuxusuzluğa, baş ağrılarına, yorğunluğa, yüksək əsəbiliyə və s. səbəb ola bilər [7, s. 68].

Belə bir faktı qəbul etmək lazımdır ki, cəmiyyətin buna hazır olub-olmamasından və ya bunu istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq süni intellekt texnologiyaları durmadan inkişaf edir, gündəlik həyatımıza daxil olur və dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər qarşısında daha da hazırlıqsız olmamaq üçün bütövlükdə elmi-texniki tərəqqinin və onun tərkib hissəsi kimi süni intellektin sosial-hüquqi problemlərini indidən araşdırmaq, bu sahədə tədqiqatları dərinləşdirmək, müvafiq elmi müddəalar, təkliflər və tövsiyələr işləyib hazırlamaq lazımdır.

Süni intellekt dünya səhiyyə bazarının ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir və proqnozlara görə onun həcmi artıq 7 milyard dollara yaxınlaşmaqdadır.

Dünyada 250-dən çox böyük şirkət məhz səhiyyə üçün süni intellekt həlləri sahəsində ixtisaslaşmışdır.

Müasir dövrdə səhiyyə sistemi dəyişir və inkişaf edir: bu zaman süni intellekt əsaslı texnologiyalar və tətbiqlər həm tibb işçilərinin, həm də pasiyentlərin etibarlı yardımçısına çevrilir.

Süni intellekt məhsullarının köməyi ilə pasiyentlər öz sağlamlıqları ilə bağlı daha çox məlumat əldə edə və həmin məhsulların imkan verdiyi səviyyədə öz səhhətlərini nəzarətdə saxlaya bilərlər. Həkimlər isə süni intellekt əsaslı texnologiyaların köməyi ilə qısa zaman ərzində pasiyentlərin xəstəliklərinin xüsusiyyətləri və sağlamlıq vəziyyəti haqqında böyük məlumat bazaları yarada, zəruri təhlillər apara və bir sıra zəruri istiqamətlərdə həmin təhlillərin nəticələrindən yararlanmağa bilərlər: a) kliniki qərarların qəbulunda; b) profilaktik tədbirlərin planlaşdırılmasında; c) sağlamlığın qorunması sahəsində risklərin və xərclərin azaldılmasında və s. Səhiyyə sistemində fəaliyyət göstərən süni intellekt texnologiyaları:

- diaqnozun dəqiqliyini artırır;
- daha optimal müalicə metodunun seçilməsinə yardım edir;
- yeni və daha təsirli dərmanların yaradılmasına şərait yaradır və s.

Bu gün alimlər ümid edir ki, süni intellektin köməyi ilə yaxın gələcəkdə yüksək dərəcədə dəqiq olan səhiyyə sisteminə keçid baş verəcək. Bu zaman hər bir ayrıca insana tam fərdi müalicə təyin etmək mümkün olacaq. Bu cür müalicənin təyin edilməsi zamanı konkret insanın unikal genetik və digər fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınacaq. Artıq ABŞ-da belə səhiyyə sisteminin yaradılması üçün pilot layihələrə də start verilib.

Süni intellekt texnologiyalarının səhiyyə sisteminə tətbiqi sahəsində Amerikanın IBM korporasiyası xüsusilə ciddi nailiyyətlər əldə etmişdir. Məsələn, IBM Watson sistemi hər bir pasiyent üçün daha dəqiq diaqnoz və daha səmərəli müalicə üsulu təyin edə bilər. Ümumiyyətlə, bu gün səhiyyənin inkişaf etdiyi qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, bu və ya digər dərman vasitələrinin təyin edilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə yardım edən çoxlu sayda süni intellekt sistemləri mövcuddur və uğurla fəaliyyət göstərir.

Həmçinin bu gün nəbz və təzyiqli ölçə bilən, ürək ritmini və qanda şəkərin miqdarını mütəmadi müşahidə nəzarətində saxlaya bilən süni intellekt əsaslı texnologiyalar mövcuddur və tətbiq edilir.

Süni intellekt texnologiyaları tibbi görüntüləri təhlil edərək xəstəliyin həkimin görə bilməyəcəyi ilkin əlamətlərini müəyyən edə bilər. Süni intellektin təqdim etdiyi bu imkan onkoloji xəstəliklər üçün xüsusilə aktual və əhəmiyyətlidir. Məsələn, süni intellektin tətbiqinə əsaslanan InnerEye layihəsi pasiyentlərin daxili orqan və toxumalarının snimkala-

rı ilə işi sürətləndirməklə onkoloq-radioloqlara müxtəlif növ onkoloji xəstəliklərin səmərəli müalicəsində yardımçı olur. Rusiyada Botkin.Aİ platforması da analoji funksiyanı yerinə yetirir.

Hazırda tibb hüququ olduqca geniş məsələlər dairəsini nəzərdən keçirir. Buraya yalnız pasiyentlər, tibb işçiləri və tibb müəssisələri arasında yaranan münasibətlərin tənziyi ilə bağlı ənənəvi məsələlər deyil, həm də süni intellektə əsaslanan və distant xarakter daşıyan təbabətə keçidin sürətlənməsi ilə bağlı müasir dövrün çağırışlarından irəli gələn məsələlər daxildir.

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə distant formada tibbi yardımın göstərilməsi infrastrukturun inkişaf etmədiyi, qabaqcıl tibb müəssisələrinin olmadığı ərazilərdə, xüsusən də ucqar kənd yerlərində yaşayan insanlar üçün də yüksək keyfiyyətli tibbi xidmətləri əlçatan edir.

Covid-19 pandemiyası bir çox sahələrin süni intellekt əsaslı texnologiyaların tətbiqi əsasında inkişafının zəruriliyini göstərdi. Xüsusən də, bu pandemiya səhiyyənin rəqəmsallaşması prosesinin sürətlənməsinə təkan verdi. Tibbi praktikada süni intellekt əsaslı texnologiyaların tətbiqi, həmin texnologiyaları düzgün tətbiq edə bilən kadrların hazırlanması, habelə qeyd edilən texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi tənziyi rejimlərinin müəyyən edilməsi aktual məsələlər kimi önə çıxdı.

Pandemiya səhiyyə sisteminin üzərinə düşən yükü əhəmiyyətli dərəcədə artırsa da, digər tərəfdən vəziyyətdən çıxmaq üçün yeni həllər axtarışını stimullaşdırdı (məsələn, evdə müalicə olunan koronavirus xəstələrinə 14 günlük karantin müddəti ərzində evdən uzaqlaşmasına, ictimai yerlərdə olub-olmamasına telefon nömrələri və s. elektron vasitələrin köməyi ilə distant nəzarət sistemi). Nəticədə süni intellekt əsaslı texnologiyaların səhiyyə sistemində real tətbiqi ilə səmərəlilik daha da artırıldı və bu sahədə böyük təcrübə toplanmış oldu.

Süni intellekt texnologiyalarının səhiyyə sistemində tətbiqi ilə tibbi görüntüləmə sahəsində ciddi irəliləyişlər baş vermişdir. Artıq rentgenolaqlar narahat olmağa başlayıblar ki, “Rentgenologiya” ixtisasına yaxın gələcəkdə ehtiyac olmayacaq və bu sahədə bütün işləri süni intellekt texnologiyaları yerinə yetirəcək. Onların bu narahatçılığı üçün ciddi əsaslar vardır. Belə ki, tədricən süni intellekt əsaslı texnologiyaların köməyi ilə diaqnozların qoyulması, pasiyentlərin sağlamlıq vəziyyəti üzərində monitorinqin aparılması və tibbi görüntüləmə işlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində süni intellekt həkimləri əvəz edir və onları sıxışdırmağa başlayır. Bu isə başqa problemlər də yaradır: məsələn, burada süni zəkanın qərarına etimad və işsizlik kimi problemləri xüsusi ilə qeyd etmək olar.

Lakin hələlik bir sıra faktorlar vardır ki, onlar süni intellekt texnologiyalarının səhiyyə sistemində tətbiqini müəyyən qədər ləngidir: a) süni intellekt texnologiyaları işləyə bilən yüksək ixtisaslı kadrların azlığı; b) süni intellekt texnologiyalarının “qərarlarına” etimadın zəif olması; c) pasiyentlərin fərdi məlumatlarının və həkim sirlərinin qorunması ilə bağlı tələblərin pozulması riskinin yüksək olması və s.

Ümumilikdə götürdükdə isə dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, süni intellekt əsaslı texnologiyaların tətbiqi səhiyyə sisteminin səmərəliliyini və tibbi xidmətlərin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir. Nəticədə insan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi sağlamlığın qorunması hüququnun daha dolğun təminatı üçün olduqca əlverişli şərait yaranır.

Bununla belə süni intellektin tibbdə tətbiqi insan hüquqları kontekstində bir sıra problemləli nəticələr doğurur. Məsələn, insanın şəxsi həyatının toxunulmazlığı, şəxsiyyətinə, ləyaqətinə və muxtariyyətinə hörmət hüquqları vardır. Digər tərəfdən, sağlamlıq fərdi

deyil, çox zaman ictimai rifah kimi nəzərdən keçirilir. Ziddiyyət yaranır: ictimai sağlamlığın möhkəmləndirilməsi üçün süni intellekt əsaslı texnologiyalarla pasiyentlərin fərdi məlumat bazalarının təhlili yuxarıda qeyd etdiyimiz insan haqları baxımından hüququay-ğundurmu? İctimai rifah üçün fərdi informasiyaların süni intellekt sistemləri üçün açıqlığı və şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ kontekstində həmin informasiyaların konfidensiallığı arasında ortağ məxrəc necə müəyyən edilməlidir? Cavab birmənalı deyil və diskussiya xarakterli daşıyır.

Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, süni intellektin səhiyyə sistemində tətbiqinin insan hüquqları kontekstində problem məsələlərindən biri kimi pasiyentlərin fərdi məlumatlarının və həkim sirlərinin süni intellekt sistemləri vasitəsilə yayılması riski çıxış edir. Belə məlumatlar süni intellekt sistemlərində yalnız şəxssizləşdirilmiş formada yerləşdirilə və istifadə edilə bilər. Əks halda hüquqi məsuliyyət məsələsi meydana çıxar bilər.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müraciət etmək olar. Belə ki, Konstitusiyaya görə hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq, şəxsi və ailə həyatının sirlərini saxlamaq, şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə kimi hüquqları vardır [3]. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Hər kəsin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlərini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsi).

Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin VII hissəsi aşkar surətdə bəyan edir ki, informasiya texnologiyalarından şəxsi həyata dair məlumatların açıqlanması üçün istifadə edilə bilməz. Lakin burada ayrı-seçkiliyə yol verməmək şərti ilə anonim xarakterli statistik məlumatların emalı ilə bağlı istisna nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan tibbi məlumatların süni intellekt texnologiyalarında şəxssizləşdirilmiş (anonim) formada emalı və təhlili üçün hüquqi zəmin mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsinə əsasən hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür. Bu baxımdan tibbi yardımın alınması zamanı süni intellektin imkanlarından yararlanmaq, istifadə etmək hüququ (və imkanı) bütün vətəndaşlar üçün müəssər, əlçatan olmalıdır. Bunun üçün dövlət süni intellekt texnologiyalarının səhiyyə sistemində daha geniş tətbiqi və bu texnologiyaların imkanlarının hər bir vətəndaş üçün əlçatan olması istiqamətində zəruri tədbirlər görməlidir. Əks halda süni intellekt texnologiyalarının səhiyyə sistemində geniş tətbiqi sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq kimi hüquqların təminatlarında faktiki diferensiaslaşmaya, sosial təcizləşmə kontekstində bir sıra konfliktlərin və ziddiyyətli məqamların yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Süni intellektin səhiyyə sistemində tətbiqi perspektivləri ilə bağlı müzakirələrin aparılmağa başladığı ilk vaxtlar belə bir fikir hakim idi ki, istənilən halda insansız keçinmək mümkün olmayacaq və həkim həmişə tələb olunacaq. Çünki süni intellekt müstəsna olaraq həkimin köməkçisi kimi nəzərdən keçirilir və onun tətbiqinin əsas məqsədi kimi dəqiqliyin artırılması, işin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, zamana və xərclərə qənaət edilməsi və nəticədə həkimin və tibb müəssisəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi göstərilirdi. Lakin bir sıra tibbi əməliyyatlar, müayinələr, diaqnozların qoyulması, tibbi görüntüləmə işlərinin həyata keçirilməsi (rentgen, USM, KT və s.) zamanı süni intellekt artıq həkimi tam əvəz edə və bəzi hallarda daha dəqiq tibbi nəticə əldə edə bilər. Bunun sosial nəticələri yalnız müvafiq tibb ixtisaslarının tədricən sıradan çıxması (həmin

ixtisasdan olan həkimlərə ehtiyac qalmaması səbəbindən) və həkimlərin işsizlik probleminin kəskinləşməsi ilə bitmir. Süni intellekt əsaslı tibbi texnologiyalar pasiyentlər tərəfindən ev şəraitində müstəqil surətdə də tətbiq edilə bilər ki, bu da həmin texnologiyanın iş prinsiplərinə tam bələd olmayan pasiyentin sağlamlığına zərər vurulması riskini dəfələrlə artırır.

Hazırda süni intellektlə bağlı fəal surətdə müzakirə olunan məsələlərdən biri kimi onun məsuliyyəti problemi çıxış edir.

Süni intellektin zərərli nəticələrə səbəb olan hərəkətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsinin bir sıra modelləri fərqləndirilir:

– süni intellekti tamamilə təqsirsiz agent, hüquq pozuntusunun real icra aləti kimi nəzərdən keçirən model;

– “təbii mümkün nəticələr” modeli: bu modelə görə süni intellekt onun proqramlaşdırılması üzrə təbii, məntiqi baxımdan qanunauyğun və mümkün nəticələr doğura bilən hərəkətləri həyata keçirir və bu model çərçivəsində nəzərdə tutulur ki, maşını proqramlaşdıran şəxs cinayətkarcasına etinasızlığa yol vermişdir;

– öz hərəkətlərinə görə süni intellektin özünün birbaşa məsuliyyət daşımısını nəzərdə tutan model [9].

Süni intellektin məsuliyyəti ilə bağlı problemi süni intellektin tibb sahəsinə tətbiqində də müşahidə etmək olar. Belə ki, artıq dünyanın qabaqcıl tibb müəssisələrində robotların köməyi ilə bir sıra tibbi əməliyyatlar həyata keçirilir. Təbii ki, bu zaman pasiyentin sağlamlığına zərər vurula (insan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri olan sağlamlığın qorunması hüququ, o cümlədən keyfiyyətli və təhlükəsiz tibbi yardım almaq hüququ ciddi təhdid altında qala) bilər. Ümumi qaydaya görə və süni intellekt hələ ki, hüququn subyekti kimi qəbul edilmədiyi üçün robotun sağlamlığa vurduğu zərəre görə məsuliyyəti həmin robotun yerləşdiyi mülkiyyətçi tibb müəssisəsi daşmalıdır. Lakin ola bilər ki, sağlamlığa zərər vuran robot başqa müəssisədə proqramlaşdırılsın və müvafiq tibb müəssisəsi həmin robotu icarəyə götürərək tətbiq etmiş olsun. Bu zaman sual yaranır: sağlamlığa vurulan zərəre görə hüquqi məsuliyyəti kim daşıyır, robotu proqramlaşdıran mülkiyyətçi müəssisə, yoxsa onu icarə müqaviləsi əsasında tətbiq edən tibb müəssisəsi? Bu məsələdə hüquqşünasların geniş yayılmış yanaşması ondan ibarətdir ki, belə situasiya yarandığı hallarda müqavilə şərtləri əsas götürülməlidir. Yəni bu zaman hər şey icarə müqaviləsinin müvafiq müddəaları ilə məsuliyyət məsələsinin necə tənzim olunmasından asılı olacaqdır.

P.M.Asaronun fikrincə, süni intellekt sahəsində daha mühüm problemlər sırasına, robotların hərəkətlərinə görə mövcud hüquq subyektlərinin məsuliyyəti ilə yanaşı, özünəməxsus kvaziagent və ya vasitəçi kimi robotların hüquqi rejimi məsələsi də aid edilir, çünki getdikcə robotlara əvvəllər insanlar tərəfindən icra edilən daha böyük həcmdə funksiyalar həvalə olunur [8]. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının “texnologiya ilə qovuşma, süni intellekt və insan hüquqları” adlı 28 aprel 2017-ci il tarixli 2102 №-li Təvsiyəsinin 9.1.1-ci bəndində göstərilir ki, əmələ görə məsuliyyət insanın üzərinə düşür və süni intellektin müstəqil surətdə qərar qəbul etməsinə istinad olunması onun yaradıcılarını, sahiblərini və operatorlarını belə sistemlərdən istifadə olunmaqla insan hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətdən azad edə bilməz, hətta hərəkətin özü insanın birbaşa göstərişi ilə icra olunmadığı hallarda belə [11].

Bəzən pasiyent İnternetdən sağlamlıq vəziyyəti ilə bağlı olan hər hansı tətbiqi müstəqil surətdə yükləyir və istifadə edir. Nəticədə sağlamlıq vəziyyəti pisləşir. Bu zaman hüquqi məsuliyyət məsələsi yenə maraq doğurur. Çünki bu prosesdə nə tibb müəssisəsi,

nə də həkim iştirak etmir. Bir sıra hüquqşünasların fikrincə, həmin tətbiqlər həm pullu, həm də pulsuz olduğu üçün və pasiyentin sərbəst iradə ifadəsi mövcud olduğu üçün analoji situasiya əvəzli və əvəzsiz xidmət (tibbi xidmət) üzrə mülki hüquqi münasibət kimi nəzərdən keçirilməli və həmin tətbiqi işləyib hazırlayana qarşı mülki iddia irəli sürülməlidir.

Qeyd olunanlara əsasən süni intellektin səhiyyə sistemində tətbiqinin insan hüquqları kontekstində bir sıra mənfi sosial nəticələri qeyd edilə bilər:

- sağlamlığa zərər vurulması zamanı hüquqi məsuliyyət məsələsinin həllində qeyri-müəyyənliklərin olması;
- bəzi tibbi ixtisasların gətdikcə süni intellekt tərəfindən sıxışdırılaraq sıradan çıxarılması, həmin ixtisasdan olan həkimlərə ehtiyac qalmadığı üçün onların işsizə çevrilməsi;
- ev şəraitində özünümüalicə təcrübəsinin genişlənməsi ilə bağlı sağlamlığa zərər vurulması riskinin artması və s.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, elmi texnologiyanın və tibb elminin sürətli inkişafı və inqilabi nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq müasir dövrdə çoxsaylı təbii və ayrılmaz insan hüquqları içərisində insanın öz bədəninə sərəncam verməsi ilə bağlı hüquqlar kateqoriyasını fərqləndirmək olar. Bu hüquqlara aşağıdakılar aid edilə bilər: ölmək hüququ, cinsin dəyişdirilməsi hüququ, insan orqanlarının, toxumalarının və genlərinin dəyişdirilməsi hüququ, süni mayalanma hüququ, sterilizasiya və abort hüququ, klonlaşdırma hüququ, böyük virtual modelləşdirmə hüququ [6, s. 43].

Bu gün gündəlik tibbi praktikada yeni və ən müasir texnologiyalardan istifadə tempi və sürəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli artmışdır. Təbabət və yeni texnologiyalar sahələrində böyük miqyaslı kəşflər nəticəsində insan hüquqları ilə bağlı mürəkkəb və ziddiyətli problemlər yaranmışdır. Onlardan biri də, reproduktiv texnologiyalardan istifadə, süni mayalanma və embrionun implantasiyası ilə bağlı məsələdir. Burada bir sıra hüquqi, mənəvi, əxlaqi qeyri-müəyyənliklər vardır. Respublikamızda köməkçi reproduktiv texnologiyaların istifadəsi geniş vüsət alsa da, bu sahənin hüquqi tənzimlənməsi xeyli ləngiyir. Azərbaycanda “Reproduktiv sağlamlıq haqqında” qanun layihəsi müzakirə olunsada, hələ qəbul edilməyib.

Evtanaziya, süni mayalanma, transplantasiya və digər bu kimi sosial-hüquqi hadisələrin hüquqa uyğun olub-olmaması və hansı hədlərdə hüquqi tənzimləməyə məruz qalması problemi ilk növbədə məhz yaşamaq hüququ prizmasından həll olunmalıdır [2]. Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən köməkçi reproduktiv texnologiyalar sonsuzluğun aradan qaldırılmasına, yeni insan həyatının ortaya çıxmasına yönəlmişdir. Ona görə də süni reproduksiya metodlarının tətbiqi hüququn saxlanması insanın əsas hüququnun – yaşamaq hüququnun saxlanması prizmasından baxmaq olar [10, s. 38-47].

Süni intellekt əsaslı texnologiyalar sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə münasibətdə mövcud olan bir sıra fiziki və sosial əngəllərin aradan qaldırılması üçün geniş imkanlar və perspektivlər vəd edir. İnternet, sosial şəbəkələr, yardımçı elektron texnologiyalar və təbabətdə tətbiq edilən müalicə əhəmiyyətli müxtəlif texnoloji vasitələr (məsələn, eşitmə qurğusu və s.) əlilliyi olan şəxslərin həyatını xeyli asanlaşdırır, onların sağlamlıq vəziyyətində və cəmiyyətə inteqrasiyasında əhəmiyyətli irəliləyişlərə yol açır. Məsələn, internet saytları elə dizayn edilə bilər ki, klaviatüradan istifadədə çətinlik çəkənlər, görmə və ya eşitmə problemləri olanlar informasiyadan başqa formatda yararlanırlar. Kompüterin klaviaturasında Brayl əlifbası yerləşdirilə bilər və ya kompüterin monitorunda meydana gələn sözlər danışq sintezatoru vasitəsilə səsləndirilə bilər. İş yerləri qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsində tətbiq edilən ən son və mütərəqqi texnologiyalardan da

istifadə olunmaqla, elə layihələndirilməlidir ki, onlar müxtəlif formalı əliliyi olan şəxslər üçün müyəssər olsun. Həmçinin elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olan yeni süni intellekt əsaslı texnologiyalar onların distansion təhsili və məşğulluğu sistemini inkişaf etdirməyə imkan verir [1, s. 53].

Beləliklə, süni intellekt əsaslı texnologiyalar xəstəliklərin diaqnozunun daha dəqiq qoyulmasında, pasiyentlərin səhhətinə daha düzgün monitorinqin təşkilində və daha fərdi və səmərəli müalicə təyin edilməsində həkimlərin əvəzsiz yardımçısı kimi nəzərdən keçirilməlidir. Tibbi və texnoloji inkişafın müasir səviyyəsi məhz bunu tələb edir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, süni intellektin səhiyyə sistemində tətbiqinin genişlənməsi müsbət cəhətləri ilə yanaşı, insanların şəxsi həyatının toxunulmazlığı, sağlamlığının qorunması və məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində hüquqları üçün müəyyən risklər də yaradır. Süni intellektin tibb sahəsində istifadəsinin genişlənməsi bu sahədə qərar qəbul edən subyektlərin məsuliyyəti ilə bağlı əlavə hüquqi standartların işlənilməsinə və tətbiqini zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, Z.N. Elmi-texniki tərəqqi, süni intellekt və hüquq / Z.N.Aslanov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2021. - 164 s.
2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsində yaşamaq hüququ: [Elektron resurs] / URL: <http://sesqazeti.az/az/news/kivdf/508340>
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/897>
4. Zeynalov, N. İnformasiya inqilabı və müasir proseslərin xüsusiyyətləri // İnformasiya müharibələri və kompyuter cinayətkarlığı, - Bakı: Elm və təhsil, - 2011, - s. 65-75.
5. Əliquliyev, R.M., Rüstəmov, E.R. İnformasiya mədəniyyəti və atalar sözlərinin qarşılıqlı əlaqəsi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, - Bakı: - 2011. № 3, - s. 17-27.
6. Крусс В.И. Личностные («соматические») права человека в конституционном философско-правовом измерении: к постановке проблемы // Государство и право, - Москва: - 2000. № 10, - с. 43-50.
7. Кузнецова, О.А., Ефимова, Д.В. Влияние плодов научно-технического прогресса на здоровье и психическую активность современного человека // Научно-технический прогресс как фактор развития современной цивилизации: материалы международной научно-практической конференции 15–16 ноября 2011 года, - Пенза – Семей: Научно-издательский центр «Социосфера», - 2011, - с. 65-69.
8. Asaro, P.M. Robots and Responsibility from a Legal Perspective: [Electronic resource] / URL: [http://www.roboethics.org/icra2007/contributions/ASARO %20Legal%20Perspective.pdf](http://www.roboethics.org/icra2007/contributions/ASARO%20Legal%20Perspective.pdf)
9. Buyers, J. Liability Issues in Autonomous and Semi-Autonomous systems / Osborne Clarke LLP, 2015, p. 6 (8 p.): [Electronic resource] / URL: http://www.osborneclarke.com/media/filer_public/c9/73/c973bc5ccef0-4e45-8554-f6f90f396256/itech_law.pdf
10. Jessica, H. Muller. Anthropology, Bioethics, and Medicine: A Provocative Trilogy // Medical Anthropology Quarterly, - 1999, - vol. 8. № 4, - pp. 38-47.
11. Recommendation № 2102 (2017) of Parliamentary Assembly of the Council of Europe «Technological convergence, artificial intelligence and human rights», 28 April 2017: [Electronic resource] / URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23726&lang=en>

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə süni intellektin səhiyyə sisteminə tətbiqi insan hüquqları kontekstində təhlil edilir. Müəllif süni intellektin səhiyyə sisteminə tətbiqinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərini qeyd edir və bu istiqamətdə bir sıra aktual və problem xarakterli məsələlərə diqqət çəkir. Məqalədə süni intellektin səhiyyə sahəsində istifadəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar bu sahədə qərar qəbul edən subyektlərin məsuliyyəti ilə bağlı əlavə hüquqi standartların işlənilib hazırlanması və tətbiqininin zəruriliyi əsaslandırılır.

Мустафазаде Айтен
Директор Института Права и Прав человека НАНА,
д.ю.н., профессор

Искусственный интеллект в здравоохранении в контексте прав человека

Р Е З Ю М Е

В данной статье анализируется применение искусственного интеллекта в системе здравоохранения в контексте прав человека. Автор отмечает как плюсы, так и минусы использования искусственного интеллекта в системе здравоохранения, а также обращает внимание на ряд актуальных и проблемных вопросов в этом направлении. В статье обосновывается необходимость разработки и применения дополнительных правовых норм, касающихся ответственности лиц, принимающих решения в данной сфере, в связи с расширением использования искусственного интеллекта в сфере здравоохранения.

Mustafazadeh Aytan
Director of the Institute of Law and Human Rights
of the Azerbaijan National Academy of Sciences
Doctor of Law, Professor

Artificial Intelligence in the healthcare in the context of human rights

S U M M A R Y

This article analyzes the use of artificial intelligence in the healthcare system in the context of human rights. The author notes both the pros and cons of using artificial intelligence in the healthcare system, and also draws attention to a number of urgent and problematic issues in this area. The article substantiates the need to develop and apply additional legal norms regarding the responsibility of decision makers in this area in connection with the extension of the use of artificial intelligence in the healthcare field.

Айдын САФИХАНЛЫ

Руководитель Аппарата Уполномоченного по
Правам Человека (Омбудсмана) Азербайджанкой Республики,
Исполняющий обязанности заведующего кафедрой
права интеллектуальной собственности
Бакинского Государственного Университета,
д.ф.п.п.

МЕСТО ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В СИСТЕМЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ

Ключевые слова: права человека, интеллектуальная собственность, авторское право, патент, изобретения, Бернская конвенция, Всемирная организация интеллектуальной собственности.

Açar sözlər: insan hüquqları, əqli mülkiyyət, müəlliflik hüququ, patent, ixtiralar, Bern Konvensiyası, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı.

Keywords: human rights, intellectual property, copyright, patent, inventions, Berne Convention, World Intellectual Property Organization.

Права человека – это неотъемлемые права всех людей без различия расы, пола, языка, вероисповедания, политических и других взглядов, национального или социального происхождения, отношения к собственности, места рождения или какого-либо иного статуса. Все права человека – будь то такие гражданские и политические права индивида, как право на жизнь, равенство перед законом и свобода слова, такие экономические, социальные и культурные права, как право на труд, социальное обеспечение и образование, или коллективные права, такие как право на развитие и самоопределение, – являются неделимыми, взаимосвязанными и взаимозависимыми. Улучшение соблюдения одного права способствует улучшению положения с другими правами¹.

Всеобщие права человека закреплены и гарантируются законодательством в форме международных договоров, обычного международного права, общих принципов и других источников международного права. Международное право в области прав человека накладывает на государства обязательства по принятию позитивных действий или отмене определенных законов с целью продвижения и защиты прав человека и основных свобод отдельных лиц и групп.

Поощрение и защита прав человека – одна из основных задач Организации Объединенных Наций, активно работающей по таким направлениям, как разработка, содействие внедрению и мониторинг соблюдения международных норм и стандартов в области прав человека. Так, начиная с 1948 года Генеральной Ассамблеей было принято около 80 договоров и деклараций по правам человека.

¹ Что такое права человека? [Электронный ресурс]. - Режим доступа:
<https://www.ohchr.org/RU/ABOUTUS/Pages/FrequentlyAskedQuestions.aspx>

Защита прав человека носит неотъемлемый и нераздельный, всеобщий и универсальный, сложный, но в то же время и отраслевой характер. Таким образом, помимо международных и региональных правозащитных организаций, специализирующихся в данной отрасли, в сфере защиты прав человека, участвуют также внутренние правозащитные механизмы государства, органы исполнительной, законодательной и судебной власти, правоохранительные органы, национальные правозащитные учреждения, а так же институты гражданского общества².

Всеобщая декларация прав человека заложила основу для дальнейшего развития идеи прав человека. Впервые в истории человечества был создан перечень основных прав человека, направленный на благо каждого мужчины и каждой женщины на основе самого факта их принадлежности к человеческой расе, без какого-либо различия или дискриминации. Всеобщая декларация прав человека стала основополагающим манифестом, провозгласившим новую концепцию прав человека в мире. Будучи резолюцией Генеральной Ассамблеи, она так и не получила статуса свода обязательных правил, однако стала источником вдохновения и не только побудила к процессу кодификации в рамках Организации Объединенных Наций, но и стала образцом для национальных конституций во всем мире³.

Первым достижением на уровне обязательного международного права стало принятие Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации в 1965 году⁴. Год спустя Генеральная Ассамблея единогласно приняла два всеобъемлющих международных пакта – Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах⁵ (МПЭСКП) и Международный пакт о гражданских и политических правах⁶ (МПГПП). На сегодняшний день подавляющее большинство государств – членов Организации Объединенных Наций присоединились к этим двум пактам: 164 государства являются участниками МПЭСКП и 168 – МПГПП. В совокупности Всеобщая декларация и два вышеупомянутых пакта составляют так называемый Международный билль о правах человека.

В основных международных документах по правам человека признается, что интеллектуальные продукты имеют непреходящую ценность как выражение творчества и достоинства человека. В нескольких из них перечисляется право автора, создателя и изобретателя на определенную форму признания и извлечения выгоды из их интеллектуальной продукции.

Статья 27 Всеобщей декларации прав человека⁷ гласит, что каждый человек имеет право на защиту моральных и материальных интересов, возникающих в связи с любыми научными, литературными или художественными трудами, автором которых он является. Это право связано с другим положением статьи 27. Например, каждый

² Сафиханлы А. М. Модели национальных правозащитных учреждений и основные направления их деятельности. // Евразийский Юридический Журнал №2 (141) 2020, С- 375

³ Томушат К. Защита прав человека в соответствии с универсальным международным правом [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21878>

⁴ Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml

⁵ Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml

⁶ Международный пакт о гражданских и политических правах [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml

⁷ Всеобщая декларация прав человека [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

человек имеет право свободно участвовать в культурной жизни общества, наслаждаться искусством и участвовать в научном прогрессе и пользоваться его благами.

Основываясь на статье 27 Всеобщей декларации, МПЭСКП содержит аналогичные положения. Статья 15.1⁸ требует, чтобы государства-участники признали право каждого человека пользоваться защитой моральных и материальных интересов, возникающих в связи с любыми научными, литературными или художественными трудами, автором которых он является. Также как и Всеобщая декларация, другие компоненты статьи 15 МПЭСКП связывают это обязательство с правом на участие в культурной жизни, и правом на пользование результатами научного прогресса и их практического применения. Для достижения этих целей МПЭСКП предписывает государствам-участникам предпринять ряд шагов. К ним относятся “те, которые необходимы для сохранения, развития и распространения достижений науки и культуры”. Государствам-участникам также предлагается взять на себя обязательство уважать свободу, необходимую для научных исследований и творческой деятельности.

Тем не менее интеллектуальная собственность, концептуализированная как универсальное право человека, принципиально отличается от ее статуса экономического интереса согласно законодательству об интеллектуальной собственности. В правозащитном подходе часто подразумевается баланс между правами изобретателей и создателей и интересами общества в целом в рамках парадигм интеллектуальной собственности, который становится гораздо более четким и жестким. Правозащитный подход основывается на центральной роли защиты и воспитания человеческого достоинства и общего блага. Цель состоит в том, чтобы улучшить благосостояние людей, а не максимизировать экономические выгоды. Или, иными словами, с точки зрения прав человека, защита интеллектуальной собственности понимается скорее как социальный продукт с социальной функцией, а не как экономическая связь.

Интеллектуальные права целесообразно рассматривать также в качестве подсистемы общей правовой системы, с чем сопряжена необходимость их согласования с иными подсистемами. В подобном аспекте важно установить, не нарушаются ли при реализации исключительных прав иные, базовые правовые ценности. Последние при этом стоит рассматривать в качестве внешних. Они не выступают фактором конструирования – равным образом, как и критерием оценки эффективности системы интеллектуальных прав. Их реализации служат иные правовые институты⁹.

Хотя формулировки МПЭСКП предусматривают право пользоваться защитой моральных и материальных интересов автора, художника, изобретателя или создателя, с точки зрения прав человека права создателя не являются абсолютными. Для того чтобы интеллектуальная собственность удовлетворяла условиям, необходимым для ее признания в качестве универсального права человека, режимы интеллектуальной собственности и то, каким образом они осуществляются, должны прежде всего заключаться в осуществлении всех других международно признанных прав человека. С учетом их связи со статьей 15 МПЭСКП¹⁰ правозащитный подход должен быть особенно чувствительным к взаимосвязи между интеллектуальной собственностью и правами на участие в культурной жизни и на пользование результатами научного

⁸ Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml

⁹ Ворожевич А.С. Исключительное право и фундаментальные права человека: возможно ли избежать конфликта? "Журнал Суда по интеллектуальным правам", № 6, декабрь 2014 г., с. 77-91

¹⁰ Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml

прогресса и их практического применения. В соответствии с полным доказательством, содержащимся в статье 15, тип и уровень защиты, обеспечиваемой в рамках любого режима интеллектуальной собственности, должны, таким образом, облегчать и поощрять участие в культурной жизни и научный прогресс и делать это таким образом, чтобы это приносило большую пользу членам общества как на индивидуальном, так и на коллективном уровне.

Мысль о том, что современное общество и его экономика основываются не на «железе и бетоне», а опираются на «знания и интеллект», отнюдь не новая. Точно так же, как и современные дефиниции об «обществе знаний», «цифровой или креативной экономике» или «человеческом или интеллектуальном капитале». Однако важным является доминирующий мотив подобных определений, связанных со знаниями и интеллектом и их корреляцией с собственностью, именуемой интеллектуальной. Мы знаем, что каждая страна обязана своим неповторимым обликом своему народу, точно так же то, что ныне именуется интеллектуальной собственностью или правами интеллектуальной собственности обязаны достижениями своим создателям. Творчество и инновативность, являясь универсальными и естественными человеческими ресурсами, всегда определяли собой вершины интеллектуальной деятельности. Именно благодаря им результаты интеллектуальной деятельности превратились в область не знающую границ, стали сферой центр которой повсюду, а окружности которой нет нигде¹¹.

Сегодня существует ряд важных международных документов в области защиты прав интеллектуальной собственности.

Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений¹² (действует в редакции 1971 г.) – международное соглашение в области авторского права является ключевым международным соглашением в этой области.

В преамбуле Бернской конвенции провозглашается ее цель: охранять настолько эффективно и одинаково, насколько это возможно права авторов на их литературные и художественные произведения.

Хотя Бернская конвенция включает в себя совокупность положений материально-правового характера, тем самым составляют систему международного регулирования авторских прав и являются обязательными для стран-участниц, она не является единственным международным соглашением в области авторского права.

Бернская конвенция касается защиты произведений и прав их авторов. Он основан на трех основных принципах и содержит ряд положений, определяющих минимальный уровень предоставляемой защиты, а также специальные положения, имеющиеся в распоряжении развивающихся стран, которые хотят ими воспользоваться.

Бернская конвенция гласит, что все произведения, за исключением фотографических и кинематографических, должны быть защищены авторским правом в течение не менее 50 лет после смерти автора, однако стороны могут предоставлять более длительные сроки; как это сделал Европейский союз с Директивой 1993 года о согласовании сроков охраны авторских прав.

¹¹ Иманов К.С. Роль и значение интеллектуальной собственности в Концепции развития «Азербайджан 2020: Взгляд в будущее». Баку, 2017. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://anl.az/el_ru/kniqi/2016/1-768150.pdf

¹² Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/ip/berne/index.html>

Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности¹³ или Соглашение ТРИПС – международное соглашение, входящее в пакет документов о создании Всемирной торговой организации. Соглашение устанавливает минимальные стандарты для признания и защиты основных объектов интеллектуальной собственности.

Это соглашение было принято в ходе Уругвайского раунда Генерального соглашения по тарифам и торговле (ГАТТ) в 1994 году.

Соглашение ТРИПС открывает возможность для использования высокоэффективных механизмов разрешения спорных вопросов, имеющих в ВТО, применительно к интеллектуальной собственности. Эти механизмы предусматривают возможность применения мер воздействия путём репрессалий. Если, например, в одной стране совершено нарушение прав автора из другой страны, то последняя, проведя спорный вопрос через процедуры ВТО по разрешению конфликтов, может повысить пошлину на ввоз определенного товара из страны-нарушителя на свою территорию.

Соглашение ТРИПС, прежде всего, предусматривает выполнение странами, которые в нем собираются участвовать, всех важнейших положений Бернской конвенции об охране литературных и художественных произведений, за исключением положений о неимущественных правах. Кроме этого, Соглашение ТРИПС включает в себя ряд новых положений о международной охране авторского права. Отсутствие в Соглашении положений о неимущественных правах оправдано, поскольку оно в целом направлено на урегулирование исключительно торговых аспектов интеллектуальной собственности. В Соглашение ТРИПС вошел ряд основополагающих пунктов, дополняющих положения Бернской конвенции. В соответствии с ними охрана авторских прав распространяется на компьютерные программы, удлиняется срок действия охраны и ограничивается осуществление международной торговли компьютерными программами и другими объектами интеллектуальной собственности со странами, не имеющими возможности осуществлять охрану авторских прав. Соглашение формулирует требование принятия странами-участницами различных административных форм охраны авторских прав.¹⁴

Еще один важный документ в области защиты прав интеллектуальной собственности – Гаагское соглашение о международном депонировании промышленных образцов¹⁵, заключённое 6 ноября 1925 г., вступившее в силу 1 июня 1928 г., и пересмотренное в Лондоне 2 июня 1934 г., в Гааге 28 ноября 1960 г. так же было дополнено Монакским Дополнительным актом от 18 ноября 1961 г., Стокгольмским Дополнительным актом от 14 июля 1967 г., изменённым 28 сентября 1979 г. и Женевским актом Гаагского соглашения о международной регистрации промышленных образцов принятым на Дипломатической конференции в Женеве 2.07.1999 г. В соответствии с этим соглашением международное депонирование промышленного образца может быть осуществлено либо непосредственно в Международном бюро Всемирной организации интеллектуальной собственности¹⁶ (ВОИС), либо через посредничество

¹³ Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://wipolex.wipo.int/en/text/379915>

¹⁴ Мэггс П. Б., Сергеев А. П. Интеллектуальная собственность / Пер. с англ. Л. А. Нежинской. – М.: Юрист, 2000. — 396 с.

¹⁵ Гаагское соглашение о международном депонировании промышленных образцов [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/registration/hague/>

¹⁶ Всемирная организация интеллектуальной собственности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.wipo.int/portal/ru/>

национального ведомства промышленной собственности государства – участника соглашения, являющегося государством происхождения образца.

Гаагское соглашение представляет собой международную систему регистрации, которая обеспечивает возможность получения защиты для до 100 промышленных образцов в назначенных странах-членах и межправительственных организациях (именуемых “Договаривающимися сторонами”) путем подачи единого международного заявления на одном языке.

Гаагское соглашение значительно упрощает процесс получения охраны промышленного образца в других государствах, поскольку по общему правилу охрана промышленного образца распространяется только на территорию государства, в которой был выдан патент, а в этом случае для получения охраны необходимо в каждой отдельной стране пройти процедуру получения охранного документа, что, во-первых, неудобно, а во-вторых, финансово невыгодно, поскольку процедуры в разных странах отличаются.

Парижская конвенция по охране промышленной собственности¹⁷, которая была принята в 1883 г., касается вопросов промышленной собственности в самом широком смысле слова, включая патенты, товарные знаки, промышленные образцы, полезные модели, знаки обслуживания, фирменные наименования, географические указания и пресечение недобросовестной конкуренции. Это международное соглашение стало первым шагом в рамках усилий, призванных помочь авторам обеспечить охрану их интеллектуальных произведений в других странах.

Объектами охраны промышленной собственности являются патенты на изобретения, полезные модели, промышленные образцы, товарные знаки, знаки обслуживания, фирменные наименования и указания происхождения или наименования места происхождения, а также пресечение недобросовестной конкуренции.

Другое международное соглашение в этой области – Договор о законе о товарных знаках¹⁸, который был принят в Женеве, Швейцария, 27 октября 1994 года и вступил в силу 1 августа 1996 года.

Цель Договора о законе о товарных знаках (КТП) заключается в стандартизации и упорядочении национальных и региональных процедур регистрации товарных знаков. Это достигается путем упрощения и согласования некоторых элементов этих процедур, что делает применение товарных знаков и управление регистрацией товарных знаков в нескольких юрисдикциях менее сложными и более предсказуемыми.

Всемирная конвенция об авторском праве¹⁹ (ВКАП) является международным соглашением об авторском праве, которое позволяет государствам, в которых существовала система защиты авторских прав на момент подписания, сохранять их. ВКАП и Бернская конвенция являются двумя основными международными конвенциями, защищающими авторское право.

ВКАП была принята в 1952 году под эгидой ЮНЕСКО с целью повсеместного расширения международной защиты авторских прав. В 1971 году ВКАП была пересмотрена.

¹⁷ Парижская конвенция по охране промышленной собственности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/ip/paris/index.html>

¹⁸ Договор о законах по товарным знакам [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/ip/tlt/index.html>

¹⁹ Всемирная конвенция об авторском праве [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/copyright.pdf

Международное право интеллектуальной собственности представляет собой неоднородную область, охватывающую многосторонние и двусторонние соглашения и связанную с ними гармонизацию национального законодательства. Она становится все более важной и часто оспариваемой областью, особенно в области патентов, авторских прав и товарных знаков. Кроме того, в последние несколько десятилетий все громче звучали призывы к защите доменных имен, баз данных, программного обеспечения и традиционных знаний. Многие из этих передовых вопросов интеллектуальной собственности решаются на международном уровне через ВОИС.

ВОИС была создана в 1970 г.²⁰ в целях образования единого общемирового центра организации международного сотрудничества в области охраны интеллектуальной собственности во всех ее разновидностях. ВОИС имеет статус специализированного учреждения ООН. Важнейшими задачами и функциями ВОИС являются: функция выполнения административно-секретариатских, управленческих мер, сотрудничество по отдельным секторам и направлениям международной охраны прав интеллектуальной собственности. ВОИС проводит значительную исследовательскую работу, сбор и распространение информации, оказание технической помощи развивающимся странам. Под эгидой ВОИС ведутся работы по подготовке и заключению многосторонних договоров и т.п.

В ВОИС участвует около 150 государств. Структура ВОИС включает: Генеральную ассамблею, в которую входят страны-члены ВОИС²¹, одновременно участвующие также в Парижском и Бернском союзах; Конференцию – объединяет всех членов ВОИС, независимо от их участия в названных союзах; Комитет по координации в составе 51 государства – выполняет административно-финансовые функции; Постоянный комитет ВОИС по информации о промышленной собственности в составе государств – участников РСТ; Союза международной патентной классификации и, при желании, стран – членов Парижского союза; Международное бюро – является Секретариатом ВОИС во главе с Генеральным директором.

Наряду с новыми формами защиты тенденция к глобализации в области торговли оказывает прямое воздействие на согласование национальных законов об интеллектуальной собственности в рамках Всемирной торговой организации²² и региональных торговых организаций.

С ростом интереса к международному праву интеллектуальной собственности в настоящее время имеется множество высококачественных электронных ресурсов, охватывающих различные аспекты этой постоянно меняющейся области.

Список использованной литературы

1. Posner R.A., Landes W.A. The economic structure of intellectual property law. England, Harvard university press, 2003. P. 14 – 15.

2. Gosseries A. How (Un)fair is Intellectual Property? // Intellectual property and theories of justice. London, 2008. P.10.

²⁰ Всемирная организация интеллектуальной собственности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.wipo.int/about-wipo/ru/history.html>

²¹ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс: (Академический курс) : Учебник, Москва, Волтерс Клувер, 2004. стр 348.

²² Всемирная торговая организация [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.un.org/ru/wto/>

3. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс: (Академический курс) : Учебник, Москва, Волтерс Клувер, 2004. стр 348.
4. Ворожевич А.С. Исключительное право и фундаментальные права человека: возможно ли избежать конфликта? “Журнал Суда по интеллектуальным правам”, № 6, декабрь 2014 г., с. 77-91
5. Иманов К.С. Роль и значение интеллектуальной собственности в Концепции развития «Азербайджан 2020: Взгляд в будущее». Баку, 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://anl.az/el_ru/kniqi/2016/1-768150.pdf
6. Иманов К.С. Авторское право и интернет: столкновение интересов и поиск компромисса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://copag.copat.gov.az/copag/uploads/images/documents//12.MH_ve_Internet_2b76314203fa7c8f61e8ebf8dce2b728.PDF
7. Мэггс П. Б., Сергеев А. П. Интеллектуальная собственность / Пер. с англ. Л. А. Нежинской. – М.: Юрист, 2000. – 396 с.
8. Сафиханлы А. М. Модели национальных правозащитных учреждений и основные направления их деятельности. // Евразийский Юридический Журнал №2 (141) 2020, С– 375.
9. Сафиханлы А. М. Роль национальных правозащитных учреждений в продвижении и реализации руководящих принципов ООН в сфере бизнеса и прав человека // Журнал Международный правовой курьер// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inter-legal.ru/rol-natsionalnyh-pravozashhitnyh-uchrezhdenij-v-prodvizhenii-i-realizatsii-rukovodyashih-printsipov-oon-v-sfere-biznesa-i-prav-cheloveka>
10. Сафиханлы А. М. Роль национальных правозащитных учреждений в достижении целей устойчивого развития // Евразийский Юридический Журнал №4 (155) 2021, С– 400.
11. Томушат К. Защита прав человека в соответствии с универсальным международным правом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21878>
12. Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/ip/berne/index.html>
13. Всемирная торговая организация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.un.org/ru/wto/>
14. Всемирная конвенция об авторском праве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/copyright.pdf
15. Всемирная организация интеллектуальной собственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/about-wipo/ru/history.html>
16. Всеобщая декларация прав человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
17. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml
18. Международный пакт о гражданских и политических правах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
19. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml

20. Что такое права человека? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ohchr.org/RU/ABOUTUS/Pages/FrequentlyAskedQuestions.aspx>

21. Договор о законах по товарным знакам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/ip/tlt/index.html>

22. Гаагское соглашение о международном депонировании промышленных образцов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/registration/hague/>

23. Парижская конвенция по охране промышленной собственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/treaties/ru/ip/paris/index.html>

24. Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wipolex.wipo.int/en/text/379915>

Р Е З Ю М Е

Интеллектуальная собственность – это результат творения человеческого разума. К объектам интеллектуальной собственности относятся изобретения, литературные и художественные произведения, символика, названия и изображения, используемые в коммерческих целях.

Правовые системы позволяют охранять объекты интеллектуальной собственности, например, с помощью патентов, авторского права и товарных знаков, что позволяет людям добиваться признания или получать финансовое вознаграждение за свои изобретения или произведения. Обеспечивая баланс интересов изобретателей и широкой публики, система интеллектуальной собственности способствует созданию условий для процветания творчества и инноваций.

Существующие международные нормы в области защиты прав интеллектуальной собственности играют важную роль в более эффективной реализации этого права.

В статье анализируется место и значение прав интеллектуальной собственности в системе прав человека. Изучаются существующие международные документы в этой области.

Səfixanlı Aydın
Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə
Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının rəhbəri,
Bakı Dövlət Universitetinin Əqli Mülkiyyət Hüququ
kafedrasının müdiri vəzifəsini icra edən,
h.ü.f.d.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının insan hüquqlarında
yeri və beynəlxalq hüquqi müdafiəsi

Х Ü Л А С Ə

Əqli mülkiyyət insan ağılının məhsuludur. Əqli mülkiyyət obyektlərinə kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilən ixtiralar, ədəbi və incəsənət əsərləri, simvollar, adlar və təsvirlər daxildir.

Hüquq müdafiə mexanizmləri əqli mülkiyyətin, patentlər, müəllif hüquqları və ticarət nişanları vasitəsilə qorunmasını təmin edir və bu da insanların öz ixtiralarının, əsərlərinin tanınmasına və bu ixtiralara görə maliyyə mükafatları almasını təmin edir. İxtiraçıların və geniş ictimaiyyətin maraqlarını tənzimləməklə əqli mülkiyyət sistemi yaradıcılıq və innovasiyaların çiçəklənməsi üçün şərait yaratmağa da kömək edir.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı mövcud beynəlxalq qaydalar bu hüququn daha səmərəli həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Məqalədə əqli mülkiyyət hüquqlarının insan hüquqları sistemindəki yeri və əhəmiyyəti təhlil edilir. Bu sahədə mövcud beynəlxalq sənədlər öyrənilir.

Safıxanlı Aydın
Head of the Office of the Commissioner for Human Rights
(Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan,
Acting Head of the Intellectual Property
Law sub-faculty of the Baku State University,
PhD in Law

The place of intellectual property rights in human rights and international legal protection

S U M M A R Y

Intellectual property is the product of the human mind. Intellectual property objects include inventions, literary and artistic works, symbols, names and images used for commercial purposes.

Legal systems allow intellectual property to be protected, for example, through patents, copyrights and trademarks, enabling people to seek recognition or receive financial reward for their inventions or works. By balancing the interests of inventors and the general public, the intellectual property system helps to create the conditions for creativity and innovation to flourish.

Existing international rules on the protection of intellectual property rights play an important role in the more effective implementation of this right.

The article analyses the place and significance of intellectual property rights in the human rights system. Existing international instruments in this area are being studied.

CINAYƏTKARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN KRİMİNOLOJİ TƏDQIQİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

*Açar sözlər: kriminal davranış, profilaktik tədbirlər, cinayətkarın şəxsiyyəti, krimino-
gen keyfiyyətlər, sosial əhəmiyyətli hərəkətlər, ətraf mühit*

*Ключевые слова: криминальное поведение, профилактические меры, личность
преступника, криминогенные качества, общественно значимые действия,
окружающая среда*

*Keywords: criminal behavior, preventive measures, personality of a criminal, crimino-
genic qualities, socially significant actions, environment*

Kriminoloji tədqiqatların əsas obyektlərindən biri cinayətkarın şəxsiyyətidir. Məhz şəxsiyyət insan davranışının dərk olunmasının əsas vasitələrindən biridir.

Şəxsiyyət insanın sosial keyfiyyətinin təzahür formasıdır. Bu keyfiyyətlər insanda anadan olduğu andan yox, ictimai münasibətlərin axarında yaranır. İnsanın şəxsiyyəti bir növ ictimai münasibətlər prosesində sosiallaşmanın məhsulu sayılır (2, s.5-8).

İnsanların rastlaşdığı və daim öyrənməyə çalışdıqları mürəkkəb problemlərdən sayılan onun öz təbiəti daha çox tədqiq edilmiş və daha çox cavabsız suallarla əhatələnmiş məsələlərdən sayılır. Bu səbəbdən şəxsiyyətin anlayışı və məzmunu haqqında fikirlər də kifayət qədər fərqli cəhətləri ilə seçilir. Qordon Olport şəxsiyyətin daxili məzmununun xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqədə və dəyişkən xarakterdə olduğunu bildirirdi. Erik Eriksona görə fərd həyatı boyu bir neçə psixososial krizislərdən keçir və onun şəxsiyyəti krizislərin nəticələrinin funksiyası kimi formalaşır. Albert Bandura isə şəxsiyyəti fərd, davranış və mühitin qarşılıqlı əlaqəsi kimi tədqiq edirdi (1, s.23).

Şəxsiyyətin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif modellər mövcud olsa da, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsnifatında müəyyən qədər oxşarlıqlar vardır. Əksər mütəxəssislər şəxsiyyətin mahiyyətinin ictimai münasibətlərin məcmusu ilə bağlı olduğunu, həmçinin ictimai proseslərin təsiri nəticəsində dəyişməsi fikrini dolayısı və ya bilavasitə olaraq vurğulayırlar.

İnsanın xarici mühitlə əlaqədə əldə etdiyi sosial təcrübə, onun daxili aləmindən süzülərək psixikası və düşüncəsi ilə bağlıdır (3, s.58-59). Şəxsiyyət bioloji, psixoloji və sosial keyfiyyətlərin məcmusu kimi vahid halda araşdırılaraq dərk edilməlidir.

Volkov V.N. dünyada bir-birini təkrarlayan şəxsiyyətin olmadığını vurğulayaraq hesab edirdi ki, şəxsiyyət dedikdə aşağıdakılar başa düşülməlidir (4, s.34-36):

1. Sosial münasibətlərin və düşünülmüş fəaliyyətin subyekti.
2. Onu xarakterizə edən sosial əhəmiyyətli bioloji xüsusiyyətlərin dayanıqlı sistemi.
3. Psixikanın həyat prosesində əldə edilmiş imkan və xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı.

Aparılmış tədqiqatların mərkəzində insanın şəxsiyyəti olduğundan bu haqda təlimlər maraq mərkəzində olmuş, problemlə məsələlərin əhatə dairəsi ilə seçilmişdir. Şəxsiyyətin məzmununun tədqiqi nə qədər diqqətli cəlb etsə də, insan davranışının yaranmasına təsir edən halların öyrənilməsi bir o qədər əhəmiyyətinə görə seçilir. Çünki, məhz şəxsiyyət insanın sosial siması olmaqla onun davranışını istiqamətləndirir.

Şəxsiyyət haqqında konseptual elmi araşdırmalar onun mürəkkəb formalarından biri olan cinayət törədənlərin şəxsiyyətləri haqqında tədqiqatların aparılmasına təkan vermişdir. Cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin kompleks kriminoloji tədqiqi kriminal davranışın səbəblərinin öyrənilməsinə, həmçinin profilaktik tədbirlərin effektiv tətbiqinə münbit zəmin yaradır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında elmi-nəzəri fikirlər kifayət qədər müxtəlif və mübahisəlidir. Bu səbəbdən cinayətkarın şəxsiyyətinin daha təfəsilatlı kriminoloji tədqiqi zəruridir.

Cinayətkarın şəxsiyyəti kriminal davranış mexanizminin, həmçinin cinayətkarlıqla bağlı səbəbiyyət kompleksinin öyrənilməsinin əvəzolunmaz və başlıca vasitələrindən biridir. Çünki şəxsiyyətin öyrənilməsi vasitəsilə insanın davranışının səbəblərinin məzmununu, ardıcılığını və inkişaf meyillərini müəyyən etmək mümkündür.

Cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında ilk fundamental araşdırmalardan biri A.B.Saxarov tərəfindən 1961-ci ildə dərc edilmiş “SSRİ-də cinayətkarın şəxsiyyəti və cinayətkarlığın səbəbləri haqqında” adlı monoqrafiyasında aparılmışdır. Düzdür, bu işdə əsasən materialist mövqedən olan yanaşmalara üstünlük verilsə də, cinayətkarın şəxsiyyəti və cinayətin subyektivi problemi, şəxsiyyətin formalaşmasının mənəvi və sosial əsasları kimi mürəkkəb məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. A.B.Saxarov cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqinə xüsusi önəm verərək vurğulayır: “Cinayətkarın şəxsiyyəti ilə bağlı məsələ cinayətkarlığın özündən, səbəblərindən, xəbərdar edilməsinin yolları və vasitələrindən ayrılmazdır”. (5, s.5).

Bu sahədə daha bir fundamental nəşrlərdən sayılan “Cinayətkarın şəxsiyyəti” adlı vəsaitin müəllifləri V.N.Kudryavsev, Q.M.Minkovskiy, A.B.Saxarov şəxsiyyəti ictimai-tarixi kateqoriya kimi təqdim edirlər (6, s.9). Onların fikrincə şəxsiyyətin əsas psixoloji elementi ictimai dəyərlərə olan münasibəti ilə ölçülməlidir. Cinayətkarın şəxsiyyəti isə daha geniş termin olaraq cinayətkar davranışa təsir göstərən əlaqə və münasibətlərin mürəkkəb kompleksidir.

“Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi” adlı monoqrafiyanın müəllifi professor İlham Rəhimov hesab edir ki, xarici faktorlara nə qədər çox əhəmiyyət verilməsindən asılı olmayaraq cinayətdə təqsirkar həmişə konkret şəxsiyyətdir (7, s. 123). Cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji məzmununu tədqiq edən İ.Rəhimov haqlı olaraq qeyd edir ki, “cinayətkarın şəxsiyyəti” anlayışından imtina edib “cinayət törədənin şəxsiyyəti” ifadəsinin istifadə edilməsi daha məqsəduşudur.

Cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsinə klassik əsərlərdən yanaşan E.B.Kurquz-kina isə fərqli mövqedən çıxış edərək qeyd edir ki, “Cinayətkarın şəxsiyyəti anlayışından istifadə olunması ilə bağlı çoxillik əsərdən birdəfəlik imtina olunması bu sahədə müəyyən qədər dolaşlıq yarada bilər. Ona görə də cinayətkarın şəxsiyyəti termini bir ideal obraz olaraq qorunub saxlanılmalıdır (8, s.150).

Cinayətkarın şəxsiyyəti kriminoloji tədqiqatların əsas obyektlərindən biri olmaqla fərqli mövqe və yanaşmaların yaranmasına təkan vermişdir. Lakin, bir əmil əminliklə qeyd edilməlidir. Cinayətkarın şəxsiyyəti öyrənilmədən kriminal davranışın səbəbiyyət kompleksini müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

Kriminoloqların əksəriyyəti cinayətin törədilməsinin səbəblərinin məhz şəxsiyyətin kriminoloji tədqiqi vasitəsi ilə mümkün olmasını təsdiqləyirlər. Bu bir növ dolaşq səbəbiyyat kompleksinin daha təfsilatlı bölgüsünə və birbaşa səbəbin öyrənilməsinə zəmin yaradır.

Cinayət törədənin şəxsiyyətinin cinayətkarlığın səbəbləri qədər mürəkkəb problem olduğunu vurğulayan V.V.Luneev onun həm konkret, həmçinin kütləvi formada öyrənilməsini zəruri hesab edir (9, s.169-173). Onun mülahizəsinə görə cinayət törədənin şəxsiyyətinin öyrənilməsi kriminal davranışla bağlı olan hal və proseslərin tədqiqinə imkan verir.

Cinayətkarın şəxsiyyəti və onun öyrənilməsinin təcrübi əhəmiyyəti haqqında S.Abeltsevin mövqeyi maraqlı doğurmaya bilməz. Onun fikrincə istənilən insan tipində, o cümlədən cinayətkarın şəxsiyyətində də ətraf mühitlə münasibətlər formalaşır (10,s.83-85). İnsan ictimai mühitin sosial xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Cinayət törətməsinə baxmayaraq insan cəmiyyətin bir üzvü və şəxsiyyət olaraq həyat fəaliyyətini davam etdirir. Bu da cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji baxımdan dərk olunmasının əsasını təşkil edir.

Cinayət insanın sosial əhəmiyyətli hərəkətlərindən biri kimi fəaliyyətinin nəticəsidir. Hər bir konkret həyati situasiyalarda yalnız şəxsiyyətin özü cinayətin törədilməsi haqqında qərar qəbul edir. Belə bir qərar insanın daxili inamının və düşüncəsinin məhsuludur.

Şəxsiyyətin kriminogenliyinin əsas göstəricisi cinayətin törədilməsidir. Bu xüsusiyyət cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətini cinayət törətməyən şəxslərin şəxsiyyətindən fərqləndirən əsas amillərdən biridir. Lakin kriminal davranış yekunda sosial məzmunu malik olsa da, onun stimullaşdırılmasında böyük rol oynayan psixoloji katalizatorlar öyrənilməlidir. Cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin kriminoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi onların ayrı bir “kriminogen tip” kimi öyrənilməsinə şərtləndirir.

Müasir dövrdə aparılan kriminoloji tədqiqatlarda da artıq cinayətkarlığın səbəbiyyat kompleksinin məzmunu yalnız sosial amillərlə bağlı mövqedən araşdırılmır. Cinayətkarlığın səbəblərinin yaranması və inkişaf qanunauyğunluqlarının daha dərin öyrənilməsi üçün cinayət törədənin şəxsiyyətinin biopsixoloji xüsusiyyətləri də geniş müstəvidə tədqiq edilir. Sosial və həmçinin biopsixoloji xüsusiyyətlərin bir arada tədqiqi cinayət törədənin şəxsiyyətinin kriminoloji keyfiyyətlərinin formalaşması prosesinin daha konkret və fərdi səviyyədə öyrənilməsinə müsbət zəmin yaradır.

Lakin, biofizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərin kriminogen keyfiyyətlərinin tədqiqində kriminoloqlar arasında müxtəlif fikirlər çoxdur. Onlardan müəyyən qismi hesab edir ki, cinayət törədənin və adi şəxsin şəxsiyyətlərinin biofizioloji xüsusiyyətləri arasında fərq yoxdur. Şəxsin bu xüsusiyyətləri əsasında cinayət törədənin digərlərindən fərqli olaraq araşdırılması yanlışdır (11, s.364-365).

Məhz bu fikirlər kriminologiya elmində sosial və bioloji amillərin müqayisəli tədqiqinə əsaslanan cinayətkarlığın səbəblərinin öyrənilməsinin antropoloji (genetik) və sosioloji istiqamətlərini formalaşdırmışdır.

Cinayətin törədilməsinə səbəb olan hallar insanın şəxsiyyətində cinayət törətməmişdən əvvəl uşaqlıq dövründə, hətta insan ana bətnində olan zaman da formalaşa bilər. Qeyd olunan xüsusiyyət cinayət törədən şəxsin kriminogen keyfiyyətlərə malik, ancaq cinayət törətməmiş şəxslərdən fərqləndirilməsini zəruri edir.

Kifayət qədər çoxlu sayda insanlar vardır ki, kriminogen keyfiyyətlərə malik olduqları halda cinayət törətməyiblər. Sual yaranır ki, həmin şəxslər cinayətkarın şəxsiyyətindən ayrı tədqiq edilməlidir, yoxsa onların fərqləndirilməsinə ehtiyac yoxdur?

Lakin cinayətin törədilməsi şəxsin ictimai təhlükəliliyinin göstəricisidir. Əgər kriminogen xüsusiyyətlər bəzi insanlarda cinayətin törədilməsi üçün kriminal qətiyyəti və bəzilərinə isə hələ ki, bunu yaratmırsa, həmin şəxslər ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməlidir. Cinayət törədilənə qədər şəxsin şəxsiyyəti “kriminogen şəxs” cinayət törətdikdən sonra isə “cinayət törədən şəxs” adı altında tədqiq edilib öyrənilməsi məqsədemüvafiqdir. Biz bununla da cinayət törədən şəxsin kriminoloji tədqiqini iki mərhələyə: şəxsin kriminogenliyini öyrənən cinayətə qədər olan və cinayətdən sonra şəxsin şəxsiyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı mərhələlərə bölürük.

Kriminoloji baxımdan cinayət şəxsin kriminal davranışının nəticəsidir. Bu davranışda əsas rol oynayan şəxsiyyətin neqativ xüsusiyyətləri bir anda yaranmayaraq mexanizm halında bütöv bir prosesin təsirində formalaşır. Qeyd etdiyimiz “kriminogen tip” tədqiq edilmədən bu neqativ xüsusiyyətlərin hərtərəfli öyrənilməsi mümkün deyil. Yəni “kriminogen tip”in öyrənilməsi zamanı şəxsə cinayətə qədər olan kriminallaşma mərhələsi də bütün təfərrüatları ilə açıqlanacaqdır.

Göründüyü kimi, cinayət törədənin şəxsiyyəti yalnız sosial və psixofizioloji xüsusiyyətlərin mexaniki cəmindən ibarət deyil. O, bir-biri ilə bağlı bu xüsusiyyətlərin formalaşması və inkişafını özündə ehtiva edən mərhələli bir prosesdir. Bu proses yalnız bir nəticə olaraq deyil, kompleks səbəbiyyat sistemini bir araya gətirən mexanizm kimi tədqiq edilməlidir.

Hesab edirik ki, cinayətkarlığın mürəkkəb məzmun aldığı müasir dövrdə cinayət törədənin şəxsiyyəti yalnız səbəbli əlaqənin bir nəticəsi kimi yox, sosioloji, bioloji və psixoloji biliklərin kompleks istifadəsini nəzərdə tutan eksperimental tədqiqatlar vasitəilə öyrənilməlidir. Cinayət törədənin bu istiqamətdə tədqiqi kriminoloji laboratoriyaların, tədqiqat mərkəzlərinin(institutların) yaradılmasını tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Хьелл Л., Зиглер Д. «Теории личности» 3-е изд. - СПб.: Питер, 2007. - Стр.607.
2. Г.В. Горшенков, Е.А. Костыр, О.В.Лукичев «Криминология и профилактика преступлений». Санкт-Петербург, 2001. Учебник. 432 с.
3. В.В. Романов. Юридическая психология. Учебник. 4-е изд., пере раб. и доп. М., 2010. стр. 525.
4. В.Н. Волков. Юридическая психология. Учебник для вузов. М., Закон и право. 2002. стр. 384
5. А.Б.Сахаров «О личности преступника и причинах преступности в СССР» Москва-1961. 280 с.
6. Кудрявцев В.Н., Минковский Г.М., Сахаров А.Б, «Личность преступника» Москва, 1975 г. стр. 272
7. Rəhimov İ.M. “Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi” Bakı, 2014-, 320 səh.
8. Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений. Дис.. д-ра юрид. наук: 12.00.08. – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной библиотеки).
9. В.В. Лунеев. Криминология – М.: Издательство Юрайт, 2013 . – 686 с.
10. Абельцев С.Н. О личности преступника и практической значимости ее изучения // Вестник ТГУ, выпуск 2 (18), 2000, с. 83-85
11. Косарев В.Н. Проблемы личности в механизме преступного поведения// Российский криминологический взгляд, 2009, № 2, с. 363-368.

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə kriminoloji tədqiqatların əsas obyektlərindən biri cinayətkarın şəxsiyyəti məsələləri müzakirə olunur. Məhz şəxsiyyət insan davranışının dərk olunmasının əsas vasitələrindən biridir. Cinayətkarın şəxsiyyəti öyrənilmədən kriminal davranışın səbəbiyyət kompleksini müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

Kriminoloji baxımdan cinayət şəxsin kriminal davranışının nəticəsidir. Bu davranışda əsas rol oynayan şəxsiyyətin neqativ xüsusiyyətləri bir anda yaranmayaraq mexanizm halında bütöv bir prosesin təsirində formalaşır. Bu proses yalnız bir nəticə olaraq deyil, kompleks səbəbiyyət sistemini bir araya gətirən mexanizm kimi tədqiq edilməlidir.

Курбанов Габил
председатель Независимого Профсоюза
работников НАНА, профессор, д.ю.н.

Актуальные проблемы криминологического исследования личности преступника

Р Е З Ю М Е

В данной статье рассматриваются вопросы личности преступника, как одного из основных объектов криминологического исследования. Именно личность является одним из основных средств понимания человеческого поведения. Невозможно определить причинный комплекс криминального поведения без изучения личности преступника.

С криминологической точки зрения преступление есть результат криминального поведения лица. Отрицательные характеристики личности, играющие ключевую роль в таком поведении, образуются не сразу, а формируются под влиянием целого процесса в виде механизма. Этот процесс следует исследовать не только как результат, но и как механизм, объединяющий комплексную причинно-следственную систему.

Kurbanov Gabil
The chairman of the Free Trade Union of ANAS,
Doctor of law sciences, professor

Actual problems of criminological research of the identity of the offender

S U M M A R Y

This article discusses the identity of the offender, as one of the main objects of criminological research. Personality is one of the main means of understanding human behavior. It is impossible to determine the causal complex of criminal behavior without studying the identity of the offender.

From a criminological point of view, a crime is the result of a person's criminal behavior. Negative personality characteristics, which play a key role in such behavior, are not formed immediately, but are formed under the influence of a whole process in the form of a mechanism. This process should be studied not only as a result, but also as a mechanism that unites a complex causal system.

Dürdanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi
Aparatının Konstitusiyaya hüququ şöbəsinin müdiri,
h.ü.f.d., dosent

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, qloballaşma, informasiya, texnologiya, təhlükəsizlik

Ключевые слова: цифровизация, глобализация, информация, технология, безопасность

Keywords: digitalization, globalization, information, technology, security

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti çərçivəsində ölkəmizdə yaradıcı və innovativ cəmiyyətin formalaşdırılması, bu məqsədlə ən yeni texnologiyaların və innovasiyaların bütün ölkədə, o cümlədən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə geniş tətbiq olunması üçün innovativ layihələrin cəlb edilməsi və qabaqcıl texnoloji infrastrukturun qurulması və bütünlükdə cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyası ölkəmizin qarşısında dayanan prioritetlərdən hesab edilir.

Rəqəmsal transformasiya rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə rəqəmsal xidmətlərin göstərildiyi və dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirildiyi rəqəmsal hökuməti, rəqəmsal məhsulların yaradıldığı, biznes proseslərinin avtomatlaşdırıldığı və proqnozlaşdırılabilən rəqəmsal iqtisadiyyatı, rəqəmsal hazırlıqlı və bacarıqlı, “açıq məlumatlar”ın istifadə edildiyi rəqəmsal cəmiyyəti ehtiva edir. Bu texnologiyaların inqilabi təsiri insanların həyat tərzini, onların təhsilini və işini, həmçinin hökumətlə vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı təsirlərini əhatə edir. İnformasiya texnologiyaları dünya iqtisadiyyatının inkişafının həyati əhəmiyyətli stimuluna çevrilməkdədir.¹

Bununla belə, birmənalı şəkildə söyləmək olmaz ki, qloballaşma texniki və texnoloji tərəqqi istər dünya miqyasında, istərsə də milli sərhədlər daxilində ancaq mütərəqqi sosial funksiyalar yerinə yetirir. Müasir qloballaşan cəmiyyətdə İKT-nin inkişafı təkcə insanların, xalqların bir-birlərini anlamasına, dialoqa şərait yaratmır, o həmçinin xalqların ünsiyyətinin tam dəyərli inkişafına mane olan problemlər doğurur. Vahid kibernetik fəzanın formalaşması yeni kommunikativ yaradıcı imkanları üzə çıxarmaqla yanaşı bir sıra deviant, o cümlədən kriminal hadisələrə də səbəb olur. Buna görə ölkələr üçün şəbəkə segmentinin etibarlılığını, informasiya təhlükəsizliyi və o cümlədən kibertəhlükəsizliyi təmin etmək iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas şərtlərdən birinə çevrilir.

¹ Р.Ф.Азизов «Предпосылки интеграции информационного законодательства в условиях глобализации»/ «Право и глобализация: вопросы теории и истории». Труды международной научно-теоретической конференции. Санкт-Петербург, 2009, стр. 100

Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin, o cümlədən kibertəhlükəsizliyin təmin etmə mexanizminin konstitusiya və hüquqi bazası mənbələrin müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə mexanizmin konstitusiya və hüquqi əsaslarının mənbələrinin sistemli təhlili elementlərin müəyyən ardıcılıqla yerləşməsi kimi quruluşun olmasını, təşkili, yəni təhlükəsizliyin ümumi məqsədlərinə nail olması üçün bütün elementlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Dövlət informasiya təhlükəsizliyinin konstitusiya və hüquqi tənzimlənməsinin fəaliyyətini müəyyən edən sistemləşdirici amil kimi təmsil edilir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təminatı üzrə hüquq və vəzifələri dəqiq müəyyən etmək, xüsusi xidmət orqanlarının və internet-provayderlərin bu sahədə məsuliyyətini fərqləndirmək də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, çox vaxt məhz onlar kibertəhlükələrin zərbəsinə məruz qalır və bu hücumların nəticələrini aradan qaldırmalı olurlar. Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə əsasən ölkədə informasiya və kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsü müəyyənləşdirilmişdir. Bu bölgü çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti, Azərbaycan Respublikası Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidməti ölkədə ümumi kibertəhlükəsizlik vəziyyətini mütəmadi təhlil edir, əhalinin, dövlət, özəl və digər qurumların elektron vasitələrdən istifadə zamanı mövcud və yarana biləcək elektron təhlükələr barədə məlumatlandırılmasını həyata keçirir, onlara texniki və metodiki köməklik göstərir, ölkəyə daxil olan ümumi internet trafikində qlobal hücumların qarşısını almaq məqsədi ilə milli internet operatorları ilə birlikdə qabaqlayıcı tədbirlər görür. Həmçinin, ETX ölkəmizdə yayılması qanunla qadağan edilən məlumatlar yer alan internet informasiya ehtiyatlarına müraciətin məhdudlaşdırılmasını məhkəmə qərarı ilə həyata keçirir, fərdi məlumatların qanunsuz toplanılması, işlənilməsi, mühafizəsinin təmin edilməməsi halları ilə bağlı tədbirlər görür.

İnformasiya təhlükəsizliyinin və kibertəhlükəsizliyin təmin olunması üçün milli və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Ölkədə informasiya təhlükəsizliyinə və kibertəhlükəsizliyə məsul olan qurumların və maraqlı tərəflərin bütün məsələlər, o cümlədən hüquqi-təşkilati, texniki-texnoloji, maarifləndirmə və məlumatlandırılma, baş verən hadisələrə qarşı əlaqəli fəaliyyət kimi məsələlər üzrə əməkdaşlığın təşkili informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib amillərdəndir. Həmçinin, kibertəhlükəsizlik məsələlərinin qlobal xarakterini nəzərə alaraq, bu məsələlər üzrə beynəlxalq səviyyədə də əməkdaşlıq günün tələbidir. Ölkədaxili və beynəlxalq əməkdaşlıq birlikdə informasiya təhlükəsizliyinin, həmçinin kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsinə ciddi zəmin yaradır. Kibertəhlükəsizliyin beynəlxalq miqyasını nəzərə alaraq, milli səviyyədə kibertəhlükəsizliyin təmin olunması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

– kibertəhlükəsizlik ilə bağlı olan beynəlxalq konvensiyaların təhlil edilməsi və milli maraqların tələblərinə uyğun olan beynəlxalq konvensiyalara və digər normativ aktlara qoşulmaq, sahə üzrə qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin mənimsənilməsi və təcrübələrin mübadiləsi;

– sahəvi beynəlxalq təşkilatlar və digər qurumlar çərçivəsində fəaliyyətin genişləndirilməsi, beynəlxalq kibertəhlükəsizlik qurumları və tərəfdaş ölkələr ilə işgüzar əlaqələrin yaradılması və əməkdaşlıq edilməsi, xüsusən də insidentlər baş verdikdə onların qarşısının alınması və nəticələrinin araşdırılması sahəsində köməklik göstərilməsi;

- kibertəhlükəsizlik subyektləri, o cümlədən CERT-lər səviyyəsində çoxtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi;
- əhalinin fərdi məlumatlar sahəsində hüquqlarının qorunması üçün beynəlxalq miqyaslı operatorla (kontent daşıyıcıları ilə) əlaqələrin yaradılması;

Qloballaşma prosesinin fəsadlarından biri kimi, qlobal cinayətkarlığın müasir formaları qlobal kommunikasiya kanalları vasitəsilə bütün ölkələrə yayılır. Bu proses maddi qarşılıqlı təsir sahəsində nəqliyyat vasitələrinin, enerji daşıyıcılarının və rabitə vasitələrinin köməyi ilə, informasiya mübadiləsi sahəsində isə kompüter kiberməkanının eksponensial genişlənmə imkanlarından istifadə olunmaqla təzahür edir.

Beynəlxalq cinayətkar birliklər leqal kapital sahəsində inhisarçı korporasiyalar, xəlvəti kapital sahəsində isə transmilli korporasiyalar kimi formalaşır. Fərdi çərçivələrdən kənara çıxır və beynəlxalq terrorizm, dini ekstremizm və fundamentalizm halları beynəlxalq birliyin əlaqələndirilmiş təzyiqinə cavab olaraq daha mütəşəkkil formalar kəsb edir.

Nəzəri və metodoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığın dinamikası qlobal qanunauyğunluqlara uyğun yeni keyfiyyətlər kəsb etməyə başlamışdır. Belə keyfiyyətlərə cinayətkarlığın transmilli xarakter daşmasını, kütləvi informasiya vasitələri ilə cinayətkarlığın populyarlaşmasını, iqtisadi və siyasi sahələrin, həmçinin hüquq-mühafizə sisteminin kriminallaşmasını, virtual cinayətkarlıq formalarının yaranmasını və qlobal kompüter kiberməkanında cinayətkarlıq parametrlərinin inkişafını, cinayətkar fəaliyyətin müəyyən formalarının “peşəkarlaşmasını”, onun həm ideal, həm də real mənada həyat tərzinə, sosial davranışın kriminal normasına çevrilməsi tendensiyasının yaranmasını aid etmək olar.

Ekspertlərin fikrincə, bu proses seks sənayesinin, qara bazarda radioaktiv maddələr, narkotiklər və odlu silah, həmçinin insan orqanları alverinin, eləcə də cinayət yolu ilə qazanılmış pulların yuyulması və millətlərarası cinayətkar təşkilatların fəaliyyətinin bir sıra başqa növlərinin inkişafı üçün güclü stimül yaratmışdır. Texnologiya və kommunikasiyaların inkişafı bir sıra mənfi nəticələr doğurmuşdur: cinayətkar fəaliyyətin dövlət monitorinqi xeyli çətinləşmiş, millətlərarası cinayətkar təşkilatlar arasında əlaqələr asanlaşmış, bütövlükdə millətlərarası mütəşəkkil cinayətkarlıq artmışdır. Bu səbəbdən, müasir dövrdə informasiya təhlükəsizliyi məsələsi ön plana çıxır. İnformasiya təhlükəsizliyi-informasiya mühitinin formalaşmasını, istifadəsini və inkişafını təmin edən müdafiə olunmuş vəziyyəti deməkdir. İnformasiyanın müdafiəsi onun qorunub saxlanılmasına, habelə onun oğurlanması və ya məhv edilməsi təhlükəsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş təşkilati, hüquqi, texniki xarakterli tədbirlər və vasitələrlə həyata keçirilir.

Terrorçuların informasiya məkanında fəaliyyətini aşağıdakı qaydada təsnif etmək olar: “aktivizm”, “hakerizm” və “kiberterrorizm”. Aktivizm-öz ideyalarını təbliğ etmək, pul qazanmaq və yeni üzvlər cəlb etmək üçün kiberməkandan “legitim” istifadə edilməsi deməkdir. Saytlar vasitəsilə ianələr də yığılır. Hakerizm dedikdə, ayrı-ayrı kompüter şəbəkələrini və ya internet saytlarını sıradan çıxarmaq, məxfi informasiyaya yol tapmaq, vəsaitləri oğurlamaq və s. məqsədlər üçün həyata keçirilən hakerhücumları başa düşülür. Kiberterrorizm-informasiya infrastrukturunun həyati əhəmiyyətli obyektlərinə maksimal dərəcədə zərər vurmaq üçün planlaşdırılmış kompüter hücumlarıdır.²

Bəzi məlumatlara görə, hələ 2001-ci ilin sentyabrın 11-də terrorçu-kamikadzelərin ABŞ-ın ən böyük şəhərləri olan Nyu-York və Vaşinqtona hücumu zamanı ABŞ Hava Hücumundan Müdafiə sistemi kompüter hakerləri tərəfindən sıradan çıxarılmışdır. Dünya Ticarət Mərkəzi Qüllələrinin partladılmasından bir neçə gün sonra amerikalılar elektron şəbəkələrlə

² Ю.Левашова «Незримая угроза кибертерроризма» // <http://www.crime-research.ru/news/15.05.2006/2523/>

kütləvi şəkildə “Dünyanın müraciətini” almağa başladılar, ölkədə yenidən təlaşlı vəziyyət yarandı. Kompüterin əsas bloklarını sıradan çıxarmış virus pilot-kamikadzedən heç də az vahiməyə səbəb olmamışdı. Ehtimal ki, terrorçularla kompüter hakerlərinin sıx əməkdaşlığının çoxlu sayda insan tələfatına gətirib çıxardığı birinci hadisədir.³ ABŞ-da belə təhdidlərə çox ciddi yanaşırlar. ABŞ qanunlarına görə kompüter terrorizmi ən ciddi cinayətlərdən sayılır. FTB kompüterlə işləyən terrorçuların tutulması üçün mükafat elan etmişdir, terrorçuların özlərini isə uzun müddətli (25 ilə qədər) həbs cəzası gözləyir.

Böyük Britaniya qanunvericiliyində də kompüter terrorizminə görə sərt cəza nəzərdə tutulur. Məsələn, Böyük Britaniyada bir tələbə qadağan edilmiş ədəbiyyatı qlobal şəbəkədə yerləşdirdiyinə görə 8 il həbs cəzasına məhkum edilmişdir. 21 yaşlı bu gənc bomba istehsalı üzrə təlimatı İnternetdə yayırdı. Bu gün terror materiallarının yayılmasına görə internet-şirkətlərin məsuliyyətə cəlb edilməsinə dair müxtəlif ölkələrdə müvafiq normalar qəbul edilmişdir və ya işlənilib hazırlanır. KİV-lərin, xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyəti və internet-layihələr bu qanunlara uyğunlaşdırılmışdır. Əlbəttə, bu yaxşı ideyadır, çünki terror materiallarının-mətnlərin, məqalələrin, şüarların, çağırışların yayılmasına görə nəinki inzibati məsuliyyət, həm də cinayət məsuliyyəti tətbiq etməyin vaxtı çoxdan çatmışdır. Lakin eyni zamanda həmin normalar söz azadlığını məhdudlaşdırmamalıdır. Bunun üçün “terror materialları” anlayışını dəqiq müəyyən etmək, belə materialları düzgün təsnif etmək və onları adi mətnlərdən fərqləndirmək çox vacibdir.

Azərbaycan Respublikası bu cür kibertəcəvüzlə artıq 30 il davam edən Ermənistan - Azərbaycan münafişəsi zamanı rastlaşıb, 44 günlük Vətən Müxaribəsi zamanı isə bu proseslər artıq bütün ölkə üçün tam şəkildə aydın görsəndi. 2020-ci ilin sentyabr – oktyabr aylarında informasiya təhlükəsizliyin gücləndirilməsi və kibertəhdidlərin qarşısını alınması məqsədilə tətbiq olunmuş məhdudlaşdırıcı tədbirlərin ictimaiyyət tərəfindən heç bir narazılıq olmadan qəbul olunması ölkədə artıq bu sahədə vahid milli şüurun formalaşmasının və hüquqi mədəniyyətinin inkişafının baris göstəricisi idi.

İnformasiya mühitində özəl sektorun nümayəndələrinin üzərinə böyük yük düşür, çox vaxt məhz fərdi kompüter sistemləri və məlumat bazaları təhdidə məruz qalır. Eyni zamanda, informasiya təhlükəsizliyi sistemləri əsasən özəl sektorun hesabına inkişaf edir. Buna görə, kompüter terrorizminin qarşısının alınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması prosesinə-həm proqram məhsullarının hazırlanması, həm müvafiq mexanizmlərin müzakirəsi, həm də bu prosesləri nizamlayan hüquq normalarının işlənilib hazırlanması mərhələlərində, özəl sektorun nümayəndələrinin cəlb edilməsi olduqca məqsədəuyğundur. Dövlət tənzimlənməsi prosesinə özəl sektorun bu şəkildə inteqrasiyası dünyanın müxtəlif ölkələrində milli qanunvericiliyə müvəffəqiyyətlə implementasiya edilən müştərək informasiya-kommunikasiya-hüquqi tənzimləmə konsepsiyasından irəli gəlir.⁴

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif dövlətlərdə informasiya sahəsində proseslərin tənzimlənməsinə siyasi-hüquqi yanaşmalar fərqlidir. Məsələn, ingilis-amerikan tənzimləmə modelində dövlətin rolu minimaldır, bu rol rəqabətin təmin edilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Avropa tənzimləmə modelinin əsasının dövlət sektoru ilə özəl sektor arasında tarazlıq ideyası təşkil edir. Bəzi ölkələr, məsələn Çin, Şimali Koreya, Kuba və başqaları həm öz vətəndaşları, həm də kənar istifadəçilər üçün kiberməkanda müxtəlif dərəcədə “dəmir pərdə” yaratmışlar.⁵ Hazırda, beynəlxalq sanksiyalara məruz qalan Rusiya

³ А.В.Кравченко « Интернет и компьютерный терроризм» // <http://www.crime-research.ru/library/kravch.htm>

⁴ R.F.Əzizov “Elektron hüququn əsasları”, Bakı, 2009, səh.136

⁵ Р.Насакин. «Фильтрация интернета» // <http://compress.ru/article.aspx?id=16103>

Federasiyası oxşar proseslərlə qarşılaşır. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, Rusiya bu prosesləri qabağdagörərək hələ 2019-cı ildə qeyri formal “suveren internet haqqında qanunu” güvvəyə mindirərək qlobal şəbəkədən hətta tam ayrılmaq mümkünlüyünə hazırlayır.⁶ İqtisadi nöqteyi nəzərdən fəsadları əvvəlcədən tam ölçmək çətin olsa belə, konstitusional prinsiplərin və insan hüquqlarının təmin olunmasına real texniki məhdudiyyətlər yaransa belə, rusiyanın hökumətinin bu addımı İnternetin daxili seqmentinin informasiya təhlükəsizliyinə yönəlmişdir.

Müxtəlif ölkələrdə bu problemə yanaşmaların müxtəlifliyi səbəbindən informasiya təhdidlərinin qarşısının alınmasının vahid mexanizmini işləyib hazırlamaq, kiber-hücumlar halında isə onların nəticələrini aradan qaldırmaq mürəkkəb bir məsələyə çevrilir.

Əsas problemlərdən biri- baxılan hadisənin transmilli xarakteri ilə əlaqədar yurisdikasınnın təyin edilməsi problemidir. Web 2.0 servisinin internet-saytı bir dövlətə aid domen zonasında qeydiyyatla alındığı halda bu resursun provayder-şirkəti başqa yurisdiksiyada qeyd edilməklə, faktiki fəaliyyətini üçüncü dövlətdə həyata keçirə bilər. Məsələn müəyyən internet-resurs tamamilə başqa dövlətin istifadəçilərinə yönəldilə bilər, orada isə siyasi coğrafiyaya məlum olan bütün dövlətlərin və yurisdiksiyaların vətəndaşları informasiya dərc edə bilərlər.⁷ Belə halda cinayətin törədildiyi yeri müəyyən etmək çox çətindir, çünki kiberhücumlar vaxtı cinayətkarlar uzaq məsafədə ola bilər, bu halda cinayətkarın fiziki mənada tapılması onun şəbəkədə tapılması ilə uyğun gəlməyə bilər, yəni hücum üçüncü ölkələrdə yerləşən kompüterlərdən və serverlərdən təşkil edilmiş ola bilər. Bu halda bütün ölkələrin hüquq-mühafizə orqanlarının çevikliyi labüddür.

Ona görə də problemin həlli yollarını məhz beynəlxalq əməkdaşlığın qaydaya salınması və inkişafı, başqa sözlə hüquq sahəsində dialoq müstəvisində axtarmaq lazımdır. Bu istiqamətdə uzun müddətdir ki, iş aparılır. Artıq beynəlxalq əməkdaşlığı nizama salan bir sıra normativ sənədlər qəbul edilmişdir. Onlardan biri də “Kibercinayətlər üzrə Avropa konvensiyası”dır.

Bir sıra ölkələrin ayrı-ayrı ölkələrlə konkret sazişlərinin qaydaya salınması üzrə təşəbbüsləri yüksək qiymətə layiqdir. Məsələn, İspaniyanın təklifi ilə beş Avropa dövləti terrorçular və cinayətkarlar tərəfindən İnternetin resurslarından istifadə edilməsini araşdıran müştərək qurum yaratmağa qərar vermişdir. Bu isə həmin dövlətlərdə polis işini yüngülləşdirir. Bu, mütləq ölkələr tərəfindən təqdim ediləcək informasiyanın məlumat bazasında toplanması hesabına baş verir. Məlumat bazasına cinayət ilə qazanılmış pulların yuyulması, şəxsiyyət vəsiqələrinin saxta yolla hazırlanması, oğurlanmış avtomobillər, itkin düşmüş insanlar və tanınmamış cəsədlər haqqında informasiya və s. daxil edilə bilər.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair beynəlxalq hüquq normalarının işlənilib hazırlanması bütün tərəflərin konsensusunu tələb edən iki istiqamətdə aparıla bilər.

Birinci istiqamət hüquq sistemlərinin yaradılmasına və onların milli yurisdiksiyanın şamil olduğu fiziki və hüquqi şəxslərə tətbiqinə əsaslanır. Bu halda müxtəlif ölkələrin qanunvericiliklərinin uzlaşdırılması və unifikasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə beynəlxalq orqanlar tərəfindən tipik və model qanunlar qəbul edilir, daha sonra həmin qanunlar milli normativ aktlar üçün əsas olur. Belə yanaşmanın çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, bəzi dövlətlər müvafiq qanunlar qəbul edərkən özlərinin sırf dövləti maraqlarını əsas götürərək, bəzən tipik sənədlərə əlavələr və dəyişikliklər edirlər. Bu halda həmin

⁶ Марика Димитриади. Закон о суверенном рунете: как он может помочь и чем он опасен?// <https://ru.euronews.com/2019/11/01/russia-runet-law>

⁷ R.F.Əzizov “İnternet məkanında hüquqi tənzimləmə: tarix, nəzəriyyə, komparativixtika”, Bakı -2021, səh.64

dövlətlər informasiya təhlükəsizliyi sahəsində öz standartlarını formalaşdırır və bunu milli müxtəliflik və “informasiya muxtariyyəti” problemi ilə əsaslandırır.⁸

İkinci yanaşma kiberməkan üçün ayrıca beynəlxalq hüquqi baza yaradılmasına əsaslanır. Bu yanaşmanın tərəfdarları hesab edir ki, informasiya-kommunikasiya proseslərinin nizama salınması üçün hansı dövlətin qanunvericiliyini əsas kimi götürməyin daha səmərəli olduğunu müəyyən etməkdənsə, xüsusi beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq etmək daha asan olar.⁹

Bu halda “informasiya muxtariyyəti” məsələsi məhək daşına çevrilir, belə ki, müxtəlif ölkələrdə informasiya infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi fərqlidir (bu hadisə “rəqəmsal qeyri-bərabərlik” adlanır). İnformasiya təhlükəsizliyinin təminatı sahəsində beynəlxalq direktivlərdə müəyyən edilmiş standartların yüksək səviyyəsi isə indiki mərhələdə dövlətlərin çoxu üçün əl çatmazdır. Bu səbəbdən, indiki mərhələdə bəzi dövlətlər beynəlxalq müqavilələrə, o cümlədən “Kibercinayətlər üzrə Avropa konvensiyası”na müəyyən qeyd-şərtlərlə qoşulurlar.

Azərbaycan Respublikasında sivil informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə bağlı proseslərə lazımınca diqqət yetirilir. Azərbaycan qanunverici orqanları sağlam rəqabətə, informasiya hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə zəmanətə, elektron hökumətin elementlərinin vaxtında tətbiq edilməsinə əsaslanan informasiya infrastrukturunun inkişafı üçün zəruri olan qanunları əhaliyə vaxtında təklif etməyə çalışır. Hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində konstitusiya və hüquqi tənzimləmə mexanizminin strukturuna hüququn normaları, hüquqi fakt, hüquq münasibəti və hüquq və öhdəliklərin icrası üzrə aktlar daxildir.¹⁰ Bu gün Azərbaycan Respublikasında “Telekommunikasiya haqqında”, “İnformasiya, informatizasiya və informasiyanın müdafiəsi haqqında”, “Elektron imza və elektron sənəd dövriyyəsi haqqında”, “Elektron ticarət haqqında”, “İnformasiyanın əldə etmək haqqında” qanunlar, “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında”, “Kritik informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və bir sıra başqa qanunverici aktlar, dövlət orqanlarının informasiya resurslarına, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinə aid standartlar təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası “Kibercinayətlər üzrə Avropa Konvensiyasına” qoşulmuş, Cinayət Məcəlləsinin qüvvədə olan redaksiyasına əlavələr hazırlanmışdır. Güman edirik ki, həmin əlavələr ölkədə kiber-terrorizmə qarşı mübarizəni keyfiyyətə yeni səviyyəyə çatdırmağa imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının normativ və hüquqi aktlarında “informasiya təhlükəsizliyi” və “kibertəhlükəsizlik” anlayışları milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi, nəzərdə tutulur və informasiya sahəsində maraqlar kimi səciyyələn, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyat əhəmiyyətli mənafeləri vasitəsilə açılır. K.Həsənov qeyd etdiyi kimi, informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinin həyata keçirilməsi konstitusiya və hüquqi mexanizmi “dövlətin hüquq subyektləri arasında hüquq münasibətlərinə hüquqi təsiri etməklə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən konstitusiya və hüquqi vasitələrin sistemini təmsil edir”.¹¹ Qeyd olunmalıdır ki, hüquqi-normativ aktların sırasında bu sahəyə tövhə verəcək “İnformasiya

⁸ И.Ашманов «Информационный суверенитет государства и современная реальность»// http://www.zadereyko.org/vliyanie_interneta_na_cheloveka/informacionnuy_suverenitet.htm

⁹ О.В. Мозолина «Публично-правовые аспекты международного регулирования отношений в Интернете», канд.диссертация, Москва - 2008

¹⁰ Malko A.V. Hüquq siyasətinin nəzəriyyəsi. M.: Yurlitinform, 2012-328 səh., 61-ci səh.

¹¹ Həsənov K.K. İnsanın əsas hüquqları: müdafiənin xüsusiyyətləri və konstitusiya mexanizmi: Hüquq elmləri dokt. dissertasiyası - M., 2004- cüil. - s. 212-213, s.212.

və kibertəhlükəsizlik milli strategiyası”nın qısa zamanda qəbul olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və hazırda bütün sahəyə yeni impuls verə bilər.

Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin tənzimlənməsinin konstitusiyaya və hüquqi mexanizmi, Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən “ictimai münasibətlərin eyni qrupunu tənzimləyən, bir-birinə yaxın hüquqi normaların məcmusu” kimi, şərh edilən sistemlik prinsip əsasında qurulur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında prinsiplərin iyerarxiyası təyin olunmayıb. Konstitusiyaya prinsipləri, müəyyən sistemli vəhdət təşkil edərək, bir-birini tamamlayır”.¹² Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təmin etmə məsələsində konstitusiyaya və hüquqi mexanizminin təhlili AR Konstitusiyasının və informasiya sahəsində şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin mənafələrinin müdafiəsini tənzimləyən normalarını özündə əks etdirməsini, digər normativ hüquqi aktların elmi dərk edilməsini və beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğunu nəzərdə tutur.

Konstitusiyaya və hüquqi mexanizm, milli informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində səmərəli nəticə əldə etməsi üçün, informasiya sahəsində şəxsiyyətə, cəmiyyətə və dövlətə qarşı yönəldilən təhdidlərə operativ reaksiya verməlidir. Beləliklə, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin konstitusiyaya və hüquqi mexanizmi, konstitusiyaya və hüquq normalar əsasında yaradılmış, konstitusiyaya və hüquq tənzimləmə hüdüdlərində yerləşən və informasiya sahəsində hüquqların yerinə yetirilməsinin və hüquq qaydasının saxlanılmasının zəmanətini təmin edən, hüquqi demokratik mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətinin bütöv bir sistemidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. R.F.Əzizov “Elektron hüququn əsasları”, Bakı, 2009
2. Мозолина О.В. «Публично-правовые аспекты международного регулирования отношений в Интернете», канд.диссертация, Москва - 2008
3. «Право и глобализация: вопросы теории и истории». Труды международной научно-теоретической конференции. Санкт-Петербург, 2009
4. Левашова Ю. «Незримая угроза кибертерроризма» // <http://www.crime-research.ru/news/15.05.2006/2523/>
5. Кравченко А.В. «Интернет и компьютерный терроризм»// <http://www.crime-research.ru/library/kravch.htm>
6. Р.Ф.Азизов «Предпосылки интеграции информационного законодательства в условиях глобализации»/ «Право и глобализация: вопросы теории и истории». Труды международной научно-теоретической конференции. Санкт-Петербург, 2009, стр. 100
7. R.F.Əzizov “İnternet məkanında hüquqi tənzimləmə: tarix, nəzəriyyə, komparativix-tika”, Bakı -2021
8. Насакин Р. «Фильтрация интернета» // <http://compress.ru/article.aspx?id=16103>
9. Марика Димитриади. Закон о суверенном рунете: как он может помочь и чем он опасен?// <https://ru.euronews.com/2019/11/01/russia-runet-law>
10. Ашманов И. «Информационный суверенитет государства и современная реальность» // http://www.zadereyko.org/vliyanie_interneta_na_cheloveka/informacionnuy_suverenitet.htm

¹² Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi tənzimlənməsinin konstitusiyaya əsasları və hüdüdləri. / E. Əliyeva. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Konstitutsiya-AR-i-Osnov>).

11. Malko A.V. Hüquqsiyasətininnəzəriyyəsi. M.: Yurlitinform, 2012-328 səh., 61-ci səh.
12. Həsənov K.K. İnsanın əsas hüquqları: müdafiənin xüsusiyyətləri və konstitusiya mexanizmi: Hüquq elmləri dokt. dissertasiyası - M., 2004- cüil. - s. 212-213, s.212.
13. Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi tənzimlənməsinin konstitusiya əsasları və hüdudları. / E. Əliyeva. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Konstitutsiya-AR-i-Osnov>).

X Ü L A S Ə

Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin, o cümlədən kibertəhlükəsizliyin təmin etmə mexanizminin konstitusiya və hüquqi bazası mənbələrin müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə mexanizmin konstitusiya və hüquqi əsaslarının mənbələrinin sistemli təhlili elementlərin müəyyən ardıcılıqla yerləşməsi kimi quruluşun olmasını, təşkili, yəni təhlükəsizliyin ümumi məqsədlərinə nail olması üçün bütün elementlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Dövlət informasiya təhlükəsizliyinin konstitusiya və hüquqi tənzimlənməsinin fəaliyyətini müəyyən edən sistemləşdirici amil kimi təmsil edilir.

Azərbaycan Respublikasının normativ və hüquqi aktlarında “informasiya təhlükəsizliyi” və “kibertəhlükəsizlik” anlayışları milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulur və informasiya sahəsində maraqlar kimi səciyyələn, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyat əhəmiyyətli mənafevləri vasitəsilə açılır.

İnformasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik probleminin həlli yollarının biridə məhz beynəlxalq əməkdaşlığın qaydaya salınması və inkişafıdır.

Мамедова Дурдана
Заведующий отделом Конституционного права
Конституционного суда Азербайджанской Республики
д.ф.п.п., доцент

Актуальные вопросы регулирования информационной безопасности и кибербезопасности в правовой системе Азербайджанской Республики

Р Е З Ю М Е

В Азербайджане механизм обеспечения информационной безопасности и кибербезопасности отличается разновидностью конституционной и правовой базой источников. Систематический анализ этих источников показывает их размещение в определенной последовательности, то есть взаимную связь всех элементов для достижения общих целей безопасности. Государство является систематизирующим фактором, определяющим деятельность правового регулирования информационной безопасности.

Одним из путей решения проблемы информационной безопасности и кибербезопасности также является упорядочение и развитие международного сотрудничества в этой области.

Понятие “информационной безопасности” и “кибербезопасности” в нормативно-правовых актах Азербайджанской Республики подразумеваются как составная часть национальной безопасности.

Durdana Mammadova
Constitutional Court of the Republic Azerbaijan
Head of Department of Constitutional Law,
PH.D.in Law, Associate professor

S U M M A R Y

In Azerbaijan, the mechanism of providing safety of information and cybersecurity differs in the variety of constitutional and legal bases of sources.

A systematic analysis of these sources shows their placement in a particular order, i.e. a mutual connection of all elements for the achievement of general safety targets. The state is a systematizing factor, which determines the activity of legal regulation of information security.

One of the ways of solving the issue of information safety and cybersecurity is also the organization and development of international cooperation in this area.

The notion of “Information safety” and “Cybersecurity” in normative-legal acts of the Republic of Azerbaijan are understood as an integral part of national security.

Намик АЛИЕВ

Руководитель кафедры
международных отношений и внешней политики
Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ю.н., профессор

КЮРЕКЧАЙСКИЙ ТРАКТАТ МЕЖДУ КАРАБАХСКИМ ХАНОМ И РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ О ПЕРЕХОДЕ ХАНСТВА ПОД ВЛАСТЬ РОССИИ ОТ 14 МАЯ 1805 ГОДА

Ключевые слова: Кюрекчайский трактат; Гарабах; Азербайджан; Азербайджанские ханства; Шуша; Гянджа

Açar sözlər: Kürəkçay müqaviləsi; Qarabağ; Azərbaycan; Azərbaycan xanlıqları; Şuşa; Gəncə

Keywords: The Treaty of Kurakchay; Karabakh; Azerbaijan; Azerbaijani khanates; Shusha, Ganja

Предыстория подписания Кюрекчайского мирного договора. Начало первой русско-иранской войны 1804-1813 гг. После восшествия на престол российский император Павел I объявил себя в 1797 году защитником Суверенного экуменического военного Ордена госпитальеров Святого Иоанна Иерусалимского, рыцарей Родоса и Мальты, более известного сегодня как Мальтийский орден. А летом 1798 года Мальта без сопротивления сдалась французским войскам Наполеона I Бонапарта. В результате этого Мальтийский орден остался без великого магистра и без места. Его рыцари вынуждены были обратиться за помощью к Павлу I с просьбой о покровительстве в обмен на объявление его великим магистром ордена. 16 декабря 1798 года Павел I был избран великим магистром Мальтийского ордена и объявил Мальту «губернией российской империи». Однако ее удаленность от России, привела к поочередному владению островом Францией (Наполеон), а с 5 сентября 1800 года и Британией. Отказав в свою очередь России возвратить остров, Британия 29 декабря 1800 года заключает в Тегеране англо-персидские военный и торговый договоры (британские источники датируют их подписание 4 января 1801 г.). В подписании приняли участие от имени Британии капитан Джон Малькольм и от имени Персии первый визирь Хаджи Ибрагим. В ответ император Павел I издает 18 января 1801 года манифест о присоединении Грузии к России, а 28 февраля 1801 года принимает решение направить Донское казачье войско в полном составе в карательный поход против британских колоний в Индии. Однако из-за убийства императора в ночь с 11 на 12 марта 1801 года последнее решение так и не было реализовано [См.: 1; 2; 3, с. 308-312].

Новый император Александр I, сын Павла I, отдал приказ о создании на территории Картли-Кахетинского царства Грузинской губернии. В 1803 году Александр присоединяет к России Мингрелию.

Все это явилось первопричиной и начальной стадией противоборства Британской и Российской империй за геополитическую гегемонию в регионе Центральной Азии и Кавказа, получившего впоследствии название «большой игры» (британская версия), или «турнира теней» (российская версия).

Первой русско-иранской войне предшествовало начало процесса завоевания Российской империей достаточно независимых Азербайджанских феодальных ханств. В 1803 году Павел Цицианов получает звание генерала от инфантерии [4, с. 783]. В начале марта 1803 года российскими войсками под командованием Цицианова вышеописанными методами было захвачено Джаро-Балаканское общество (джамаат), Илисуйский султанат, а 9 января 1804 года – самое большое из Азербайджанских ханств – Гянджинское. Эти территории, входящие в территорию всего современного Азербайджана, как и все Азербайджанские ханства, входили в сферу интересов Персидской империи. Таким образом, можно убедиться, что российско-персидская война 1804-1813 гг. велась за географическую территорию под названием «Азербайджан», раздробленную на отдельные ханства.

Среди специалистов до сих пор идут споры по поводу даты начала первой войны между Россией и Персией. Либо это 3 января 1804 года, когда российские войска атаковали столицу азербайджанского Гянджинского ханства – город Гянджу, находящуюся на тот момент в вассальной зависимости от Персидской империи. Либо этой датой следует считать 10 июня 1804 года, когда персидский шах Фатх-Али (Баба хан) Каджар (1797–1834) объявил войну России. На наш взгляд, это все-таки 3 января 1804 года.

3 января 1804 года превосходящие силы Грузинского корпуса Российской Императорской армии атаковали Гянджу. После кровопролитных боев с не получившими помощи от других ханств героическими защитниками Гянджи, они полностью овладели городом 9 января и разграбили его. Так уничтожалась Азербайджанская история и ее артефакты.

При защите Гянджинского ханства погиб Джавад хан Гянджинский, предпочтя смерть сдаче противнику. В результате Гянджинское ханство ликвидируется и входит в состав Российской империи.

Силовое присоединение Гянджинского ханства явилось вторым этапом завоевательной политики России на Южном Кавказе, после присоединения Грузии. В Тебризе захват Гянджи расценивался как акт прямой военной агрессии не только против Персии в целом, но и непосредственно против (азербайджанской – Н.А.) династии Каджаров, для которых Гянджа являлась родовым (или доменным, в западно-европейской традиции) владением [См.: 5].

После завоевания Гянджи Цицианов потребовал от Гарабахского, Шекинского и Шамахинского ханств перехода под покровительство России [6, № 1416, 1341].

Интересно, что в день завоевания Гянджи 9 января, угрожая шекинскому правителю Мухаммед Гасан хану, который был шурином гянджинского Джавад хана, он обвинил его в том, что тот не поздравил русские войска с гянджинской победой [6, № 1277]; 10-го мая эти угрозы ещё более усилились [6, № 1281], а его брату Селим

хану Шекинскому он, наоборот, шлет благодарность за доносительство [6, № 1286, 1288].

В тот же день – 9 января 1804 года Цицианов отправил Мустафе хану Шамахинскому (Ширванскому) «сердечное», поощряющее письмо [6, № 1341], а через год, угрожая ему, выступает «заступником» Селим хана [6, № 1342].

Вышеописанные события 1804 года, по сути, являются началом первой русско-иранской войны 1804-1813 годов, которая явилась одной из самых первых войн за передел мира. События развивались по описанному Цициановым сценарию. В феврале 1804 года войска Мустафа хана Шамахинского вошли в Шекинское ханство и арестовали Мухаммед Гасан хана. Он был препровожден в Шамаху. Правителем Шекинского ханства был назначен наиб Мустафа хана. Обратившийся за помощью к российским войскам Селим хан, с их поддержкой вернулся в Нуху и провозгласил себя Шекинским ханом.

3 февраля 1804 года Цицианов представил Селим хану условия перехода Шекинского ханства под покровительство России.

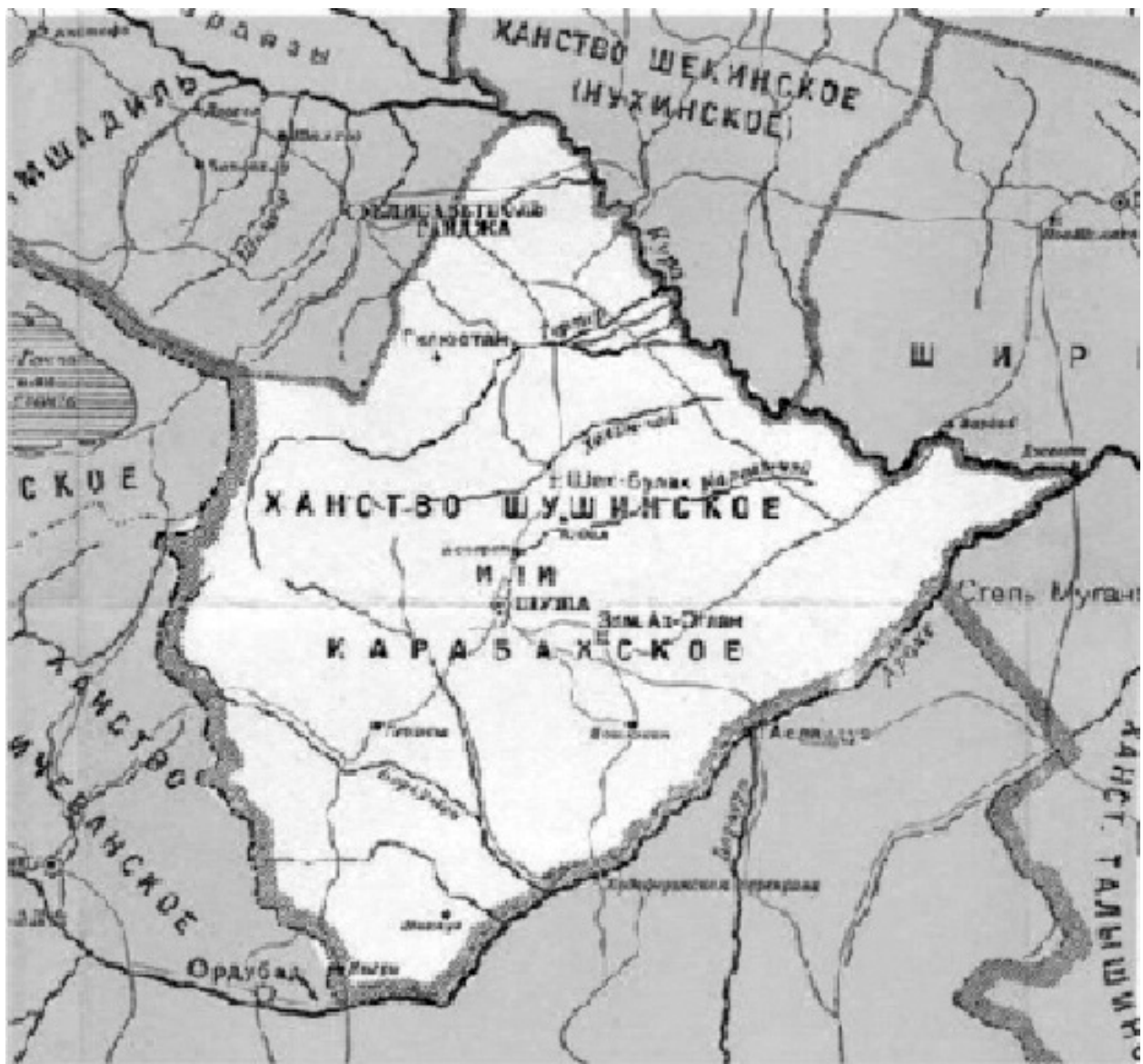
8 июня 1804 года авангард отряда Цицианова под командованием Тучкова выступил по направлению к Иревану. 10 июня у урочища Гюмри авангард Тучкова заставил отступить персидскую конницу. В этот же день персидский Фатх-Алишах Каджар, вступивший в союз с Великобританией и, видя развитие событий, объявил войну России.

19 июня 1804 года отряд Цицианова подошёл к Иревану и встретился с армией Аббас-Мирзы. Авангард генерал-майора Портнягина понес потери и в тот же день не смог с ходу овладеть Учмуадзинским (Эчмиадзинским) монастырём, а потому вынужден был отступить. Однако уже 20 июня в ходе битвы под Иреваном основные силы русских разбили персов и вынудили их отступить. 30 июня отряд Цицианова перешёл реку Зангу, где в ходе яростного боя захватил персидские редуты.

2 июля 1804 года российские войска завершили окружение Иреванской крепости. 17 июля под Иреваном персидская армия под командованием Фатх-Алишаха атаковала русские позиции, однако успеха не достигла. 21 августа при Каракилисе персы под командованием сарханга Мансура и грузинского царевича Александра Багратиони (ликвидированного Россией Картли-Кахетинского царства) уничтожили попавший в засаду отряд Тифлисского мушкетерского полка числом в 124 человека, из них 5 офицеров, 1 артиллерист, 108 мушкетёров, 10 армянских ополченцев, под командованием майора Монрезора. Это было одно из первых поражений армии Александра I. 4 сентября из-за больших потерь российские войска были вынуждены снять осаду с Иреванской крепости и отступить в Грузию.

После неудачного похода на Иреван Цицианов возвращается в Тифлис и занимается подавлением антироссийских восстаний в Имеретии и Мингрелии. Подавив силой оружия сопротивление в Грузии, Цицианов вновь возвращается к исполнению своих обязанностей по претворению в жизнь захватнических планов царизма по завоеванию Иреванского, Гарабахского, Шекинского и Шамахинского ханств.

В начале 1805 года отряд генерал-майора Несветаева занял Шурагельский султанат и присоединил его к владениям Российской империи. Иреванский правитель Мухаммедхан с 3 тысячами всадников не смог оказать сопротивления и вынужден был отступить.

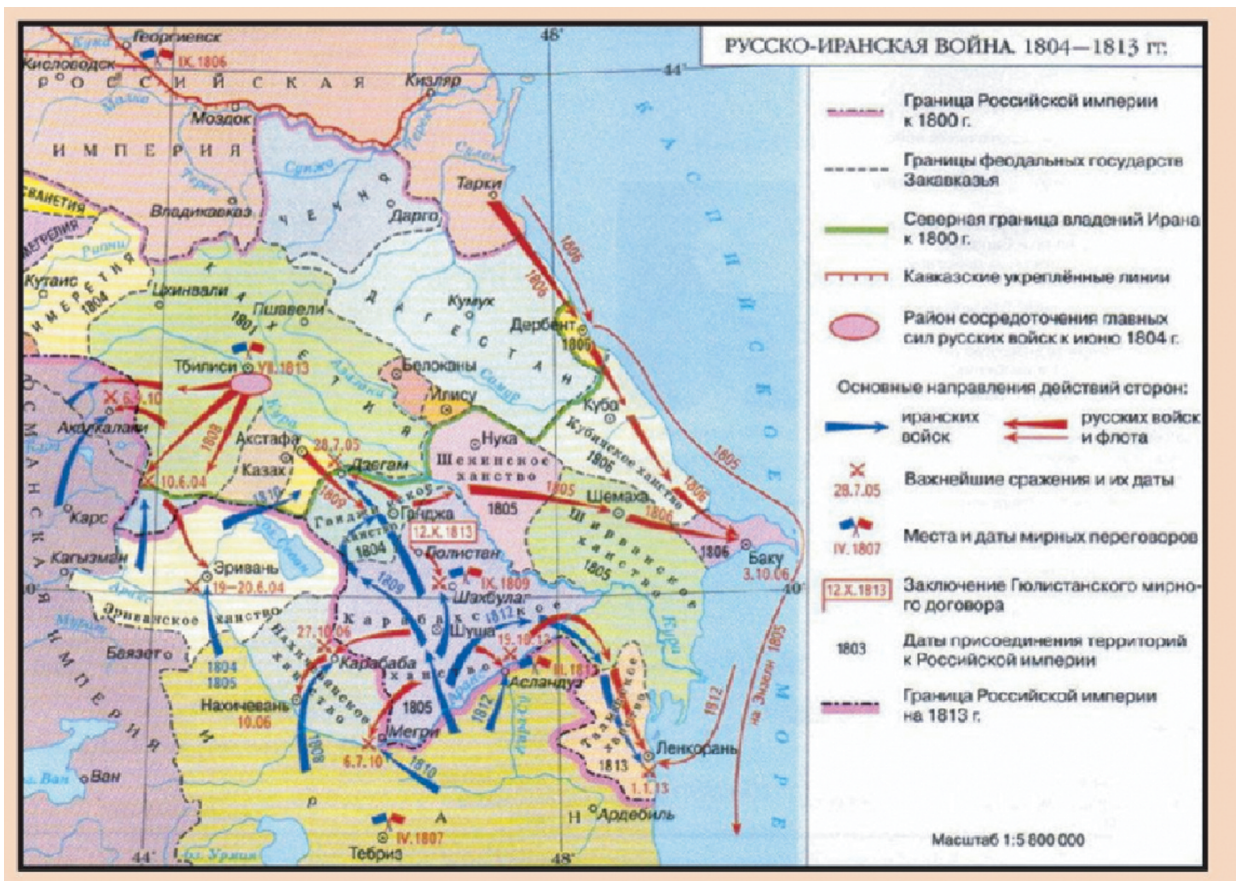

Гарабахское ханство, 1809-1817 гг.

Гарабах как для России, так и для Ирана имел большое значение по своему стратегическому положению. По мнению иранских военачальников того времени и самого шаха, неприступная крепость Шуша являлась для иранцев ключом к Южному Кавказу, а для русских – воротами в Иран [7, с. 182]. Это являлось достаточным основанием, чтобы оба эти государства максимально использовали имеющиеся у них военно-политические и дипломатические возможности для овладения Гарабахом.

Не получив ожидаемого ответа на свои письма с требованиями о переходе Гарабахского ханства под покровительство России, Цицианов для применения экономических санкций против ханства направил туда майора Лисаневича с целью забрать у гарабахцев скот и табуны лошадей. Однако это Лисаневичу не удалось, но он вывез из Гарабаха и переселил в Гянджу 250 христианских семей [6, № 1418].

Фатх-Али шах в январе 1805 г. послал в Гарабах Абульфат хана (сына Ибрагим хана) с 5-тысячным отрядом. Оскорбленный этим поступком Ибрагим хан нанес поражение иранским войскам и вытеснил их за Аракс [8, с. 231-232]. Определенно отягощенные политической зависимостью от персидского шахиншахства, ханы Гарабаха, Гянджи, Ширвана, Шамахи еще больше устремились к освобождению от нее.

Битвы за Гарабах и Ширван (histrf.ru/biblioteka/b/russko-iranskiie-voiny)

Россия восприняла победу Ибрагим хана над иранскими войсками с удовлетворением. Тотчас в Шушу был послан Лисаневич с особой миссией, заключавшейся в предоставлении Ибрагим хану условий договора о переходе Гарабахского ханства под покровительство России и организации прибытия его в Гянджу на подписание договора [См.: 8].

Понимая, что ситуация все большее обостряется, Фатх-Али шах посылает своих людей к Ибрагим хану с предложением помощи [См.: 9, с. 167]. Не получив желаемого ответа от хана, шах повторно направил к нему своих представителей с «пакетом» предложений: 1) укрепить крепость Аскеран для отпора русским войскам, 2) устроить окопы в трех верстах от Шуши, 3) разместить конные отряды в количестве 2-9 тыс. человек в Шахбулаге. В эти населенные пункты должны были быть введены кызылбашские войска с их подчинением Ибрагим хану. Все расходы брала на себя шахская казна, чему давалась гарантия [См.: 8, с. 232].

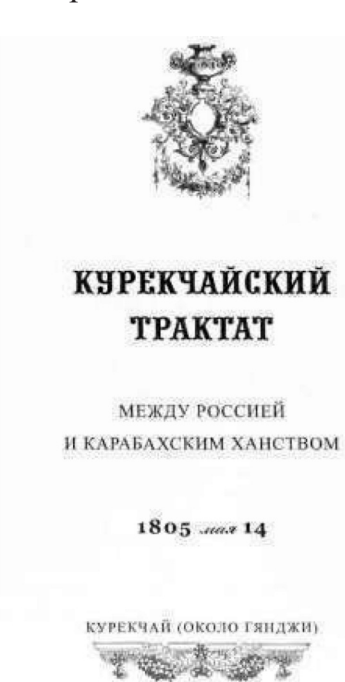
Нежелание находиться под покровительством Персии предопределяло отношение Гарабахского хана к России. Генерал С. Д. Бурнашев в труде «Описание областей адрибежанских в Персии и их политическое состояние. 1786 год» отмечает, что наиболее лояльным к России и дружеским к недавно вошедшей в ее состав Грузии является Гарабахский хан Ибрагим Халил. «Со стороны Персии из всех адрибежанских ханов Ибрагим Хан Шушинский имел с царем Кахетинским неразрывную дружбу 26 лет» [См.: 10].

В связи с приездом Лисаневича в Гарабах, Ибрагим хан созвал совет с участием всех беков, которые после продолжавшихся в течение шести дней консультаций, от-

вергли предложение о переходе ханства под покровительство России. Несмотря на это, Ибрагим хан Гарабахский объявил Лисаневичу о своей согласии со всеми пунктами проекта договора [См.: 11, с. 406].

Недовольный долгим раздумьем Шекинского хана, в марте 1805 года в своих письмах Селим хану Цицианов резко меняет тон, пуская опять в ход упреки и угрозы [6, №№ 1292, 1295, 1297, 1311 и др.]. Селим хан согласился на все, кроме выплаты ежегодной дани [6, №№ 1289, 1290, 1291].

14 мая 1805 года был заключен договор о включении в подданство Российской империи Гарабахского ханства.

Кюрекчайский трактат между Россией и Гарабахским ханством от 14 мая 1805 года [12; 13], завершивший завоевание Гарабахского ханства и зафиксировавший его переход в подданство Российской империи был подписан в русском военном лагере на берегу реки Кюрекчай, недалеко от Гянджи [14, с. 164]. Договор был составлен на русском языке, а подписан Ибрагим Халил ханом и, от имени императора Александра I, Главнокомандующим русскими войсками на Кавказе генералом от инфантерии П. Д. Цициановым [15, с. 170; 13, с. 148].

Кюрекчайский договор состоит из одиннадцати артикулов (статей) [См.: 12; 13]. Статьей 1, Ибрагим хан Шушинский и Гарабахский, «именем моим, наследников и преемников» своих «торжественно навсегда отрицается всякого вассальства или, под каким бы то титулом то было, от всякой зависимости от Персии или иной державы» и объявляет, что не признает «над

собою и преемниками моими иного самодержавия, кроме верховной власти Е. И. В. Всероссийского великого Г. И. и Его высоких наследников и преемников престола Всероссийского Императорского», обещая российскому престолу верность «яко верноподданный раб оного» и присягает в том на Коране.

Со своей стороны, царь гарантирует Ибрагим хану следующее: «приемля со стороны е. высокост. столь чистосердечное обещание, равномерно обещает и обнадеживает Императорским своим словом за себя и преемников своих, что милость и попечение Их от высокост. Ибрагим-хана Шушинского и Карабахского и преемников его, яко от верноподданных своих, никогда не будут отъемлемы, в доказательство чего Е. В. дает Императорское свое ручательство на сохранение целости настоящих владений е. высокост. и преемников его» (ст. 2).

Таким образом, император гарантирует целостность владений Шушинского и Гарабахского ханств.

Далее Император обещает: «Во мзду того чистосердечия, с каковым е. высокост. Ибрагим-хан Шушинский и Карабахский признает верховную и единственную власть Всероссийских Императоров над собою и преемниками его, постановлено, что упомянутый хан, а после его старший сын и так далее потомственно по старшинству колена, вступая на ханство, получать имеют через главноуправляющего Грузиею Императорское на ханство подтверждение с инвеститурою, состоящую в грамоте, государственною печатью утвержденной по получении которой новый хан долженствует

торжественно учинить присягу на верность подданства Российской Империи и на признание верховной и единственной власти Всероссийских Императоров над собою и его преемниками. Форма же присяги прилагается при сем трактате, дабы и ныне владеющий Ибрагим-хан Шушинский и Карабахский исполнил сей обряд в присутствии главноуправляющего Грузиею и сие постановление совершающего, ген.-от-инф. кн. Цицианова» (ст. 3).

Императором признается преемственность власти и ханского титула Ибрагим хана за его наследниками.

В статье 5 Император также обязуется: «Е. И. В; приемля с благоволением признание верховной и единственной Его власти над владениями Ибрагим-хана Шушинского и Карабахского, обещает именем своим и преемников своих: 1) Народы тех владений почитать яко своих верноподданных, не различая немало с населяющими обширную Российскую Империю. 2) Высокост. Ибрагим-хана и его дому наследников и потомков сохранять безпеременно на ханстве Шушинском. 3) Власть со внутренним управлением сопряженную, судъ и расправу, так равно как и доходы с владением его предоставить его высокост. в полную его волю. 4) На охранение особы его высокост. и его дома, так как и всех его владений поставить в Шушинскую крепость Всероссийского войска с пушками 500 человек с их штабом и обер-офицерами, а на случай большей обороны главноуправляющий Грузиею обязан будет, смотря по обстоятельствам и по нужде, усиливать отряд тот и военную рукою оборонять владение его высокост., яко Всероссийской Империи принадлежащее».

И далее: «Е. И. В. в знак вящего благоволения и милости своей к е. высокост. Ибрагим-хану Шушинскому и Карабахскому всемилостивейше дарует ему, преемникам его знамя с гербом Всероссийской Империи» (ст.7).

Иначе говоря, правовой статус населяющих ханства лиц, говоря современным языком, приравнивается к правовому статусу российских подданных, Император признает всю полноту власти Ибрагим хана над ханством, в качестве символа дарит ему знамя с гербом и берет на себя обеспечение безопасности ханства, расположив в Шушинской крепости соответствующий военный отряд из 500 человек, говоря современным языком, создал свою военную базу в Шуше. В этой связи, соответственно, на хана возлагаются определенные финансовые обязанности, как-то «вносить в дань в казну Е. И. В., в Тифлисе находящуюся, по 8.000 червонных в год, уплачивая оные в 2 срока, т. е. 1-го февраля одну половину, а другую 1-го сентября, начав взносом первой половины, т. е. 4.000 червонных, при утверждении сего трактата Е. И. В.» (ст. 8), а также ряд обязанностей по содержанию и обеспечению службы Шушинского гарнизона (ст. 6).

В целях гарантии повиновения хана, он должен был отправить в качестве заложников своих двух старших сыновей Мамед-Хасанагу и Шукур-Уллаха (ст. 8). А российский царь обязывался выделять находящемуся в заложниках в

Тифлисе внуку хана по 10 рублей серебром в день [См.: 12; 13].

По Кюрекчайскому договору сыну Ибрагим Халил хана от Ханханум-ага Джеванширской (дочь минбаши Наби Калан-

тара Джаванширского), Мамед-Хасанаге была вручена для ношения на шею золотая, украшенная бриллиантами медаль с надписью «Наследнику Карабага Мамед-Гасан-Аге за верность. 1805 года». Изготовленный тогда же настольный памятный вариант этой медали ныне хранится в Национальном Музее истории Азербайджана.

Через месяц после подписания договора 8 июня 1805 года Александр I присвоил Ибрагим хану Шушинскому и Гарабахскому звание генерал-лейтенанта российской армии, а ещё спустя три месяца его сыновьям Мамед-Хасанаге и Мехти-Гулу были пожалованы чины генералов русской службы. Этот факт подтверждают российские официальные источники, а также местные историки Рзагулу бек Мирза Джамал оглы, Мирза Адигезаль-бек, Мирза Джамал Джаваншир, а также Аббас Гулу-ага Бакиханов [См.: 16, с. 35].

Статья 10 гласила: «Сей договор делается на вечные времена и не долженствует подвергаться никаким переменам отныне навсегда» [См.: 12; 13].

Анализ договора показывает, что статья о внутренней автономии Гарабахского ханства была единственной статьей в пользу хана – все остальные статьи были направлены на ограничение его прав и прерогатив и наложению на него обязанностей перед царем. Русский гарнизон в Шуше должен был быть гарантией покорности, как и пребывание ханских сыновей в Тифлисе.

Этот договор создал более благоприятные условия для продолжения завоевания Азербайджана.

Цицианов, немедленно, объявил Селим хану факт подписания договора с Ибрагим ханом, и потребовал его скорейшего прибытия в военный лагерь на Кюрекчай [См.: 6, № 1300]. 21 мая 1805 года на аналогичных условиях был подписан второй Кюрекчайский договор между Цициановым и Селим ханом Шекинским о включении в подданство Российской империи Шекинского ханства.

Процесс завоевания азербайджанских ханств после Кюрекчайских договоров. В июне 1805 года Аббас-Мирза занял крепость Аскеран. В ответ российский отряд Карягина выбил персов из замка Шах-Булаг. Узнав об этом, Аббас-Мирза окружил замок и начал вести переговоры о его сдаче. Но российский отряд не думал о сдаче, их главной целью сделалось задержать персидский отряд Аббас-Мирзы. 24 июня – 15 июля 1805 года, окружённый 40-тысячной персидской армией Аббаса-Мирзы в Гарабахской провинции, он три недели противостоял ей в Аскеране, Шах-Булаге и Мухратаге, отбивая атаки персов. Узнав о приближении шахской армии под командованием Фатх-Алишаха, отряд Карягина ночью покинул замок и ушёл в направлении Шуши. Однако у Аскеранского ущелья отряд Карягина столкнулся с отрядом принца Аббаса-Мирзы и был окружен. Несмотря на это все попытки Аббаса-Мирзы разбить лагерь Карягина не имели успеха. 15 июля основные силы российских войск деблокировали Шушу и отряд Карягина.

Получив вести о том, что основные силы русских покинули Елизаветполь, Аббас-Мирза обходным путём выступил и осадил Елизаветполь. Это открыло ему путь на Тифлис, который остался без прикрытия. Осознавая ситуацию отряд в 600 штыков под командованием Карягина вечером 27 июля, используя фактор неожиданности, атаковал лагерь Аббас-Мирзы под Шамхором и наголову разбил персов.

Во второй половине 1805 году Мустафа хан Шамахинский вновь направил войска к Шекинскому ханству. В ответ на это Цицианов послал в помощь Селим хану

300 солдат с двумя пушками. Представитель русского отряда заявил Мустафе хану, что Селим хан является подданным Российской империи, которая обеспечивает его безопасность. Мустафе хану было также предложено принять российский протекторат [6, №№ 1292, 1342; 18]. Мустафа хан Шамахинский, наиболее сильный в военном отношении, по сравнению с другими ханами, в своем письме Цицианову, правильно оценив вынужденное поведение шекинского и гарабагского владельцев по отношению к России, метко ответил, что «Шекинской Селим хан и Карабагской Ибрагим хан от страху Персиян и меня принуждены искать Российскаго покровительства, а не из усердности» [См.: 6, № 1343]. Однако после того, как 30 ноября 1805 года отряд Цицианова переходит через Куру и вторгается в пределы Шамахинского (Ширванского) ханства, уже 27 декабря 1805 года Мустафа хан подписывает договор о переходе в подданство Российской империи. Таким образом, в состав России вошло и Шамахинское ханство.

Используя разобщенность азербайджанских ханов, Российская империя успешно продолжала завоевывать азербайджанские земли. В 1806 году были завоеваны и включены в состав Российской империи Дербендское, Губинское, Бакинское ханства. Г. Э. Алкадари пишет, что подписание Кюрекчайских договоров не позволило азербайджанским ханам сохранить хотя бы номинальную власть и самостоятельность ханств. Феодальная раздробленность, внутренние распри и междоусобицы мешали объединению азербайджанских ханств в их противодействии российской армии [См.: 17, с. 90].

В конце 1805 года князь Цицианов выступил с экспедицией из Тифлиса и 30 января 1806 года с 2000 штыков подошел в Баку. Одновременно с отрядом Цицианова к Баку подходит каспийская флотилия под командованием генерал-майора Завалишина и высаживает десант. Цицианов выдвигает ультиматум о немедленной сдаче города. Однако, во время встречи с Бакинским ханом 8 (20) февраля 1806 года перед воротами крепости Цицианов и полковник Эристов были убиты Ибрагим-беком, двоюродным братом хана [См.: 11, 5]. Голова Цицианова, виновного в гибели тысяч азербайджанцев была отправлена Фатх-Али шаху. После этого Завалишин принял решение снять осаду города и отступить.

В июле 1806 года Гудович, заменивший на должности погибшего Цицианова, опасаясь начала новой русско-персидской войны, совершает зверское убийство Ибрагим хана Гарабахского, его семьи и 35 помощников. Немалую роль сыграл в этом преступлении российский генерал, гарабахский армянин В. Г. Мадатов, назначенный управляющим мусульманскими провинциями Южного Кавказа. В живых остался только Мехтигулу хан. 10 сентября 1806 года по указу императора Александр I он был провозглашен правителем Гарабахского ханства. С этого момента политика России приобретает в Азербайджане карательный характер. Мадатов разбивает в Гарабахе, при Каракапете, Аббас-Мирзу и направляется на восток.

В 1806 году Дербендский и Губинский Шейхали хан, хоть и вынужден был принять российское подданство, однако потом перешел на сторону персидского шаха, за что российскими войсками был лишен права владения Дербендским и Губинским ханствами. Для управления бывшими ханствами Шейхали хана был образован совет из беков под началом русского офицера. Губу занял русский гарнизон, а все попытки Шейхали хана вернуть власть окончились неудачей [См.: 19, с.23].

В конечном итоге в конце 1806 года российские войска заняли Баку и присоединили Бакинское ханство к России. Хану пришлось уехать в Иран.

В ноябре 1806 года началась русско-турецкая война, которая заставила Россию заключить зимой 1806–1807 годов Узун-Килисское перемирие с персами.

Итоги. Подписанием Кюрекчайских договоров и последующим завоеванием Шемахинского, Бакинского, Губинского и Лянкяранского ханств фактически в Северном Азербайджане (за исключением Иреванского и Нахчыванского ханств) был завершён период раздробленной, но реальной, власти азербайджанских ханов, и заложено начало господства Российской империи на азербайджанских землях, продолжавшегося вплоть до 90-х годов XX века (за исключением периода независимой Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920 гг.).

Узун-Килисское перемирие, по мнению историков, завершает первый этап русско-персидской войны 1804-1813 гг.

В то же время Кюрекчайский договор от 14 мая 1805 года, сам факт его подписания главой Азербайджанского феодального ханства, азербайджанцем Ибрагим ханом Гарабахским явился историческим документальным свидетельством исторической принадлежности Нагорного Гарабаха Азербайджану.

Забегая несколько вперед, скажем, что по армянским источникам, в Карабахском ханстве в 1810 г. было до 12 тысяч семей, в т. ч. 9500 азербайджанских и 2500 армянских [См.: 20, с.562].

Уже после подписания по итогам русско-персидской войны Гюлистанского договора (трактата) 24 октября 1813 года оформляется вхождение Карабахского ханства в состав Российской империи. В 1822 году – Карабахское ханство ликвидируется, а на его месте образовывается одноименная провинция. Кроме того, следует отметить, что после этого появляется один из первых документов, сообщающих подробные сведения об этническом составе населения Гарабаха – Налоговый реестр Гарабахской провинции «Описание Карабахской провинции», составленный в 1823 г. по распоряжению главноуправляющего в Грузии А. П. Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым [См.: 21]. Согласно данным реестра, в провинции имелся один город – Шуша, и около 600 сел (550 азербайджанских и 50 армянских), в которых проживают около 20 000 семей или около 90 000 жителей. Причем, армянами русские чиновники здесь называли албан, не принявших ислам. Т.е. практически Гарабах был без армян до массового переселения их из Персии с последующей арменизацией албанской церкви. Первая армянская церковь в Шуше была построена в 1868-1887 с целью ускорения христианизации мусульманских территорий.

Список использованной литературы

1. Туркменчайский мирный договор 1828 года. Толкование Дипломатический словарь. А. Я. Вышинский, С. А. Лозовский. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1948; -https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_diplomatic/1236/%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%9A%D0%9C%D0%90%D0%9D%D0%A7%D0%90%D0%99%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%99

2. Безотосный, В.А. Наполеоновские планы Павла Петровича. – Родина, 2008, № 7, с. 56-62

3. Краснов, П. Н. Поход в Индию. – Русский инвалид, 1900, № 22-23

4. Советская историческая энциклопедия (далее – СИЭ), т. 15. – Москва, 1974

5. Кузнецов, Олег. Гюлистанский договор: 200 лет спустя (опыт исторического осмысления событий русско-персидской войны 1804-1813 годов и содержания Гюлистанского договора в контексте его 200-летия). – Кавказ и глобализация, 2013, том 7, выпуск 3-4, с. 162-182; <https://cyberleninka.ru/article/n/gyulistanskiy-dogovor-200-let-spustya-opyt-istoricheskogo-osmysleniya-sobytiy-russko-persidskoy-voyny-1804-1813-godov-i-soderzhaniya>
6. Акты собранные Кавказскою Археографическою коммисиєю (далее – АКАК). В 12 тт. Том 2. – Тифлис, 1868, №№ 1, 1277, 1281, 1286, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1295, 1297, 1300, 1311, 1341, 1342, 1343, 1416, 1418
7. Джаваншир, Ахмед-бек. К политическому положению Карабахского ханства в 1747-1805 гг. – Карабахнамелер, кн. 1. – Баку, 1989 (на Азерб. яз.)
8. Мирза Джамал оглы, Рзагулу-бек. Власть Панах-хана и Ибрагим хана в Карабахе и события того времени – Карабахнамелер, кн. 2. – Баку, 1991 (на Азерб. яз.)
9. Хазани, Мир Мехти. Книга по истории Карабаха – Карабахнамелер, кн. 2. – Баку, 1991 (на Азерб. яз.)
10. Бурнашев С. Д. Эривань это Азербайджан. – https://zen.yandex.ru/media/id/5de0ade0613e1d18042c5963/burnashev-sd-erivan-eto-azerbaidjan-5de19eac8f011100ae5a0b19?fbclid=IwAR2LOR5RLCZzSiRb3iNTYYgcTmqdsVh2YCV A7mlsFz_w64p3bLra3PIKhpw 30.11.2019
11. Дубровин, Н. Закавказье от 1803-1806 гг. – Санкт-Петербург, 1866
12. Кюрекчайский договор. Акты собранные Кавказскою Археографическою коммисиєю. Том II. – Тифлис, 1868, с. 705. – <http://www.azerbaijan.az>; <http://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/32/52/kurekcaj-muqavilesi.html>
13. Гарабаг: Кюрекчайский договор-200 / Под ред. Г.Н Мамедовой и Ф. Г Вахабова. – Баку: Тəhsil, 2005. – 174 с.
14. Абасов, Ф. М. Гарабагское ханство. – Баку: Тəhsil, 2007. – 278 с.
15. Абасов, Ф. М. Предыстория Карабахского-Российского Кюрекчайского трактата 1805 года // Доклады Национальной академии наук Азербайджана. Т. LXII, № 5-6. – Баку, 2006.
16. Велиханлы, Наиля. Генералы Азербайджана: каталог. – Баку: Elm, 2005. – 188 с.
17. Алкадари, Гасан Эфенди. Асари Дагестан (Исторические сведения о Дагестане) / перевод и примечания Али Гасанова (Алкадари). – Махачкала, 1994
18. Мамедова, Г. Н. Российское завоевание Ширвана в начале XIX в. (по материалам Георгиевского, Кюрекчайского и Туркманчайского договоров). – <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiyskoe-zavoevanie-shirvana-v-nachale-xix-v-po-materialam-georgievskogo-kyurekchayskogo-i-turkmanchayskogo-dogovorov/viewer>
19. Пахомов, Е. А. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурса по истории Ширваншахов XVIII-XIX вв. – Баку, 1923
20. Присоединение Восточной Армении к России. Том 1. – Ереван, 1972
21. Описание Карабахской провинции, составленное на 1823 г. по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». – Тифлис, 1866

Р Е З Ю М Е

В статье на основе обширного исторического материала раскрывается начальный период завоевания Россией Азербайджана. Автор показывает исторические условия, предшествовавшие подписанию Кюрекчайского трактата.

Namiq Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət kafedrasının müdiri,
h.ü.e.d., professor

Qarabağ xanı və Rusiya imperiyası arasında xanlığın Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi haqqında 14 may 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi

X Ü L A S Ə

Məqalədə müəllif, çoxsaylı tarixi materiallara əsaslanaraq, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasının başlanğıc dövrünü göstərir. Müəllif, Kürəkçay müqaviləsinin bağlanmasına gətirib çıxaran tarixi şərtləri açıqlayır.

Namig Aliyev
Head of international relations and foreign policy department
of the Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan,
Doctor in Law, professor

The Treaty of Kurakchay between the Khan of Karabakh and Imperial Russia on the transfer of the khanate to the sovereignty of Russia on May 14th, 1805.

S U M M A R Y

The article discusses the initial period of conquest of Azerbaijan by Russia, based on the wide-ranging and broad historical material. The author focuses on the historical conditions that led to the Treaty of Kurakchay.

Tural ASLANOV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının
Protokol və ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri,
3-cü dərəcə Dövlət müşaviri

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV: MÜASİR MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN MEMARI

Açar sözlər: Ümummilli Lider, Konstitusiyə, demokratiya, dövlət quruculuğu

Ключевые слова: Общациональный Лидер, Конституция, демократия, государственное устройство.

Keywords: Nationwide Leader, Constitution, democracy, state settlement.

Bu il ölkə ictimaiyyəti xalqımızın ulu öndəri Heydər Əliyevin anadan olmasının 99 illiyini böyük ehtiram və sonsuz sevgi hissi ilə qeyd edir. Xalqımızın ən böyük şəxsiyyətlərindən olan ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın dirçəlişi və inkişafı yolunda əvəzsiz xidmətlərinə görə heç vaxt unudulmayacaqdır.

Ölkəmizdə bu gün Ulu Öndərin ideyaları yaşayır və uğurla həyata keçirilir. Xalqımız öz böyük oğlunun nurlu xatirəsini daim hörmət hissi ilə yad edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tarixi şəxsiyyətdir, müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusudur. Bir-biri ilə tamamilə ziddiyyət təşkil edən iki dövlət quruluşunda Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. 1969-1982-ci və 1993-2003-cü illər Azərbaycan tarixində Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə inkişaf illəri kimi qalacaqdır. İki tamamilə fərqli bir ictimai-siyasi mühitdə Azərbaycan ən yüksək zirvələrə qalxa bilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyə başlamasını – 1969-cu ili böyük dönüş mərhələsi hesab etmək olar. Dahi şəxsiyyətin respublikanın dinamik inkişafına yönələn yorulmaz fəaliyyəti, qısa müddət ərzində hazırlanan kompleks inkişaf proqramları tezliklə öz bəhrəsini verməklə xalqın maddi rifahının yüksəlməsinə müsbət təsirini göstərməyə başladı. SSRİ rəhbərliyi Heydər Əliyevin çoxsaylı təşəbbüsləri, dərin məntiqə əsaslanan təklifləri və böyük qətiyyəti sayəsində Azərbaycanla bağlı mühüm qərarlar qəbul edirdi. Bu qərarlar mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. 1970-1985-ci illər Ulu Öndərin böyük xidmətləri sayəsində Azərbaycanda quruculuq salnaməsinin ən parlaq səhifələrinə çevrildi. Əminliklə demək olar ki, hələ keçmiş SSRİ-nin tərkibində olarkən ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət suverenliyinin və iqtisadi müstəqilliyinin təməlini həmin illərdə yaratdığı böyük iqtisadi potensiala qoya bilmişdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin şah əsəri kimi dəyərləndirilən Azərbaycanın uğurlarından bəhs edərkən dahi şəxsiyyətin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə gördüyü işlərə, onların bazası əsasında müstəqillik tariximizdə həyata keçirilən tədbirlərə baxış keçirmək bir tələbdir. Heydər Əliyevin “Milli azadlığa nail olmaq üçün xüsusən bizim xalqımızda milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun canlanması lazımdır” tezisi məhz hakimiyyətinin birinci dövrü üçün xarakterik idi. Həmin dövrdə milli dövlət anlayışı yasaq idi. Lakin ümummilli lider Heydər Əliyevin düşünülmüş və məqsədyönlü siyasəti, yüksək idarəçilik qabiliyyəti, ən əsası bacarığı sayəsində xalqımızın şüurunda “milli maraqlar” anlayışı dərindən kök saldı.

Dahi şəxsiyyətin o dövrdə ölkə rəhbərliyinə gəlişi cəmiyyətdə hüquqi münasibətlər sisteminin xarakterində müsbət dəyişikliklərə səbəb olmuş və cəmiyyətdə hüquqi təfəkkürün, hüquqi düşüncə tərzinin, hüquqi mədəniyyətin, ümumilikdə hüquq elminin inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinə təkən vermişdir.

Ümumiyyətlə, Ulu Öndərin respublikamıza birinci rəhbərliyi dövründə bütün sahələrdə həyata keçirdiyi düşünülmüş, məqsədyönlü tədbirlər gələcəyə hesablanmış milli siyasətin parlaq ifadəsi idi. Haqlı olaraq vurğulanır ki, Azərbaycanın 1991-ci ildə qovuşduğu müstəqilliyin ilkin bazası, zəruri təməli məhz ulu öndər Heydər Əliyevin respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə qoyulmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyev, həqiqətən, nadir şəxsiyyət, Azərbaycan xalqının yetirdiyi ən böyük dahidir. Keçən əsrin 70-ci illərindən bəri Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar tamamilə ümummilli liderin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yol, əslində, 1969-cu ildən – məhz onun hakimiyyətə gəlişindən sonra başlamışdır. Bu mənada azərbaycançılığın təməl səhifələri də elə həmin illərdən yazılmışdır. Heydər Əliyev o dövrdə mövcud olan ideologiyanın qəlibləri çərçivəsində Azərbaycanda milli ruhun sıxışdırılmasına yol verməmiş, əksinə, onu yüksəltmək yolunda bütün imkanlardan istifadə etməyi bacarmışdır.

SSRİ hökumətində yüksək post tutduğu 1982-1987-ci illərdə, eləcə də fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində də Ümummilli Lider daim azərbaycançılıq ideyası naminə çalışmış, respublikamızın milli maraqlarının təminatına yönələn konseptual siyasət yürütmüş, böyük tarixi missiyanı ardıcıl şəkildə və qətiyyətlə gerçəkləşdirmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdı-şından sonrakı illər də Azərbaycanın dirçəlişi, inkişafı dövrü kimi tariximizə yazılıb. Sovetlər Birliyi dövründə ölkəmizi qabaqcıl respublikalar sırasına çıxaran ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə müstəqilliyi əbədləşdirən uğurlu bir yolun başlanğıcını qoydu. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın yaşadığı ağır durum yaddaşlardadır. Xaos, anarxiya, özbaşnalıq o illərin xarakterik cəhətləridir. Xalqın sabaha ümidi itmişdi. Azərbaycanın bir dövlət olaraq varlığı sual altında idi. Belə çətin dövrdə xalq dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etdi. Daim dövləti, xalqı üçün yaşayan, bütün ömrünü ölkəsinin gələcəyinə həsr edən ulu öndər Heydər Əliyev ölkənin, xalqın bu ağır durumuna biganə qalmadı, xalqın səsini səs verdi, hakimiyyətə qayıdışı ilə sabaha ümid yaratdı. Bu tarixi paralellər əsasında bu fikri böyük qətiyyətlə bildiririk ki, ulu öndər Heydər Əliyev müasir və müstəqil Azərbaycanın banisidir. Çünki Azərbaycan 1991-ci ilin oktyabrında dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etsə də, müasir, müstəqil tariximiz 1993-cü ildən başlayır. 1993-2003-cü illərdə dövlətçiliyimizin əsasları qoyulmuşdur.

Xalqın təkidli tələbi ilə Ulu Öndər hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanda yenedən ciddi dönüş yaranmağa başladı. Erməni təcavüzünün qarşısının alınması, cəbhə xəttində atəşkəs rejiminə nail olunması, qeyri-qanuni silahlı birləşmələrin tamamilə ləğv edilməsi, hakimiyyəti silahlı yolla devirmək ənənəsinə birdəfəlik son qoyulması müstəqil Azərbaycanın həyatında tamamilə yeni eranın başlanmasına səbəb oldu.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanı bir dövlət kimi məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmək, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də sosial mənəvi böhrandan çıxarıb ictimai-siyasi sabitliyi və milli təhlükəsizliyi təmin etmək, ölkə iqtisadiyyatını bərpa edib inkişafa nail olmaq, hüquqi-demokratik islahatları həyata keçirərək mütərəqqi vətəndaş cəmiyyətini bərqərar etmək və müstəqil hüquqi dövlət quruculuğuna nail olmaq kimi təsəvvüredilməz dərəcədə çətin, mürəkkəb və şərəfli tarixi missiyanın öhdəsindən çox məharətlə gəldi və Azərbaycanı xilas edə bildi.

Dahi Öndərin milli dövlətçilik konsepsiyası müstəqil dövlətçiliyimizin bundan sonrakı inkişafının bütün mərhələlərini əhatə edəcək qədər uzaqgörən və bəşəridir. Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyimizi əbədi və dönməz etdi, ölkəmizə sabitlik, sülh və əmin-amanlıq, siyasi islahatlar, demokratiya, iqtisadi yüksəliş, sosial inkişaf gətirdi. Atəşkəsə nail oldu, iqtisadiyyatı dirçəltdi, Azərbaycanı tənəzzül etmiş dövlətdən inkişaf edən ölkəyə çevirdi. Respublikamızın beynəlxalq əlaqələrini möhkəmləndirərək gələcək inkişafa hesablanmış neçə-neçə layihələrin, xüsusilə uğurlu neft strategiyasının təməlini qoydu. Düşülmüş və uğurlu xarici siyasət kursu ölkəmiz üçün tək cə siyasət dəstək deyil, həm də iqtisadi əməkdaşlıq və investisiya imkanları yaratdı. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu günbəgün artmağa, iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələrinə külli miqdarda xarici sərmayə yatırılmağa başlandı.

Heydər Əliyevin tarixi missiyası yalnız Azərbaycan dövlətinin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, müstəqilliyin inkişafı və dövlətçilik tariximizin müasir mərhələsinin sürəkliliyinin təmin edilməsi kimi şərəfli bir vəzifəni yerinə yetirməklə məhdudlaşmadı. O, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması konsepsiyasını həyata keçirdi, eyni zamanda, Azərbaycan vətəndaşlarını birləşdirən, xalqımızı beynəlxalq aləmdə vahid amal, əqidə, məqsəd və məram ətrafında səfərbər edən milli ideya – “azərbaycançılıq” ideologiyasını da yaratdı.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməlini qoymaqla müqəddəs bir missiyanı gerçəkləşdirərək çevirdi: milliliklə dövlətçiliyi bir-birinə qovuşdurdu, onların sarsılmaz vəhdətini təmin etdi. Dünyadakı hər bir xalqın arzusunda olduğu bu əlçatmaz ideal Azərbaycan adlı məkanda da reallaşdı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəsna missiya ilə müasir Azərbaycan dövlətinin ideoloji-siyasi əsaslarını milli irs və düşüncə əsasında yaradaraq təcrübə surətdə həyata keçirmiş böyük şəxsiyyət olduğu danılmaz həqiqətdir. Heydər Əliyevin adı tarixə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu kimi daxil oldu, müstəqil Azərbaycan dövləti isə Heydər Əliyevin şah əsəri olaraq qəbul edildi.

“Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi olacaqdır, sarsılmaz olacaqdır, dönməz olacaqdır və Azərbaycanın bugünkü gənc nəsli gələcək Azərbaycanı daha da yüksəklərə qaldıracaqdır”, deyən ümummilli lider Heydər Əliyev bu məqsədə nail olmaq üçün dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlıyı müqəddəs Azərbaycan qayəsi ətrafında birliyə çağırırdı. Bir sözlə, müstəqil, iqtisadi cəhətdən qüdrətli, vahid, dünya birliyinin tanıyıb, hörmət etdiyi Azərbaycan kimi bir dövləti yaratmaq bir xilaskar kimi ümummilli lider Heydər Əliyevə nəsib oldu. Azərbaycan xalqının böyük sevincə qeyd etdiyi bayramları sırasına 15 iyun – Milli Qurtuluş Gününün daxil olması da əsassız deyil. Bu tarix bir daha Azərbaycan dövlətinin, xalqının həmin illərin çətinliklərindən, ağır durumundan qurtuluş günü oldu. Həmin tarix bugünkü uğurlarımızın başlanğıc nöqtəsi, müstəqilliyimizin əbədiliyinin, dönməzliyinin ən yüksək səviyyədə qeyd edildiyi gün oldu.

1991-ci il oktyabrın 18-də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya Aktı” qəbul olundu. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Bu çox mühüm sənəddir və həmin sənəddə Azərbaycan dövlət müstəqilliyi haqqında çox dəyərli müddəalar var”. Müstəqil Azərbaycanı Konstitusiyasının yaradılmasını xalqımızın xilaskar oğlu, dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyev öz üzərinə götürdü.

Zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan böyük strateq Heydər Əliyev hüquqi dövlətin Azərbaycan modelini isə ilk milli Konstitusiyayı yaratmaqla gerçəkləşdirdi. Yeni Konstitusiyanın layihəsinin hazırlanması kimi çox ciddi və məsuliyyətli vəzifəni bilavasitə öz üzərinə götürən Ulu Öndərimiz bununla bağlı yaradılmış xüsusi Komissiyaya şəxsən rəhbərlik etmişdir.

“Konstitusiya yaratmaq üçün şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizə nəzər salmalıyıq, amma, eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərlərdən, dünyanın demokratik dövlətlərinin əldə etdiyi nailiyyətlərdən, təcrübədən istifadə etməliyik, bəhrələnməliyik”, – deyən ulu öndər Heydər Əliyev konstitusiyaçı alim kimi bu sahədə bütün problemləri öyrənərək Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasını yaratdı. Müasir müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəllifi olduğu inkişaf strategiyası bugünkü və gələcək nəsillər üçün örnəkdir. Bu strategiya ölkəmizin hərtərəfli inkişafını və tərəqqisini təmin etmiş, müstəqil, demokratik və hüquqi dövlətin yaradılması ilə nəticələnmişdir.

1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq müstəqil respublikanın Konstitusiyası ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildi, referendumda seçicilərin 86 faizi iştirak etdi və onların 91,9 faizi Konstitusiya layihəsini bəyənərək qəbuluna səs verdi.

Beləliklə, 1995-ci il noyabrın 12-də ümummilli lider Heydər Əliyevin daha bir şah əsəri – 158 maddə, 12 keçid müddəası, 5 bölmə və 12 fəsildən ibarət müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə qəbul olundu.

Yeni Konstitusiya özündən əvvəlkilərdən köklü surətdə fərqlənməklə müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas qanunudur, suverenliyinin ali təsdiqidir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası suveren dövlətin bütün sahələrdə fəaliyyətini təmin edir, Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər bir vətəndaşa demokratiya nemətləri bəxş edir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasında ifadəsini tapan bir çox müddəalar, əslində Ulu Öndərin ideya və baxışlarının, hüquqi düşüncələrinin, uğrunda mübarizə apardığı, xalqının xoşbəxt gələcəyini gördüyü amalların hüquq normalarında təcəssümü idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanan Konstitusiya bir sıra xüsusiyyətləri ilə səciyyələnirdi.

– Konstitusiya xalqın iradəsini əks etdirməklə xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olmasını hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdi;

– Konstitusiya vasitəsilə dövlət və ictimai quruluşun yeni hüquqi bazası – konstitusiya əsasları yaradıldı;

– Konstitusiya cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin yeni sisteminin yaradılması üçün hüquqi əsasları müəyyən etdi;

– Konstitusiyada dövlət və ictimai-siyasi həyatın təşkili və fəaliyyətinin yeni prinsipləri ifadəsini tapdı;

– Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təsbitinə və təminatına mühüm yer verilmişdir;

– Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının elan edilməsi ilə yanaşı, onların məhdudlaşdırılması, həmçinin vətəndaşların vəzifələri də ifadəsini tapdı;

– Konstitusiyada məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri ifadəsini tapdı;

– Konstitusiyada onun birbaşa hüquqi qüvvəsi və beynəlxalq hüquq normalarının qanunvericilik sistemində yeri müəyyən edildi.

Ulu Öndərin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanan yeni Konstitusiya müasir müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmasına və xalqımızın iradəsini ifadə etməsinə görə əvvəlki bütün Konstitusiyalardan fərqlənir və bu baxımdan tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Konstitusiyamızda əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüquq normalarına, bəşəri dəyərlərə söykənən prinsiplər əsasında təsbit edilməsi onu göstərir ki, Azərbaycan hüquqi, demokratik dövlətdir. Konstitusiyaya əsasən hər bir vətəndaşın azadlıq hüququ vardır, qanuni əsaslar mövcud olmadıqda insan azadlıqdan məhrum edilə

bilməz. Yalnız cinayət törətməkdə təqsiri olan şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum oluna bilər.

1996-cı il fevralın 6-da ulu öndər Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə noyabrın 12-si “Konstitusiya günü” elan edildi. Noyabrın 12-si həmin gündən ölkəmizdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Günü kimi qeyd olunur.

Hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilən kardinal islahatlar ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçiliyimiz qarşısındakı ən böyük xidmətlərindəndir. Hüquqi dövlət – hüququn üstünlüyü, qanunun aliliyi, haminin qanun və müstəqil məhkəmələr qarşısında bərabərliyi təmin edilən demokratik dövlətdir. Belə dövlətdə insan hüquq və azadlıqları tanınır və təmin edilir, dövlət hakimiyyətinin təşkilinin əsasını qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin bölgüsü prinsipi təşkil edir.

Azərbaycanın gələcək inkişaf yolunun parametrlərini zəngin dövlətçilik təcrübəsinə əsaslanaraq xalqa çatdıran Ümummilli Lider əsas vəzifə kimi respublikada dövlət quruculuğuna diqqət yetirirdi. “Müstəqil Azərbaycanda hüquqi demokratik dövlət qurulmalıdır, Azərbaycan dövləti demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir və tarixi ənənələrindən, milli ənənələrdən bəhrələnərək, dünya demokratiyasından, ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə edərək demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə getməlidir”, – söyləməklə dünya sivilizasiyasına daxil olmağın yollarını müəyyənləşdirdi, bu istiqamətdə prioritetləri qarşıya qoydu. Demokratik prinsipləri bu günümüzün, gələcəyimizin əsası kimi dəyərləndirən ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman bildirirdi ki, dövlət quruculuğunda nəinki tarixi və milli ənənələrimiz nəzərə alınır, həm də dünya təcrübəsindən, demokratik prinsiplərdən istifadə edilir. Demokratik inkişafın vacib amillərindən biri kimi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması dövlət siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Milli Konstitusiyamızda əksini tapan maddələrin üçdə iki hissəsi insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir.

Tarix ulu öndər Heydər Əliyev kimi insanları yüz, bəlkə də min ildən bir yetirir. Bu dahi insanın ölkəmizə rəhbərliyinin bütün dövrlərində Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi, tərəqqisi təmin edilmişdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı, dövləti qarşısındakı xidmətlərini sözsüz ki, bir yazı çərçivəsinə sığdırmaq qeyri-mümkündür. Ümummilli Liderin xidmətləri ilə bağlı çoxsaylı kitablar yazılıb və yazılmaqdadır. Ərsəyə gələn hər bir nəşr, eyni zamanda, məqalə bu xidmətlərə müxtəlif yanaşmaları ortaya qoysa da, ümumi fikir budur ki, Azərbaycanın hər bir uğuru məhz ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu onu təsdiqləyir ki, Heydər Əliyev irsi bir məktəbdir, daim öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması zəruridir.

Ümummilli liderin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan cəmiyyətində dövlətçilik ideyalarının bərqərar olması fundamental əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Heydər Əliyev ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi təmin etməklə yanaşı, demokratik, qüdrətli dövlət modeli konsepsiyasını həyata keçirməyə başladı. Bu müddətdə siyasi sabitliyin tam təmin olunması dövlətin gələcək iqtisadi inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaratdı. Azərbaycanın yeni neft strategiyasının hazırlanaraq həyata keçirilməsi də ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biridir. Siyasi fəaliyyətində milli maraqları hər zaman uca tutan Dahi Lider Qərb şirkətləri ilə birgə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı zəngin neft ehtiyatlarının işlənilməsini müstəqil respublikamızın milli təhlükəsizlik maraqlarının təminatı baxımından da son dərəcə vacib sayırdı. “Əsrin müqaviləsi” Xəzər dənizində beynəlxalq əməkdaşlığın bünövrəsini qoymaqla yanaşı, Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq təbii sərvətlərinə sahib çıxmaq, milli mənafelərini, iqtisadi və strateji maraqlarını sonadək müdafiə etmək əzmində olduğunu bir daha təsdiqlədi. Bu müqavilə respublikamızın dövlət müstəqilliyinin mühüm təminatına

çevrilməklə, həm də Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişinə yol açdı. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının milli inkişafdakı misilsiz əhəmiyyəti bugünkü böyük sosial-iqtisadi inkişaf fonunda daha qabarıq görünür.

Ümummilli Lider sanki dünyaya elə xalqı üçün, onun səadətə yetişməsi üçün gəlmişdi. Haqqın, ədalətin bərpası, ölkənin inkişaf etdirilib sivil cəmiyyətə çevrilməsi üçün çəkdiyi min bir əziyyət onun tale yolu, ömür yolu olmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətçi və dövlət xadimi kimi ən uca missiyanı gerçəkləşdirərək müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı oldu və bu tarixi öz əməlləri ilə yazdı. Onun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin böyük bir hissəsi və mübaliğəsiz deyə bilərik ki, bu tarixin ən şanlı səhifələrindəndir. Dahi şəxsiyyətin həyatını öyrənmək, onun gördüyü işlərin, başladığı layihələrin tarixi əhəmiyyətini dərk etmək özü böyük bir tarix məktəbi bitirmək deməkdir.

Heydər Əliyev zamanla ölçülməyən bir ömür yaşadı. Bu ömrün arxasında dövlətə, xalqa xidmət, Azərbaycanın sivilizasiyası dayanır. Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasəti, siyasi kursu nəticəsində Azərbaycan özünün müstəqilliyinin sütunlarını möhkəmlətdi, onun dünyaya inteqrasiya olunmasına töhfələrini verdi. Qısa zaman kəsiyində ölkənin həyatında dönüş yaradan islahatları xalqın sosial-mədəni həyatının mahiyyətinə zənginlik, ümumbəşərlik gətirdi. Ulu Öndərin xalqımızın milli ruhu, milli kökü zəminində formalaşan ideoloji xəttinin əsasında azərbaycançılıq ənənələri dayanırdı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 34 il ərzində xalq üçün, Vətən üçün etdiklərini adi insan təfəkkürünün əhatə dairəsinə sığdırmaq olmur. Böyük Öndərimiz tariximizə xilaskar kimi daxil olub və respublikamıza rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə bu missiyanı çox böyük uğurla yerinə yetirib.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşması, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması birbaşa Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, Ümummilli Liderimiz azərbaycanlı olması ilə fəxr etdiyi kimi, hər bir azərbaycanlı da bu gün Heydər Əliyevin ən böyük sənət əsəri olan müstəqil, inkişaf etmiş Azərbaycanın vətəndaşları olmaqdan qürur duyur, Böyük Öndərə sayğı və məhəbbətini onun ideyaları ətrafında daha da sıx birləşməklə nümayiş etdirir.

Azərbaycanı hərtərəfli tərəqqi yoluna çıxaran ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqil dövlətimizə rəhbərlik etdiyi dövrün nailiyyətləri göz önündədir: ictimai – siyasi sabitlik, güclü iqtisadiyyat, möhkəm sosial təsisatlar, qüdrətli ordu, regionda lider mövqe, beynəlxalq aləmdə nüfuz – bütün bunlar Azərbaycan həqiqətləridir.

Beləliklə, Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf yoluna çıxaran Ulu Öndər əməlləri, xalqa əvəzsiz xidmətləri ilə tariximizdə əbədiyaşarlıq qazandı. Zəmanəmizin ən görkəmli siyasi xadimi siyasi uzaqgörənliyi, qətiyyəti və əzmkarlığı ilə Azərbaycanın yeni tarixində dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə, müstəqilliyimizin əbədi olmasına verdiyi töhfələrə görə xalqımızın Ümummilli Liderinə çevrildi.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın hərtərəfli inkişafını təmin edən təkmil irs, dövlətçilik xətti, siyasi məktəb yaratdı. Bu irsin ən görkəmli nümayəndəsi, Heydər Əliyev siyasi məktəbinin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan milli intibahının şərəfli mərhələsini yaşayır. Bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin dinamik inkişafı, sürətli tərəqqisi, həyata keçirilən əzəmətli layihələr, Azərbaycanın hərtərəfli yeniləşməsi, modernləşməsi, Vətənimizi dünyaya yeni formada təqdim etməyə imkan yaradan müsbət dəyişikliklər Ulu Öndərin əsasını qoyduğu inkişaf yolunun davamından başqa cür qiymətləndirilə bilməz. Dinamik sosial-iqtisadi inkişaf, ölkəmizin dünya birliyində öz yerini daha da möhkəmləndirməsi məhz Heydər Əliyevin zəngin siyasi-ictimai irsinin davam etdirilməsinin, ideyalarının yaşamasının, siyasi kursunun uğurla davam etdirilməsinin nəticə-

sidir. Bu yüksəliş Ulu Öndərin həm də uzaqgörən bir strateq olaraq müəyyən etdiyi inkişaf konsepsiyasının alternativsizliyini tam dolğunluğu ilə təsdiq edir.

Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə bütün sahələrdə aparılan uğurlu islahatlar, əldə olunan nəticələr xalqın sabaha olan inamını qat-qat artırmış, Heydər Əliyev yolunun layiqincə davam etdirildiyinə, memarı olduğu müasir müstəqil Azərbaycanın etibarlı əllərdə olduğuna möhkəm əminlik yaratmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ulu Öndərin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməklə, xalqımızın və dövlətçiliyimizin bu kursun mahiyyətindən doğan milli maraqlarını beynəlxalq miqyasda təmin edir. Heydər Əliyev siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi müstəqilliyimizi möhkəmləndirir, dövlətçiliyimizi qüdrətləndirir və nəticədə beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının rolunu və nüfuzunu daha da artırır.

Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qüdrətli sərkərdəliyi ilə Azərbaycan Ordusu 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti hərbi təcavüzünə cavab olaraq haqq savaşını başladı və dünyanı heyrətə salan hərbi uğurlara imza atdı. Otuz ilə yaxın müddətdə işğal altında qalan torpaqlarımız 44 gün ərzində azad olundu. Qarabağın tacı, döyünən ürəyi olan Şuşanın azad edilməsi tariximizə Zəfər Günü kimi yazıldı. İki gün sonra isə işğalçı Ermənistan kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur oldu. Beləliklə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 27 il kağız üzərində qalmış qətnamələrini Azərbaycan özü icra etdi.

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılmış Qarabağ Zəfəri xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Azərbaycan qalib ölkəyə, xalqımız müzəffər xalqa çevrildi. Bu Qələbə sayəsində regionda yeni reallıqlar yarandı. Dünya hərbi tarixində xüsusi yer tutan bu müharibə Prezident İlham Əliyevin daha bir yüksək keyfiyyətini – sərkərdəlik məharətini üzə çıxardı. O, əməliyyatlara şəxsən nəzarət edir, döyüşən orduya tapşırıqları birbaşa özü verir.

Konstitusiyaya əsasən, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısı olan Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuzun Vətən müharibəsində Böyük Qələbəsi dövlətçiliyimizin tarixində daim xüsusi yer tutacaq. Şanlı Qələbə nəticəsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsi işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda bərpa edildi. İşğal olunmuş torpaqların azad edilməsi və dövlətin ərazi bütövlüyünün təmini həm də vətəndaşların konstitusion hüquqlarının bərpasıdır.

Dövlətimizin başçısının düşünülmüş, məqsədyönlü fəaliyyəti ölkəmizdə milli birliyin, sabitliyin daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycanın regional və beynəlxalq miqyasda nüfuzunun daha da artmasına gətirib çıxarıb. Xarizma, yüksək nüfuz, təşkilatçılıq bacarığı, müdriklik, yüksək intellektuallıq, milli-mənəvi dəyərlərin daim uca tutulması, novatorluq, hadisələrə pozitiv təsir, qətiyyətlilik, prinsipiallıq və bu qəbildən olan digər yüksək insani keyfiyyətlər Prezident İlham Əliyevin böyük şəxsiyyətini xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Fəaliyyəti ilə xalqdan daim dəstək alan, ənənə ilə novatorluğun, keçmişlə gələcəyin üzvi vəhdətinə nail olan, müasir qloballaşma dövründə istənilən məsələ üzrə Azərbaycanın milli maraqlarının sadıq təminatçısı kimi çıxış edən Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin layiqli davamçısı olaraq beynəlxalq miqyasda da ölkəmizin yeganə və alternativsiz lideri kimi qəbul edilir.

Əminik ki, Prezident İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti və xalqı tarixi nailiyyətlərə imza atmaqda bundan sonra da davam edəcək. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi hər zaman olduğu kimi, müstəqil Azərbaycanın Əsas Qanunu olan Konstitusiyanın müddəalarının müdafiəsi, müstəqil dövlətimizin möhkəmlənməsi, qanunçuluğun qorunması istiqamətində Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi mütərəqqi fəaliyyətinə dəstək olaraq, üzərinə düşən vəzifələri bundan sonra da layiqincə yerinə yetirməyə çalışacaq.

X Ü L A S Ə

Ümummilli lider Heydər Əliyev tarixi şəxsiyyətdir, müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusudur. Müəllif bu məqalədə Azərbaycanın yeni tarixində dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə, müstəqilliyimizin əbədi olmasına verdiyi töhfələrə görə xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin Vətən üçün misilsiz xidmətlərindən danışdı.

Асланов Турал
Заведующий отделом
Протокола и связям с общественностью
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики,
Государственный советник 3-го класса

Великий Предводитель Гейдар Алиев:
Основатель современного, независимого Азербайджана

P E 3 Ю M E

Общенациональный Лидер Гейдар Алиев историческая личность, основатель независимого, современного Азербайджанского государства. Автор в этой статье рассказал о заслугах перед Родиной общенационального лидера нашего народа Гейдара Алиева, внёсшего свой бесценный вклад в становление независимости, укрепление государственности Азербайджана.

Tural Aslanov
Head of the Department of Protocol and Public Relations of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
State Counselor of 3rd class

Nationwide Leader Haydar Aliyev:
The fonder of modern and independent Azerbaijan

S U M M A R Y

Nationwide Leader Haydar Aliyev is a historical person, founder of independent, modern Azerbaijan. In this article, the author tells about Heydar Aliyev's priceless contribution to the development of independence and statehood of the Republic of Azerbaijan.

Nigar DÜNYAMALIYEVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi
Aparatının Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq
əməkdaşlıq şöbəsinin müdir müavini,
s.e.ü.f.d.

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ BEYNƏLXALQ SÜLH VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: sülh, təhlükəsizlik, global çağırışlar, insan hüquqları, beynəlxalq institutlar, münaqişə, əməkdaşlıq, dayanıqlı inkişaf

Keywords: peace, security, global problems, human rights, international institutions, conflict, cooperation, development

Ключевые слова: мир и безопасность, глобальные проблемы, права человека, международные институты, конфликты, сотрудничество, развитие

Bəşəriyyətin hər bir üzvünə xas olan ləyaqət hissinin tanınması və qorunması ədalətin, rifahın və ümumi sülhün əsasıdır.

Bəşəriyyət inkişaf etdikcə, dünya ictimaiyyəti müxtəlif problemlərlə qarşılaşır. Elə problemlər var ki, onlar bir dövləti və ya bir cəmiyyəti deyil, bütün dünya ölkələrini və ya onların çoxunu narahat edir. Bu gün onların sırasında həm ənənəvi problemlər, həm də yeni təhdidlər və çağırışlar var. Ümumi problemlərə – müharibələrin qarşısının alınması, sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması, humanitar böhranlar və silahlı münaqişələr baş verdikdə onların həll olunması, terrorizmlə, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə, qeyri-sabit ərzaq və yanacaq qiymətləri, maliyyə bazarlarında qeyri-sabitlik, kütləvi qırğın silahlının yayılmasının və ondan istifadənin qarşısının alınması, qanunsuz miqrasiya, iqlim dəyişməsi və sair aiddir. Bu problemlər global səciyyə daşıyır. Onlar qloballaşmanın və dövlətlər arasında sıx qarşılıqlı asılılığın, həmçinin informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafının da təsiri altında daima yeni xüsusiyyətlər və çalarlar qazanır. Heç bir dövlət, dünyanın böyük gücləri belə bu çağırışlarla təkbaşına mübarizə apara bilmir. Digər tərəfdən, biz, hazırda dünyada böyük dövlətlər arasında geosiyasi müstəvidə rəqabətin və mübarizənin yenidən şiddətlənməsinin şahidiyik. Beynəlxalq təhlükəsizliyi qorumaq və global problemləri səmərəli həll edə bilmək üçün dünyanın daha çox açıqlığa, dialoqa, əməkdaşlığa, beynəlxalq cəmiyyətin birgə fəaliyyətinə və söylərinə, çoxtərəfli əməkdaşlıq təsisatlarının rolunun gücləndirilməsinə ehtiyacı var.

İstər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri də insan hüquqlarının müdafiəsidir. İnsan hüquqları şəxsin mövcudluğunu şərtləndirən və hüquqi statusunu səciyyələndirən hüquqlardır. İnsan hüquqları şəxsin həyatını, insani ləyaqətini və ictimai həyatın bütün sahələrində fəaliyyət azadlığını təmin edir. İnsan hüquqları təbii və ayrılmaz səciyyə daşıyır. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq səviyyəyə çıxması, yəni beynəlxalq səviyyədə tanınması və müvafiq təminat mexanizmlərinin for-

malaşdırılması İkinci Dünya müharibəsindən sonraya təsadüf edir. Həmin dövrə qədər dövlətlə insan arasındakı münasibətlərin, əsasən, dövlətin daxili məsələsi olması və milli hüquqla tənzimlənməli olması fikri hakim idi. Lakin İkinci Dünya müharibəsinin dəhşətləri və nasistlər tərəfindən törədilmiş insanlıq əleyhinə ağır cinayətlər dünya birliyini insanı dövlətin özbaşınalığından qorumaq, daha çox azadlıq şəraitində sosial tərəqqiyə nail olmaq və beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək imkanlarını axtarmağa sövq etdi. Bu öz əksini Nürnberq tribunalının qərarlarında, BMT-nin Nizamnaməsində, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasında, həmçinin BMT və digər beynəlxalq institutlar çərçivəsində qəbul edilmiş çox sayda beynəlxalq müqavilədə və sənəddə tapdı. İnsan hüquqları sahəsində institutlaşmanın güclənməsi bu sahədə səmərəliliyin artırılmasına və milli qanunvericiliklərin də təkmilləşməsinə səbəb oldu. Birincisi və ən əsası, insan hüquqlarının heç bir dövlətin sırf daxili yurisdiksiyasına aid məsələ olmadığı aydın oldu. İkincisi, dövlətlərin qanunvericiliyindən kənarında və ondan asılı olmadan insan hüquqlarının tanınması və təminat verilməsi məsələsi həllini tapdı. Üçüncüsü, dövlətlər üçün bu sahədə ümumi standartlar müəyyən edildi və dövlətlərin bu sahədə üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmələrini müşahidə etmək mümkün oldu. Bu baxımdan insan hüquqlarının milli hüquqla yanaşı, həm də beynəlxalq hüquqla tənzimlənməsi olduqca əhəmiyyətli məsələdir və bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, sağlamlıq hüququ, insan ləyaqəti kimi ənənəvi dəyərlər bu günkü dünya realitələrində yeni məzmunla zənginləşir, insanın təhlükəsizliyi, onun inkişafı, dinc şəraitdə yaşaya bilməsi kimi məsələlər daha da ön plana çıxır.

Bu mənada bir fikir xüsusilə diqqətə layiqdir ki, “Sülh, təhlükəsizlik, inkişaf və insan hüquqları ümumi rifahın əsaslarıdır... İnkişaf, sülh və təhlükəsizlik və insan hüquqları bir-biri ilə sıx bağlıdır və biri digərini möhkəmləndirir”¹. Ümumi rifahın bu əsas sütunları həm konseptual baxımdan, həm də milli və beynəlxalq səviyyədə bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bu sütunlardan birində çatızmazlıqlar və zəiflik digər sahələrdə də problemləri bərabərində gətirir. Ümumi rifahın əsasları və onlar arasında əlaqə öz əksini hələ 1948-ci ildə qəbul edilmiş İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə tapmışdı. Bəyannamənin 28-ci maddəsində hər kəsin “Bəyannamədə ifadə olunmuş hüquq və azadlıqların tam həyata keçirildiyi sosial və beynəlxalq nizam hüququna malik”² olması ilə bağlı müddəə təsbit edilmişdir. Bu, təsadüfi baş verməmişdi. Artıq qeyd edildiyi kimi, XX əsrdə iki dünya müharibəsinin dəhşətli təcrübəsi dünya birliyinin sülh və təhlükəsizlik, insan hüquqları problemlərinə diqqətini artırmış, bu məsələlərin beynəlxalq gündəlikdə özünə sabit yer etməsinə səbəb olmuş, dünyada sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək, dövlətlər arasında dost münasibətləri və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, insan hüquqlarını qorumaq üçün beynəlxalq institutların yaradılmasına, beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlərin qəbul edilməsinə yol açmışdı.

Ancaq görünür ki, bu gün hələ də həm dövlətlər, həm də insanlar üçün ən genişmiqyaslı təhlükələr məhz dövlətdaxili və dövlətlərarası münaqişələrdən irəli gəlir. Belə münaqişələr həm də insan hüquqlarının kobud pozulması halları ilə müşayiət olunur.

¹ 2005-ci il sentyabrında dünya dövlətlərinin nümayəndələrinin (o cümlədən 170-dən çox ölkənin dövlət və hökumət başçısının) XXI əsrin çağırışlarını müzakirə etmək üçün bir araya gəldikləri Ümumdünya Sammitinin Yekun sənədi // 2005 World Summit Outcome // Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005 http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf

² İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə // <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

Münaqişələrin təsiri ancaq ərazisində getdiyi dövlət/dövlətlər üçün deyil, həm də dövlət sərhədlərini aşaraq qonşu və ya bütövlükdə region ölkələrinə sirayət edə bilər. Nəticədə həmin bölgələrdə siyasi istiqrarsızlığın baş verməsi, həyat şəraitinin və sosial-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, insanların həyatını itirməsi, yaşamaq hüququndan məhrum olması, didərgin düşməsi və miqrasiyanın artması kimi hallar geniş vüsət alır. Qeyri-sabitlik həm də terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri, silah ticarəti və sair hədələrin genişlənməsinə yol açır.

Sülhün və təhlükəsizliyin pozulması ilə yanaşı, həm də insanın təməl hüquqlarının kobud pozuntularına səbəb olan bu problemlərin əsasında isə

- iqtisadi, sosial və ekoloji faktorlar;
- siyasi, ideoloji və mədəni faktorlar;
- hüquq normalarına və prinsiplərinə hamılıqla riayət edilməməsi, bəzən isə həmin norma və prinsiplərin maraqlar kontekstində tətbiq edilməsi dayanır.

Bu baxımdan “ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün qabaqlayıcı, önləyici tədbirlər görmək münaqişə baş verdikdən sonra cavab tədbirləri görməkdən daha səmərəlidir” prinsipi diqqəti cəlb edir. Bu, o deməkdir ki, silahlı münaqişələr baş verdikdən sonra onlara reaksiya vermək yerinə, münaqişələrin təməlində duran daha əhəmiyyətli faktorlara diqqət edilməlidir.

Qloballaşma, bazarların liberallaşması, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bir tərəfdən iqtisadi inkişaf və dövlətlər arasında ticarətin və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi üçün imkanlar yaradır, digər tərəfdən isə bütün dövlətlər bu imkanlardan bərabər faydalana bilmir və dövlətlər və regionlar arasında inkişafda olan qeyri-bərabərlik artır. İqlim dəyişməsi, təbii resursların tükənməsi və ya onlara çıxışın bir sıra hallarda məhdud olması, ekoloji və demoqrafik problemlər də bu məsələyə öz mənfi təsirini göstərir. Bu baxımdan dayanıqlı inkişaf üçün şərait yaradılması, resursların ədalətli bölünməsi, dövlət və sosial dayanıqlılıq kimi məsələlərin həlli həm də sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Digər tərəfdən maraqlar, xüsusilə də dövlətlərin maraqları fərqlidir. Onlar hər zaman üst-üstə düşmür. Və bu belə də davam edəcək. Mədəni, dini, sivilizasiya, etnik müxtəliflik və bu müxtəliflikdən irəli gələn ziddiyyətlər müasir dünyanın reallığıdır. Amma bu müxtəliflik arasında birləşdirici amil var. Bu ümumbəşəri dəyərlər – ədalət, rifah, sülh, insanın təhlükəsizliyi, onun ləyaqəti, hüquqları və azadlıqlarıdır. Bunlar ümumi, universal, birləşdirici dəyərlərdir. Bu dəyərlərin təmin olunmasına görə məsuliyyət bütün dövlətlərin və ilk növbədə elə dövlətlərin üzərinə düşür. Bütün dövlətlər bu məsuliyyəti paylaşmalıdır. Bunun üçün həm də dövlətlər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi və bütün səviyyələrdə – həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə qanunun aliliyinin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dövlətlər arasında əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə şərait yaradan quruluşlardan biri beynəlxalq institutlardır. Beynəlxalq institutlar – bütövlükdə dünya birliyinin və ya bir çox millətlərin maraqlarına toxunan problemlərin birgə həll edilməsi üçün yaradılan mexanizmlərdir. Onların fəaliyyətinin əsas qayəsini millətlərin/dövlətlərin problemlərinin həllinə, cəmiyyətlərin və bütövlükdə bəşəriyyətin inkişafına köməklik göstərilməsi təşkil edir. Onlar həm də dövlətlər arasında münasibətlərin həyata keçirildiyi mərkəzlərdir. Beynəlxalq institutlar dövlətlərə və digər beynəlxalq aktorlara bir araya gələrək müzakirələr aparmaq, mübahisə və ya əməkdaşlıq etmək imkanı verirlər. Onlar mütəmadi toplantılar və informasiya mübadiləsi vasitəsilə dövlətlər arasında davamlı əməkdaşlıq vərdişlərinin formalaşdırılmasına, dövlətlərin bir-birinin maraqlarını və məqsədlərini

daha yaxşı anlamalarına və öncədən proqnozlaşdırma bilmələrinə şərait yaradırlar. Beynəlxalq institutlarda dövlətlər ümumi maraq kəsb edən və onları narahat edən məsələləri müzakirə edir və onların birgə həlli yollarını axtarırlar.

Bu mənada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür. Çünki bu global beynəlxalq təsisat:

- beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq, sülhə təhlükəni, təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını aradan qaldırmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək;

- sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizama salınmasına səy göstərmək;

- millətlər arasında dost münasibətləri inkişaf etdirmək;

- beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq üçün bir mərkəz kimi yaradılmışdır.

Həm də beynəlxalq hüququn əsası kimi BMT Nizamnaməsinin müddəaları, norma və prinsipləri və onlara hamılıqla riayət edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada dövlətlər arasında münasibətlər BMT Nizamnaməsində əksini tapan dövlətlərin suverenliyi (maddə 2.1), beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həll edilməsi (maddə 2.3), beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiqinin qadağan edilməsi (maddə 2.4) və daxili işlərə qarışmama prinsipləri (maddə 2.7) üzərində qurulur. Bununla yanaşı, dövlətlər BMT Nizamnaməsindən irəli gələn öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, insan hüquqlarının qorunması və bu işdə BMT ilə əməkdaşlıq etmək vəzifələrini üstlənirlər.

BMT və onun əsas orqanlarından biri kimi Təhlükəsizlik Şurası bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına görə məsuliyyət daşıyan başlıca təsisatdır. Təhlükəsizlik Şurası sülhü və təhlükəsizliyi pozan dövlətə qarşı sülhə məcburetme tədbirləri (o cümlədən qeyri-hərbi və hərbi tədbirlər), münaqişə sonrasında isə sülhü dəstəkləmə və sülh quruculuğu tədbirləri həyata keçirə bilər. Lakin BMT-nin Nizamnaməsi ilə geniş səlahiyyətlərinin nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, üzvləri arasında ciddi fikir ayrılıqlarının olması və maraqlar arasında kəskin ziddiyyət səbəbindən Təhlükəsizlik Şurasının işi əksər hallarda iflic vəziyyətə düşür. Münaqişələrin və humanitar böhranların qarşısının alınması ilə əlaqədar çevik və təsirli tədbirlər görmək, sülhməramlı missiyalar formalaşdırmaq, qətnamələrin icrasını məcburetme tədbirləri ilə dəstəkləmək tələb olunduğu hallarda Təhlükəsizlik Şurası bunu etməyə qadir olmur, bir sıra hallarda isə qətnamələrin icrasını təmin etmək üçün zəruri olan tədbirləri görmür. Bu cür hallar dünya xalqlarının bu təşkilata olan inamının sarsılmasına səbəb olur. Bu gün biz qürur hissi ilə qeyd edirik ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişə ilə əlaqədar Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələrin icrası 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı dövlətimizin özü tərəfindən layiqincə təmin edilmişdir.

BMT yaradılarkən İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı ilk illərdə dünyada mövcud olan qüvvələr nisbətini əks etdirirdi. Bu günkü dünyanın reallıqları isə bu beynəlxalq təsisatda ciddi islahatların aparılmasını, onun fəaliyyətinin həm konseptual, həm də praktik baxımdan inkişaf etdirilməsini, xüsusilə də sülh və təhlükəsizlik sahəsində ali təsisat kimi Təhlükəsizlik Şurasının daha çevik və səmərəli mexanizmə çevrilməsini labüd edir. Həmçinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələlərində BMT-yə üzv olan bütün dövlətlərin təmsil olunduğu BMT Baş Assambleyasının da rolu gücləndirilməlidir. İslahatlar BMT-nin ancaq beynəlxalq problemlərin müzakirə edilməsi üçün forum rolunu oynamaq-

dan çıxmasına və sözün həqiqi mənasında qlobal problemlərin üzə çıxarılaraq həll edildiyi səmərəli və təsirli beynəlxalq təsisata çevrilməsinə şərait yarada bilər.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dövləti ədalət və beynəlxalq sülhün aliliyi prinsiplərinin inkişaf etdirilməsinə daim sadıqlıq göstərir və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinə töhfələr verir. Ölkəmiz qlobal və regional əhəmiyyətli proseslərin təşəbbüskarı kimi çıxış edir, dünya miqyaslı tədbirlərə uğurla ev sahibliyi edir, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq qurur və onların təşəbbüslərinin təşviqində yaxından iştirak edir. Təsadüfi deyil ki, BMT Baş Assambleyasının 2011-ci il 24 oktyabr tarixli qətnaməsi ilə Azərbaycan Respublikası 2012-2013-cü illər üçün Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilmişdi. Azərbaycan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü seçilən ilk ölkə olmuş və həmin müddət ərzində qurumun fəaliyyətinə öz töhfəsini vermişdir. Hazırda isə ölkəmiz BMT-dən sonra ən böyük beynəlxalq təsisat olan Qoşulmama Hərəkatına sədrlik edir. Bütün bunlar ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun, dünya siyasətinin və qlobal problemlərin müzakirəsinə cəlb olunmasının təzahürü, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir.

44 günlük Vətən müharibəsi ilə Azərbaycan dövləti öz ərazilərinin işğalına son qoydu və Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etdi. Bu, Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyümüzün bərpasına istiqamətlənmiş məqsədyönlü fəaliyyətinin, güclü dövlət-xalq vəhdətinin, iqtisadi və hərbi potensialımızın, beynəlxalq hüquqa əsaslanan və beynəlxalq təşkilatların qətnamə və qərarlarında da əksini tapan haqlı mövqeyimizin, dost və müttəfiq ölkələrlə qurulmuş sıx əməkdaşlığın sayəsində mümkün oldu. Vətən müharibəsi sonrasında Cənubi Qafqaz regionunda yeni şərait formalaşmış və yeni reallıqlar nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də qəbul edilmişdir. Azərbaycan regional əməkdaşlığın inkişafı üçün təşəbbüslərini davam etdirir. Azərbaycanın Ermənistanla münasibətlərin normallaşması üçün təklif etdiyi 5 prinsip beynəlxalq hüququn və müasir dünyada dövlətlər arasında münasibətlərin təməl prinsiplərini əks etdirir, regionun təhlükəsizliyinin və inkişafının təmin olunmasına hədəflənir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Dövlətlərin bir-birlərinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyini qarşılıqlı şəkildə tanıması;
2. Dövlətlərin bir-birlərinə qarşı ərazi iddialarının olmamasının qarşılıqlı təsdiqi və gələcəkdə belə bir iddianın qaldırılmayacağına dair hüquqi öhdəliyin götürülməsi;
3. Dövlətlərarası münasibətlərdə bir-birinin təhlükəsizliyinə hədə törətməkdən, siyasi müstəqillik və ərazi bütövlüyünə qarşı hədə və gücdən istifadə etməkdən, habelə BMT Nizamnaməsinin məqsədlərinə uyğun olmayan digər hallardan çəkinmək;
4. Dövlət sərhədlərinin delimitasiyası və demarkasiyası, diplomatik münasibətlərin qurulması;
5. Nəqliyyat və kommunikasiyaların açılışı, digər müvafiq kommunikasiyaların qurulması və qarşılıqlı maraqlar doğuran digər sahələrdə əməkdaşlığın qurulması.

Bu prinsiplər əsasında əməkdaşlığın qurulması və zəruri fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ilə Cənubi Qafqazda dayanıqlı sülhə, əmin-amanlığa nail olmaq, müharibə risklərini böyük dərəcədə azaltmaq mümkün olar.

Nəticə olaraq, qlobal və yaxud regional səviyyədə sülhü bərqərar etmək ancaq siyasi qüvvələr və maraqlar arasında balanslı gözləməklə mümkün deyil, həqiqi və dayanıqlı sülh BMT Nizamnaməsinin, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin, digər beynəlxalq sənədlərin əsaslandığı bütün dünya birliyi üçün ümumi olan dəyərlərə hamılıqla hörmət edilməsi və onların gözlənilməsi halında mümkündür. Və burada “hamılıqla” sözü

açar rolunu oynayır. Sülhə gedən yol dayanıqlı inkişafdan, insan ləyaqətinə və hüquqlarına hörmətdən, hüququn aliliyinin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyələrdə təmin olunmasından, bütün bu məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaqdan keçir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2022-ci ilin birinci rübünün yekunlarına həsr olunan müşavirədə nitqi.
<https://president.az/az/articles/view/55780>
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi (ingiliscə). <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>
3. İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə (ingiliscə). <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
4. Ümumdünya Sammitinin Yekun sənədi // 2005 World Summit Outcome // Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005 http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf
5. ATƏT-in XXI əsrdə təhlükəsizlik və sabillik hədələri ilə bağlı strategiyası // OSCE Strategy to address threats to security and stability in the twenty-first century/ <https://www.osce.org/files/f/documents/d/0/17504.pdf>

X Ü L A S Ə

Məqalədə dünya birliyinin hazırkı dövrdə qarşılaşdığı global çağırışlar, xüsusilə də beynəlxalq sülh və təhlükəsizliklə bağlı təhdidlər fonunda insan hüquqlarının müdafiəsi problemi, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi, beynəlxalq institutların, o cümlədən BMT-nin bu prosesdə rolu ətraflı araşdırılır.

Нигяр Дуньямалиева
Заместитель заведующего отделом
Международного права и международного сотрудничества
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики,
д.ф.п.п.н.

Защита прав человека в контексте международного мира и безопасности

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются глобальные вызовы, стоящие перед мировым сообществом, особенности защиты прав человека на фоне угроз международному миру и безопасности, необходимость развития международного сотрудничества в этой сфере, а также роль международных институтов, в том числе ООН.

Nigar Dunyamaliyeva
Deputy Head of International Law and
International Cooperation Department of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of philosophy in political science

Protection of human rights in the context of international peace and security

S U M M A R Y

The article analyses in details the global challenges that the world community is facing nowadays, especially the protection of human rights in the context of matters of international peace and security, the need to further development of international cooperation in this area, and the role of international institutions, especially the UN in the matters of international peace and security.

XXI ƏSR VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏ YENİ İSTİQAMƏTLƏR

Açar sözlər: insan hüquqları, əsas azadlıqlar, beynəlxalq məsuliyyət, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq hüquq, milli qanunvericilik, yeni tendensiyalar

Keywords: human rights, fundamental freedoms, international responsibility, international organizations, international treaties, international law, national legislation, new trends

İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin öhdəlikləri beynəlxalq hüququn əsas, ümumtannmış prinsiplərindən biri kimi çıxış edən əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipindən irəli gəlir. Beynəlxalq hüququn prinsiplərindən biri kimi çıxış edən əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi isə müasir dövrdə dövlətlərdən bu istiqamətdə daha mühüm addımların atılmasını tələb edir. Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtannmış prinsiplərinin rolu isə onların bütün beynəlxalq normayaradıcılıq prosesinin əsasında dayanması ilə izah edilməlidir. Başqa sözlə desək, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtannmış prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının əsası və beynəlxalq qanunçuluğun mühüm meyarıdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri jus cogens xarakterli olmaqla başqa hüquqi qaydaların yaradılması üçün hüquqi bazanı təşkil edir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri universal xarakterli normalardır, onlar heç bir istisna olmadan bütün dövlətlərarası münasibətlərə şamil edilirlər və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün mühüm siyasi-hüquqi əsaslardır (17, 245-251). BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamədə qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqə olur və hər bir prinsipin başqa prinsiplərlə birgə nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki bu hüquqlar heç bir ayrı-seçkilik olmadan bütün insanlara aid olmaqla, o cümlədən azadlıq, bərabərlik, ədalətlik, humanizm və s. kimi mühüm həyatı prinsiplərə əsaslanmaqla universal xarakter daşıyır. İnsan hüquqları hüququn əsas və vacib tərkib hissəsini təşkil edir (5, 243; 14, 64-65). Müasir dövrdə insan hüquqlarını öyrənmədən hüquqi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni münasibətlərin bütün sistemini qiymətləndirmək mümkün deyildir. İnsan hüquqlarını əhatə edə bilməyən və onu nəzərə almayan istənilən hüquq nəzəriyyəsi tam ola və yaşaya bilməz. Bundan başqa, insan hüquqlarının yaranması və inkişafı sivilizasiyanın növünü, xüsusiyyətlərini və mərhələsini də tam müəyyənləşdirməyə imkan verir (4, 14-16). İnsan olaraq dünyaya gəlmək insan hüquqlarına sahib olmaq deməkdir (8, 29). İnsan hüquqları ilə əlaqədar məsələlər isə yeni hüquqi tənzimləmənin – insan

hüquqları hüququnun meydana çıxmasına səbəb olmuşdur (6, 72-74; 7, 23). L.H.Hüseynovun fikrincə, beynəlxalq insan hüquqları hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar müəyyənləşdirən və bu standartların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət məqsədilə xüsusi mexanizmlər müəyyən edən normaların məcmusudur (3, 76-88).

XXI əsr insan hüquqlarının müdafiəsində kifayət qədər yeni tendensiyalarla müşayiət olunur. Yeni tendensiyalar isə iki istiqamətdə müəyyən edilə bilər ki, bunlar da beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq çərçivəsində problemlərə qarşılıqlı yanaşılması ilə birbaşa əlaqədardır.

Beynəlxalq hüquqi sferada yeni tendensiyalardan danışarkən, ilk növbədə, dövlətlərin insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilələrdə iştiraklarının daha da genişləndirilməsi zəruriliyini qeyd etmək lazımdır. İnsanlıq maraqlarının mühüm beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilməsi dövlətlərin həmin normaların təsbit olunduğu beynəlxalq sənədlərdə iştirakını ciddi tələb kimi qoyur. Dövlətin özünün xüsusiyyətlərini əsas tutaraq insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etməməsi və bununla da insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq standartlara əməl etməməsi insan hüquqlarının təmin edilməsi amili ilə bir araya sığmır. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı kimi dövlətlər *pacta sunt servanda* prinsipinə uyğun olaraq öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməli və müvafiq dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bu mənada, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq hüququn qədim prinsiplərindəndir. Tanınmış hüquqşünas-alim İ.İ.Lukaşuk belə hesab edir ki, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi olmadan beynəlxalq hüquq özünün hüquqi xarakterini itirmiş olardı. Beynəlxalq hüququn hüquqi qüvvəsinin mənbəyi məhz bu prinsipdir (10, 288-295). Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasında bu prinsip “hər bir qüvvədə olan müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir” kimi ifadə olunmuşdur. Həmin prinsipə riayət edilməsindən imtina hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməli və hüquq pozuntusu törədən dövlət həm müqaviləni pozmasına, həm də onun nəticələrinə görə məsuliyyət daşmalıdır. Dövlət öz hüquq sistemini elə qurmalıdır ki, özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirsin. Belə ki, milli qanunvericiliyə istinad etməsi onu beynəlxalq öhdəliklərdən azad etmir. Bununla əlaqədar müddəalar isə Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsində birbaşa formada göstərilmişdir.

İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar məsələlər BMT Nizamnaməsində qeyd edilmişdir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dili və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Bunlar BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Orada göstərilir ki, BMT irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verir. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində isə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan söhbət açılsa da, 29-cu maddədə hər bir şəxsin cəmiyyət qarşısında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi xüsusilə vurğula-

nır. Bəyannamənin Preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də öz əksini tapmışdır.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi konkret istiqamətlərdə də özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi, həmçinin onun xüsusi kateqoriyası hesab edilən qadın hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi də müvafiq prinsipin tərkib hissəsini təşkil edir. Bunun bariz nümunəsi qismində Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiyanı göstərmək olar. İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il tarixli Konvensiyanın 2-ci maddəsi irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi kontekstində insan hüquqlarının qorunması və ona hörmət edilməsi məsələlərini əks etdirir. Bu isə özünü Konvensiyada dövlətlərin bir sıra öhdəliklərinin təsbit olunmasında büruzə verir. Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyanın 2-ci maddəsi dövlətlərin üzərinə bütün uşaq hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi, uşaqların valideynlərinin, onların qəyyumlarının və digər ailə üzvlərinin üzərinə isə uşaqların əqidə və ya baxışlarını ifadə edən fəaliyyətə, statusa görə cəza və ayrı-seçkiliyin bütün formalarından müdafiəsinin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bundan əlavə, üzv-dövlətlərin qanunvericilik, inzibati və digər tədbirləri görməsi, uşaq hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətin nəzərdə tutulması da həmin vəzifələrin tərkib hissəsini təşkil edir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsi də analoji müddəanı nəzərdə tutur. 1969-cu il tarixli İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın I fəslə bütövlükdə dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini təsbit edir. 1981-ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqlarına dair Afrika Xartiyasının 1-ci maddəsində Afrika Birliyi Təşkilatının üzv-dövlətlərinin müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları tanımaq, həmçinin onların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirləri həyata keçirmək öhdəliyi, 2-ci maddəsində isə irqinə, etnik mənsubiyyətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli və sosial mənsubiyyətinə, doğulma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan hər bir şəxsin mövcud hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək hüququ göstərilmişdir. 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının 1-ci maddəsi insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət və onun müdafiə olunması barədə müddəa ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

Beləliklə, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi bu sahədə kifayət qədər beynəlxalq normativ-hüquqi bazanı birləşdirməklə beynəlxalq hüququn tənzimləmə obyektinin mərkəzi hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu hüquq ədəbiyyatında ümumi şəkildə aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; bütün dövlətlər irqi, cinsi, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərilərinə götürürlər; bütün dövlətlər insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər (1, 26). Qeyd etmək lazımdır ki, əsas insan hüquqlarına aid prinsip və normalara əməl edilməsi üzrə öhdəliklər qarşılıqlı xarakter daşımır, eyni zamanda bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətə münasibətdə məcburi xarakter (erga omnes) daşıyır. Beynəlxalq cəmiyyət (istənilən dövlət və ya beynəlxalq təşkilatlar) dövlətlərdən insan hüquqlarının kobud və kütləvi pozulması hallarında bu öhdəliklərə əməl edilməsini tələb edə bilər.

İnsan hüquqları sahəsində yeni tendensiyalardan danışarkən, bu istiqamətdə “bərək” hüquq normalarını özündə birləşdirən yeni beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsə zəruriliyi qeyd edilməlidir. Burada yeni nəsil insan hüquqlarının təsbit edilməsi, davamlı inkişaf-la əlaqədar münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi, dövlətlərin məsuliyyəti ilə əlaqədar mühüm sənədlərin qəbul edilməsi və s. xüsusi olaraq qeyd edilə bilər.

Dövlətlərin insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi sahəsində öhdəliyi həm də məhz beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq-hüquqi adət də beynəlxalq hüququn digər mənbələrinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq hüquq bütövlükdə, öz mənşəyini beynəlxalq adətdən götürür. Lakin beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə və məcəllələşdirildikcə, beynəlxalq adət normaları öz əvvəlki əhəmiyyətini və nizamasalma dairəsini itirmişdir. Bununla belə, müasir beynəlxalq hüquqda müqavilələrin aparıcı rol oynamasına baxmayaraq, beynəlxalq-hüquqi adətin təsiri də hazırda az deyildir. Dövlətlərin aşağıdakı hüquqazidd əməlləri beynəlxalq adət hüququnun pozuntusu kimi tövsif edilə bilər: soyqırımı; aparteid; köləlik; bir sıra insan hüquqlarının sistematik və ya kobud pozuntuları (şəxsin qanunsuz həyatdan məhrum edilməsi; işgəncə; uzunmüddətli özbaşına həbs; şəxsin zorla müəyyən ərazidən çıxarılması; minimal məhkəmə təminatlarının pozulması; qanunun geriyə tətbiqi).

Artıq dövlətlərin insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq müqavilələrdə iştirakının zəruriliyi də beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi və ayrı-ayrı şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi beynəlxalq hüquqla dövlətlərin üzərinə qoyulmuş əsas öhdəliklər olmaqla onların daxili işi olmamasını bəyan edir. Burada 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi xüsusi yer tutur. Bəyannaməni insan hüquq və azadlıqlarının universal siyahısı kimi qiymətləndirmək lazımdır ki, bu sənəd gələcəkdə daim genişlənməli, zəruri əlavələr olunmalı və həmçinin məhdudiyətə məruz qalmamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında müəlliflər arasında Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin məcburi hüquqi qüvvəsi ilə bağlı müzakirələr hələ də davam edir. Bəzi müəlliflər haqlı olaraq Bəyannamənin artıq adət normasına çevrildiyini israrla vurğulayırlar. Tədqiqatlarda hesab edilir ki, Bəyannaməyə qarşı dövlətlər heç vaxt öz bəyanat və ya konstitusiyalarında, qanunlarında mənfə rəy bildirməmiş, əksinə Bəyannamə müddəələrindən istifadə etmişlər, bu amil 1948-ci il Bəyannaməsinin beynəlxalq adət normasına çevrilməsinə şərait yaradır (16, 47-49). Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə qəbul etməklə BMT üzvü olan dövlətlər orada təsbit olunan hüquqların realizəsinə görə siyasi öhdəlik daşıyırlar. Hətta bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında bu sənədə birbaşa istinad olunur. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla əksər dövlətlərin konstitusiya və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericilik sistemi məhz bu Bəyannamənin müddəaları nəzərə alınmaqla formalaşdırılmışdır. Beynəlxalq səviyyədə Bəyannamə “bütün dövlətlərin riayət etməli olduğu” insan hüquqlarının ən birinci beynəlxalq siyahısını təsbit etdi. Bəyannamənin ümumdünya əhəmiyyəti ona görə böyükdür ki, onun bəzi müddəaları hüququn ümumi prinsiplərini təşkil edir və ya insanlıq haqqında ilkin təsəvvürləri əks etdirir. Bəyannamə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq normayaradıcılıq fəaliyyətinə müsbət təkan vermiş və ilk dəfə olaraq bu sahədə beynəlxalq adət hüququnu formalaşdırmışdır. Bəyannamə, həmçinin insan hüquqlarının realizəsi üçün beynəlxalq prosedurların və mexanizmlərin inkişafında yeni imkanlar yaratmışdır (2, 24-26). Buna görə də Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi beynəlxalq və milli səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi, təşviqi, dəstəklənməsinə şərait yaradan əsas mexanizm kimi qəbul edilməlidir.

Daha sonra, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları probleminin geniş yer alması və möhkəmlənməsi məhz insan hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətinin də beynəlxalq hüququn əsas fəaliyyət sferasına daxil olduğunu və bu istiqamətdə ayrıca, müstəqil bir funksiyasının tam formalaşdığını (insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq funksiyası) müəyyənləşdirir və qətiləşdirir. İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normaların beynəlxalq normativ sistemdə böyük çəkiyə malik olması bu zaman əhəmiyyətli amil kimi çıxış edir.

Növbəti istiqamət kimi qloballaşma və qlobal problemlər qeyd edilə bilər. Qloballaşma prosesi və onunla bağlı meyarlar insan hüquqlarına birbaşa olaraq təsir göstərir. İnsan hüquqlarının qloballaşması daha ümumi qanunauyğunluğu – ayrı-ayrı insanların, qrupların və ictimaiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin insanların hüquq və əsas azadlıqları əsasında həyata keçirildiyi vahid hüquqi məkanın yaradılmasına gətirib çıxaran ümumdünya qloballaşmasını əks etdirir. Dünya proseslərinin qloballaşması insan hüquqlarına yeni yanaşmalar müəyyən edir, lakin onların ümumi başlanğıc prinsiplərini dəyişdirmir. İnsan hüquqlarına qloballaşmanın təsiri iki aspektdən baş verir. Bir tərəfdən, qloballaşma iqtisadi inkişaf proseslərini sürətləndirir. Bundan başqa, daha ümumi və açıq beynəlxalq sistem fərdlərin azadlığını genişləndirməlidir, realizə və öz hüquqlarının müdafiəsi üzrə onların imkanlarını artırmalıdır. Digər tərəfdən, qloballaşma proseslərindən yaranan üstünlüklər qeyri-müntəzəm bölünür və onun bəzi aspektləri insan hüquq və azadlıqlarına təhlükə yaradır. Bu, beynəlxalq cəmiyyət qarşısında insan hüquqlarının beynəlxalq rejiminin gücləndirilməsi məsələsini gündəmə gətirir.

İnsan hüquqları qlobal problemlərlə də sıx bağlıdır. Qlobal problemlərin yaranması kifayət qədər geniş addımların atılmasını tələb edir ki, bunlar da sosial, iqtisadi, siyasi və hərbi aspektlərdə təzahür edir. Qlobal problemlər müxtəlif aspektlidir. Məsələn, miqrasiya sahəsində, beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində, cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə sahəsində, ətraf mühit sahəsində və s. Buna görə də beynəlxalq cəmiyyət qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri qlobal problemlərə yeni yanaşma tərzini müəyyənləşdirmək və həyata keçirməkdir. Beynəlxalq hüquq qlobal problemlərin beynəlxalq-hüquqi əhəmiyyətini, onların beynəlxalq-hüquqi prinsip və normaları ilə sıx bağlılığını müəyyən edir, eyni zamanda belə problemlərin həll edilməsi üsul və vasitələrini fərqləndirir, başqa sözlə, bu məsələlərin həllində əsaslandırılmış yolların və dövlətlərin ümumi maraqlarının müəyyən olunmasını şərtləndirir. Beynəlxalq hüquqda qlobal problemlərin müzakirəsi onların həlli yollarının axtarılıb tapılmasını şərtləndirir. Qlobal problemlər yalnız birgə sözlərlə həll edilə bilər. Qlobal problemlərin insan hüquqları aspekti də bu istiqamətdə birgə sözlərlə çıxış etmək imkanını irəli sürür. Belə ki, qlobal problemlərin həllində beynəlxalq hüququn rolunun artması insan hüquqları sahəsində də yeni beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını və mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

İnsan hüquqları sahəsində yeni tendensiyalar bu sahədə beynəlxalq-hüquqi standartların əhatə dairəsinin genişlənməsi ilə də xarakterizə olunur. Normativ minimum kimi çıxış edən insan hüquqları standartlarının isə bir sıra funksiyaları fərqləndirilir: insan hüquq və azadlıqlarının siyahısının müəyyən edilməsi; hər bir hüquq və azadlığın məzmununun başlıca xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi; hüquq və azadlıqların təmin edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin müəyyən edilməsi; insan hüquqları və əsas azadlıqlarından istifadə ilə yanaşı, qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə yol verilməsi; milli və beynəlxalq mexanizmlərdən istifadə etməklə pozulmuş insan hüquqlarının bərpası.

Yeni tendensiyalar insan hüquqlarının universallığı ilə də ciddi xarakterizə edilir. İnsan hüquqlarının universallığı dedikdə isə, insan hüquqları probleminin dövlət sərhədlərini

aşaraq beynəlxalq xarakter alması, bu problemin həllində dövlətlərin əməkdaşlığının zəruriliyi, insan hüquqlarının müdafiəsinə dair universal sənədlərin üstünlük təşkil etməsi, bir sözlə insan hüquqlarının milli yox, universal xarakterli problem olması nəzərdə tutulur. Bu, ümumi anlayışdır. Məsələnin daha ətraflı, hərtərəfli izahı üçün “insan hüquqlarının universallığı” anlayışının struktur elementlərini izah etmək lazımdır.

İlk növbədə, insan hüquq və azadlıqlarının həm universal, həm də regional beynəlxalq hüquqi sənədlərdə öz əksini geniş tapması xüsusiyyətinə nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının universallaşması prosesi XX əsrin ortalarından (BMT Nizamnaməsinin qəbulundan) başlamışdır. İnsan hüquqlarının universallaşmasının növbəti elementi dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığı və bu əməkdaşlığın nəticəsi kimi çoxsaylı beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsidir. İnsan hüquqlarının universallaşmasının digər vacib elementi bu prosesin zaman və məkanla məhdudlaşmamasıdır. Məkan məhdudluğu dedikdə, insan hüquqlarının konkret bir dövlətin sərhədləri daxilində olan problem olmaması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, insan hüquqları tək bir dövlətin problemi deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları ilə bağlı anlayışlar zaman anlayışında da dəyişikliklərə məruz qalır. Tədricən yeni hüquqlar (məsələn, həmrəylik hüquqları) meydana gəlir, yeni reallıqlar çərçivəsində əvvəllər mövcud olmuş hüquqların mahiyyətinin yenidən aydınlaşdırılması baş verir. Ətraf mühitin kəskin çirklənməsi, təbii ehtiyatların məhdudluğu, yeni silah növlərinin yaradılması, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqi kəskin artması və s. kimi qloballaşma kontekstində bəşəriyyətin üzləşdiyi yeni problemlər insan hüquqlarına dair baxışları da dəyişmişdir. Əgər XX əsrədək insan hüquqlarının üç nəsindən danışılırdısa, artıq elmi ədəbiyyatda bəzi müəlliflər (Dianne Otto, Fernando Falkon, Said N.Neşat) dördüncü nəsil (kommunikasiya hüquqları, genetik hüquqlar, ölüm hüququ və s.), bəzi müəlliflər (Ketrin Evans, Endryu Vinsent, Mased Tehrania) isə beşinci nəsil hüquqlara (qayğıkeşlik, mərhəmət, sevgi üzərində qurulan gələcək nəsillərin hüquqları) dair fikirlər irəli sürürlər. Nəhayət, insan hüquqlarının universallaşması ilə əlaqədar insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanmalıdır. Bu konsepsiya həm insan hüquqları, həm də bəşəriyyətin mövcudluğu üçün təhlükəli olan qlobal problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Onların həll edilməsi beynəlxalq həmrəylik tələb edir. Bu istiqamətdə son məqsəd kimi ekoloji fəlakətlərin qarşısının alınması, davamlı sülhün və inkişafı ilə bağlı hüquqların reallaşması üçün səmərəli şəraitin yaradılması qarşıya qoyulmalıdır. Bu baxımdan inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında mövcud qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması zərurətinin qeyd edilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, mövcud vəziyyətdə bu iki ölkə qrupları arasında obyektiv olaraq bir çox məsələlərlə bağlı fərqli, hətta ziddiyyətli maraqlar mövcuddur. Ona görə də həm insan hüquqlarına münasibətdə, həm də beynəlxalq əməkdaşlığın digər əsas məsələləri ilə bağlı razılığın əldə olunma bilməsi üçün başlıca olaraq dayanıqlı inkişafı ilə bağlı mənafeələr əsas olaraq götürülməlidir. Beləliklə, insan hüquqlarının universal konsepsiyası aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər: insan ləyaqətinin və insan hüquqlarının daha yüksək mütləq dəyərlər kimi qəbul olunması; insan hüquqlarının dövlətin iradəsindən asılı olmaması və onların ayrılmazlığı; ləyaqət və hüquqlar baxımından insanların bərabərliyi; insan hüquqlarının tiraniya, istismar və əsarət, qorxu və ehtiyac, özbaşınalıq və cinayətkarlıqla bir araya sığmaması; mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların bütün sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin və bu hüquqların vəzifələrlə əlaqəsinin tanınması; yeni nəsil insan hüquqlarının formalaşması və inkişafı; demokratiya və ədalət mühakiməsi dəyərlərinin ciddi tanınma-

sı; insan hüquqlarının beynəlxalq və dövlətdaxili təminat sistemlərinin bir-birini tamamlayaraq qarşılıqlı müəyyən olunması və inkişafı.

Yeni tendensiyalar insan hüquqlarının spesifik prinsiplərinin daha da genişlənməsi və dövlətlər tərəfindən tam şəkildə implementasiyası ilə xarakterizə edilməlidir. Buraya aid edilir: humanizm prinsipi; azadlıq prinsipi; bərabərlik, bərabərhüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi; şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi; fərdə daha əlverişlilik prinsipi; mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquq və azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipi; insan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi; şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi; inkişaf prinsipi; və s.

İnsan hüquqları sahəsində yeni istiqamətlər kimi beynəlxalq mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi zəruriliyi xüsusi qeyd edilməlidir. Burada isə beynəlxalq təşkilatlar xüsusi yer tutur (11, 451). Beynəlxalq təşkilatların bilavasitə insan hüquqları sahəsindəki fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi bir sıra hallar müəyyən edilə bilər: bütün beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti insan hüquqları amili üzərində qurulmuşdur; insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq normalar bilavasitə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmişdir; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlər məhz təşkilati funksiyalara malikdir və beynəlxalq təşkilat kimi fəaliyyət göstərir; insan hüquqları sahəsində yeni beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin formalaşmasında beynəlxalq cəmiyyət daim ciddi maraqlıdır.

Bu gün BMT başda olmaqla mövcud bütün beynəlxalq mexanizmlərdə ciddi islahatlar aparılması zəruriliyi mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini yerinə yetirmələri üzərində kifayət qədər nəzarət mexanizmləri təsis edilmişdir. Bura həm universal səviyyədə mövcud olan mexanizmlər (İnsan Hüquqları Komitəsi, İşgəncələr əleyhinə Komitə, Uşaq hüquqları Komitəsi, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Əlillərin hüquqları üzrə Komitə, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə, İnsan hüquqları üzrə BMT Ali Komissarı və s.), həm də regional mexanizmlər (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi; İşgəncələr əleyhinə Avropa Komitəsi və s.) aiddir. Lakin səmərəlilik nöqtəyi-nəzərindən bütün beynəlxalq mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və ya yenidən qurulması zəruridir.

Bundan başqa, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində, o cümlədən insan hüquqlarının müdafiəsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının da fəaliyyət dairəsi və təsirinin artırılması zəruriliyi hiss edilir. Bu da insan hüquqlarının müdafiəsində yeni istiqamət kimi qəbul edilməli, bu sahədə beynəlxalq normativ baza və təşkilati mexanizmlər daha da təkmilləşdirilməlidir.

Növbəti mühüm element kimi beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət çıxış edir (12, 255-263). Dövlətlərin məsuliyyəti ilə əlaqədar hələ XX əsrin əvvəllərində normalar qəbul edilmişdir. Belə ki, Quru müharibələrinin adət və qanunları haqqında 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyasında göstərilir ki, quruda aparılan müharibənin adət və qanunlarını pozan dövlət əgər ona əsas varsa, dəymiş zərərlərin əvəzini verməli olacaqdır. Həmin dövlət onun hərbi qüvvələrinin tərkibinə daxil olan şəxslər tərəfindən törədilən bütün hərəkətlər üçün məsuliyyət daşıyır. BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 31 may 2001-ci ildə 53-cü sessiyasında bəyənilmiş Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsində göstərilir ki, qeyri-qanuni akt beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dövlətə aid edilir və bu dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulmasını özündə əks etdirir (maddə 2) (9, 395). Daha sonra, həmin sənədin 1 və 31-ci maddələrinə müvafiq olaraq, dövlətlərin istənilən beynəlxalq qeyri-qanuni əməlləri həmin dövlətlərin məsuliyyətinə səbəb olur ki, məsuliyyətli dövlət beynəlxalq qeyri-qanuni əməllə vurulmuş ziyanın tam kompensasiyasını verməyə borcludur. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinə əsasən, dövlətlərin məsuliyyəti

yəti ilə bağlı öhdəlikləri başqa dövlət barəsində, bir neçə dövlət barəsində və ya bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyət barəsində mövcud ola bilər (15, 622). Bu sənədə müvafiq olaraq, ziyanın ödənilməsi dedikdə, dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd əməlləri nəticəsində meydana çıxan və vurulan ziyanın əvəzinin tam şəkildə ödənilməsində ehtiva olunan dövlətlərin məsuliyyəti başa düşülür (maddə 31) (13, 258).

İnsan hüquqlarının inkişafı vahid hüquq sisteminin tərkib elementləri kimi beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşmanı formalaşdırmışdır. Yeni yanaşmanın mahiyyəti isə beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı fəaliyyəti, o cümlədən məqsəd və vəzifələr dairəsinin genişlənməsindən, bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığın sürətli inkişafından və s. ibarətdir. Beynəlxalq əməkdaşlıq artdıqca və bu sahədə müvafiq normalar qəbul edildikcə, o cümlədən bu sahədə yeni tendensiyalar yarandıqca milli hüququn da qarşısında mühüm vəzifələr dayanır, onun həmin münasibətlərin real təminatı istiqamətində rolu da artır. Məhz beynəlxalq hüquq normalarının səmərəlilik dərəcəsi onun realizəsindən, yəni milli hüquq münasibətlərinə tətbiqindən çox asılıdır. Bu zaman beynəlxalq və milli hüququn inteqrasiya meyilləri də artır ki, bu da son nəticədə mühüm sahələrdə, xüsusən insan hüquqları sahəsində vahid ümumqəbul olunmuş standartların formalaşmasına gətirib çıxarır.

Yeni tendensiyalardan danışarkən, milli hüquqda da mövcud yeni istiqamətlər qeyd edilməlidir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı prinsip və normalar təkcə beynəlxalq hüquqi aktlarda deyil, həm də əksər dövlətlərin milli qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi təsbit olunmuşdur. Bu zaman, milli qanunvericilik, bir tərəfdən beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılırsa, digər tərəfdən başqa dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ilə müqayisə edilir ki, bu da dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin kifayət qədər yaxınlaşmasına səbəb olur, qanunvericiliklər arasında kolliziyalar aradan qalxır. Heç bir dövlət beynəlxalq hüquqi normaların köməyi olmadan insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsini həyata keçirə bilməz.

İnsan hüquqlarının müdafiəsində əsas yer tutan dövlətdaxili təminat sistemləri üçün isə aşağıdakı mühüm əlamətlərin qeyd edilməsi zəruridir: ilk növbədə, dövlətdaxili təminat sistemləri daha çox müraciət olunan və nisbətən operativ fəaliyyəti ilə xarakterizə edilən insan hüquqlarının təmin edilməsinin ən zəruri elementidir; insan hüquqlarının real həyata keçirilməsi son nəticədə məhz həmin təminat sistemləri vasitəsilə reallaşdırılır; dövlətdaxili təminat sistemləri beynəlxalq sistemlərdən fərqli olaraq daha tez formalaşdırılan və təkmilləşdirilən xüsusiyyətləri özündə birləşdirir; tarixən insan hüquqlarının inkişafının məhz dövlətdaxili təminat sistemlərindən keçdiyi nəzərə alınmalıdır; dövlətdaxili təminat sistemləri beynəlxalq insan hüquqları normalarının real tətbiqi üçün mühüm istiqamətlər, normalar və mexanizmləri özündə əks etdirir; əsas insan hüquqları sahəsində standartların məhz beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilərək dövlətdaxili təminat sistemləri vasitəsilə realizə olunması bir tərəfdən insan hüquqlarının vahid xüsusiyyətlərini formalaşdırırsa, digər tərəfdən dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin yaxınlaşması ilə onların inteqrasiyasına daha tez nail olunur; artıq beynəlxalq mexanizmlərə müraciətlər kifayət qədər artdığından, başqa sözlə desək, beynəlxalq mexanizmlər xeyli yükləndiyindən, beynəlxalq cəmiyyət özü də məhz dövlətdaxili təminat sistemlərinin təkmilləşdirilərək daha çevik formada fəaliyyət göstərməsində ciddi maraqlıdır.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi və onun ayrı-ayrı yeni təzahür formaları dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliklərində geniş formada öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II mühüm bölməsi bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Göstərilənlərlə

yanaşı, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin müxtəlif aspektləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının digər – 10, 12, 71, 148, 151-ci və s. maddələrində də müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddənin 1-ci hissəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə isə, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində isə deyilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlarla (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 5-ci bəndində göstərilir ki, Konstitusiyanın heç bir müddəası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməz. Həmin maddənin 6-cı bəndinə isə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir (18).

Yeni tendensiyalardan danışarkən, insan hüquqları sahəsində mühüm normaların dövlətlərin milli qanunvericiliklərində geniş təsbit edilməsi və dövlətdaxili təminat sistemlərinin daha da təkmilləşdirilməsi zəruriliyinin xüsusi yer tutması qeyd edilməlidir. Bu zaman dövlətdaxili təminat sistemlərinin gücləndirilməsi (və ya təkmilləşdirilməsi), qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi, dövlət orqanları arasında səmərəli əlaqələrin qurulması, nəhayət milli mexanizmlərlə beynəlxalq mexanizmlər arasında qarşılıqlı intensiv münasibətlərin artırılması və s. aktual və əhəmiyyətli problemlərdəndir.

İstifadə edilən mənbələr:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, 352 s.
2. Əliyev Z.H. İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2003, 36 s.
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, 240 s.
4. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, 2005, 572 s.
5. Anıl Çeçen. İnsan hakları. Genişletilmiş 4. Başkı. Ankara, 2015, 440 s.
6. Halil Kalabalık. İnsan hakları hukuku. 3. Başkı. Ankara, 2013, 696 s.
7. İlyas Doğan. İnsan hakları hukuku. 1. Başkı. Ankara, 2013, 560 s.
8. Durmuş Tezcan, Oğuz Sancakdar, Mustafa Ruhan Erdem, Rifat Murat Önok. İnsan hakları. El kitabı. Güncellenmiş 5. Başkı. Ankara, 2014, 752 s.
9. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва, 2004, 432 с.
10. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Москва, 2005, 432 с.

11. Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник. Под редакцией Р.М.Валеева. Москва, 2011, 830 с.
12. Международное публичное право. Учебник. Ответственный редактор К.А.Бекашев. Москва, 2004, 928 с.
13. Ciampi Annalisa. Reference Materials on International Law. Giuffrè Editore, 2011, 622 p.
14. Donnelly J. Universal Human Rights in theory and practice. Third edition. London, 2013, 320 p.
15. Henry J.Steiner., Philip Alston, Ryan Goodman. International Human rights. Law, Politics, Morals. Text and materials. Third edition. Oxford, 2007, 1492 p.
16. Kiss Alexandre. The Role of the Universal Declaration of Human Rights in the Development of International Law. Bulletin of Human Rights. Special Issue: Fortieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. New York: United Nations, 1988, p. 47–52.
17. Ian Brownlie. Principles of Public International Law. Fifth Edition. New York, 1998, 743 p.
18. www.e-qanun.az

X Ü L A S Ə

Məqalədə XXI əsrdə insan hüquqlarının müdafiəsində yeni istiqamətlər, hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, bu istiqamətdə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar və dövlətdaxili qanunvericilik əsasında geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, XXI əsr insan hüquqlarının müdafiəsində kifayət qədər yeni tendensiyalarla müşayiət olunur və bu sahədə hüquqi tənziyyətmenin zərurliyini tam şəkildə əsaslandırır. Yeni tendensiyalar isə iki istiqamətdə müəyyən edilə bilər ki, bunlar da beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq çərçivəsində problemlərə qarşılıqlı şəkildə yanaşılması ilə birbaşa əlaqədardır. Nəhayət, məqalədə həm beynəlxalq, həm də milli hüquq istiqamətində yeni tendensiyalar əsaslandırılmaqla irəli sürülür və onların əsas xüsusiyyətləri geniş təhlil edilir.

Amir Aliyev
Head of the UNESCO Chair of
Human Rights and Information Law of
Law Faculty at Baku State University,
Doctor of Law Sciences, Professor

XXI century and new directions in the protection of human rights

S U M M A R Y

The article analyzes the new directions in the protection of human rights in the XXI century on the basis of the diversity of views in the legal literature, important international norms adopted in this direction and domestic legislation. It is noted that the XXI century is accompanied by quite new trends in the protection of human rights and fully justifies the need for legal regulation in this area. New trends can be identified in two directions, which are directly related to the mutual approach to problems within international and domestic law. Finally, the article substantiates new trends in both international and national law, and analyzes their main features in a broad sense.

SIYASI-HÜQUQİ SİSTEMİN İNKİŞAFINDA MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *mənəvi dəyərlər, siyasi-hüquqi sistem, əxlaq normaları, hüquqi prioritetlər, siyasi-hüquqi institutlar, azadlıq, bərabərlik, ədalət, humanizm, etik davranış kodeksi.*

Ключевые слова: *нравственные ценности, политико-правовая система, моральные нормы, правовые приоритеты, политико-правовые институты, свобода, равенство, справедливость, гуманизм, этический кодекс.*

Keywords: *moral values, political and legal system, moral norms, legal priorities, political and legal institutions, freedom, equality, justice, humanism, code of ethics.*

Hər bir siyasi-hüquqi sistem, eləcə də siyasi və hüquqi mədəniyyət müəyyən dəyərlər üzərində formalaşmışdır. Hüquq elmində, qanunvericilikdə yer alan dəyərlərin, ideologiyanın, hüququn və siyasətin ideoloji əsaslarının təhlili günümüzdə baş verən proseslərin mahiyyətinin aydınlaşdırılması və yeni inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən vacib hesab olunur. Cəmiyyətin inkişafının erkən mərhələlərindən başlayaraq formalaşan və insanlar arasında, o cümlədən eyni tayfadan olanlarla və ya müxtəlif tayfaların nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqələri tənzimləməyə yönələn adətlər tədricən davranış qaydalarının və normalarının mühüm bir sistemə çevrilməklə insanların davranışlarına, digər insanlara, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətə münasibətdə yol verilməli olan əməllərə münasibətdə ictimai-hüquqi tələbləri əks etdirirdilər. Həmin tələblər çərçivəsində formalaşan əxlaq normaları cəmiyyətin ictimai-siyasi və hüquqi həyatına mühüm təsir göstərirlər. Eyni zamanda fəaliyyətdə olan əxlaq normalarının və prinsiplərinin, normativ-dəyəri olan təsəvvürlərin özü də mütəmadi olaraq ictimai rəyə, cəmiyyət üzvlərinin vərdislərinə və onların müəyyən məsələlərə dair dəyərləndirmələrinə uyğun surətdə yenidən formalaşır. Bu zaman müxtəlif tarixi dövənlərdə baş vermiş və milli tərəqqinin əsasında dura biləcək məqamlar da yaddaşlarda yenidən canlanır və insanların davranışlarında əks olunaraq sosial-siyasi, mənəvi və hüquqi münasibətlərdə əsaslı dönüşün baş verməsinə gətirib çıxarır. Bütün bunlar isə bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının başlıca istiqamətlərinin, onun qanunauyğun fəaliyyətinin təsbitlənməsini şərtləndirir.

Onu da qeyd etmək ki, istənilən cəmiyyətin siyasi sistemi və ona uyğun olan hüquq sistemi özünün təşəkkülü və inkişafında insanlığın mənəvi və fiziki qüvvələrinin gərginlikləri, axtarışları, söyləri, mübarizələri prosesini əks etdirir. İlk növbədə bəşəriyyətin ərsəyə gətirdiyi mənəvi-əxlaqi dəyərlərə söykənməklə siyasi və hüquqi sistemlər cəmiyyət üzvlərinin mənafeələrinə, tələbat və ehtiyaclarına köklənir və onların sosiallaşmasına, dövləti-hüquqi proseslərə şüurlu münasibət bəsləmələrinə nail ola bilir. Cəmiyyətin dərinliklərindən süzülüb gələn mənəvi-əxlaqi dəyərlər onun bütün digər təhtəsisemlərinə

nüfuz edirlər, yalnız siyasət və hüquq səviyyəsinə qalxmırlar, həm də bütün mövcud bəşəri dəyərlərdən ən alisi kimi onların üzərində dururlar.

Bununla belə, insani münasibətlərin bütün aspektlərinin hüquqi normalara müncər edilməsini özündə ehtiva edən və ötən əsrin 80-ci illərinin sonu-90-cu illərinin əvvəllərində populyarlaşan “qanunla qadağan edilməyən hər şey yol veriləndir” prinsipinə günümüzdə də istinad edilir və bu gün də ona qüvvədə olan son demokratik həqiqət kimi yanaşılır. Həqiqətən, ilk baxışdan, hüquqi dövlətin tələblərinə açıq şəkildə uyğundur, qanunun aliliyini vurğulayır. Ancaq belə bir baxış nəzəriyyədə aldanişa, praktikada könüllülüyə və sui-istifadəyə aparır. Çünki hüquqi dövlətin özü də insanların həyatının mənəvi-əxlaqi aspektlərinə etinasız yanaşa bilməz və hüquqi gösrəişlərin özünün də əsasında məhz həmin mənəvi postulatlar durur. Əgər qüvvədə olan qanunvericilik əxlaqi prinsip olan ədalət prinsipi ilə təqdis edilməsə, o zaman ona əməl olunması da problemlərlə üzləşəcəkdir.

Hüquqi baxımdan təqib edilməli və cəzalandırılmalı olmayan hər şeyin yol verilən olduğuna inam, cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin elə bil ki, heç mövcud olmadığına əsaslanan geniş yayılmış bir xülyadır. Bunun bədəli isə “siyasi məqsədəuyğunluqdan” və ya “şəxsi” maraqlardan qaynaqlanan qanunvericilik aktlarına etinasız münasibətin formalaşmasıdır. Mənəvi dəyərlərdən uzaq düşən siyasi və hüquqi normalar mahiyyət etibarilə siyasi-hüquqi nihilizmə gətirib çıxarır. Bu baxımdan da deyə bilərik ki, sivil cəmiyyətlərdə qərarlaşan bütün insani münasibətlərdə, o cümlədən də siyasi və hüquqi münasibətlərdə mənəvi əsaslar gözlə görünməsə də, mövcuddur və öz rolunu oynayır. Özü də bu zaman onlar nəinki mövcuddurlar, həm də vaxtaşırı olaraq bu və ya digər hüquqi normativin və ya siyasi qərarın müzakirəsi zamanı irəli sürülür.

Siyasi və hüquqi ideyalar mənəvi-əxlaqi imperativlərin hüdudlarından kənara çıxma bilməzlər və həmişə bu və ya digər dərəcədə onlara uyğun olmalı və onlarla uzlaşdırılmalıdır. Hakimiyyət də, dövlət də özlərinin siyasi və hüquqi aspektlərində cəmiyyətdə hakim olan mənəvi ideallar baxımından bəraət alır və qəbul edirlər, əks təqdirdə onlar qeyri-legitimliyə və dözülməzliyə düçar olurlar. Nümunə üçün deyək ki, intihar etmək və evtanaziya “hüququ” özünün təfərrüatlı mənəvi əsaslandırılmasını və bəraətini almadan heç bir zaman legitim olmayacaqdır. Eləcə də ölüm cəzası və onun ətrafında gedən mübahisələr günümüzün mənəvi tələbləri nöqtəyi-nəzərindən ona haqq qazandırılmasının çətinlikləri ilə bağlıdır. Lakin bu cəza növü orta əsrlərdə cəmiyyət tərəfindən müsbət qarşılanır və praktikada geniş tətbiq olunurdu və hətta insanlar açıq şəkildə keçirilən edam aktlarına teatr tamaşası kimi yanaşırdılar. Müasir dövrdə mədəni-sivil vəziyyətin kökündən dəyişməsi nəticəsində edam aktlarının, qətl səhnələrinin açıq şəkildə reallıqda nümayiş etdirilməsi və onların müşahidə edilməsi yaramaz və layiqsiz hərəkət kimi dəyərləndirilir. Əlbəttə ki, burada qətl və edam səhnələrinin butafor formada – kinofilmlərdə, teatr tamaşalarında seyr edilməsi istisna olunur.

Mədəniyyətin yüksəlişi və sivilizasiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq mənəvi baxımdan yol verilən hallarla bağlı bizim indiki təəssüratlarımızın mühüm dərəcədə dəyişməsinə də görmək olar. Mənəvi dəyərlərin dəyişməsi fərdlərin sosial gerçəkliklərlə qarşılıqlı təmasları nəticəsində baş verir və şəxsiyyətin davranışında, ideallarında, məslək və məqsədlərində özünü biruzə verir. Bu dəyərlər insanların təfəkküründə yer alan tərkib hissələri kimi çıxış etdiyindən artıq şüurda kök salmış dəyərlərlə sonradan qazanılmış, yəni əvvəllərdə mövcud olanların yenidən dərkə və ya digər mədəniyyətlərin təsiri nəticəsində cəmiyyətə sirayət etmiş dəyəri təsəvvürlərin qarşılıqlı asılılığı da müşahidə edilir.

Siyasi-hüquqi vəziyyətdə bunun nə dərəcədə təzahür etməsi ilə bağlı tam aydınlıq olmasa da, əminliklə demək olar ki, praktikada rast gəlinən və hamılıqla qəbul edilən

bütün siyasi-hüquqi sistemlərdəki daxili əlaqə mənəvi normativlərlə güclənəcəkdir. Bu isə onu ifadə edir ki, münasib olanla layiqli olmayan, dəyərli ilə dəyərli olmayan məsələlər haqqında müvafiq zamana qədər formalaşmış könüllü və azad təsəvvürlər siyasi-hüquqi normativlərə bu gün olduğundan daha çox təsir göstərə bilər. Nümunə üçün deyək ki, ölkəmizin siyasi həyatında seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olanların bir qisminin hələ də bu hüquqa etinasız yanaşdığını görmək olar. Buna səbəb olaraq bəziləri seçkilər vasitəsilə dövlət siyasətinə təsir etməyin mümkünlüyünə inamsızlığı, seçilən şəxslərin heç də az olmayan kəsiminin özlərinin şəxsi maraqlarının təmininə və imtiyazlar əldə etməyə çalışdıqlarını göstərirlər. Belə fikirlər siyasi və hüquqi mədəniyyətin səviyyəsinin yüksəlməsi, güclü mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan mütəşəkkil vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində bütövlükdə ictimaiyyətin ideologiyası və psixologiyasında dəyişikliklərin baş verməsi ilə aradan qalxa bilər.

Müasir dövrümüzdə araşdırma obyektini kimi diqqəti cəlb edən məsələlərin içərisində hüququn, hüquqi tərffəkkürün, hüquqyaratma problemlərinin, hüquq sisteminin mənəvi zəminlərinin tədqiqi mühüm yerlərdən birini tutur. Hüququn mahiyyətinə yenidən nəzər salınması, normativ bazanın milli-mənəvi dəyərlər üzərində qurulması, siyasi-hüquqi inkişafın əxlaqi-mənəvi köklərə söykənməsi, siyasi-hüquqi institutların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı görülən işlər təqdirəlayiqdir və olduqca böyük elmi-praktiki əhəmiyyətə malikdir. Çünki Azərbaycanda keçirilən sosioloji sorğuların nəticələrinə nəzər saldıqda da görünür ki, siyasi, hüquqi, sosial, iqtisadi sistemlərdə baş verən köklü dəyişikliklərə rəğmənlə milli hüquq düşüncəsindəki hüquqi və siyasi problemlər indiyə qədər hələ də mənəvi-əxlaqi problemlərlə sıx bağlıdır. İnsan hüquq və azadlıqları, fərdiyyətçilik və s. kimi dəyərlər isə rəşional-məntiqi və əməli baxımdan deyil, daha çox mənəvi ölçüdə qavranılır və şərh olunur.

Hüququn nəzəriyyəsi və fəlsəfəsində mənəvi dəyərlərin təbiəti bir çox hallarda əməli baxımdan əldə olunacaq fayda ilə, tələbat və maraqlarla əlaqələndirilir ki, bu da ali mənəvi-dəyəri səviyyənin bir qədər aşağı səviyyəyə – psixoloji, sosioloji, rəşional, iradəvi, sosial-iqtisadi, hətta fizioloji səviyyəyə münəvər edilməsini ifadə edir. Ali dəyərlərin kiçildilməsi, təhrif edilməsi ona gətirib çıxarır ki, mənəvi dəyərlər özünün mahiyyətini itirir və cəmiyyətin, xüsusən də konkret fərdin siyasi-hüquqi dünyagörüşünü formalaşdıran konseptual mərkəz funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Belə olan halda siyasi-hüquqi məkanda şəxsiyyətin mövcudluğunun mənəsi insanlar üzərində hakimiyyət, bütün mümkün yollarla varlanma, nəyin bahasına olursa olsun müvəffəqiyyətə nail olma, hüdudsuz eqoizm və s. kimi tələbatlara və maraqlara söykənir. Nəticədə, insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və müdafiəsi, cəmiyyətlə şəxsiyyət arasında səmimi, uzlaşdırılmış münasibətlərin qurulması deyil, sağ qalmaq üçün mübarizə aparmaq ön plana çıxır. Cəmiyyəti mənəvi aşınmaya məruz qoyan belə halların aradan qaldırılması üçün əxlaqi-mənəvi dəyərlərin insanı yüksəldici, şərefləndirici roluna diqqəti artırmaq, onların mütələqliyini təlqin etmək, bu dəyərlərin cəmiyyətin paktlaşmasına, tərəqqisinə gətirib çıxaracaq mükəmməl siyasi-hüquqi sistemin formalaşması və inkişafındakı danılmaz əhəmiyyətini daim təbliğ etmək zərurətə çevrilməlidir.

Müxtəlif tarixi dövrlərin müqayisəsi zamanı bir çox hallarda mənəvi-hüquqi dəyərlərin məzmununu və xarakteri haqqında təsəvvürlərin uyğunsuzluğu açıq-aydın özünü biruzə verir. Tarixə nəzər salaraq deyə bilərik ki, əsrlər boyu Azərbaycan ərazisində formalaşmış və bir çox hallarda müxtəlif hüquqi aktlarda özünün ifadəsini tapan əxlaqi-mənəvi dəyərlər Rusiya hökumranlığı dövründə hakimiyyət mənsublarının hərəkətlərində azərbaycanlılara münasibətdə öz əksini tapan fərqli, ikrahdoğurucu halların mütəmadiliyi

ilə transformasiyaya məruz qalmışdı. O dövrdə hakimiyyətə məqsəd, vasitə kimi deyil, hüquq və ya imtiyaz kimi baxılması, həmin dövrə dair materiallarda da qeyd olunduğu kimi, “hakimiyyətin heç bir mənəvi başlanğıclara söykənmədiyi və heç bir mənəvi qüvvə üzrə hərəkət etmədiyi, onun təmsilçilərinin vicdan azadlığına, şəxsi azadlığa, mülkiyyət hüquqlarına etinasızlığı, yalnız özləri üçün faydalı olan mənəvi mövzuları təlqin etdikləri, lakin gerçəklikdə onlara da əməl etmədiyi” (3, s.207-211) bir şəraitdə formalaşan siyasi-hüquqi sistemin mahiyyətini açıb göstərir ki, bunlar da nəticə etibarilə mənəvi dəyərlərin aşınmasına gətirib çıxarmışdı.

Doğrudur, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərmiş ilk demokratik respublika dövründə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmini və qorunması, bütün cəmiyyət miqyasında sosial bərabərliyin, ədalətin, insan azadlığının bərqərar edilməsi, demokratik siyasi-hüquqi institutların yaradılması həm də əxlaqi-mənəvi ideallara sadıqlıkdən, onların geniş şəkildə təbliğindən qaynaqlanırdı. Bunu ilk növbədə Cümhuriyyətin rəhbərlərinin özlərinin əməllərində görmək olardı. Arxiv materiallarından bəlli olduğu və artıq ölkəmizdə hər kəsin bildiyi faktlardan biri – Cümhuriyyətin 3-cü və 4-cü hökumət kabinetlərinə başçılıq etmiş şəxsin Baş nazir olduğu dövrdə maddi korluq çəkdiyi üçün öz atasından müəyyən qədər pul vəsaitini ona göndərməsini xahiş etməsi, özünün ixtiyarında olan, lakin dövlətə və xalqa məxsus olan büdcəyə göz dikməməsi həmin dövrün hakimiyyət təmsilçilərinin əxlaq və mənəviyyatının yüksək səviyyəsinin göstəricisidir. Onlar üçün əsas mənəvi nizamlayıcı başqa insanlar, həm də Allah qarşısında öz əməllərinə görə məsuliyyət və borc hissi idi. Məhz burada biz siyasi-hüquqi müstəvidə mənəvi komponentlərin mövcudluğu və intişarını görə bilirik. Həmin müstəvidə mənəvi başlanğıcların olub-olmaması isə siyasət və siyasətbazlıq arasındakı sərhədləri açıq-aydın göstərir.

Ötən əsrin 20-ci illərində sovetlərin hakimiyyəti dövründə xarakterik olan hal barışmaz əxlaqi relyativizm ruhunun təcəlla etməsi, hər hansı mənəvi tabuların olmaması idi. Nümunə üçün deyək ki, bolşeviklərin dahi rəhbərinin bəyan etdiyi tezis ondan ibarət idi ki, əgər şeytanı da aldatmaq mümkün olacaqsə, şeytanın özü ilə də birləşmək yolveriləndir. Bir qədər sonra mənəviyyatda iki prinsiplial səviyyədə birgə mövcudluğu ifadə edən və bir-birilə uzlaşmayan ikisəviyyəli (zahiri və daxili) ideologiya institutu formalaşdı. Onlardan biri – zahiri səviyyə deklarativ, yəni əksər hallarda açıq-aşkar şəkildə pərdələnmiş səciyyə dayışırdı, digəri – daxili (real) səviyyə isə “özlərinin”, “hər şeydən xəbərdar olanların” məhdud dairəsi üçün nəzərdə tutulurdu. Məsələn, əgər zahiri səviyyədə təmtəraqlı şəkildə ümumi bərabərlikdən, “partiya və xalqın birliyi”ndən danışılırdısa, real səviyyədə nomenklatur imtiyazlar artır, qohumbazlıq, yerlibazlıq, dostbazlıq kimi əcaib hallar kök salır, silki psixologiya aşılardı. Sovetlər birliyinin süqutunun ilk illərində, yeni yaranmış müstəqil respublikaların fəaliyyətinin ilk çağlarında da mənəvi aşınma vəziyyəti müşahidə olunurdu ki, bu da yenə öz təzahürünü siyasi-hüquqi sistemin quruluşu və mahiyyətində tapırdı. Nəticə etibarilə biz XX əsrin 90-cı illərində ölkənin əhalisinin formal olaraq azad və bərabər statusunun təsbit edilməsinə baxmayaraq reket, soyğunçuluq, oğurluq və s. kimi mülkiyyət, şəxsiyyət, həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətlərin tüğyan etdiyini və baş verən hüquqsuzluqlardan və mənəvi dəyərlərin tapdalanmasından əhalinin böyük kəsiminin əziyyət çəkdiyini görürük.

Azərbaycanda müstəqillik dövründə həyata keçirilən köklü siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və hüquqi islahatlar fərdi və sosial azadlığın məzmununun inkişafına və həcminin genişləndirilməsinə, sosial ədalətsizliyin və bərabərsizliyin ifrat formalarının aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz təsbitini tapan hüquqi dövlətin qurulması, insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyər kimi qəbul edilməsi,

siyasi, ideoloji və dini plüralizm ideyaları əbədi ümumbəşəri dəyərlər olan azadlığı, ədalət və bərabərliyi hüquqi baxımdan rəsmiləşdirmişdir. Eyni zamanda demək olar ki, bütün monoteist dini baxışlarda formal azadlıq və formal bərabərlik dəyərlər kimi qəbul edilir, lakin hümanizm, mərhəmət hissi, qarşılıqlı yardım öhdəliyi, insanın öz himayəsində olanlara görə cavabdehlik daşması və s. onlardan daha üstün vəziyyətə qoyulur.

Azadlıq, ədalət, bərabərlik dəyəri başlanğıclar kimi mənəviyyatda təzahür etməklə mənəvi-əxlaqi səciyyə kəsb edir və eyni zamanda siyasi-hüquqi normaların məzmun və mahiyyətinə nüfuz edirlər. Azadlığın müxtəlif izahları mövcuddur və bu izahların içərisində onun insanın şəxsi yetkinliyinin yüksək inkişaf dərəcəsi kimi anlamı əxlaqi-mənəvi başlanğıclarla tam şəkildə uzlaşır. Həqiqətən də, yüksək mənəviyyətə malik şəxslər daxilən azaddırlar və digər şəxslərin azadlıqlarını pozmaq niyyətinə də düşürlər. Siyasi və hüquqi baxımdan yetkin, sosiallaşmış şəxslər dərk edirlər ki, hər bir kəs hüququn digər subyektlərinin öz hərəkətlərində azad olduğu qədər azadlığa malikdir. Şəxsiyyətin azadlığı yalnız digər şəxslərin azadlıqları ilə deyil, həm də cəmiyyət və dövlət tərəfindən qanunla nəzərdə tutulan qaydada (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 28-ci maddəsinin II hissəsi) müəyyənləşdirilən məhdudiyətlərlə də qarşılaşır.

Təbii azadlıq isə vəzifə və öhdəliklər olmadan hüquqlara malik olmanı, yəni insanın öz vicdanı və ləyaqət hissindən çıxış edərək maneəsiz şəkildə sərəbəst hərəkət etməsi və istədiyini edə bilməsidir. Lakin hər kəsə də məlumdur ki, cəmiyyətdə təbii azadlığa heç kəs malik deyildir. Çünki müvafiq cəmiyyətin söykəndiyi qanunlar müəyyən məhdudiyətləri və məcburiyyətləri ehtiva edir. Bu baxımdan da, M.M.Speranskinin dediyi kimi istənilən cəmiyyətdə tam azadlıq deyil, yalnız azadlığın dərəcəsi, yəni vəzifələrlə müqayisədə hüquqların çoxluğu ola bilər (12, s.228). Deyləndən də aydın olur ki, azadlığı arzu olunan hər şeyi etmək imkanı kimi deyil, daha çox insanın öz şəxsi əməllərini dərk etməyin ali səviyyəsi kimi qəbul etmək məqbul sayıla bilər.

Hüquqi tənzimləmə mexanizmi vasitəsilə fərdi azadlıqların toqquşması və rəqabəti problemi də aradan qaldırılmış olur. Davranış qaydalarının müəyyənləşdirilməsi zamanı ictimai həyatın praktikasına bərabərlik prinsipinin daxil edilməsi zərurəti ortaya çıxır. Həqiqətən də hüququ bərabərlik olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hətta ən qeyri-təkmil dövləti-hüquqi formasiyalarda əhali təbəqələrinin daxilində qismən də olsa bərabərlik mövcuddur ki, bu da hüquq sistemlərinin minimum dərəcədə effektivliyini təmin etmək üçün olduqca vacibdir. Onu da qeyd edək ki, sosial ədalət və bərabərlik məsələləri bizim cəmiyyətimiz üçün ənənəvi olaraq ağırlı problemlərdən sayılır. İnsanlar arasında bərabərlik ideyası Allah qarşısında hər kəsin bərabərliyi kimi dini ideyadan qaynaqlanmış və ədalətliyin hamı tərəfindən bərabər zəruri davranış ölçüsü kimi qavranılması şəklində öz təsdiqini tapmışdır.

Bir çox mütəfəkkirlərin fikrincə, həqiqi azadlıq bərabərliyin hədudlarındadır, bərabərliklə şərtləndirilir və məhz bu keyfiyyətdə o hüququn prinsipi qismində çıxış edir. Bərabərliyin özünə gəldikdə isə o, zərurət qarşısındakı bərabərlikdən və zəruri olanın bərabər qaydada yerinə yetirilməsindən ibarətdir (13, s.150). Müasir tədqiqatlarda bərabərliyin iki növü – məzmun üzrə bərabərlik və sosial dəyər baxımından bərabərlik növləri qeyd olunur. İnsanın hüquq və azadlıqları adətən eyni hüquq və azadlıqların bərabərliyi (məsələn, eyni dərəcədə təhsil almaq və ya sağlamlığın qorunması hüququna malik olmaq) kimi izah olunur. Bununla hüquqtəbii praktikada hüquq və azadlıqlar məzmunu görə deyil, daha çox onların sosial dəyərliliyinə görə bərabərliklə üzləşilir. Bu, mülki-hüquqi müqavilələri, əmək müqavilələrini və bir çox digər hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarında özünün təsbitini tapmışdır (14, s. 9-10).

Öz üzvlərinin bərabərlik imkanlarının tanınması və ya inkarı baxımından cəmiyyətlər paternalist və eqalitarist növlərə bölünür ki, həmin cəmiyyətlərdə mənəvi dəyərlərin müxtəlifliyi müşahidə olunur. Belə ki, paternalist cəmiyyətlərdə daha çox kollektivçilik ruhu yüksək olduğu halda, eqalitarist cəmiyyətlərdə əksinə, fərdiyyətçilik daha çox nəzərə çarpır. Paternalizmin geniş yayıldığı şərq aləmində hakimiyyətdə siyasi liderin, ailədə atanın rolu olduqca yüksəkdir və onlar himayəsində olanların bütün qayğılarını öz üzərlərinə götürürlər. Eqalitarizmin bərqərar olduğu qərb dünyasında da isə fərdiyyətçilik daha geniş yer tutur və fərdi iradənin emanasiyası kimi sübuyektiv hüquq institutu geniş yayılmışdır. Şərqdə ölüm hökmü dövlətin mövqeyini ifadə etməklə onun adından çıxış edən (bir növ dövlət məmuru olaraq) məhkəmə hakimi tərəfindən verilsə, qərb ölkələrinin əksəriyyətində ağır cəza növləri haqqında qərar ictimaiyyətin rəyini təmsil edən andlı iclasçıları tərəfindən çıxarılır.

Paternalist dövlətlərdə əxlaqi baxımdan neqativ sayıla biləcək halların yolverilməzliyi kollektivin ümumi rəyi əsasında və qanunlarda öz əksini tapdığı halda, eqalitar cəmiyyətlərdə bir sıra əxlaqi naqisliklərin adi hal kimi aşılındığını, bəzən isə həтта qanunvericiliklə təsbitləndiyini görmək olar. Bununla belə, paternalist cəmiyyətdə sosial-siyasi baxımdan “aşağıda duran” fərdin əvəzinə hər şeyi “yuxarıda duran” fərd həll edir ki, bu da konformizmin və infantilizmin geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Nəticədə siyasi və iqtisadi təşəbbüskarlığın və fəallığın zəifləməsi, iqtisadi depressiyaların və hakimiyyət böhranının baş verməsi qaçılmaz hal alır. Azərbaycana gəldikdə, ölkəmizi qeyd etdiyimiz mənada sırf olaraq nə şərq, nə də qərb cəmiyyətlərinə aid etmək çətindir. Çünki Azərbaycanda bəyan edilən və fəaliyyətdə olan mənəvi-ideoloji əsaslar cəmiyyətimizin özünəməxsus inkişaf yoluna malik olmasından xəbər verir. Azərbaycan cəmiyyəti XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq həm şərq, həm də qərb sivilizasiyasının mühüm cəhətlərini özündə birləşdirmiş, islami dəyərlərlə yanaşı, ümumbəşəri dəyərləri də özünün məişətində, tərəküründə və normativ hüquqi nizamlaşma sistemində əks etdirmişdir. Bu baxımdan da ölkə vətəndaşlarının xarakterik xüsusiyyətlərində həm iqtisadi və siyasi fəallığa səy göstərməni, siyasətə təsir göstərmək cəhdlərini, bəzi hallarda isə ləngliyi və passiv siyasi-hüquqi davranışı, həm də fərd olaraq özlərinin müstəqil biznes qurmaq və ya ailə məsələlərinə heç kimin müdaxilə etməmələri ilə bağlı istəklərini görmək olar. Eyni zamanda, onlar güclü və qayğıkeş bir əlin də daim öz üzərlərində olmasına, dövlət səviyəsində atanın şəxsiyyətini özündə cəmləşdirən bir dövlət başçısına ehtiyacı da özlərinin düşüncə və hərəkətlərində nümayiş etdirirlər.

Digər bir mənəvi dəyər qismində çıxış edən ədalətlik kateqoriyası ictimai və şəxsi münasibətlərin bütün sferalarına, o cümlədən də hüquqi və siyasi münasibətlərə, hüquqa və siyasətə də şamil olunur. Hələ qədim Yunan mütəfəkkirləri hesab edirdilər ki, ədalət hüququn sərtliyinin yumşaldılmasına xidmət edir. Hüquqa münasibətdə ideal, məqsəd, prinsip qismində çıxış edən ədalət öz “tələb”lərinin həyata keçirilməsi mexanizminə malik deyildir. Ədalətdən fərqli olaraq isə hüququn özündə realizə vasitələri mövcuddur. Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi deyirdi ki, “məhiyyət etibarilə ədalət həm obyektiv təşviq etməyə, həm də layiq olan cəzaya cəhdləri ifadə edir. Burada birtərəfli yanaşma ola bilməz. Hər şey məsələlərin məntiqinə uyğun olaraq baş verməlidir. Namuslu və təmənnaşız əmək ədalətin əsasıdır... Gəlirlərin, qazınılmış sərvətin müdafiəsinə və hər kəsin ümumi bolluğa verdiyi töhfəyə uyğun surətdə ehtiyaclarının təmin olunmasına çalışmaq lazımdır” (16). Mütəfəkkirin bu fikirlərində biz ədalətlə ədalətsizliyin hədlərinin aydın şəkildə ifadə olunduğunu görürük. Müasir araşdırmaçılardan A.A.Hüseynovun bununla bağlı belə bir fikri razılaşmamaq olmur ki, “ədalətlik insanın öz əməllərinə

görə qiyməti, xidmətlərinə görə əvəzi ehtiva edir ki, bunun üçün ən azı iki şey tələb olunur: əməllərin ölçülməsi üçün meyar (nizam, qəlib) və ölçülmə işinin həvalə olunduğu insan. Bu səbəbdən də ədalət təbii olaraq qanunçuluq və məhkəmə ilə eyniləşdirilir...” (5, s.113). Dəyər olmaq etibarilə ədaləti bir çox hallarda hüquqdan üstün vəziyyətə qoyurlar. Bizim şüurumuzda ədalət haqla, düzlüklə həmahənglik təşkil edir. Haqq yalnız həqiqət deyil, həm də emosional vəziyyətdir. İnsanların şüurunda qanun və hüquq yalnız ədaləti, haqqı əks etdirdiyi halda dəyəri əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, hüququn ədaləti ilə hüququn tətbiqinin ədalətini də fərqləndirmək gərəkdir.

Hüquq və qanun nə qədər “ədalətli” olsa da, onun tətbiqi obyektivliyə və insafa əsaslanmasa ədalət mühakiməsinə inam tədricən itirilir, əksinə o qədər də “ədalətli” olmayan qanunun ədalətli şəkildə tətbiqi həmin inamın artmasına və nəticədə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin şüurlarda möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan hüquq tətbiqçilərinin, xüsusən də ədliyyə, prokurorluq, daxili işlər, gömrük, vergi və digər sahələrdə çalışan şəxslərin mənəvi dəyərlərə sadıqlıyı cəmiyyətin saflaşmasında, onun üzvlərinin siyasi və hüquqi mədəniyyətinin yüksəlməsində dolayısı ilə mühüm təsir qüvvəsinə malikdir.

Hər bir dövlət qulluqçusunun qanunun aliliyini, insan hüquqlarını, demokratik prinsipləri və yüksək etik davranış qaydalarını rəhbər tutmaları “Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları” haqqında 31 may 2007-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17) ilə müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanunun əsasında hakimlərin, vəkillərin, prokurorların, ədliyyə orqanları işçilərinin, daxili işlər, vergi və gömrük işçilərinin, həmçinin digər dövlət strukturlarında çalışanların etik davranış kodeksləri və qaydaları müvafiq strukturlarda çalışanların fəaliyyətinin etik prinsiplərinin və standartlarının toplusunu əks etdirməklə spesifik əxlaq və ədəb tələblərini, onların peşə etikası məsələlərini, iş fəaliyyətindən kənar davranışını nizamlayır, peşə fəaliyyətinə münasibətini müəyyən edir (18). Həmin aktlarda da qeyd olunduğu kimi bu orqanlarda çalışanlar öz fəaliyyətində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, humanizm və digər demokratik prinsipləri, yüksək etik davranış normalarını rəhbər tutmalıdırlar. Onların üzərinə qanunvericiliklə qoyulmuş vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi isə dövləti fəaliyyətlə məşğul olanların yüksək əxlaqi və peşə keyfiyyətlərindən, ləyaqətindən, cəmiyyətdə hörmətindən, asudə vaxtda davranış mədəniyyətindən, ümumən cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi-əxlaqi dəyərlərə bağlılığından birbaşa asılıdır.

Onu da qeyd edək ki, əxlaq kodeksləri hüquqi kodekslərlə müqayisədə hətta bir qədər üstünlüyə də malikdirlər. Çünki hüquqi məcəllə öz təbiəti etibarilə qadağan olunan əməllərin, həmçinin də lazımi davranış qaydalarının dəqiq tərkiblərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Lakin burada bir xüsusiyyət üzə çıxır ki, o da qadağaların və göstərişlərin tam siyahısını yaratmağın mümkün olmamasındadır. Əxlaqi-etik kodeksin əsasında isə ilk növbədə hüququn normaları deyil, prinsipləri durur ki, onları da bu və ya digər vəzifəli şəxsin gerçək praktiki fəaliyyəti ilə uzlaşdırmaq daha asandır. Digər tərəfdən, bir sıra siyasi baxımdan o qədər də düzgün sayılmayan inzibati hüquq pozuntularının xüsusiyyəti elədir ki, burada təqsirin mövcudluğunu sübut etmək çətinliklərlə üzləşir və bu olmadan da hüquqi sanksiyanı tətbiq etmək mümkün deyildir. Həmçinin də qeyd etmək lazımdır ki, özünün təbiəti etibarilə bir çox hərəkətlər hüquqla tənzimlənə bilmir, lakin mənəvi-əxlaqi normalarla ifadə olunur və sonuncuların da təsiri əksər hallarda hüquq normalarının təsirindən daha effektiv olur. Çünki məhz əxlaq normaları insanın sosial davranışının təməli determinantları qismində çıxış edir. Hüquq vasitəsilə isə yalnız insanların əməllərinin müəyyən hissəsi tənzimlənməyə məruz qalır.

Mənəviyyat maksimum dərəcədə dəyəri tamlığı ifadə etdiyi halda, hüquq minimum və kifayət edəcək dərəcədə olanları ehtiva edir. Bu baxımdan hüquq (həm də siyasət) hər zaman mənəvi dəyərlərlə uyğunlaşdırılacaqdır və onlarla uzlaşdırılmaqla onların vasitəsilə dəyərləndiriləcəkdir. Fədakarlıq, yaxşılıq, vicdanlılıq, azadlıq, zərurət, məsuliyyət, əhdə vəfalılıq, borcluluq hissi, əxlaqilik, faydalı olmaq, sədaqət, mərhəmət, ədalətlik, bərabərlik, mükəmməlliyə can atma, altruizm kimi mənəvi dəyərlər ümumbəşəri dəyərləri ifadə edirlər və tarixən insanın toplum içərisindəki əsas əxlaqi-mənəvi yönümünü müəyyənləşdirən faktorlar qismində çıxış edirlər. Ona görə də həm normalar sistemi, həm də dəyərlər sistemi kimi mənəviyyatı hüququn dəyəri əsaslarını formalaşdıran vacib bir şərt kimi qiymətləndirmək olar. Yuxarıda sadalanan dəyərlərin içərisində elələri var ki, onlar yalnız mənəviyyatı deyil, həm də hüququn, dövlətin, siyasətin aksioloji əsaslarını təşkil edirlər. Mənəvi, siyasi-hüquqi əsaslara malik olan ədalətlik, azadlıq, bərabərlik, hümanizm kimi dəyərlər ideallar, məqsədlər, normalar, prinsiplər şəklində təzahür edirlər. Onlar cəmiyyət və insanların dəyərləri mənimsəmələrinin özünəməxsus formalarıdır və bir növ mənəvi dəyərlərin sosial reallığa qovuşmasının özülündə dururlar ki, bu qovuşma nəticəsində siyasi-hüquqi sistemin tərəqqisi baş verir.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirməklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, əxlaqi, siyasi və hüquqi düşüncə bir-birilə üzvü surətdə bağlı olmaqla qarşılıqlı əlaqələrə malikdirlər və bir-birindən sıx asılıdırlar. Hüquq düşüncəsi əsasında formalaşmaqla siyasi şüur cəmiyyətdə və dövlətdə mövcud olan mənəvi-əxlaqi qarşılıqlı əlaqələrə aydınlıq gətirir. Digər tərəfdən, istənilən tarixi inkişaf mərhələsində sosial gerçəkliyin insanların mənəviyyatında özünün əhatəli təcəssümünü tapması şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı əlaqələrində daha aydın şəkildə əks etdirilir. Cəmiyyət üzvlərinin əsrlər boyu əldə etdiyi vərdislər, biliklər, məişət normları, adətlər və bunlardan irəli gələn təcrübə müvafiq dövrdə dövlətin siyasi-hüquqi sisteminin vəziyyətini açıq-aydın nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2002, 2009 və 2016-cı illərdəki dəyişiklik və əlavələrlə). Bakı: "Hüquq yayın evi", 2018, 92 s.
2. İsmayılov X.C. Siyasi-hüquqi sistemin formalaşmasının bəzi nəzəri aspektləri haqqında// Bakı Universitetinin Xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı, 2016, №1, s.5-16.
3. Александр II. Воспоминания. Дневники. / Вступ. ст., сост. и примеч. В.Г. Чернухи. СПб.: Пушкинский фонд, 1995, 447 с.
4. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г.; https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
5. Гусейнов А.А. Великие моралисты. М.: Республика, 1995 (2008), 351 (512) с.с.
6. Иеринг Р. Цель в праве. Т. 1. СПб. -1891 (2006), 870 с.
7. Исмаилов Х.Дж. О становлении правовой культуры Азербайджана/ В кн.: Право Кавказской цивилизации. Ростов на-Дону - Нальчик: Каб.Балк. ун-т, 2014, 315 с., с.207-243.
8. Кант И. Основы метафизики нравственности. М.: Мысль, 1999. 1472 с.
9. Карабаева К.Д. К вопросу о современном понятии нравственности в контексте реализации концепции правового государства//Российский журнал правовых исследований, 2017, № 2(11), с.53-58
10. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права. Саратов, 2003, 510 с.

11. Поздняков Э.А. Политика и нравственность. М. Прогресс. Культура. 1995г. 112с.
12. Сперанский М.М. Основания российского права//Правоведение. 2001, №3, с.224-238
13. Соловьев В.С. Собрание сочинений. В 10 т. Т. 7 / Под ред. и с примеч. С. М. Соловьева и Э.Л. Радлова. 2-е изд. СПб.: Просвещение, 1911–1914, 527 с.
14. Филимонов В.Д. Справедливость как принцип права //Государство и право, 2009, №9, с. 5-13.
15. Этическая мысль: современные исследования / Отв. ред. А.А. Гусейнов. М.: Прогресс-Традиция, 2009. 480 с.
16. <http://anl.az/el/t/tsn-en.pdf>.
17. <https://e-qanun.az/framework/13685>.
18. http://www.lawreform.az/upload/5_book.pdf.

X Ü L A S Ə

Tarix boyu müəyyən dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən mənəvi və hüquqi dəyərlərə bu və ya digər dərəcədə etinasız yanaşılıb ki, bu da başlıca olaraq siyasi-hüquqi sistemin quruluşu və xarakteri ilə də şərtləndirilə bilər. Bu baxımdan siyasi-hüquqi sistemdə elə dəyişikliklərin edilməsinə nail olmaq lazımdır ki, onda öz əksini tapan dəyərlər vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən qəbul olunsun, hüquqi prioritetlər mənəvi dəyərlərlə uzlaşsın, bu dəyərlər bir-birini əsaslandırсын və tamamlasın. Olduqca mühüm əhəmiyyətə malik olan bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək o qədər də asan deyildir, çünki bir çox cəmiyyətlərdə müxtəlif dəyərlər sistemi yanaşı mövcuddurlar, bir-birilə rəqabət aparırlar, həm də əksər hallarda dəyər böhranının qarışıq şəkildə üzə çıxmasını da unutmamaq olmaz. Məqalədə cəmiyyətin tərəqqisində mənəvi dəyərlərin roluna diqqət çəkilir və siyasi-hüquqi sistemin inkişafında onların əhəmiyyəti açıqlanıb göstərilir.

Хайям ИСМАЙЛОВ
Профессор кафедры
Теории и истории государства и права юридического
факультета БГУ, д.ю.н.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РАЗВИТИИ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

Р Е З Ю М Е

На протяжении всей истории по разным причинам в той или иной степени пренебрегали нравственными и правовыми ценностями, что может быть обусловлено в основном со структурой и характером политико-правовой системы. С этой точки зрения необходимо скорректировать политико-правовую систему таким образом, чтобы содержащиеся в ней ценности были востребованы гражданским обществом, правовые приоритеты позитивно пересекались с нравственными ценностями, взаимно поддерживались и дополнялись. Справиться с этой очень важной задачей непросто,

поскольку во многих обществах сосуществуют, конкурируют друг с другом разные системы ценностей, и в большинстве случаев ценностный кризис ярко выражен. В статье обращается внимание на роль нравственных ценностей в прогрессировании общества и раскрывается их значение в развитии политико-правовой системы.

Khayyam Ismayilov
Professor of the Department of
Theory and History of State and Law of
Law Faculty of Baku State University,
Doctor of Science in Law

**THE ROLE AND IMPORTANCE OF MORAL VALUES IN
THE DEVELOPMENT OF THE POLITICAL AND LEGAL SYSTEM**

A B S T R A C T

Throughout history, for various reasons, moral and legal values have been neglected to one degree or another, which can be mainly due to the structure and nature of the political and legal system. From this point of view, it is necessary to correct the political and legal system in such a way that the values contained in it are in demand by civil society, legal priorities positively intersect with moral values, are mutually supported and supplemented. It is not easy to cope with this very important task, since in many societies different value systems coexist and compete with each other, and in most cases the value crisis is pronounced. The article draws attention to the role of moral values in the progression of society and reveals their significance in the development of the political and legal system.

AZƏRBAYCANDA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ. QANUNVERİCİLİK ÜÇÜN YENİ ÇAĞIRIŞLAR (PROBLEMLƏR) VƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

Açar sözlər: texnologiya, rəqəmsallaşma, süni intellekt, böyük verilənlər, innovasiya, robototexnika, rəqəmsal hüquq, insan hüquqları.

Ключевые слова: технологии, цифровизация, искусственный интеллект, большие данные, инновации, робототехника, цифровое право, права человека.

Keywords: technology, digitalization, artificial intelligence, Big data, innovation, robotics, digital law, human rights

Son 10 ildə texnologiya olaraq süni intellektin əldə etdiyi irəliləyiş yeni Dördüncü Sənaye İnqilabının başlanğıcı kimi müşahidə olunur [2, p.1]. Dördüncü Sənaye İnqilabı rəqəmsallaşma tərəfindən fiziki, rəqəmsal və bioloji dünya arasındakı sərhədlərin aradan qaldırılması ilə xarakterizə olunur. Bu, müasir həyat üçün tez bir zamanda əvəzolunmaz hala gələn bir çox məhsul və xidmətlərin arxasında duran kollektiv qüvvədir. Bu mükəmməl texnologiya fırtınasının nəticəsi olaraq, Dördüncü Sənaye İnqilabı həyat tərzimizdə transformativ dəyişikliklərə yol açır və demək olar ki, hər bir biznes sektorunu kökündən dəyişir.

Süni intellektin tətbiqi nəticəsində sənayenin səmərəliliyini 30-40% artırmaq mümkündür. Beynəlxalq audit şirkəti PwC-nin (Böyük Britaniya) araşdırmasına görə, Süni İntellektin tətbiqi nəticəsində 2030-cu ilə qədər Qlobal Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) gözlənilən artımı 15,7 trilyon dollara çata bilər [4, p.4].

Çoxsaylı üstünlükləri ilə yanaşı, Sİ bu texnologiyaların zərərli istifadəsi ilə bağlı risklər və problemlər də doğurur. Bizim bəşəriyyətin maraqlarına xidmət edən insan mərkəzli süni intellektə ehtiyacımız var, əksi mümkün deyildir. Süni İntellektin Məsuliyyətli İnkişafı üçün Monreal Bəyannaməsinin 3 əsas məqsədi var:

1. Süni İntellektin inkişafı və yayılması üçün etik çərçivənin hazırlanması;
2. Hər kəsin bu texnoloji inqilabdan faydalanması üçün rəqəmsal keçidə rəhbərlik etmək;
3. Bərabər, inklüziv və ekoloji cəhətdən davamlı Süni İntellekt inkişafına kollektiv şəkildə nail olmaq üçün milli və beynəlxalq səviyyədə müzakirə forumu yaratmaq [6].

UNESCO 2019-cu ilin noyabrında keçirilən 40-cı sessiyasında Baş Konfransın qərarına əsasən, insan hüquqlarına və insan ləyaqətinə hörməti nəinki qoruyacaq, həm də təşviq edəcək sabit etik əsasla malik süni intellekt etikasına dair ilk qlobal standartları müəyyən edən aləti hazırlamaq üçün Tövsiyə xarakterli iki illik prosesə başlayıb. 24 noyabr 2021-ci il tarixində UNESCO-nun Baş Konfransının 41-ci sessiyasında Süni İntellekt Etikasına dair Tövsiyə qəbul edilmişdir [5]. Milli strategiyamızın hazırlanmasında bu tövsiyələr nəzərə alınır.

Süni intellektin tənziplənməsi süni intellektin (AI) təşviqi və tənziplənməsi üçün dövlət sektoru siyasətinin və qanunlarının inkişaf etdirilməsidir. Süni intellekt üçün tənzipləmə və siyasət mənzərəsi qlobal miqyasda yurisdiksiyalarda ortaya çıxan problemdir. Dünyanın 60-a yaxın ölkəsinin Süni İntellektlə bağlı öz milli strategiyaları, siyasətləri və təşəbbüsləri var. Bunlardan isə yalnız 40 ölkə milli strategiyaları ayrıca sənəd olaraq təsdiqləyib. Strategiyaların müqayisəsi göstərir ki, əksər ölkələrdə süni intellektlə bağlı elmi araşdırmalar və kadr hazırlığı ön plandadır.

Fiziki, rəqəmsal və bioloji sferalarda süni intellektə əsaslanan texnologiyaların uğurla tətbiqi ölkəmizin gələcəyində də mühüm rol oynamağı nəzərdə tutur. Bu transformasiyanın imkanlarından maksimum yararlanmaq və onun problemlərini həll etmək üçün Sİ-ə Avropa mərkəzli yanaşma vacibdir. Dövr bizdən artan rəqabətə tab gətirmək üçün yeni texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqinə əsaslanan strategiyalar hazırlamağı tələb edir. Oxford Insights (İngiltərə) və Kanada Beynəlxalq İnkişaf Araşdırmaları Mərkəzi tərəfindən tərtib edilən Hökumətlərin Süni İntellekt Hazırlıq İndeksi 2020 nəticələrinə əsasən, Azərbaycan beynəlxalq reytingdə 172 ölkə arasında 65-ci yerdədir [3].

Əhatə dərəcəsinə görə üç növ süni intellekt var:

- 1) müəyyən bir problemi və ya nisbətən kiçik bir sıra problemləri həll etmək üçün yaradılmış məhdud və ya dar (zəif) süni intellekt (Dar Süni İntellekt);
- 2) universal, insan intellekti ilə bərabər və geniş spektrli problemləri həll etməyə qadir olan ümumi və ya güclü süni intellekt (Ümumi Süni İntellekt);
- 3) fərdi insan və ya bütün bəşəriyyəti üstələyən süni super intellekt (Super Süni İntellekt) [7, s.9-10].

Mövcud vəziyyət onu göstərir ki, süni intellektin ölkəmizdə tətbiqi hələ də ilk formadadır. Digər formalara münasibətdə demək olar ki, heç bir göstərici elementi yoxdur. Hazırda biz əsasən digər ölkələrdə mövcud olan süni intellekt formalarını həmin ölkələrlə əməkdaşlıq edərək tətbiq edirik ki, bu da bir sıra məlumatların, bir çox hallarda hərbi, bank və digər riskli sahələrdə mövcud olan məlumatların həmin ölkələrə ötürülməsinə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda süni intellektin inkişafını təmin etmək üçün ilk növbədə mövcud vəziyyət təhlil edilməli və SWOT-analiz aparılmalıdır. Universitet və institutlarda bu sahə üzrə ixtisasların təsdiqi, İT ekosisteminin formalaşdırılması və inkişaf etmiş kommunikasiya infrastrukturunun olması Azərbaycanda süni intellektin tətbiqi üçün güclü cəhətlərdir. Bu sahənin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olan bir sıra zəif tərəflər var ki, onlar qanunvericilik bazasının (strategiyasının), investisiya və maliyyə töhfəsinin olmaması, mütəxəssislərin çatışmazlığı, akademik mühitdə peşəkarların öz təcrübələrini bölüşməsi üçün yararsız şərait, köhnəlmiş tədris metodları, infrastruktur problemləri, qeyri-kafi informasiya təhlükəsizliyi (xüsusilə “bulud sistemləri”), ölkəmizin xarici kompüter texnologiyaları və proqram təminatından asılılığı, süni intellektin “dəyər nüvəsi”ndə dəqiqliyin olmamasıdır.

Bu imkanlar düzgün tətbiq olunan prosesin sonunda əldə edilə bilər: Qabaqcıl layihələr və sistemlər təklif edən yerli şirkətlərin dəstəklənməsi; startapların inkişafı, uğurlu layihələrin olması; “Böyük verilənlər”, “bulud hesablamaları” və “avadanlıq öyrənmə” sahəsində məlumatların emalı imkanları. Azərbaycanda süni intellektədən müxtəlif sahələrdə daha səmərəli istifadə oluna bilər. Təhsil, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, energetika, səhiyyə, elm, telekommunikasiya, ticarət, maliyyə, kibertəhlükəsizlik, dövlət idarəçiliyi, məhkəmə və s. Azərbaycanda süni intellektin tətbiqi sahələri kimi müəyyən edilə bilər. Digər tərəfdən, prosesdə layihələrin gəlirsizliyi; “Beyin axını”; Gənc mütə-

xəssislərin pedaqoji və elmə marağının olmaması; Yeni texnologiyalara inamsızlıq; Layihələr üçün maliyyə çatışmazlığı; Perspektivli texnologiyaların tətbiqinin mümkünsüzlüyü kimi təhlükələr qeyd edilə bilər. Lakin düzgün tənzimləmə strategiyası ilə bu təhlükələrin qarşısını almaq mümkündür.

SWOT-analiz aparıldıqdan sonra inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədə tutduqları yol xəritəsi araşdırılmalı və Azərbaycanın mövcud reallığına uyğun düzgün addımlar atılmalıdır. ABŞ və Çin bu sahədə liderdir. Rusiyanın da süni intellektin tətbiqi ilə bağlı öz strategiyası var. Pessimist yanaşma kimi qəbul edilsə də, reallıq budur ki, süni intellektin inkişafında Rusiya və Çinə çatmaq mümkün deyil, lakin ən azı qonşu Rusiyanın yol xəritəsini izləmək mümkündür. Rusiya Strategiyasında süni intellektə texnologiyanın inkişafı və istifadəsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır.

1. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi: Rusiya və beynəlxalq qanunvericiliklə təmin edilən insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən əmək hüququnun qorunmasının təmin edilməsi və vətəndaşlara rəqəmsal iqtisadiyyata uğurlu uyğunlaşma üçün bilik və bacarıqlara yiyələnmək imkanı verilməsi.

2. Təhlükəsizlik: vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə qəsdən zərər vurmanın yolverilməzliyi, habelə süni intellekt texnologiyalarından istifadənin mənfi nəticəli risklərinin qarşısını almaq və minimuma endirmək .

3. Şəffaflıq: süni intellektin işinin və onun vasitəsilə nəticə əldə etmə prosesinin izah edilməsi, süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə yaradılmış məhsulların istifadəçilərinin bu məhsullarda istifadə olunan süni intellekt alqoritmləri haqqında məlumatlara ayrı-seçkilik olmadan çıxışı.

4. Texnoloji suverenlik (müstəqillik): Rusiya Federasiyasının süni intellekt sahəsində, o cümlədən yerli süni intellekt texnologiyalarından və süni intellekt əsasında hazırlanmış texnoloji həllərdən güzəştli istifadə yolu ilə müstəqilliyinin tələb olunan səviyyəsinin təmin edilməsi.

5. İnnovasiya zəncirin bütövlüyü: süni intellekt sahəsində iqtisadiyyatın real sektoru ilə tədqiqat və quruculuq işlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi.

6. Məqbul qənaətcillik: elmi, texniki və digər sahələrdə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş mövcud tədbirlərin prioritet qaydada həyata keçirilməsi və uyğunlaşdırılması.

7. Rəqabətə dəstək: bazar münasibətlərinin inkişafı və süni intellekt sahəsində fəaliyyət göstərən Rusiya təşkilatları arasında rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərin yolverilməzliyi [7, s.18-19].

Çin və ABŞ bütövlükdə süni intellekt sahəsində lider olsalar da, İsrail kibertəhlükəsizlik sahəsində süni intellektin tətbiqində Çin və ABŞ-ı qabaqlayır. Bəzi ölkələr öz ölkələrinə xas olan hər hansı məhdud sahədə süni intellektin inkişafını həyata keçirirlər. Fikrimizcə, Azərbaycan prioritet sahə seçə və süni intellektin tətbiqi ilə o sahənin inkişafına fokuslana bilər. Bu, kənd təsərrüfatı və ya neft sənayesi ola bilər.

Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, süni intellektlə bağlı qanunvericiliyin tənzimlənməsi iki əsas meyarı nəzərə almalıdır.

1. Süni intellekt sisteminin inkişafı ilə bağlı yaradılmış normalar, strategiyalar, konsepsiyalar;

2. Hər hansı yeni süni intellektin həyata keçirilməsində konkret münasibətləri tənzimləyən normalar.

Müəyyən etmək lazımdır ki, bu sahədə qanunvericiliyin yaradılması üçün hansı istiqamətə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ölkəmizdə qəbul edilən hüquqi aktlarda ikinci istiqamət

mət üzrə tənzimləmələr xüsusi vurğulanır. Təəssüf ki, süni intellektin tərfi hələ Azərbaycan Respublikasının heç bir qanunvericilik aktında qeyd olunmayıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 2019-cu il tarixli 545 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında İnnovasiyalar Agentliyinin Nizamnaməsində qeyd edilir ki, agentliyin vəzifələrindən biri də süni intellektə əsaslanan həlləri dəstəkləməkdir [1]. Bununla belə, qanunvericiliyin “süni intellektə əsaslanan həllər” dedikdə nəyi nəzərdə tutduğu aydın deyil. Bundan başqa, 2021-ci il oktyabrın 11-də prezident fərmanı ilə İnnovasiyalar Agentliyi ləğv edilib, İnnovasiyalar və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi publik hüquqi şəxs yaradılıb və nizamnaməsi hələ təsdiq olunmayıb.

Bu sahəni tənzimləyən aşağıdakı kimi diqqətəlayiq hüquqi aktların qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu sahədə milli qanunvericiliyin günün tələbləri nəzərə alınmaqla yenilənməsi, qanunvericilikdəki hüquqi boşluqların aradan qaldırılması problemləri aktual olaraq qalır.

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivlərinə dair Strateji Yol Xəritəsi);

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində “Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiyası Mərkəzi” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 6 yanvar tarixli 1245 nömrəli Fərmanı.

Fikrimizcə, süni intellekt sahəsində uğur qazanmaq istəyiriksə, birinci istiqamətdə müəyyən addımlar atmaq lazımdır. Qısa müddətdə milli stratejiyanın və digər əlaqəli konsepsiyaların qəbulu bizə uzunmüddətli perspektivdə bu sahənin inkişafı üçün daha geniş imkanlar verəcək. Hazırda süni intellekt sisteminin inkişafı qarşısında ən önəmli maneə süni intellektlə bağlı milli stratejiyanın və ya konsepsiyanın olmamasıdır. Yaranmaqda olan texnologiyaların yalnız bəşəriyyətin rifahı üçün istifadə olunmasını təmin etmək məqsədi ilə bizim beynəlxalq və milli stratejiyalar, tənzimləyici çərçivələrə ehtiyacımız var. Milli Stratejiya ölkəmizdə süni intellektin inkişafının məqsəd və əsas vəzifələrini, ondan istifadənin prioritet istiqamətlərini, o cümlədən elmi-texniki inkişaf sahəsində addımları müəyyən edəcək, bilik iqtisadiyyatı, innovasiyalar və texnologiyalar sahəsində yüksək artım templərinə nail olmağa, ölkəmizin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, sosial rifahın yüksək səviyyəyə qaldırılmasına imkan verəcək.

2020-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyində “2021-2025-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında süni intellektin inkişafına dair Milli Stratejiya” layihəsinin hazırlanması məqsədilə İşçi Qrup yaradılıb. Milli Stratejiya layihəsinin hazırlanması üçün iş planı tərtib edilib. Hazırda layihənin ilkin variantı hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət proqramlarının hazırlanması, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydaları”na uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində olan qurumlar tərəfindən təqdim edilmiş rəy və təkliflər üzərində iş aparılır. Növbəti addım layihəni aidiyyəti dövlət qurumları ilə müzakirə etməkdir.

Digər tərəfdən, süni intellekt haqqında məlumatlılığın artırılması üçün konfrans, forum, seminar, müsabiqələrin keçirilməsi, süni intellekt üzrə ekosistemlərin formalaşdırılması üçün əməkdaşlığın qurulması, süni intellekt üzrə startapların təşviqi, süni intellekt üzrə

İnsan resursları təlimi üçün təkliflərin hazırlanması, normativ aktların yenilənməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi sahənin inkişafına sonrakı töhfə verən amillər olacaqdır.

Göründüyü kimi, yeni texnologiyalar həm mövcud, həm də yaranmaqda olan iqtisadi sektorların inkişafına təsir göstərir. Avtomatlaşdırılmış biliklərin yaradılması prosesi, İnternetə nəzarət (dəyər zəncirləri boyunca fiziki aktivlər arasında internetə əsaslanan avtomatlaşdırılmış əməkdaşlıq), uzaqdan idarəetmə texnologiyaları, süni intellekt və robototexnika mövcud bazar liderlərini sınaqdan keçirəcək və yeni şirkətlərin qlobal flaqman kimi mövqelərini gücləndirəcək. Azərbaycanda həm dövlət, həm də özəl sektorda idarəetmə bio, nano, informasiya, rabitə, sənaye, maliyyə və digər sahələrdə qabaqcıl texnologiyaların tələblərinə cavab verəcək. Yeni texnologiyaların inkişafı ilə yanaşı, artan kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə edilməsi də Azərbaycan üçün qlobal problemdir. Qabaqcıl texnologiyaların idxalı ilə yanaşı, onu idarə edən insan kapitalının formalaşdırılması, ümumilikdə təfəkkürün yeni qlobal çağırışlara və tendensiyalara uyğun inkişafı həyata keçiriləcək. Daha qabaqcıl texnologiya və insan kapitalı daha yüksək əlavə dəyər yaradır. Azərbaycanın elmi potensialı qlobal tendensiyalara uyğun yeni texnologiyaların inkişafına töhfə verəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 22 fevral tarixli 545 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında İnnovasiyalar Agentliyinin Nizamnaməsi. Bakı, Azərbaycan.

2. Mhlanga, D. Artificial Intelligence in the Industry 4.0, and Its Impact on Poverty, Innovation, Infrastructure Development, and the Development Goals: Lessons from Emerging Economies? Sustainability 2021, 13, 5788. Məqalə. <https://www.mdpi.com/journal/sustainability>. saytıdan əldə olunub 2021. 16p.

3. Oxford Insights and the International Research Development Centre (IDRC) . AI Readiness Index 2020.

4. PWC Company UK. Explainable AI. <https://www.pwc.co.uk/audit-assurance/assets/explainable-ai.pdf> saytıdan əldə olunub. 2007. 28p.

5. UNESCO. “The Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence”. [en.unesco.org: https://en.unesco.org/artificial-intelligence/ethics](https://en.unesco.org/artificial-intelligence/ethics) saytıdan əldə olunub. 2021.

6. Université de Montréal. (n.d.). The Montreal Declaration for responsible AI. <https://www.montrealdeclaration-responsibleai.com/the-declaration> saytıdan əldə olunub.

7. Филипова И.А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2020. 90 с.

РАШАД АЗИЗОВ
Советник по инновациям и цифровой трансформации
Общественной организации «Региональное Развитие»
Фонда Гейдара Алиева,
д.ю.н.

РЕАЛИЗАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ. НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Р Е З Ю М Е

Глобальные тенденции цифровизации подчеркивают, что стратегическое значение искусственного интеллекта для правительств во всем мире как никогда очевидно. ИИ стал неотъемлемой частью все более глобализированного мира, постепенно проникая в нашу повседневную жизнь. Прогресс, достигнутый ИИ как технологией за последние 10 лет, рассматривается как начало новой Четвертой промышленной революции.

Хотя искусственный интеллект с момента своего появления сталкивался с множеством оптимистичных и пессимистичных взглядов, он играет ключевую роль в развитии технологий. По мере того, как внедрение ИИ в бизнес становится массовым явлением, заинтересованные стороны все чаще задаются вопросом, что для меня значит ИИ, как мы можем использовать его потенциал и каковы риски?

Успешное внедрение технологий на основе ИИ в физическую, цифровую и биологическую сферы призвано сыграть решающую роль и в будущем нашей страны. Европейский подход к ИИ необходим, чтобы максимально использовать возможности этой трансформации и решать связанные с ней проблемы. Эпоха требует от нас подготовки стратегий, основанных на применении новых технологий и инноваций, чтобы противостоять растущей конкуренции. Во-первых, необходимо проанализировать текущую ситуацию по развитию искусственного интеллекта в Азербайджане и провести SWOT-анализ. Регулирование искусственного интеллекта – это разработка политики и законов государственного сектора для продвижения и регулирования искусственного интеллекта (ИИ); приблизительно 60 стран мира имеют свои собственные национальные стратегии, политику и инициативы в области искусственного интеллекта. В Азербайджане Национальная стратегия еще не принята. Актуализация национального законодательства в соответствии с требованиями времени, устранение правовых пробелов в законодательстве, принятие национальной стратегии в настоящее время являются приоритетными задачами в этой сфере.

Rashad Azizov,
adviser on innovation and digital transformation of
Heydar Aliyev Foundation’s “Regional Development” Public Union,
J.S.D

Implementation of AI in Azerbaijan.
New challenges and actual issues for legislation

S U M M A R Y

Global trends of digitalization underlined that the strategic importance of Artificial Intelligence for governments around the world is more evident than ever before. AI has been an integral part of the increasingly globalized world by penetrating our daily life gradually. The progress achieved by AI, as technology, in the past 10 years is observed as the start of the new Fourth Industrial Revolution.

Although artificial intelligence has faced a variety of optimistic and pessimistic views since its inception, it still plays the main role in the development of technology. As businesses adoption of AI becomes mainstream, stakeholders are increasingly asking what does AI mean for me, how can we harness the potential and what are the risks?

The successful implementation of AI-based technologies in physical, digital, and biological spheres envisages playing a crucial role in the future of our country as well. A European-centered approach to AI is essential to make the most of the opportunities from this transformation and to address its challenges. The era requires us to prepare strategies based on the application of new technologies and innovations to withstand increasing competition. Firstly, the current situation on the development of Artificial Intelligence in Azerbaijan should be analyzed and SWOT-analysis conducted. The regulation of artificial intelligence is the development of public sector policies and laws for promoting and regulating artificial intelligence (AI); Approximately 60 countries around the world have their own national strategies, policies and initiatives for Artificial Intelligence. In Azerbaijan, National Strategy has not been adopted yet. Updating national legislation to the requirements of the day, elimination of legal gaps in the legislation, adoption of the national strategy are currently priority issues in this field.

Məhəmməd İMANLI

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Dövlət Təhlükəsizliyinin Hüquqi Təminatı
şöbəsinin müdiri, h.ü.e.d., professor

ERMƏNİ TERRORİZMİ – QLOBAL TƏHDİD

Açar sözlər: terrorçuluq, ərazi, terror aktı, dövlət orqanları, prosessual qayda, işğal olunmuş, hərbi təcavüz

Ключевые слова: терроризм, территория, террористический акт, государственные органы, процессуальные нормы, оккупация, военная агрессия

Keywords: terrorism, territory, terrorist act, state bodies, procedural rules, occupied, military aggression

Giriş

Azərbaycan Respublikası, eləcə də xarici ölkələrin məhkəmələri tərəfindən prosessual qaydada sübuta yetirilmişdir ki, həmin terror aktlarının 32-si Ermənistan Respublikasının xüsusi xidmət orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən istifadə edilməklə, cəbhə xəttindən yüz kilometrə aralıda yerləşən yaşayış məntəqələrində həyata keçirilmişdir. Mülki əhalimizə qarşı terrorçu fəaliyyətin bilavasitə Ermənistan Respublikasının dövlət orqanları və separatçı qurum tərəfindən üçüncü ölkə vətəndaşları, Azərbaycan Respublikasının azsaylı xalqlarının nümayəndələri, hərbi əsir və girovlardan istifadə ilə təşkili, maliyyələşdirilməsi və reallaşdırılmasına cəhdlər göstərilmişdir.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində əsir düşmüş və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarının beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədilərək işğal olunmuş ərazilərdə saxlanılması və onlara qarşı amansız cəza metodlarının tətbiqi, bu şəxslərin qeyri-bəşəri məqsədlər üçün istifadə edilmələri barədə mütəmadi məlumatlar daxil olmuşdur. Uzun illər boyu Azərbaycana qarşı təcavüzün nəticələrindən və status-kvodan yararlanmağa çalışan Ermənistanın rəsmi orqanlarının əsir və girov götürülmüş, itkin düşmüş azərbaycanlıları gəlir məqsədilə alver predmetinə çevirərək müxtəlif cinayətkar qruplaşmalarla işbirliyi qurduqları barədə təkzibedilməz faktlar mövcuddur. Müharibə və atəşkəs dövründə erməni ordusu tərəfindən əsir və girov götürülmüş azərbaycanlılardan 30 nəfəri yaxın qohumları tərəfindən külli miqdarda pul, qızıl və qiymətli əşya verilməklə azad edilmişlər. Erməni əsirliyində olan bir çox Azərbaycan vətəndaşlarının bədən üzvləri çıxarılarək satılmışdır.

Beynəlxalq terrorizmin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan erməni terror təşkilatlarının yüz ildən artıq tarixi vardır. Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının “ASALA”, “Daşnaksüt-yun” və digər terror təşkilatları ilə əlaqəli olması tam sübuta yetirilmişdir. Bu təşkilatların terrorçuları dünyanın bütün terror mərkəzlərində təlim keçirirlər. Hələ 1890-cı ildən

fəaliyyətə başlamış “Daşnaksütyun” partiyası terrorçu-separatçı qurum kimi qarşısına bütün dünyada türk dövlətlərinə və türklərə qarşı mübarizə, “Ermənistanın azad edilməsi” və Qarabağın Azərbaycandan qoparılması məqsədini qoymuşdur.

Əsas hissə

Erməni terrorçuluğu uzun illər boyu nəinki Qafqaz bölgəsində sabitliyi pozmuş, eləcə də Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, ABŞ, Gürcüstan və s. dövlətlərin milli maraqlarını təhdid etmişdir. Azərbaycanı Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında təmsil edən parlament nümayəndə heyətinin üzvləri Ermənistanın terrorçuluğu dövlət səviyyəsində dəstəkləməsi ilə bağlı aşkar edilmiş bir sıra konkret faktlar əsasında təcavüzkar ölkənin ifşasına tam nail olmuşlar. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 1997-ci ildə ermənilərin siyasi məqsədlərlə Ermənistan parlamentində törətdiyi terror aktı nəticəsində bu ölkənin baş naziri və digər rəsmi şəxsləri qətlə yetirilmiş, dövlət başçısı isə tutduğu vəzifədən istefa verməyə məcbur olmuşdur.

Ermənistanın dövlət səviyyəsində dəstəklədiyi terror aktlarının başlıca hədəfi – təcavüzkar separatçılıq vasitəsilə Azərbaycan ərazisinin ilhaqına yönəlmişdir. Prezident İlham Əliyevin dəfələrlə vurğuladığı kimi, müxtəlif beynəlxalq terror təşkilatları üzvlərinin sığınacaq tapdıqları Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri silah və narkotik vasitələrin tranziti, çirkli pulların yuyulması üçün istifadə edilmişdir. Bu faktlar nüfuzlu beynəlxalq qurumların, o cümlədən BMT-nin, ATƏT-in, ABŞ Dövlət Departamenti və başqa beynəlxalq qurumların hesabat sənədlərində də əksini tapmışdır. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Vətən müharibəsindəkə Azərbaycanda həbs edilmiş təxribatçı və terrorçuların böyük əksəriyyəti Ermənistanda, qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nda hazırlıq keçmiş, silah-sursat və maliyyə dəstəyi almışlar. Bu faktların prosesual qaydada sübuta yetirilməsi Ermənistan dövlətinin iyrenc və məkrli siyasət yürütdüyünü bir daha təsdiqləmişdir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən terrorçu-separatçı “Sadval” təşkilatı üzvlərinin 1994-cü ilin martın 19-da Bakı metropoliteni stansiyalarından birində törətdikləri və 14 nəfər dinc sakinin ölümü, 42 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən partlayışın Ermənistan Respublikası xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təşkil edilməsi faktı da prosesual qaydada tam sübuta yetirilmişdir. Çoxsaylı şahid ifadələri və maddi sübutlar bu təşkilatın yaraqlılarının Ermənistan Respublikasının Nairi və Arzni rayonlarında yerləşən, xüsusi xidmət orqanlarına məxsus hərbi-təxribat hazırlığı bazalarında, habelə Dağıstan Respublikasının Məhərrəmkənd rayonu ərazisində təşkil edilmiş xüsusi düşərgələrdə təlim keçdiklərini birmənalı şəkildə təsdiqləmişdir. Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları terror aktlarının icrası üçün cinayətkarları zəruri partlayıcı materiallar və texniki vasitələrlə təchiz etmiş və maliyyələşdirmişlər (8, s. 43).

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik orqanları həmin cinayətin 43 təşkilatçısını və icraçısını aşkarlamış, onlardan 30 nəfəri Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin hökmü ilə azadlıqdan məhrum olunmuşdur. Ölkənin hüduqlarından kənarında gizlənənlər barədə isə əməliyyat-axtarış tədbirləri davam etdirilmişdir (32).

Ermənilərin nəinki Azərbaycanda, dünyanın digər ölkələrində də terror aktları həyata keçirmələri ilə bağlı yüzlərlə faktlar mövcuddur. Məsələn, Suriyada doğulmuş “ASALA” üzvü, 1983-cü ilin iyun ayında Fransanın Orli aeroportunda partlayış törətdiyinə görə həbs edilmiş Varujan Karapetyanın Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən Eçmiədzin kilsəsinin imkanları vasitəsilə azad olunması üçün imzatoqlama kampaniyası keçirilmişdir.

Fransada terror aktları törətdiyinə görə həbs edilmiş ABŞ vətəndaşı, tanınmış beynəlxalq terrorçu Monte Melkonyan azad olduqdan sonra 1990-cı ildə Ermənistandan Dağlıq Qarabağa göndərilərək azərbaycanlıları öz torpaqlarından məcburi köçkün vəziyyətinə salmış terrorçu qruplara rəhbərlik etmişdir. 1993-cü ilin yayında Azərbaycan hərbiçiləri tərəfindən məhv edilmiş M.Melkonyanın Yerevandakı dəfn mərasimində Ermənistanın keçmiş prezidenti və dövlət rəsmiləri iştirak etmiş, beynəlxalq terrorçu Ermənistanın “milli qəhrəmanı” elan olunmuş, onun adı Ermənistanın Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birinə verilmişdir (5, s. 411).

1992-ci ildə Xankəndinə göndərilmiş Vazgen Sislyan, Yaxın Şərqi terrorçuları Abu Əli, Qilbert Minasanyan və digər terrorçularla birlikdə zorakılıq siyasətini dünya ictimaiyyətinin diqqətini erməni məsələsinə yönəltmək üçün vasitə kimi istifadə etmişdir.

R.Köçeryan Ermənistanda hakimiyyətə gəldikdən sonra terrorçu qrupların rəhbərlərinin reabilitasiyası halları daha da artmışdır. Tanınmış terrorçu, İran vətəndaşı və “Daşnak-sütyun” partiyasının üzvü Qrant Markaryan və 1981-ci ildə Parisdə türk səfirliyinin zəbtinin təşkilatçılarından biri Vazgen Sislyan Azərbaycana qarşı terror aktlarının keçirilməsində fəal iştirakına görə Robert Koçaryan tərəfindən “Qarabağ müharibəsi qəhrəmanı” adına layiq görülmüşlər. Bütün bunlar Ermənistan rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı terror aktlarının təşkilində bilavasitə iştirakını təsdiq edir.

Ermənistan Azərbaycanın işğal altında saxladığı ərazilərini heç bir dövlətin, beynəlxalq təşkilatın nəzarətində olmayan kriminal məkana çevirmiş, burada separatçı-terrorçu rejim formalaşdırmış, terror bazalarının yaradılması, narkotik maddələrin qanunsuz becərilməsi, istehsalı və satışına şərait yaratmışdır. Bu faktlar ABŞ Dövlət Departamentinin narkotik maddələr üzərində beynəlxalq nəzarət strategiyasına dair 2000-ci il mart tarixli hesabatında da əksini tapmışdır. Dövlət Departamentinin 2001-ci ilin mart ayında açıqlanmış növbəti hesabatında işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən narkotik vasitələrin kütləvi şəkildə daşınması üçün istifadə olunduğu bildirilmişdir. Narkotik işbazları qondarma qurumun bədnam rəhbərləri müdafiə etmiş, narkotiklərin satışından əldə olunan pulları işğal olunmuş ərazilərin nəzarətdə saxlanması və muadilələrə haqq ödənilməsi üçün istifadə etmişlər (6).

Azərbaycanın işğal olunmuş sərhədyanı ərazilərində çətənə kollarının yetişdirilməsi faktı AŞ PA-nın Qarabağ üzrə məruzəsində də əksini tapmışdır. Narkotiklərin satışından əldə olunan pulun böyük hissəsi separatçılar tərəfindən qanunsuz silahlı birləşmələr, terror qrupları üçün silahların alınmasına və təlimlərin keçirilməsinə xərclənmişdir.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən nüvə və radioaktiv tullantıların basdırılması məqsədilə də istifadə olunur. Belə ki, gündəlik təqribən 9 milyon Kvt/ saat enerji hasil edən Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının müvafiq istehsalının müqabilində Ermənistanda hazırkı dövrdəki nüvə tullantılarının saxlanması üçün anbarın olmaması Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinin qeyd olunan tullantıların basdırılması məqsədilə istifadəsinə gətirib çıxarmışdır (4, s. 411).

Nəticə

Qarabağdakı separatçı-terrorçu qurum ötən 30 ildə atəşkəs rejimindən istifadə edərək beynəlxalq aləmdə müstəqil dövlət kimi tanınmaq məqsədilə “dövlət institutları” təsis etsə də, məkrli məqsədinə nail ola bilməmişdir. Ermənistanın bütün şəhər və rayonlarında 2002-ci ildən rəsmən fəaliyyət göstərmiş miqrasiya xidmətləri ölkə əhalisinin işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsi istiqamətində iş aparmışdır. 1994-cü ildən etibarən dün-

yanın müxtəlif ölkələrində yaşayan ermənilərin qeyri-qanuni olaraq keçmiş Dağlıq Qarabağa və işğal edilmiş digər ərazilər köçürülməsi prosesi geniş vüsət almışdır. Ermənistan dövləti nəzarətsiz zonaya insanların köçməsinə həvəsləndirmək üçün onlara maliyyə vəsaitləri, torpaq sahəsi və s. vəd etmişdir (7, s. 86).

Rəsmi Yerevan köçürülmə layihələrində özünün birbaşa iştirakını gizlətməyə çalışsa da, 2000-ci ildən etibarən “Artsaxa qayıdış” adlı irimiqyaslı proqramın həyata keçirilməsinə ciddi dəstək vermişdir. Hələ 2003-cü ilin dekabrında Ermənistanın sabiq baş naziri A.Marqaryan erməni əhalisinin Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə köçürülməsi məsələsinin Ermənistan hökuməti üçün prioritet təşkil etdiyini rəsmən bildirmişdir. Bu ərazilərdə qeyri-qanuni “köçürülmə əməliyyatı” və tikinti işlərinin əsas sponsorları “Qərbi Amerikanın Erməni Təhsil Fondu”, “Hayastan Fondu” təşkilatları və Erməni Yeparxiya Şurası olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2015
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Bakı, 2016
3. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dırslıq, Bakı, 2019. M.N.İmanlı
4. Şabanov M. Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, III Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. AMEA humanitar və ictimai elmlər bölməsi. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı, 2-5 may 2012, s.620-623.
5. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004, 472 s.
6. Milli Məclisin 23 fevral tarixli iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 24 fevral
7. Çaxmaqlı Q. Dağlıq Qarabağ işğaldan əvvəl...və sonra. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2009, 136 s.
8. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2001, s. 57-58.

X Ü L A S Ə

Müasir dövrdə terrorçuluğu doğuran səbəblərin mahiyyətində bəzən dövlətlərin öz siyasi maraqlarını həyata keçirməsi, habelə milli-etnik, dini zəmində baş verən münaqişələrə “ikili standart münasibət”, kiçik ölkələrin iradəsinin nəzərə alınmaması kimi neqativ amillər dayanır. Ermənistanın 30 ilə yaxın müddətdə Azərbaycana qarşı dövlət səviyyəsində yeritdiyi soyqırımı və terror siyasəti bunun bariz nümunəsi sayılır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev hesab edir ki, terrora qarşı səmərəli mübarizənin təşkili üçün, ilk növbədə, onu dəstəkləyən dövlətlər adı ilə göstərilməli, onlara qarşı ciddi hüquqi, siyasi, hərbi tədbirlər həyata keçirilməlidir. XX əsrdə Azərbaycan ərazilərinin ilhaqı məqsədilə terrorçuluğu və separatçılığı başlıca vasitə kimi seçən və dövlət səviyyəsində dəstəkləyən Ermənistan 1988-ci ildən Vətən müharibəsinin başladığı dövrdək 373 terror aktı törətmiş, nəticədə 1600-ə yaxın insan həlak olmuş, 1808 nəfər yaralanmışdır. Terror aktları nəticəsində həlak olanların böyük əksəriyyətini qadın, uşaq və qocalar təşkil etmişdir.

1988-ci ildən etibarən bu mənfur siyasətin hansı faciələrlə nəticələndiyi bir sıra dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən etiraf olunsa da, hərbi qarşıdurma zonasından yüz kilometrərlə aralıda yerləşən yaşayış məntəqələrində erməni separatçıları tərəfindən törədilən və minlərlə dinc insanın məhvi ilə nəticələnən çoxsaylı terror aktlarına yanaşmada “ikili standartlar”ın mövcudluğu ciddi narahatçılıq doğurur.

Təkcə 1995-1997-ci illərdə Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən 60-dan çox təxribatçı-terrorçu həbs edilmiş, konkret halda onların Ermənistan ərazisində hazırlıq keçmələri, məhz oradan maliyyə, silah və sursat almaları prosesual qaydada sübuta yetirilmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın hakimiyyət orqanları tərəfindən Ermənistanın Azərbaycana qarşı dövlət terrorçuluğu siyasəti yeritməsi məhkəmə qaydasında təsdiqlənmişdir. (3)

Мухаммад Иманлы
Начальник отдела Правового обеспечения
государственной безопасности
Института Права и Прав человека
Национальной Академии Наук Азербайджана
д.ю.н., профессор

АРМЯНСКИЙ ТЕРРОРИЗМ - ГЛОБАЛЬНАЯ УГРОЗА

А Н Н О Т А Ц И Я

В современном мире в основе причин, порождающих терроризм, иногда лежат такие негативные факторы, как реализация государствами собственных политических интересов, а также “двойное стандартное отношение” к конфликтам на национально-этнической, религиозной почве, игнорирование воли малых стран. Ярким примером этого может служить геноцид и террористическая политика, проводимая Арменией на государственном уровне в отношении Азербайджана в течение почти 30 лет.

Президент Азербайджана Ильхам Алиев считает, что для организации эффективной борьбы с терроризмом, в первую очередь, необходимо указывая названия поддерживающих его государств, применять против них серьезные правовые, политические, военные меры. Армения, которая выбрала терроризм и сепаратизм в качестве основного средства с целью аннексии азербайджанских территорий в XX веке и поддерживала их на государственном уровне, с 1988 года до начала Отечественной войны совершила 373 террористических акта, в результате которых погибло около 1600 человек, 1808 получили ранения. Подавляющее большинство погибших в результате террористических актов составляли женщины, дети и старики.

Несмотря на то, что с 1988 года ряд государств и международных организаций признают, какими трагедиями обернулась эта безобразная политика, наличие “двойных стандартов” в подходе к многочисленным террористическим актам, совершенным армянскими сепаратистами в населенных пунктах, расположенных в сотнях километров от зоны военного конфликта и приведшим к гибели тысяч мирных жителей, вызывает серьезную обеспокоенность.

Только в 1995-1997 годах органами спецслужб Азербайджана было арестовано более 60 террористов-диверсантов, в частности, в процессуальном порядке было до-

казано, что они проходили подготовку на территории Армении, получали оттуда финансирование, оружие и боеприпасы. Таким образом, в судебном порядке органами власти Азербайджана было подтверждено, что Армения проводит политику государственного терроризма в отношении Азербайджана.

Muhammad Imanli
Head of the Legal Assurance of
State Security department of
the Institute of Law and Human Rights of
Azerbaijan National Academy of Sciences
Doctor of Law, Professor

ARMENIAN TERRORISM - A GLOBAL THREAT

A B S T A C T

The essence of the causes of terrorism in modern times is sometimes negative factors such as the realization of political interests by states, as well as the “double standard attitude” to conflicts on national-ethnic and religious grounds and disregard of the will of small countries. The genocide and terrorist policy pursued by Armenia against Azerbaijan at the state level for nearly 30 years is a vivid example of this.

Azerbaijani President Ilham Aliyev believes that in order to organize an effective fight against terrorism, first of all, it should be indicated in the name of the supporting states and serious legal, political and military measures should be taken against them. Armenia, which chose terrorism and separatism as the main means of annexation of the territories of Azerbaijan in XX century and supported it at the state level, since 1988 until the beginning of the Patriotic War committed 373 terrorist acts, as a result about 1600 people were killed, 1808 were wounded. The vast majority of those killed as a result of terrorist acts were women, children and elderly people.

The tragedies of this heinous policy have been acknowledged by a number of states and international organizations since 1988, but the existence of “double standards” in the approach of numerous terrorist acts perpetrated by Armenian separatists in the settlements located hundreds of kilometers from the military confrontation zone and killing thousands of civilians causes serious concern.

Only in 1995-1997, more than 60 saboteurs-terrorists were arrested by the special services of Azerbaijan, in particular, their training in the territory of Armenia, the purchase of funds, weapons and ammunition from there was procedurally proved.

Thus, the implementation by the authorities of Azerbaijan of the state policy of terrorism of Armenia against Azerbaijan was approved by the court.

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞLARIN ƏSAS KONSTITUSION HÜQUQLARINDAN BİRİ KİMİ SAĞLAMLIĞIN QORUNMASI HÜQUQUNUN MƏZMUNU

Açar sözlər: *sağlamlıq, sağlamlığın qorunması, sağlamlığın qorunması hüququ, sağlamlığın qorunması hüququnun məzmunu, sağlamlığın qorunması hüququnun məzmun elementləri, tibbi yardım almaq hüququ, sağlamlığın qorunması sahəsində təhlükəsizlik*

Ключевые слова: *здоровье, охрана здоровья, право на охрану здоровья, содержание права на охрану здоровья, элементы содержания права на охрану здоровья, право на медицинскую помощь, безопасность в области охраны здоровья*

Keywords: *health, health protection, right to health protection, the content of the right to health protection, the content elements of the right to health protection, right to medical care, safety in the field of health protection*

Sağlamlığın qorunması hüququnun məzmunu ilə bağlı məsələ mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq ədəbiyyatında bu məsələ ilə bağlı vahid mövqə formalaşmamışdır. Mübahisəsiz qəbul edilən yanaşma ondan ibarətdir ki, sağlamlığın qorunması hüququ məzmun etibarilə kompleks xarakter kəsb etməklə, məzmun elementləri kimi çıxış edən bir sıra törəmə hüquqları və ya imkanları özündə əks etdirir. Lakin bu elementlərin dairəsi ilə bağlı birmənalı fikir yoxdur.

N.A.Kamenskiy hesab edir ki, sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüququn məzmununu mühüm sosial-iqtisadi nemət kimi sağlamlığın yaxşılaşdırılması və saxlanması, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması üçün zəruri şərtlərə əlçatanlıq imkanı, sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə yönələn profilaktik, müalicə və reabilitasiya tədbirlərinin vaxtında təminatı təşkil edir [6].

A.N.Pişita, S.Q.Stetsenko kimi müəlliflərin fikrincə, sağlamlığın qorunması hüququ dedikdə, hər bir insanın dövlət tərəfindən yaradılmış elə şərtlərə hüququ başa düşülür ki, bu zaman sosial və ekoloji hüquqların, sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqi təminatların, dövlət və bələdiyyə səhiyyə müəssisələrində tibbi-sosial yardımın əldə edilməsinin, habelə insan sağlamlığının mühafizəsinə və möhkəmləndirilməsinə şərait yaradan digər faktorların maksimum dərəcədə realizəsi mümkün olur [16, s. 7].

O.L.Dubovik hesab edir ki, fərdin sağlamlığının qorunması hüququ ictimai münasibətlərin bu sahəsində ayrı-ayrı şəxslərə müvafiq hüquq verir və dövlət hakimiyyəti orqanları üçün müvafiq vəzifələr yaradır. Eyni zamanda, sağlamlığın qorunması hüququnun gerçəkləşməsinin çoxşaxəli aspektləri, insanın sağlamlığına təsir göstərən amillər, dövlətlərin sosial-iqtisadi fərqləri və səhiyyə sistemləri arasındakı quruluş fərqləri sağlamlığın qorunması sahəsində hər bir insanın imkanlarını gerçəkləşdirmək hüququnu təmin edən vahid konsepsiyanın qəbul olunmasının qarşısını alır. Dövlət hakimiyyəti orqanları bu

sahədəki öhdəliklərini nə yolla olursa-olsun məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Lakin bu və ya digər dövlətin vətəndaşlarının öz sağlamlıqlarını qorumaq üçün müxtəlif aspektlər üzrə (məsələn, qanköçürmə üzərində ciddi dövlət nəzarətinin təmin edilməsi, tibbi xidmət göstərilməsinin keyfiyyətinə nəzarət) qaldırdıqları məsələlər bu sahədə hökumətin rolunu artırır [3, s. 4-9].

Sağlamlığın qorunması haqqında qanunvericilik müəyyən kateqoriya şəxslərin sağlamlığının qorunması sahəsində hüquqlarını və onların bu hüquqlarının həyata keçirilməsi qaydasını, şərtlərini və təminatlarını ayrıca göstərir. Həmin kateqoriya şəxslərə aiddir: peşə fəaliyyətinin bəzi növləri ilə məşğul olan vətəndaşlar, yaşı 18-dən az olan işçilər, hamilə qadınlar və analar, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslər, yetkinlik yaşına çatmayanlar, hərbi qulluqçular, hərbi xidmətə çağırılanlar və müqavilə (kontrakt) üzrə hərbi xidmətə qəbul olunanlar, pensiyaçıları, əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar, fəvqəladə hallarda ziyan çəkmiş və ekoloji şəraitin əlverişsiz olduğu ərazilərdə yaşayan vətəndaşlar, məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər, tutulmuş, həbs edilmiş vətəndaşlar, cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumlar.

Sağlamlığın qorunması hüququ daha sağlam həyat tərzini keçirməyə kömək edən müxtəlif faktorlarla şərtlənir. “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın həyata keçirilməsinə cavabdeh olan İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə həmin faktorları sağlamlığın əsas şərtləri kimi xarakterizə edir. Qeyd edilən faktorlara aşağıdakılar aiddir:

- təhlükəsiz içməli su və adekvat sanitariya şəraiti;
- təhlükəsiz ərzaq məhsulları;
- normal qidalanma və adekvat mənzil;
- sağlamlıq üçün əlverişli əmək şəraiti və ətraf mühit;
- sağlamlıq sahəsində maarifləndirmə və məlumatlılıq;
- cinslərin bərabərliyi.

Bəzi müəlliflər sağlamlığın qorunması hüququnun məzmun elementləri kimi çıxış edən törəmə hüquqlara aşağıdakıları aid edirlər:

- sağlamlığa təsir göstərən faktorlar barədə mütəbər və vaxtında məlumat almaq;
- normal mənzil şəraitinə olan hüquq;
- hərtərəfli və balanslaşdırılmış qidalanma rejimini təmin edə biləcək layiqli əmək haqqı almaq hüququ;
- təhlükəsiz əmək şəraiti və əməyin mühafizəsi hüququ;
- istirahət və əlverişli ətraf mühit hüququ;
- zərərli peşə fəaliyyəti və yüksək təhlükə mənbəyi ilə bağlı fəaliyyət növləri ilə məşğul olan vətəndaşların sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ;
- ailə üzvlərinin sağlamlığının qorunmasına dövlət qayğısı hüququ;
- hamilə qadınların və anaların, yetkinlik yaşına çatmayanların, əlillərin, ahıl vətəndaşların, fəvqəladə hallar və ekoloji fəlakətlər zamanı zərər çəkən vətəndaşların sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ;
- tibbi və sosial sığortalanma hüququ;
- vaxtında yüksək keyfiyyətli tibbi yardım almaq, sağlamlığın tam bərpası üçün zəruri olan reabilitasiya keçmək hüququ;
- öz hüquqlarını məhkəmə qaydasında və digər formalarda müdafiə etmək hüququ [5, s. 5].

Y.V.Şlenovaya görə sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüququn məzmunu həm tibbi yardım almaq hüququ, həm də əlverişli həyat fəaliyyəti şərtlərini məcmu halında özündə əks etdirir [19, s. 37].

F.M.Rudinskiy sağlamlığın qorunması hüququnun məzmununda dörd əsas səlahiyyəti fərqləndirir: həyat və sağlamlığın toxunulmazlığının mühafizəsi hüququ; dövlət səhiyyə müəssisələri tərəfindən göstərilən pulsuz ixtisaslı tibbi yardım almaq hüququ; uzunmüddətli aktiv həyat imkanlarının təmin edilməsi hüququ; fiziki və psixi sağlamlığın yüksək səviyyəsinə nail olmaq hüququ [17, s. 5-12].

L.V.Domnikovanın fikrincə, sağlamlığın qorunması hüququ öz məzmununa görə aşağıdakı səlahiyyətlərdən ibarətdir:

- sağlamlığın qorunması sahəsində subyektin özünün hərəkətlərinə olan səlahiyyət;
- səlahiyyətli subyektə (konstitusion hüquqlara münasibətdə bu dövlətdir) onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin həllini tələb etmək səlahiyyəti;
- dövlət onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmədikdə dövlətdaxili orqanların köməyi ilə (məhkəmə və inzibati mexanizmlərdən, beynəlxalq təşkilatlardan, o cümlədən Avropa insan hüquqları məhkəməsindən istifadə olunmaqla) müdafiə səlahiyyəti [2, s. 15].

N.N.Komarovanın mövqeyinə görə, sağlamlığın qorunması hüququ aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: sağlamlığın toxunulmazlığının mühafizəsi hüququ; pulsuz ixtisaslı yardım almaq hüququ; əmək prosesində sağlamlığın mühafizəsi hüququ; uşaqların və qadınların sağlamlığının mühafizəsinə xüsusi qayğı göstərilməsi hüququ; xəstəlik və ölüm səviyyəsinin qarşısının alınması və azaldılması, vətəndaşların uzunmüddətli aktiv həyatının təmin edilməsi hüququ; sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ [10].

İ.A.Kolotsey də hesab edir ki, sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq kimi subyektiv hüquq bir sıra səlahiyyətlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Müəllif həmin səlahiyyətlərə aşağıdakıları aid edir:

- hüquq-istifadə (sağlamlığa öz mülahizəsinə uyğun sərəncam vermə);
- hüquq-davranış (ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumat almaq üçün səlahiyyətli orqanlara müraciət, tibbi yardım almaq üçün tibb müəssisəsinə və praktiki həkimə müraciət, sağlamlığı möhkəmləndirən fəaliyyətlə məşğul olma);
- hüquq-tələb (səlahiyyətli şəxslərdən – ətraf mühit və əmək şəraiti barəsində sorğu edilən məlumatların təqdim edilməsini, tibb işçilərindən – tibbi yardımın göstərilməsini tələb etmə);
- hüquq-iddia (pozulmuş hüququn müdafiəsi) [9, s. 61-62].

Müəllif tərəfindən sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq kimi subyektiv hüququn davranış, tələb və iddia ilə əlaqələndirilməsi hüquq nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanır. Məsələn, N.Q.Aleksandrovun fikrincə, subyektiv hüquq üç imkanı vəhdət halında özündə əks etdirir:

- 1) onun sahibinin davranışının dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş növü və həddi;
- 2) vəzifə daşıyan şəxslərdən müəyyən davranış tələb etmək imkanı;
- 3) zəruri hallarda dövlət aparatının məcburetmə gücünə müraciət etmək imkanı [18, s. 352].

Bəzən isə subyektiv hüququn məzmunu daha geniş aspektdə təhlil edilir:

- subyektiv hüquq dövlət icazəsinin xüsusi formasıdır;
- subyektiv hüquq qanunla yaradılan xüsusi hüquqi hərəkət imkanı, subyektiv davranış xətti barədə göstərişdir;
- subyektiv hüquq şəxsin hüquqi səlahiyyətlərinin qanunla müəyyən olunmuş və təminat verilən həcmidir;
- subyektiv hüquq subyektin hüquqi müstəqillik sahəsini əmələ gətirən və müəyyən hüquqi iddialar üçün əsas yaradan hüquqların məcmusudur;
- subyektiv hüquq şəxsiyyətin azadlığının qanunla təminat verilən təzahür sahəsidir;

– subyektiv hüquq digər şəxslərin vəzifələri ilə təmin edilmiş davranış növü və ölçüsüdür;

– subyektiv hüquq subyektə özünün, yaxud özgəsinin hərəkətləri barəsində hüquqların verilməsinin spesifik formasıdır;

– subyektiv hüquq şəxsiyyətin və mütəşəkkil kollektivlərin mənafelərinin təmin edilməsinin və müdafiəsinin hüquqi üsuludur;

– subyektiv hüquq sosial nemətlərin və vətəndaşların maddi və mədəni tələbatlarının təmin edilməsi formalarının bölüşdürülməsinin hüquqi vasitəsidir;

– subyektiv hüquq dövlət tərəfindən təmin olunan sosial nemətdən istifadə ölçüsüdür;

– subyektiv hüquq obyektiv hüququn (normaların) konkret və ümumi hüquq münasibətlərində realizə formasıdır [15, s. 144].

Bir qisim müəlliflər sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüququn məzmununu təhlil edərkən subyektiv hüququn geniş aspektdə şərhini əsas götürürlər. Məsələn, S.A.Dyujikov sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüququn məzmununa aşağıdakı səlahiyyətləri daxil edir:

– dövlət və bələdiyyə səhiyyə müəssisələrində pulsuz tibbi-sosial yardım almaq imkanı;

– qocalıq, xəstəlik, əlillik zamanı sosial xidmətlərdən (təminatdan) istifadə etmək imkanı ilə bağlı səlahiyyətlər;

– əmək, məişət, istirahət, tərbiyə və təlim üçün əlverişli imkanların yaradılması;

– insan və vətəndaşın (istehlakçı kimi) dövlət tərəfindən tanınmış keyfiyyətli qida məhsullarından istifadə tələbi;

– ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlar üçün əlavə səlahiyyətlər – məsələn, analar və uşaqlar üçün xüsusi şərtlərin təmin edilməsi və s [4, s. 8].

Bəzi müəlliflər isə sağlamlığın qorunması hüququnun məzmununda təhlükəsizlik elementini xüsusi olaraq fərqləndirir və bunu onunla əsaslandırırırlar ki, tibdə yüksək təhlükə mənbələri mövcuddur və tibbi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində tibb işçiləri və pasiyentlər həmin təhlükələrlə üzləşməli olurlar. Onlara aiddir:

– dərman preparatları, o cümlədən immunobioloji dərman preparatları (vaksinlər, zər-dablar);

– narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların prekursorlarının siyahısına daxil edilən dərman preparatları;

– xüsusi təhlükəli infeksiyalar;

– tibbi məhsullar;

– donor qanı və (və ya) onun komponentləri;

– transplantasiya olunan insan orqan və toxumaları;

– tibbi avadanlıqlar (elektrik və istilik enerjisinin təsiri ilə bağlı vasitələr və avadanlıqlar, ion şüası mənbələri) və s.

Sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüququn müasir məzmununu nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu hüququn reallaşdırılması üzrə bir çox tədbirlər yüksək təhlükə mənbələrindən (dərman vasitələri, transplantasiya olunan orqan və toxumalar, tibbi məhsullar və avadanlıqlar) istifadə ilə bağlıdır. Eyni zamanda, peşəkar tibbi fəaliyyətinin bir sıra növləri (xüsusən də, tibbi yardımın göstərilməsi, tibbi xidmətlərin təqdim edilməsi, klinik tədqiqatlar) yüksək təhlükəliliyinə baxmayaraq, sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüququn reallaşdırılması üsullarından biri (belə fəaliyyət növlərinin mənfi nəticələri isə göstərilən hüququn həyata keçirilməsinə maneə) kimi nəzərdən keçirilə bilər [12, s. 147-148; 14, s. 38; 13, s. 7-25; 20, s. 4].

Keçmiş SSRİ-də təhlükəsizlik problemləri ənənəvi olaraq ilk növbədə hərbi və hərbi texniki aspektdə, sərhədlərin müdafiəsi konsepsiyası çərçivəsində nəzərdən keçirilirdi [7, s. 6]. Lakin təhlükəsizlik daha geniş məzmun kəsb edən kateqoriya olmaqla, bütövlükdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati əhəmiyyətli maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən müdafiə vəziyyətidir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “təhlükəsizlik” sözü “heç bir təhlükə olmadığı hal, vəziyyət, şərait” kimi izah olunur [1, s. 292].

Dövlət qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq hər bir vətəndaşın təhlükəsizliyini, habelə ümumi təhlükəsizliyin təmin olunmasına köməklik göstərən bütün vətəndaşların və hüquqi şəxslərin sosial və hüquqi müdafiəsini təmin etməlidir [11, s. 18].

Konstitusion hüquqi dəyər kəsb edən insan təhlükəsizliyi, öz növbəsində qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olan bütün konstitusion hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi ilə sıx surətdə bağlı olduğu üçün, onların hər birində dolayısı ilə təhlükəsizlik hüququnun mövcud olması qanunauyğun haldır [8, s. 16]. Bunu sağlamlığın qorunması hüququna da aid etmək olar.

Fikrimizcə, sağlamlığın qorunması sahəsində təhlükəsizlik sisteminin fəaliyyəti sağlamlığa qarşı təhdidlərin aşkar edilməsi, proqnozlaşdırılması, qarşısının alınması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Beləliklə, vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququ məzmunca kompleks xarakter daşımaqla, məzmun elementləri kimi əsasən aşağıdakı hüquqları özündə əks etdirir:

- dövlət tibb müəssisələrində pulsuz tibbi xidmət;
- sağlamlıqlarına təsir göstərən amillər haqqında müntəzəm, vaxtında və düzgün məlumat almaq;
- dərman vasitələri ilə təmin olunmaq;
- sanitariya-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitdə təhsil almaq;
- ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə tibbi-sosial ekspertizadan keçmək;
- dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran hərəkətlərindən hüquqları pozulmuş şəxslərin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada yuxarı orqanlara və məhkəməyə müraciət etmək hüququ;
- normal mənzil şəraitinə olan hüquq;
- hərtərəfli və balanslaşdırılmış qidalanma rejimini təmin edə biləcək layiqli əmək haqqı almaq hüququ;
- təhlükəsiz əmək şəraiti və əməyin mühafizəsi hüququ;
- istirahət və əlverişli ətraf mühit hüququ;
- zərərli peşə fəaliyyəti və yüksək təhlükə mənbəyi ilə bağlı fəaliyyət növləri ilə məşğul olan vətəndaşların sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ;
- ailə üzvlərinin sağlamlığının qorunmasına dövlət qayğısı hüququ;
- hamilə qadınların və anaların, yetkinlik yaşına çatmayanların, əlillərin, ahıl vətəndaşların, fəvqəladə hallar və ekoloji fəlakətlər zamanı zərər çəkən vətəndaşların sağlamlığının xüsusi mühafizəsi hüququ;
- tibbi və sosial sığortalanma hüququ;
- vaxtında yüksək keyfiyyətli tibbi yardım almaq, sağlamlığın tam bərpası üçün zəruri olan reabilitasiya keçmək hüququ.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [dörd cilddə] / - Bakı: Şərq-Qərb, - с. 4. - 2006. - 712 s.
2. Домникова, Л.В. Гражданско-правовые способы реализации права на охрану здоровья в Российской Федерации: / дисс. канд. юрид. наук. / - Москва, 2006. - 183 с.
3. Дубовик, О.Л. Здоровье человека - как важнейший объект правотворчества и правореализации // Современное медицинское право в России и за рубежом: Сборник научных трудов / Отв. ред. Дубовик О.Л., Пивоваров Ю.С. - Москва: ИНИОН, - 2003, - с. 4-9.
4. Дюжиков, С.А. Конституционное обеспечение права на охрану здоровья в Российской Федерации: / автореферат дис. ... канд. юрид. наук. / - Ростов-на-Дону, 2001. - 22 с.
5. Жданович, Т.Г. Комментарий к Основам законодательства Российской Федерации об охране здоровья граждан (постатейный) / Т.Г.Жданович, Е.А.Михеева. - Москва: Юстицинформ, - 2003. - 106 с.
6. Каменская, Н.А. Конституционное право на охрану здоровья и медицинскую помощь: / автореферат дис. канд. юрид. наук. / - Владикавказ, 2011. - 23 с.
7. Камышев, Э.Н. Информационная безопасность и защита информации. Учебное пособие / Э.Н.Камышев. - Томск: ТПУ, - 2009. - 95 с.
8. Канина, Ю.С. Теория прав человека и ее отражение в концепции национальной безопасности: / автореферат дисс. канд. юрид. наук. / - Тамбов, 2009. - 24 с.
9. Колоцей, И.А. Право на охрану здоровья и медицинскую помощь как конституционная ценность: / дисс. канд. юрид. наук. / - Архангельск, 2010. - 230 с.
10. Комарова, Н.Н. Конституционное право граждан СССР на охрану здоровья: / автореферат дис. канд. юрид. наук. / - Саратов, 1989. - 20 с.
11. Кураков, Л.П. Информация как объект правовой защиты / Л.П.Кураков, С.Н.Смирнов. - Москва: Гелиос, - 1998. - 240 с.
12. Литовкина, М.И. Конституционное право на охрану здоровья в фокусе национальной безопасности // Право и безопасность, - 2013. № 1-2 (44), - с. 144-150.
13. Литовкина, М.И. Медицинская деятельность повышенной опасности как способ реализации конституционного права на охрану здоровья // Вопросы российского и международного права, - 2012. № 11-12, - с. 7-25.
14. Литовкина, М.И. Проблема лекарственной безопасности при реализации конституционного права на охрану здоровья // Ученые записки Российского государственного социального университета, - 2012. № 5, - с. 33-39.
15. Матузов, Н.И. Личность, право, демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н.И.Матузов. - Саратов: Издательство СУ, - 1972. - 291 с.
16. Пищита, А.Н. Медицинское право. Особенная часть. Право на жизнь и получение медицинской помощи. Дефекты оказания медицинской помощи. Учебно-методическое пособие / А.Н.Пищита, С.Г.Стеценко. - Москва: РМАПО, - 2005. - 48 с.
17. Рудинский, Ф.М. Жизнь и здоровье советского человека как объект конституционной охраны // Советское государство и право, - 1979. № 1, - с. 5-12.
18. Теория государства и права. Учебник / Под ред. Н.Г.Александрова. - Москва: Юридическая литература, - 1968. - 640 с.
19. Шленева, Е.В. Конституционное право на охрану здоровья в Российской Федерации: / дисс. канд. юрид. наук. / - Москва, 2004. - 186 с.
20. Millar J., Mattke S. Selecting indicators for patient safety at the health systems level in OECD countries // OECD Health Technical Papers, - 2004. № 18, - 44 p.

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə insan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi sağlamlığın qorunması hüququnun məzmunu ilə bağlı məsələlər tədqiq edilmişdir. Müəllif göstərir ki, sağlamlığın qorunması hüququnun məzmunu və məzmun elementlərinin dairəsi ilə bağlı vahid yanaşma formalaşmayıb. Məqalədə sağlamlığın qorunması hüququ məzmunca kompleks xarakter daşıyan kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. Həmçinin məqalədə sağlamlığın qorunması hüququnun məzmununda təhlükəsizlik elementinin rolu şərh edilir.

Асланов Замиг
Заведующий отделом
Сравнительного анализа отраслей права
Института Права и Прав Человека НАНА,
д.ф.п.п., доцент

СОДЕРЖАНИЕ ПРАВА НА ЗДОРОВЬЕ КАК ОДНОГО ИЗ ОСНОВНЫХ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

Р Е З Ю М Е

В данной статье исследуются вопросы, связанные с содержанием права на охрану здоровья как одного из основных конституционных прав человека и гражданина. Автор указывает на отсутствие единого подхода к содержанию права на охрану здоровья и объему составляющих элементов. В статье право на охрану здоровья рассматривается как сложная по содержанию категория. В статье также разъясняется роль элемента безопасности в содержании права на охрану здоровья.

Aslanov Zamig
Head of Department of
Comparative analysis of branches of law of
the Institute of Law and Human rights of ANAS,
PhD in law, associate professor

THE CONTENT OF THE RIGHT TO HEALTH PROTECTION AS ONE OF THE BASIC CONSTITUTIONAL RIGHTS OF MAN AND CITIZENS

S U M M A R Y

In this article has been researched issues related to the content of the right to health as one of the basic constitutional rights of man and citizens. The author points to the lack of a unified approach to the content of the right to health protection and the scope of content elements. In the article the right to health is considered as a category that is complex in content. In the article also has been explained the role of the security element in the content of the right to health.

Fəxrəddin NAĞIYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi idarəetmə
fakültəsinin Hüquq kafedrasının dosenti,
h.ü.f.d.

KONSTITUSIYA HÜQUQU ELMİ: İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ MEYİLLƏRİ

Açar sözlər: Konstitusiya hüququ; hüquq elmi; hüquqi dövlət; qanunçuluq; hüquq və azadlıqlar; dövlət hüququ; hüquq

Ключевые слова: Конституционное право; правовая наука; правовое государство; законность; права и свободы; государственное право; естественное право

Keywords: Constitutional law; legal science; constitutional state; legality; rights and freedoms; public law; natural law

Giriş. Mövzunun əsaslandırılması. Hazırda dünyada iki yüzdən artıq suveren dövlət vardır və onlardan hər birinin, necə adlanmasından asılı olmayaraq, öz konstitusiyası, həmçinin yalnız özünə xas olan konstitusiya-hüquqi inkişaf xüsusiyyətləri vardır. Lakin bu, bütün ölkələr, hətta müxtəlif ölkə qrupları üçün səciyyəvi olan ümumi cəhətlərin olması kimi başa düşülməməlidir.

Bu gün bir çox hüquqşünas alimlər konstitusiya hüququ ifadəsini işlədərkən onun üç aspektdə baxılan çoxplanlı kateqoriya olduğunu vurğulayırlar {2, s.11, 17, 18; 4, s. 5 və s.}. Söhbət milli hüquq sahəsi, elm sahəsi və tədris fənnindən gedir. Xüsusən son illərdə hər üç sahə, sona qədər olmasa da, müəyyən qədər təhlil edilmiş, elmi araşdırmaların predmeti olmuşdur. Bu yazıda konstitusiya hüquq normalarını və onların əsasında yaranan hüquq münasibətlərini və institutlarını öyrənən konstitusiya hüququ elminin inkişafının əsas mərhələləri və onun inkişaf meyilləri araşdırılacaq, bir sıra ümumiləşdirmələr ediləcək, mübahisəli məsələlərə diqqət yetiriləcəkdir.

Araşdırılan sahədə bir çox dəyərli elmi tədqiqatların müəllifi olan Z.Əsgərova görə “Konstitusiya hüququ” ifadəsi yalnız müəyyən hüquq institutlarını əhatə edən hüquq normalarının məcmusu deyil, həm də bu məcmunu öyrənən, tədqiq edən hüquq elmi mənasında işlədilir. “Konstitusiya hüququ elmi” ifadəsi hüquq nəzəriyyəsində “konstitusionalistika” kimi də işlədilir. Hüquq elmi sosial-siyasi elmdir. Bu baxımdan hüquq elminin bir sıra başqa sahələri kimi konstitusiya hüququ elmi də insanların həyatına, sosial reallıqlara aid hadisələri öyrənir. Bununla yanaşı, başqa hüquq elmləri kimi konstitusiya hüququ da hər cür reallığı deyil, məhz hüquqi reallığı öyrənir. Yəni konstitusiya hüququ elmi konstitusiya hüquq normalarının hazırlanmasını, onun xüsusiyyətlərini, normanın özü ilə tətbiqi arasındakı asılılığı, konstitusiya hüququnun tətbiqi praktikasını, qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarını və onların qarşılıqlı münasibətlərini öyrənir {2, s.11}.

Yeni Azərbaycan konstitusiyası hüquq elminin əvvəllər geniş tətbiq edilən dövlətlərin sosialist və yaxud kapitalist inkişaf istiqamətli dövlətlərə bölünməsi kimi geniş yayılmış ideoloji yanaşmadan imtina etməsi ölkəmizin təhsil müəssisələrində tədris edilən konstitusiyası hüquq kursuna da yenidən baxmaq zərurəti yaratmışdır.

1990-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq yeni Azərbaycan konstitusiyası hüquq elmi yaranmağa başlayır ki, onun da əsasında konstitusiyası-hüquqı dəyərlər, cəmiyyətin siyasi təşkili sistemi kimi konstitusiyası doktrinası dayanır. Uzun müddət Azərbaycanın da daxil olduğu Sovetlər Birliyi məkanında dominantlıq etmiş dövlət etatist hüququndan konstitusiyası hüququna keçid başlayır. {4, s.3}.

Müasir anlamda konstitusiyası hüquq elmi. Z.Əsgərova görə konstitusionalistika, fundamental elm olaraq, hüquq normalarının obyektiv reallığa münasibətini, konstitusiyası qanunvericiliyinin inkişaf meyilləri və çatışmazlıqlarını araşdırır, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən elmi tədqiqatlar, şərhlər, tövsiyələr işləyib hazırlayır, konstitusion kolliziyaları və kazusları tədqiq edir, konstitusion mübahisələri və onların həlli qaydalarını öyrənir. Konstitusionalistika həm də reallığın konstitusiyası qanunvericiliyində təsbit edilməsi məsələləri ilə məşğul olur. Konstitusiyası hüquq elmində dövlət və şəxsiyyət, cəmiyyətin inkişafının hüquqı aspektləri tədqiq olunur, hər birinin optimal inkişafı üçün yeni üsullar hazırlanır və həyata tətbiq edilir. Konstitusionalistika konstitusiyası qanunvericiliyi haqqında əsaslandırılmış, bir-biri ilə əlaqələndirilmiş elmi nəzəriyyə və fikirlərin məcmusudur. Bir elm olmaq etibarilə konstitusiyası hüquq elmi də yeni nəzəriyyə və fikirlərin yaranma əsaslarını, onların praktikada tətbiq olunma imkanlarını və verə biləcəyi praktiki nəticələri analiz edir, müxtəlif hüquqı konstruksiyalar hazırlayıb reallığa tətbiq edir. Bu elm eyni zamanda artıq praktikada tətbiq olunmuş nəzəriyyə və fikirləri tənqidi qiymətləndirərək, onların başqa ölkələrdəki müvafiq norma və institutlarla müqayisəli təhlilini aparmaqla hüququn tətbiqı praktikasını təkmilləşdirməyə xidmət edir {2, s.12-13}.

Bəzi müəlliflər hazırda konstitusiyası hüquq elmində iki əsas istiqamətin mövcudluğunu qeyd edirlər. Onları, şərti olaraq, radikal («köklü» sözüdəndir) və liberal («azad» sözüdəndir) adlandırmaq olar.

Radikal istiqamət əsasən marksist alimlərin (marksizmin leninçi, bolşevik şərhı) işləri, inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosialist təmayülünü müdafiə edən inqilabçı-demokratların əsərləri və sol radikalların əsərləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu istiqamətə məxsus müəlliflər konstitusiyası hüququnu sinfi mübarizə mövqeyindən və çox vaxt müəyyən sinfin və ya sinflər blokunun diktaturası mövqeyindən nəzərdən keçirirlər. Düzdür, həmin istiqamətin müxtəlif qruplarının anlamında bu sinflər eyni deyildir. Marksist-leninçilərdə bu, fəhlə sinfidir (hazırda burada da düzəlişlər edilir: xalq demokratiyası diktaturasından danışılır). İnqilabçı-demokratlar zəhmətkeşlərlə qeyri-zəhmətkeşlərin elə «məcmu» hakimiyyətini müdafiə edirlər ki, onların fikrincə, həmin qeyri-zəhmətkeşlərlə son nəticədə sosializmə gətirib çıxara biləcək köklü demokratik islahatlar mərhələsində əməkdaşlıq etmək olar. Sol radikallar inqilabi dəyişikliklər amilini daha çox ziyalıların müəyyən dərəcələrində, bəzən isə sinifsizləşmiş “qabaqcıl mübarizlər” qrupunda görürlər. Sol radikal istiqamətə mənsub alimlər xalq, sosialist demokratiyası haqqında danışrlar. Əslində isə onlar avtoritar idarəçilik sistemləri, bir partiyanın (kommunist, yaxud onun mövqeyində olan digər partiyanın) fasiləsiz idarə etməsi, iqtisadiyyatın dövlətləşdirilməsi, əhalinin müəyyən qruplarının hüquqlarının üstünlüyü, kütləvi zorakı vasitələrin tətbiqı də daxil olmaqla mülkiyyətin və «istismarçılığın» ləğv edilməsi lehinə, hakimiyyət bölgüsü və yerli özünüidarəetmə əleyhinə çıxış edirlər.

Liberal istiqamət müasir postsosialist dövlətlər də daxil olmaqla, müxtəlif ölkələrin və qitələrin alimlərinin işləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu istiqamətin tərəfdarları hesab edirlər ki, konstitusiya diktatura silahı deyil, əhalinin müxtəlif qrupları, idarə edənlər və idarə olunanlar arasında sosial əlaqələrin ifadəsi və öz normalarında ümumbəşəri dəyərləri (azadlıq, demokratiya, insan hüquqları, sosial həmrəylik, sosial ədalət və s.) əks etdirməli olan sənəddir. Onlar hüquqi, demokratik və sosial dövlət, hakimiyyət bölgüsü, yerli özünüidarəetmənin tanınması, bütün vəzifəli şəxslərin və dövlət orqanlarının xalq və onun nümayəndələri qarşısında məsuliyyəti, münaqişələrin həllinin dinc vasitələri, kompromislər və konsensus axtarışı, dövlət hakimiyyətinin sinfi deyil, əsl xalq xarakteri daşması lehinə, cəmiyyətdə və dövlətdə bir partiyanın “rəhbər və istiqamətverici rolu”nun konstitusiyada təsbiti əleyhinə çıxış edirlər {5, s. 29-30}.

Adları çəkilən iki əsas istiqamət yalnız bir-birinə əks olan baxışları əks etdirir. Onlar arasında aralıq cərəyanlar da mövcuddur. Bir sıra hallarda eyni bir müəllifin tədqiqatlarında hər iki istiqamətin bəzi əlamətləri birləşdirilir. Bundan başqa, eyni bir istiqamətə məxsus bütün alimlərin hər bir məsələ, hətta bəzən prinsipial məsələlər üzrə baxışları heç də mütləq mənada üst-üstə düşmür.

Elm sahəsi kimi konstitusiya hüququ bu hüquq sahəsinin predmeti ilə bağlı olan dövlət-hüquq xarakterli məsələlərə aid müxtəlif nəzəriyyələrin, baxışların, ideyaların kitablarda, məqalələrdə və elmi məruzələrdə şərh olunmuş məcmusudur.

Konstitusiya (dövlət) hüququ elminin tarixdən əvvəlki dövrü. Dövlətin və cəmiyyətin ən yaxşı quruluşu və təşkili haqqında ideyaların irəli sürülməsi və inkişaf etdirilməsi tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır, çünki bu ideyalar faktiki olaraq dövlətin yaranması ilə eyni vaxtda yaranır. Onların arasında indi terminoloji baxımdan bəzən fərqli olsa da, konstitusiya (dövlət) hüququnun ən mühüm məsələləri layiqli yer tuturdu. Bunlara ilk növbədə dövlətin mahiyyəti və məqsədi, onun azad vətəndaşlarla münasibəti, xüsusən də müxtəlif idarəetmə formaları ilə bağlı problemlər daxil edilməlidir. İlkin olaraq bu ideyalar əsasən dağınıq xarakterli idi, lakin eramızdan əvvəl son iki minillikdən başlayaraq bizə böyük qanun yaradıcılığı abidələri (ilk növbədə qədim Çin və qədim Hindistan siyasi və hüquqi mədəniyyəti abidələri) və kifayət qədər sistemləşdirilmiş siyasi və hüquqi əsərlər gəlib çatmışdır. Bunlardan Platonun (e.ə. 427-347) “Dövlət” (“Respublika”), “Siyasət” və “Qanunlar”, həmçinin Aristotelin (e.ə. 384-322) “Siyasət”, “Afina siyasəti” kimi əsərlərinin adlarını çəkmək olar {6; 7; 9}.

Yunan dilindən gələn “siyasət” sözü polis, yəni qədim yunan şəhər-dövləti kimi başa düşülsə də, o zamanlar çox geniş mənada işlənərək, müasir mənada təkcə siyasi, hüquqi mənə daşmır, həm də sosial, iqtisadi, etik və digər problemləri əhatə edirdi.

Vahid, hər şeyi əhatə edən, bölünməmiş fəlsəfi elmin tərkib hissəsi kimi inkişaf edən Platon və Aristotelin, eləcə də antik dövrün və orta əsrlərin digər mütəfəkkirlərinin siyasi-hüquqi ideyaları əsasən ümumi, fəlsəfi və dini xarakter daşıyırdı. Siyasət polis dövlətinin və onun vətəndaşlarının ən yüksək rifahı və xoşbəxtliyi haqqında bilik kimi, o dövrdə hələ cəmiyyətdən ayrılmamış, onun tərkib hissəsi kimi qavranılan dövlət işə aqlın, ədalətin və hüququn ən yüksək təcəssümü kimi qəbul edilirdi. Ona görə də antik dövrün mütəfəkkirləri və siyasətçiləri siyasi biliyin əsas vəzifəsini dövlətin optimal quruluşunu tapmaqda görürdülər. Təsadüfi deyil ki, onların əsərlərində dövlətin müxtəlif formalarının çox müfəssəl və öz dövrünə görə çox dərin təhlili və onlardan ən yaxşılarının seçilməsi böyük və mühüm yer tutur. Artıq o zamanlar monarxiya, demokratiya, aristokratiya, oliqarxiya, tiraniya kimi dövlət formalarından danışırdılar. Platonun rəğbəti əvvəlcə bir neçə ən müdrik və ən qədim filosofun hakimiyyəti kimi aristokratiyaya, daha sonra isə monarxiya və

demokratiyanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən qarışıq formaya idisə, Aristotel aristokratiyanın, oliqarxiya və demokratiyanın üstünlüklərini özündə birləşdirən dövlətin qarışıq forması kimi politiyaya meyl edirdi.

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə siyasi-hüquqi, o cümlədən dövlət-hüquqi ideya və anlayışların tarixi aspekti “Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi” kursunda ətraflı təsvir edilmişdir. Bununla belə, burada heç olmasa müvafiq dövlət-hüquq ideyalarının inkişafına xüsusi sanballı töhfələr vermiş və bununla da konstitusiya (dövlət) hüququnun sonradan müstəqil bir elm olaraq hüquqşünaslığın bir qolu kimi ayrılmasının əsasını qoymuş şəxslərin adlarını çəkmək vacibdir.

Orta əsrlər Avropasında kilsənin dövlətdən, kilsə hakimiyyətinin dünyəvi, dövlət hakimiyyətindən üstünlüyünü təsdiq edən ilahiyyatın hökmranlığı dövründə hakimiyyətin dünyəvi (dövlət) və ruhani (kilsə) bölgüsünə, onun əsaslandırılmasına, onların əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsinə, hər birinin müstəqilliyinə və bir-birinin işinə qarışmamasına haqq qazandırmaya kifayət qədər çox diqqət yetirmiş Avreliy Avqustinin (354-430) və Akvinalı Fomanın adları xüsusilə çəkiləlidir.

Qərb xristianlığının ən böyük ilahiyyatçılarından və filosoflarından biri, xristian kilsəsinin müqəddəs atası, 395-ci ildən ömrünün sonuna qədər Şimali Afrikada Hippon şəhərinin yepiskopu olmuş Avqustinin təlimi bir neçə yüzillik ərzində Qərb xristian kilsə ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir. Avqustin üçün dövlətin idealı hər kəsin ümumi rifahı sevdiyi “xristian dövləti”, ən ali nemət isə Tanrıdır. Dövlətin yaranmasının əsasında ilahi hökm dayanır və onun inkişafı, Avqustinə görə, bu hökmlə əvvəlcədən müəyyən edilir. Hakimiyyət şəxsi mülkiyyət deyil, hökmdarlar və təbəələr arasında münasibətlərdə sülh, ədalət və harmoniyayı təmin edən vasitədir.

13-cü əsrdə İtaliyada yaşamış, mükəmməl təhsil görmüş, bütün dövrlərin ən savadlı adamlarından sayılan, Neapol, Paris, Köln universitetlərinin məzunu filosof və ilahiyyatçısı, sxolastikanın sistemləşdiricisi, aristotelizmin teist versiyasının banisi Akvinalı Foma da hesab edirdi ki, dövlət, sülh, xeyirxahlıq və nizam-intizamın bərqərar olması üçün ilahi iradənin ifadəsidir. O, ruhi və dünyəvi hakimiyyətin nisbətini ruh və bədən nisbəti kimi görürdü. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o heç də istənilən hakimiyyətin deyil, yalnız ilahi göstərişlərə və təbii hüquqa cavab verən hakimiyyətin tanınmasını zəruri hesab edirdi: əgər mövcud pozitiv hüquq bu tələblərə cavab vermirsə, o, qeyri-qanunidir və ona riayət etmək olmaz. Dövlətin optimal forması məsələsində Akvinalı Foma ümumilikdə Aristotelin mövqelərində dayanırdısa da, həm də müxtəlif “saf” formaların – monarxiya, aristokratiya və demokratiyanın üstünlüklərini özündə birləşdirən qarışıq formaya üstünlük verirdi. Lakin eyni zamanda o, mütləq monarxiya ilə siyasi monarxiya arasında fərq qoyurdu, sonuncunu üstünlük hesab edirdi, çünki onda monarxın hakimiyyəti qanun çərçivəsində müəyyən edilirdi.

Son orta əsrlər çərçivəsində dövləti kilsənin tabeliyindən azad etmək və kralın səlahiyyətlərini silikli təmsilçiliklə məhdudlaşdırmaq konsepsiyaları meydana çıxdı və getdikcə gücləndi. Kilsə hakimiyyətinin aliliyi konsepsiyasının özü hüququ şübhə altına alırdı, çünki kral hakimiyyətinin mənbəyi kimi artıq Roma Papası deyil, birbaşa Tanrının özü hesab edilməyə başlanırdı. Burada cəmiyyətin bir hissəsinin (baronların və cəngavərlərin) müəyyən hüquq və azadlıqlarını ilk dəfə elan edən 1215-ci il tarixli Magna Cartanın qəbul edilməsi və XIII əsrdə İngiltərə parlamentinin yaradılmasının böyük əhəmiyyəti oldu.

Dövlət (konstitusiya) hüququ elminin tarixində bu elmə əsaslanan ilkin hüquqi biliklərinin yarandığı 16-18-ci əsrlər dövrü xüsusilə mühüm yer tutur. Siyasi-hüquqi fikrin inkişafının bu mərhələsi ilk növbədə orta əsrlər sxolastikasından və teologiyasından qurtuluşu,

onun fəlsəfə və din çərçivəsindən ayrılması, bu fikrin getdikcə differensiallaşması və siyasi təfəkkürün, o cümlədən dövlət hüquqi problemlərin bilavasitə daha geniş və dərin inkişafı ilə bağlıdır. Bu dövr Avropada Nikolo Makiavelli (1469-1527), Tomas Mor (1478-1535), Jan Boden (1529/1530-1596), Tommaso Kampanella (1568-1639), Hugo Hrotsi (1583-1645), Tomas Hobbs (1588-1679), Con Lokk (1632-1704), Şarl Monteskyö (1689-1755), Jan Jak Russo (1712-1778), Tomas Jefferson (1743-1826), Ceyms Madison (1751-1836) və bir çox başqaları tarixin gedişinə təsir edəcək fəaliyyətlə nailiyyətlər qazanmışlar.

Hətta bu dövrdə irəli sürülən dövlət-hüquqi ideya və konsepsiyaların tam olmayan siyahısı belə həmin dövrün dünyanın ilk konstitusiyalarının qəbuluna ideoloji-nəzəri hazırlıq və dövlət hüququ elminin digər elm sahələrindən qoparaq müstəqil bir hüquq sahəsinə ayrılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini açıq şəkildə göstərir. Buna misal olaraq:

N.Makiavellinin: dövlət konkret siyasi təşkilat kimi və respublika dövlətin ən mühüm formalarından biri kimi olması, dövlət formalarının cəmiyyətin sosial quruluşu ilə sıx əlaqəsi, demokratiyanın düzgün, yəni layiq olduğu qiyməti alaraq tanınması, çoxluğun idarəetmə forması və s. ideyalarını;

J.Bodenin: dövlətin suverenliyi onun müstəqilliyi və hakimiyyətin aliliyi, birliyi, bölünməzliyi, mütləqliyi və qeyd-şərtsizliyi kimi, onun dövlət formaları ilə əlaqəsi, mütləqiyyətin hüquqi prinsiplərlə, silkli nümayəndəlik prerogativləri ilə məhdudlaşdırılması, hüquqla qanunun fərqləndirilməsi barəsində ideyalarını;

T.Mor və Kampanellanın: xüsusi mülkiyyətdən imtina və ictimai mülkiyyətin tətbiqi, humanizm və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı prinsiplərinin tətbiqi, demokratiya və azadlıq, bərabərlik və sosial ədalət, ümumi icbari əmək və yüksək mənəviyyət ictimai və dövlət quruluşunun əsası kimi, bütün vəzifəli şəxslərin seçilməli və hesabatlılığının əsas götürülməsi və s. ideyalarını;

H.Hrotsinin: təbii hüquq və dövlətin müqavilə mənşəli olması konsepsiyaları; insanlar və xalqlar arasında münasibətlərdə qanunun aliliyinin təmin edilməsi, dövlət beynəlxalq hüququn subyektı kimi, vətəndaşlıq və təbəəlik, təbii hüquq anlayışına əsaslanan dünyada sığınacaq hüququ, hüquq varisliyi, beynəlxalq müqavilələrə əməl etmək öhdəliyi, “xalqlar hüquqları”nın bərqərar olması və s. ideyalarını;

C.Lokkun: yarandığı zaman bağlanmış ictimai müqaviləyə riayət edilməsi əsasında şəxsi azadlığın təminatçısı kimi dövlət; “şəxsiyyət”, “cəmiyyət” və “dövlət” anlayışları arasında aydın fərq; fərdin təbii və ayrılmaz hüquqları kimi yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüquqları; fərdin, əsas vəzifəsi fərdə xidmət etmək olan cəmiyyət və dövlət qarşısında üstünlüyünün tanınması; dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətində hüquq və qanunçuluğun aliliyi; birincinin ikincidən üstünlüyü ilə hakimiyyətlərin qanunvericilik və icra hakimiyyətinə bölünməsi konsepsiyası və s. ideyalarını;

Ş.Monteskyönin: siyasi hakimiyyətin qanunvericilik (nümayəndəli), icra və məhkəmə hakimiyyəti olaraq bölünməsinin onun rəsonal təşkilı və fəaliyyət göstərməsi üçün ən yaxşı əsas kimi klassik konsepsiyasını;

J.J.Russonun: klassik respublika quruluşunun əsası kimi ictimai müqavilə, xalq suverenliyi və insan hüquq və azadlıqlarının ayrılmazlığı konsepsiyası; suverenliyin ayrılmazlığı və bölünməzliyi ideyaları, icra hakimiyyətini qanunvericiliyə tabe etməklə dövlət orqanlarının funksiyalarının məhdudlaşdırılması, respublikanın həqiqi xalq demokratiyasına cavab verən yeganə dövlət forması kimi tanınması ideyalarını;

T.Cefferson və C.Madisonun: demokratiya və onun həyata keçirilməsi mexanizmi, siyasi bərabərlik, xalq suverenliyi; şəxsi hüquq və azadlıqlar; xalqın siyasi hakimiyyətin yega-

nə mənbəyi, respublikanın isə demokratik idarəetmənin ən yaxşı forması kimi tanınması; qarşılıqlı nəzarət və tarazlıq sisteminin köməyi ilə səlahiyyətlərin bölünməsi və onların balansı; seçkilərin təşkili; çoxluqla azlıq arasında demokratik münasibətlər; federalizm və s. ideyalarını göstərmək olar.

Bu və digər konstitusiya-hüquqi ideya və konsepsiyaların əhəmiyyətinə, xüsusən də C. Monteskyenin ideya və konsepsiyalarına, J.J. Russo və T. Ceffersonun ideya və konsepsiyalarına onların layiq olduqları çox mühüm qiyməti vermək çətindir. Bu ideyalar siyasi-hüquqi fikrin sonrakı inkişafına, konstitusiya və siyasi inkişaf praktikasına müstəsna dərəcədə dərin və birbaşa təsir göstərmişlər. Onlar, müəllifi T.Cefferson (ABŞ-ın gələcək üçüncü prezidenti) olan Müstəqillik Bəyannaməsində (1776), ABŞ Konstitusiyasında (1787) və onun Hüquqlar haqqında Billində (1789), məşhur İnsan və Vətəndaşın Hüquqları bərabərliyi adlı Fransa Bəyannaməsində (1789) ilk dəfə olaraq insan və vətəndaşın təbii və ayrılmaz hüquqlarını, vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyini, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini və s. təsbit etmişlər. Bu dövrdə irəli sürülən bir çox ideya və konsepsiyaların bu gün də canlı və işlək olduğunu görmək asandır ki, bu da müasir konstitusiyalarda öz əksini tapır.

Konstitusiya hüququ elminin təşəkkülü və inkişafı. Hüquq elminin bir sıra digər sahələri (məsələn, mülki, cinayət və digər hüquqlar) ilə müqayisədə konstitusiya hüququ nisbətən gənc elmdir. Ayrı, müstəqil bir elm olaraq, yalnız təxminən iki əsr əvvəl formalaşmışdır ki, bu da 18-ci əsrin sonlarında ilk rəsmi yazılı konstitusiyalar və yuxarıda qeyd olunan digər sistemli konstitusiya hüquqi aktlarının meydana çıxması ilə birbaşa əlaqəli idi. Konstitusiya (dövlət) hüququnun müstəqil elm kimi fəlsəfə, sosiologiya, politologiya və digər elmlərdən ayrılaraq formalaşması prosesinin özü 19-cu əsrin bütün birinci yarısını və hətta daha çoxunu əhatə edir. Bu, ABŞ Konstitusiyasının, Fransanın İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsinin, Britaniya konstitusiya hüququ və digər mühüm konstitusiya və hüquqi sənədlərin öyrənilməsi və şərhinə həsr olunmuş əsərlərin hazırlanması və nəşrinə əsaslanırdı. Onlar XVI-XVIII əsrlərin böyük maarifçilərinin yuxarıda bəhs edilən konsepsiya və ideyalarını inkişaf etdirmiş və dərinləşdirmiş, eyni zamanda konstitusiya hüquqi xarakterli bir çox yeni ideya və nəzəriyyələr ilə sıx əlaqədə irəli sürülmüşdür. 19-cu əsrdə konstitusiya (dövlət) hüququ elminin inkişafına xüsusi böyük töhfə vermiş alimlər arasında Böyük Britaniyada U.Blekston, U.Bedcgot, A.Daysi, D.C.Mill, T.Mey, Fransada J.Esmen, Almaniyada V.Laband və R.Qneyst, ABŞ-da U.Uilloubi və bir çox başqalarının adlarını çəkmək olar. İki əsrin qovuşuğunda və 20-ci əsrin əvvəllərində bu sahədə Fransada L.Düqi və M.Oriunun, Almaniyada H.Yellinek və M.Veberin, İtaliyada V.Pareto, Q.Moska və V.Orlandonun, ABŞ-da D.Braysi və S. Loununin əsərləri mühüm rol oynamışdır {11}.

Həmin dövrlərdə Rusiyada da konstitusiya hüququ elmi öz təşəkkül və inkişaf mərhələsini yaşayır. Bu proses xüsusən 20-ci əsrin əvvəllərində Rusiyanın ilk konstitusiyası sayılan 1905-ci ilin Oktyabr manifestinin qəbulu ilə inkişaf edir. B.N.Çiçerin, N.M.Korkunov, A.S.Alekseev, M.M.Kovalevski, I.E.Andrievski, F.F.Kokoshin, A.D.Qradovski və başqaları artıq 19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərində xüsusi əsərlərlə yanaşı, ümumi (Çiçerin, Kovalevski, Hesse və s.), rus, Rusiya konstitusiya hüququ üzrə öz dərsləklərini və ya mühazirə kurslarını nəşr etdirirlər. Elə həmin vaxtlarda xarici ölkələrin dövlət (konstitusiya) hüququ elmi də yaranmağa və inkişaf etməyə başlayır {10}.

İnqilabdan əvvəlki rus konstitusiya-hüquqi fikrinin inkişafı, bir tərəfdən, Qərbin, ilk növbədə, Qərbi Avropanın konstitusiya hüququ elminin nailiyyətlərinə əsaslanırdı, digər tərəfdən isə Rusiyanın bu sistemlərdə ləng və ağırlı keçid prosesini əks etdirirdi. Mütləq

monarxiyadan konstitusiyalı monarxiyaya qədər (19-cu əsrin ikinci yarısı – 20-ci əsrin əvvəlləri), sonuncunun təsdiqi (1905-1906) və mütləqiyyətin süqutu (1917-ci ilin fevral-martı), 1917-ci ilə qədər olan dövrdə Rusiyada baş vermiş dövlət idarəçilik islahatları, dövlət quruluşunun prinsipləri, əsasən, konstitusiya (dövlət) hüququ elminin əvvəlki inkişafı ilə hazırlanmışdı ki, bu da bütövlükdə ən vacib və ən çətin məsələləri nəzəri cəhətdən həll etməyə imkan verirdi. Bu elm çərçivəsində həmçinin təbii hüquq ideyası və konsepsiyaları, xalq suverenliyi, xalq təmsilçiliyi, hakimiyyət bölgüsü, parlamentarizm, hüquqi dövlət, müstəqil ədalət mühakiməsi və s. ideya və konsepsiyalar da uğurla inkişaf etdirilmişdir.

1917-ci ilin oktyabrından sonra konstitusiya (dövlət) hüququ elminin sərbəst inkişafı imkanları kəskin şəkildə məhdudlaşdırıldı ki, bu da hüquqi dövlət, təbii hüquq kimi ideya və prinsipləri birmənalı şəkildə rədd edən marksizm-leninizm ideologiyasının bölünməz hökmrənliyinin tədricən bərqərar olması ilə əlaqəli idi. Dövlətin və hüququn sinfi və hətta sinifüstü anlayışı və qiymətləndirilməsi mövqelərindən dövlət hüququ məsələləri 1920-ci illərin tanınmış hüquqşünasları P.I.Stuçka, D.I.Kurski, E.B.Paşukanis, N.V.Krilenko, I.P.Razumovski və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilirdi. Yeri gəlmişkən, həmin alimlərin əksəriyyəti 30-cu illərdə repressiyaya məruz qalaraq Stalinin totalitar rejimi tərəfindən məhv edildi {8, s. 449}.

Lakin konstitusiya hüququ sahəsində həqiqi elmi tədqiqatların inkişafı üçün bu ən çətin və son dərəcə əlverişsiz şəraitdə belə, hüquqşünaslığın bu ən ideoloji sahəsində elmi fikrin inkişafı tamamilə dayanmadı. Şəraitin imkan verdiyi qədər elmi tədqiqatlar aparılır, nəticələr dərc edilirdi. V.N.Durdenevskinin 1925-ci ildə nəşr etdirdiyi “Xarici konstitusiya hüququ”, G.S.Qurviç, İ.D Levina, I.P.Trainin və başqalarının 1935-1937-ci illərdə nəşr edilmiş “Bürjua ölkələrinin konstitusiyaları” dördcildliyini xatırlamaq kifayətdir.

Stalin şəxsiyyətinə pərəstiş və totalitar siyasi sistemin bərqərar olması, 1936-cı il SSRİ-nin “Stalinist” Konstitusiyasının işlənib hazırlanması və böyük təntənə ilə cəmiyyətə təqdim edilməsi, A.Y. Vişinski kimi mənəbpərəst ideoloqların hakimiyyətdə təmsil olunması və bir sıra başqa şərtlər və amillər dövlət hüququ elminin inkişafını daha da çətinləşdirmiş, bir çox cəhətdən onu sözün əsl mənasında iflic etmişdi. Bu, 1930-cu illərin ikinci yarısından başlayaraq, bir neçə onilliklər ərzində bu elmin vəziyyətinə son dərəcə mənfi təsir göstərmişdir.

Oktyabrdan sonrakı dövrdə ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalan Rusiya dövlət-hüquqi fikrinin bir çox nümayəndələri (N.N.Alekseev, İ.A.İlyin, N.Timaşev və başqaları) totalitar konstitusiya hüququna və onun elmi apologetikasına qarşı qətiyyətli mübarizə aparırdılar. Onlar (və xüsusilə İ.A. İlyin) artıq 20-50-ci illərdə, totalitar sistemin əsl köklərini, mənşəyini, eybəcərliklərini, təhlükələrini və perspektivlərini dərinlən və ardıcıl şəkildə ortaya qoyurdular.

Ölkəmizdə konstitusiya (dövlət) hüququ elminin inkişafının hazırkı mərhələsi ilk növbədə totalitar hüquqdan demokratik hüquqa keçidlə bağlıdır. Artıq 80-ci illərdə elmdə ölkənin demokratikləşməsinə keçid ideyaları, insan hüquq və azadlıqlarının faktiki tanınması və riayət olunması, hüquqi dövlətin qurulması, hakimiyyətin həqiqi bölünməsi, sovet federalizminin yenilənməsi, yerli özünüidarədən istifadə və s.kimi məsələlərə münasibət bildirilməyə başlandı. Təbii ki, burada həlledici rolu 80-90-cı illərin əvvəlində ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətin kökündən dəyişməsi, ilk növbədə 1991-ci ilin avqust hadisələri və onların nəticələrində SSR İttifaqı dövlətinin yaranması haqqında müqaviləyə xitam verilməsi oynadı. Amma görməmək mümkün deyil ki, ölkənin demokratikləşməsinə keçid daha çox konstitusiya-hüquq elminin nailiyyətlərinə əsaslanır.

Konstitusiya hüququ elmi və Azərbaycan. Orta əsrlərdə Qərbi Avropa və Ərəb Şərqi bərabər Azərbaycanda da siyasi-hüquqi fikir inkişaf edirdi. 12-ci əsr şair və filosoflar Xaqanı, Nizami Gəncəvinin dövlət və dövlət idarəçiliyi haqqında fikirləri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Nizaminin fikrincə yalnız azadlığı və sosial ədaləti bərqərar edən dövlət qüdrətli ola bilər. Dövlət quruluşunun başlıca prinsipi ədalət məhkəməsinin mövcudluğudur. Daha bir 12-ci əsr filosofu, İbn Sinanın şagirdi Əbülhəsən Bəhmənyarın fəlsəfi yaradıcılığında hüquqi idrak nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Filosofa görə insanın azad iradəsi hüququn çıxış nöqtəsidir {3, s. 120}.

14-cü əsr filosofu Mahmud Şəbüstəri belə qənaətə gəlmişdi ki, cəmiyyətin tərəqqisinin başlıca şərti və ölçüsü ədalətli qayda və qanunların mövcudluğu, bunların hamıya şamil edilməsidir {3, s. 120}. Siyasət, hüquq və dövlət haqqında ən mükəmməl əsərlərdən biri sayılan “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin müəllifi N.Tusi ölkəyə başçılıq edən adamın ən yüksək mənəvi-əxlaqi və siyasi keyfiyyətlərə malik olmasını vacib sayırdı. O, dövlətin mənşəyi haqqında sxolastik fikirləri rədd edərək dövlətin mənşəyinin ittifaq, onun əsas məqsədinin insanların rifah halının yüksəldilməsi olduğunu yazırdı {3, s. 131}. Göründüyü kimi, böyük alimin bu fikirləri müasir Azərbaycan Konstitusiyasında birbaşa nəzərdə tutulmuşdur.

Bu ideyalar 19-cu əsrdə Azərbaycan maarifçiləri A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi və digərləri tərəfindən yeni tarixi reallıqlara uyğun olaraq daha dərinlən işlənmişdir. Çox maraqlıdır ki, bu filosoflar ilk vaxtlarda maarifçi şahlara ümid bəsləyirdilər sə həyatı tanıdıqca inqilabiləşir, hakimiyyəti zorakılıqla dəyişməyə çağırışlar edirdi. Onların siyasi-hüquqi görüşlərində xalqın üsyan hüququ bəzən hətta vəzifə kimi müəyyən edilirdi. M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları” kimi tanınan əsərində ingilis idarəçiliyi formasına uyğun olaraq konstitusiyalı monarxiya idarəçiliyini dəstəkləyir, qanunverici hakimiyyətin xalq nümayəndələri, əyanlar və monarx tərəfindən həyata keçirilməsi təklifini irəli sürür. Həm də bu zaman monarxın qanuna zidd heç bir addım atmaq imkanının olmaması da hüquqi əksini tapmalıdır {7, s. 500-506}.

XX-ci əsrin əvvəllərində Rusiyada mütləqiyyətə qarşı getdikcə güclənən müqavimət hərəkatının fonunda Azərbaycan siyasi həyatında çox önəmli rol oynamış N.N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə kimi inqilabçı demokratlar da konstitusiya hüququ elminin zənginləşməsi prosesinə dəyərli töhfələr vermiş, konstitusiya qabaqcıl ideyalarının reallaşması istiqamətində çox önəmli fəaliyyət göstərmişlər {3, s. 491-516}.

Azərbaycanda konstitusiya hüququ elminin formaşalmasında xidmətləri olmuş Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət, dövlətçilik, konstitusiya barədə fikirlərinin ayrıca tədqiqat mövzusu olması kimsədə şübhə doğurmur. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının layihəsini hazırlayan Komissiyanın iclaslarında nitqləri Heydər Əliyevi cəmiyyətə tamamilə yeni bir qismdə – konstitusiyaçı alim kimi təqdim edərək onun dünya konstitusiyaçılığının bütün problemlərini öyrəndiyini, görkəmli qərb filosoflarının konstitusiya və dövlətlə bağlı elmi irsinə də mükəmməl yiyələndiyini nümayiş etdirdi. “Konstitusiya birinci növbədə dövlətlə, hakimiyyətlə xalqın arasında olan münasibətləri özündə əks etdirməlidir. Hakimiyyət bölgüsü, ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyətləri – bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır. Dövlət xalqın işi olmalıdır. Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır və bu prinsiplər Konstitusiyamızın əsasını təşkil etməlidirlər. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas qanununda insan haqları, insan azadlıqları, insanların cəmiyyətdə bərabər hüquqa malik olması, bütün azadlıqlar öz əksini tapmalıdır” {1, s.19}.

Bu gün Azərbaycan hüquq elminin ölkəmizin tarixində ilk müstəqil və demokratik Konstitusiyanın və bir çox digər mühüm konstitusiya hüquqi aktlarının hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsinə verdiyi böyük töhfənin tanınması hamılıqla qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev H. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının layihəsini hazırlayan Komissiyanın iclaslarında nitqlər. “Qanunçuluq” jurnalı, 1996-cı il, №1-2.
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslük. Bakı; Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
3. Əfəndiyev M.S. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı-2006.
4. Nağıyev F.T. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Bakı: Qanun, 2014, 240 s.
5. Çirkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ (ruscadan tərcümə). Bakı: “Digesta” nəşriyyatı, 2009. – 720 səh.
6. Богданова Н.А. Наука советского государственного права. М., 1989;
7. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. О.Э. Лейста, М., 1991;
8. История политических и правовых учений: Домарксистский период: Учебник под ред. О.Э.Лейста. – М.: Юрид.лит., 2011. – 528 с.
9. Куприц Н.Я. Из истории науки советского государственного права, М., 1971;
10. Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. М., 1980; Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России. М., 1979 и др.
11. Современное буржуазное государственное право. Критические очерки: В 2 т. М., 2017

Фахраддин Нагиев
доцент кафедры Правоведения
факультета Политического управления
Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ф.п.п.

Наука конституционного права: этапы и тенденции развития

Р Е З Ю М Е

В статье исследуются этапы развития конституционного права как науки. Статья разбита на несколько частей: в вводной части обосновывается актуальность темы, делается сравнение понятий конституционного права как отрасли права, учебной дисциплины и отрасли науки. Далее рассматриваются вопросы развития науки конституционного права с древнейших времен до наших дней. Подробно анализируются научные взгляды античных философов, ученых средневековья, эпохи просвещения. Значительное место уделено исследованию политико-правовых мыслей начала 20-го века, а также современности. Отдельно рассматривается вопрос становления и особенности развития науки конституционного права в Азербайджане. В заключительной части статьи подводятся итоги изложенного материала.

Fahraddin Naghiyev
Associate Professor of
the Department of Jurisprudence of
the Faculty of Political Administration of
the Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of Philosophy in Legal Sciences

Constitutional law science: stages and tendencies of development

S U M M A R Y

The article examines the stages of development of constitutional law as a science. The article is divided into several parts: in the introductory part, the relevance of the topic is substantiated, a comparison is made of the concepts of constitutional law as a branch of law, an academic discipline and a branch of science. Further, the issues of the development of the science of constitutional law from ancient times to the present day are considered. The scientific views of ancient philosophers, scientists of the Middle Ages, the Age of Enlightenment are analyzed in detail. A significant place is given to the study of political and legal thoughts of the early 20th century, as well as the present. The issue of the formation and development of the science of constitutional law in Azerbaijan is considered separately. In the final part of the article, the results of the presented material are summed up.

Ильхам АЛИЕВ

ведущий научный сотрудник отдела
Государственное и Конституционное Право
Института Права и Прав Человека НАНА, д.ф.п.п.

ВОПРОС УЧЕТА НОРМ МОРАЛИ В ПРАВОТВОРЧЕСТВЕ

Ключевые слова: право и мораль, правотворчество, социальные нормы, законодательство, государственная воля, общество, традиционные ценности

Açar sözlər: hüquq və əxlaq, hüquq yaradıcılığı, sosial normalar, qanunvericilik, dövlət iradəsi, cəmiyyət, ənənəvi dəyərlər

Keywords: law and morality, law-making, social norms, legislation, state will, society, traditional values

Деятельность государства или негосударственных организаций по созданию правовых норм заключается в разработке новых или санкционировании уже существующих правил поведения, регулирующих наиболее важные общественные отношения, разумном сочетании при этом интересов всех членов социума. Следовательно, достижение общественного компромисса – вот одна из целей правотворческой деятельности государства. Но как можно учесть потребности каждого члена общества? Зачастую это оказывается трудновыполнимой задачей. Кому-то надо дать больше благ, чьи-то интересы ограничить. Существует разрыв между гуманистическими приоритетами, потенциально заложенными в ценностно-нормативных системах права и морали, и объективными условиями для их реализации. Решая этот сложный вопрос, государство неизбежно обращается к моральным нормам, закрепляя их в законодательстве. Особое место в формировании духовного мира личности, её сознания и культуры, активной жизненной позиции, принадлежит праву и морали, которые являются важнейшими социальными регуляторами, включенными в систему общественных отношений, целенаправленно воздействующими на преобразования сознания личности.

Право и мораль – важнейшие элементы человеческой культуры, всегда выступающие в тесном взаимодействии, характер которого определяется конкретно-историческими условиями и социально-классовой структурой общества. Такое взаимодействие обусловлено, так как генезис и реальное бытие права и морали определяются едиными сферами общественных отношений, в которых развёртываются сложные и подчас противоречивые связи данных социальных регуляторов.

Одна из ветвей государственной власти – исполнительная власть, ведущей деятельностью которой является претворение в жизнь законов, издание актов равносильных законам и издание подзаконных актов. Эта нормотворческая деятельность основывается также на ряде принципов, исходящих из принципов государственной власти. Человечество выработало различные нормы и правила, которыми люди руководствуются в своей повседневной жизни и деятельности. Это моральные, правовые, политические,

эстетические, корпоративные нормы, религиозные обычаи, требования этикета, корректности, приличия и др. Все они объединяются понятием социальные нормы – объективно необходимые правила совместного человеческого бытия, указатели границ должного поведения. Нормы – это определенные стандарты, образцы, эталоны, модели поведения участников социального общения. Без них невозможно никакое человеческое общежитие, тем более функционирование таких сложных образований, как государство, общество.

Правоведы имеют дело прежде всего с юридическими нормами, которые представляют для них непосредственный профессиональный интерес. Однако они постоянно соотносят их с другими социальными нормами и, прежде всего, с нормами морали. Норма – это мера позитивного, общественно полезного поведения, направленного на достижение определенного результата, интереса. И понятно, что «поведение, соответствующее норме, встречается чаще, чем отклонение от нее – патология» (1,15). Социальные нормы весьма многочисленны и разнообразны. Это связано с разнообразием самих общественных отношений – предмета регулирования. В социологии они делятся по различным основаниям на соответствующие виды, классы, группы (элементарные и сложные, интенсивные и экстенсивные, прогрессивные и регрессивные, спонтанные и директивные, “живые” и “мертвые”, функционирующие и нефункционирующие) (2, 332).

Юридическая наука не вдается в столь подробную и исчерпывающую классификацию, а подразделяет указанные нормы в основном из таких критериев, как способы формирования, среда действия, социальная направленность. С этой точки зрения выделяют: моральные, религиозные, корпоративные, нормы обычаев, нормы культуры, общечеловеческие нормы, технические нормы и другие (3, 543). Объединяющим началом этих норм является социальный, а не технический характер. Несмотря на различия, они взаимосвязаны и не действуют изолированно одни от других, в “рафинированном” виде.

Говоря о праве, можно обозначить, что право – уникальный высокозначимый и авторитетный регулятор, но оно лишь один из компонентов системы нормативного регулирования. Мораль и право тесно взаимосвязаны, более того, можно говорить о глубоком взаимопроникновении права и морали. Они взаимообуславливают, дополняют и взаимообеспечивают друг друга в регулировании общественных отношений. Объективная обусловленность такого взаимодействия определяется тем, что правовые законы воплощают в себе принципы гуманизма, справедливости, равенства людей. Другими словами, законы правового государства воплощают в себе высшие моральные требования современного общества.

По мнению Ю.А. Агешина: «...право, активно воздействуя на мораль, способствует более глубокому ее укоренению в обществе, в то же время оно само под влиянием морального фактора постоянно обогащается: расширяется его нравственная основа, повышается авторитет, возрастает его роль как социального регулятора общественных отношений» (4, 82). Таким образом, воздействию права на мораль сопутствует процесс обратного влияния морали на право. Мораль как сложносоставное явление включает в себя разнородные с точки зрения динамизма элементы. Одни из них, как пример, общественные права, обладая крайним консерватизмом, характеризуется и наименьшей динамикой, другие же, как например, прогрессивный нравственный идеал, в целом опережая достигнутый уровень социально-экономического уровня развития, идут впереди права, стимулируя динамизм правового развития.

Процесс создания правовых норм начинается с возникновения объективных общественных закономерностей, требующих правового регулирования, проходит через институты общества и государства, реализуется законодательной, исполнительной и судебной властями в присущих им формах. Но процесс создания правовых норм не может быть произвольным, субъективным, он базируется на принятых и закреплённых конституционно и нормативно правилах, которые государство обязано соблюдать. Оно связано собственной правовой системой, и эта зависимость закреплена в основном законе государства. Отступая от принципа законности либо создавая законы, не способные прижиться в обществе, противоречащие друг другу и общественной системе в целом, государственная власть ослабляет свой авторитет, снижает степень общественного доверия.

То, что государственная воля выражается в законе в виде общих правил, известно. И меньше внимания уделяется тому, что такие правила берутся из жизни. «Это значит, что объективации государственной воли предшествует процесс ее формирования в качестве общеобязательного правила поведения в самом обществе» (5, 144).

Говоря о правотворчестве как социальном и правовом явлении, было бы уместно отметить, какие из внешних факторов оказывают на него влияние, давление, с чем оно должно считаться при своем развитии. Ведь правотворчество должно удовлетворять социальные и правовые потребности постоянно развивающегося общества и государства, и все эти изменения оно должно фиксировать. Необходимо также считаться с потребностями общества, возрастными особенностями поведения людей, с их работоспособностью и ответственностью. Еще правотворческая деятельность должна оказывать влияние и на технические нормы, на организацию науки и внедрение научно-технических достижений в производство, на нормы ритуалов, нормы морали, поведения. Словом, правотворчество должно оказывать влияние и одновременно считаться со всеми теми социальными, правовыми, техническими, психологическими отношениями и нормами, которые наполняют жизнь общества и государства и обеспечивают их тесное взаимодействие и взаимовыгодное развитие.

Исследуя вопрос о взаимодействии права и морали, большинство правоведов отмечают, что все, регулируемое правом, так или иначе, регулируется морально, т.е. подлежит моральной оценке. В работе Гегеля «Философия права» вопросы права трактуются в органической связи с вопросами морали и нравственности. Связь права и морали находит выражение и в теории права, в интерпретации ряда юридических проблем. Мораль, по мнению Гегеля, требует даже, чтобы, прежде всего, «было соблюдено право и лишь после того, как оно исчерпано, вступали бы в действия моральные определения». Гегель отмечал, что, чтобы поступок имел моральную ценность, необходимо понимание того, справедлив он или несправедлив, является ли он хорошим или дурным (6, 171).

Из тесной взаимосвязи права и морали вытекает такое же тесное их социальное и функциональное взаимодействие. Они поддерживают друг друга в упорядочении общественных отношений, позитивном влиянии на личность, формировании у граждан должной юридической и нравственной культуры, правосознания. Их требования во многом совпадают: действия субъектов, поощряемые правом, поощряются и моралью. В оценке таких деяний как правонарушение и особенно преступление, право и мораль едины.

При этом, как совершенно очевидно даже при поверхностном взгляде на сложную структуру правовой системы, элементарные общечеловеческие требования, основан-

ные на моральных заповедях, не сводятся к ним, а представляют собой более конкретизированные и развернутые нормативные положения, связанные с современным уровнем цивилизации.

Право можно представить в виде юридически оформленных норм и принципов морали. К примеру, в первой главе УК АР содержатся указания на принципы справедливости и гуманизма. Они помогают друг другу в достижении общих целей. Взаимодействие права и морали проявляется каждый день в деятельности органов правопорядка, юстиции. При рассмотрении конкретных дел, анализе правонарушения, личности правонарушителя, обстоятельств его совершения, работники правоохранительных органов пользуются нравственными критериями и понятиями. К примеру, в тексте ст. 293 УК АР приведено понятие «...бесчеловечное или унижающее достоинство обращение», текст пункта «1» ст. 283 гласит «...возбуждение расовой, социальной или религиозной ненависти или вражды» и т.д. (7). Правовые нормы служат проводниками морали, закрепляют и защищают нравственные устои общества. Сила законов увеличивается, если они опираются не только на власть, но и на мораль.

Право призвано активно содействовать утверждению прогрессивных нравственных представлений в обществе. Нормы морали, в свою очередь наполняют право глубоким нравственным содержанием, содействуют эффективности правового регулирования общественных отношений. Например, ряд положений нравственности нашел свое отражение как в Преамбуле, так и в самом тексте Конституции АР, главные из которых закреплены в разделе втором Конституции АР – «Основные права, свободы и обязанности». Также наше законодательство такие нравственные нормы как защита семьи, забота детей о родителях и т.д. перевело в конституционные предписания. Эти вполне нравственные требования закреплены в ст. 17 и 34 Конституции АР, где сформулированы тождественные нормам морали – положения о добровольности заключения брака, об обязательности заботы родителей о детях, детей о родителях и т.д., а также прямое упоминание о защите нравственности детей. В статье 17 Конституции АР провозглашено, что «Семья как основная ячейка общества находится под особой опекой государства», а ст. 34 уже гласит, что «Семья и брак находятся под опекой государства» (8, 13).

С помощью права государство добивается утверждения в сознании граждан, всего социума общечеловеческих, прогрессивных норм морали, борется с несправедливостью, злом и пороками. Правовая политика Азербайджанской Республики, направленная на приведение национального права в соответствие с гуманистическими достижениями мирового сообщества, призвана воспитывать людей в духе уважения к праву, закону, справедливым и законным интересам личности, общества и государства.

Правовые нормы, как известно, создаются государством или непосредственно народом (референдум), ими же отменяются, изменяются. В этом смысле они выражает не только волю народа, но и государственную волю. Правотворчество зачастую является не только плодом субъектов законодательной инициативы и реализации его законодательного органа. Оно вырастает из народных глубин, сложившейся морали, обычаев, религиозных традиций, юридической практики и т.д. и в конечном итоге выражает волю государства, государственную политику.

Моральные ценности в праве играют разностороннюю роль. Во-первых, они выступают показателем качества права и правоприменения. Во-вторых, на основе

моральных норм совершенствуются существующие нормы права и вырабатываются новые. Традиционные ценности гуманизма, равенства, свободы, справедливости, чести, достоинства, долга, имеющие моральную основу, посредством правотворчества закрепляются в нормативно-правовых актах и в правосознании людей, и становятся правовыми ценностями, без которых современное право и законодательство уже не смогут выполнять стоящие перед ними задачи.

Рассматривая соотношение права и морали, можно заключить, что выполнение правовых норм в значительной мере обуславливаются тем, в какой мере они соответствуют принципам общественной и общечеловеческой морали, идеалам справедливости. Нормы права не должны противоречить положительным устоям общества. Требования общественной морали непременно учитываются государственными органами при разработке нормативных актов государства. Вместе с тем, нельзя забывать об определяющей роли автономного, саморегулирующегося нравственного сознания в моральном сознании человека. Формулируя моральные нормы в правовых актах, правотворческий орган должен уважать право каждого на возможность нравственного выбора в той или иной ситуации, признавать свободную личность, а не гражданина, нуждающегося в опеке со стороны государства. Поэтому законодатель призван закреплять в правовых положениях не абсолютно все моральные нормы, а лишь те, нарушение которых негативно отражается на жизненно важных отношениях и сферах общества.

Список использованной литературы

1. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология, М.: Наука, 1982, 287 с.
2. Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник. М.: Юридическая литература, 2006, 432 с.
3. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. М.: Проспект, 2012, 768 с.
4. Агешин Ю.А. Политика, право, мораль. М., 1982. 160 с.
5. Антоненко Т.А. Религиозные нормы и система социально-правового регулирования общественных отношений: Дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов, 1999, 150 с.
6. Гегель Г.В. Философия права. М.: Мысль, 1990, 524 с.
7. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 года. – Баку: «Хугуг Яйын Эви», 2019
8. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года. Баку: Ганун, 2018, 60 с.

Р Е З Ю М Е

В статье утверждается, что право и мораль – важнейшие элементы человеческой культуры, всегда выступающие в тесном взаимодействии. При этом, воздействию права на мораль сопутствует процесс обратного влияния морали на право. Их требования во многом совпадают: действия субъектов, поощряемые правом, поощряются и моралью.

Заключается, что правотворчество должно удовлетворять социальные и правовые потребности постоянно развивающегося общества и государства, и фиксировать все

эти изменения. Соответственно этому, требования общественной морали непременно учитываются государственными органами при разработке нормативных актов государства.

Əliyev İlham
AMEA Hüquq və İnsan Hüquqları İnstitutunun
Dövlət və Konstitusiya hüququ şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
h.ü.f.d.

Hüquq yaradıcılığında əxlaq normalarının nəzərə alınma məsələsi

X Ü L A S Ə

Məqalədə təsdiq olunur ki, hüquq və əxlaq insan mədəniyyətinin ən mühüm elementləridir, həmişə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, hüququn əxlaqa təsiri əxlaqın hüquqa əks təsiri prosesi ilə müşayiət olunur. Onların tələbləri əsasən üst-üstə düşür: subyektlərin hüquqla təşviq edilən hərəkətləri əxlaqla da təşviq olunur.

Belə qənaətə gəlinir ki, hüquqyaradıcılığı daim inkişaf edən cəmiyyətin və dövlətin sosial və hüquqi tələblərinə cavab verməli, bütün bu dəyişiklikləri qeydə almalıdır. Buna müvafiq olaraq, dövlət orqanları tərəfindən dövlət normativ aktlarının hazırlanmasında ictimai əxlaqın tələbləri mütləq nəzərə alınır.

Aliyev İlham
Leading Researcher of the Institute of
Human Rights and Law of ANAS,
Doctor of Philosophy in Law

The issue of taking into account moral norms in lawmaking

S U M M A R Y

The article argues that law and morality are the most important elements of human culture, always acting in close interaction. At the same time, the impact of law on morality is accompanied by the process of the reverse influence of morality on law. Their requirements largely coincide: the actions of subjects, encouraged by law, are also encouraged by morality.

It is concluded that lawmaking must meet the social and legal needs of a constantly developing society and state, and fix all these changes. Accordingly, the requirements of public morality are certainly taken into account by state bodies in the development of state regulations.

Müşərrəf ƏLİYEVƏ

Milli Aviasiya Akademiyası
İqtisadiyyat və hüquq fakültəsinin
Hüquq kafedrasının baş müəllimi, h.ü.f.d.

**İSLAMDA VƏ MİLLİ QANUNVERİCİLİKDƏ NİKAHIN
BAĞLANMASI, NİKAHA XİTAM VERİLMƏSİ VƏ
NİKAHA MANE OLAN HALLAR
(MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL)**

Açar sözlər: nikah, ər-arvad, boşanma

Ключевые слова: брак, муж и жена, развод

Keywords: marriage, wife and husband, divorce

Azərbaycan Respublikasının ali qanunu olan Konstitusiyada cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin dövlətin himayəsində olduğu [3, mad. 17.I; 34.III], həmçinin hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatdıqda ailə qurmaq hüququ təsbit edilir. Konstitusiyaya əsasən nikah könüllü razılıq əsasında bağlanılır və heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz [3, mad. 34.II].

Azərbaycan Respublikasının Ailə qanunvericiliyi qeyd edilən məsələləri daha ətraflı nəzərdə tutmaqla, bu sahədə əhəmiyyətli müddəalar ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinə əsasən, nikah müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərin bu barədə ərizə verdikləri gündən 1 ay sonra onların iştirakı ilə bağlanır. Üzürlü səbəblər olduqda, nikahın bağlanma müddəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən azaldıla və ya 1 aydan çox olmayan müddətə uzadıla bilər. Xüsusi hallarda (hamiləlik, uşağın doğulması və digər hallarda) nikah ərizə verilən gün bağlana bilər. Ər-arvadın hüquq və vəzifələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən nikahın bağlanmasının dövlət qeydiyyatına alındığı gündən yaranır.

Azərbaycan Respublikasında nikah yaşı 18 yaş müəyyən olunur. Üzürlü səbəblər olduqda, nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin yaşadıkları ərəzinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər.

Nikahın bağlanması üçün nikaha daxil olan şəxslərin yazılı razılığı, tibbi müayinədən keçdiklərini təsdiq edən arayışın təqdim edilməsi və onların nikah yaşına çatmaları zəruridir.

Bildiyimiz kimi insanı yaradan Allah onun təbiətinə (fitrətinə) uyğun ictimai həyatın bütün sahələrində davranış qaydaları müəyyən etmişdir və bu qaydalar islam hüququnun əsas mənbəyi olan Qurani-Kərimdə və Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) Şəriətində öz əksini tapır. Cəmiyyətin özəyi olan ailə, nikahın bağlanması, nikaha mane olan hallar, nikaha xitam verilməsi, nikahın etbarsız hesab edilməsi ilə əlaqədar müddəalar da ətraflı şəkildə yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdə təsbit edilmişdir.

Qurani-Kərimdə evliliyə təşviq edilmiş [ən-Nur:24/32-33], ər-arvadın bir-biri üçün libas olduğu qeyd edilərək [əl-Bəqərə:2/187], qarşılıqlı anlayış, hörmət, məhəbbət əsasın-

da evlilik həyatını davam etdirmələri, biri-birinin hüquqlarına riayət etmələri, vəzifələrini yerinə yetirmələri buyurulmuşdur [ən-Nisa:4/19-21].

İslam hüququnda nikah yaşı kişilər üçün 18 yaş, qadınlar üçün 17 yaş müəyyən olunmaqla, heç kim zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz [4, Nikah, 40].

İslam hüququ ailə institutuna böyük dəyər versə də, davam etdirilməsi mümkün olmadığı təqdirdə ailə münasibətlərinin xitamına icazə verir. Nikaha xitam verilməsi ilə bağlı Muhəmməd Peyğəmbər (s.ə.v.) buyurur: “Allah qatında halalların ən çirkini səbəbsiz yerə qadın boşamaqdır” [10; 5, Talak, 3]; “Evlənin boşanmayın. Talaqdan Ərş titrəyər”; “Qadınları onlardan şübhələnmə (əxlaqla bağlı) xaricində boşamayın” [7].

İslamda nikaha xitam verilməsinin əsasları və qaydası:

İslamda ər və ya arvad öldüyü və ya ölmüş elan olunduğu təqdirdə, boşama hüququ adətən kişiyə məxsus olduğu üçün onun təşəbbüsü ilə, bəzi hallarda isə (qadından aldığı əmlak qarşılığında və yaxud nikah müqaviləsində boşama hüququnun qadına aid olduğunu göstərən müddəaya əsasən) qadının təşəbbüsü ilə məhkəmə qaydasında nikaha xitam verilir. İslam hüququ nikaha xitam verilməsi ilə bağlı milli hüquqdan fərqli qaydalar müəyyən edir.

I. Boşama – adətən bu səlahiyyətə malik olan kişi tərəfindən, boşamanı bildirən sözləri ifadə etməklə həyata keçirilir. İslam hüququna əsasən, ər arvadını ən çox üç dəfə boşaya bilər. İlk iki boşamadan sonra yenidən evlənmələri mümkündür. Üçüncü boşamadan sonra qadın başqa kişiylə evlənilib (formal deyil) boşanmadan əvvəlki əri ilə yenidən evlənmə bilməz. Bəqərə surəsinin 229-cu ayəsində deyildiyi kimi: “Boşanma iki dəfə olar. Bundan sonra qadını şəriətə müvafiq qayda üzrə saxlamaq, yaxud xoşluqla buraxmaq gərəkdir”. “Əgər onu üçüncü dəfə boşayarsa, bundan sonra o qadın başqa bir kişiylə ərə getməyincə ona (əvvəlki ərinə) halal olmaz. Əgər sonrakı əri onu boşasa, Allahın hədlərini yerinə yetirəcəklərini güman etdikləri təqdirdə yenidən əlaqə qurmalarında ikisininə də heç bir günah yoxdur” [əl-Bəqərə2/230].

Boşanma ilə əlaqədar müəyyən edilmiş qaydalar İslam hüququnun ailəyə verdiyi əhəmiyyəti, eyni zamanda bu münasibətlərə barmaqarası yanaşılmayacağını ehtiva edir. Ayələrdən də anlaşıldığı kimi, islamda boşanma müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilir:

1. Ailə birliyinin yenidən təsis olunmasına imkan verən (rici) və verməyən (bain) boşama;
2. Boşamanın qaydalara uyğun olub (sünni) -olmamasına görə (bidi).

Rici boşama (qayıtmaq mümkün olan boşama) boşandıqdan sonra iddət (müəyyən müddət) ərzində yeni bir nikaha və qadının razılığına ehtiyac olmadan evliliyi davam etdirmək imkanı verən boşamadır [əl-Bəqərə2/229]. Rici boşamada qayıtma olmadan iddət müddəti başa çatarsa, bu zaman boşama bain olur, yəni tərəflər boşanmış hesab olunur.

Bain boşama (qayıtmaq mümkün olmayan boşama) nikaha xitam verən boşamadır. Bu boşama zamanı keçmiş ər keçmiş arvadı ilə yenidən evlənmək istədiyi təqdirdə, keçmiş arvadın başqa kişi ilə evlənilib ondan boşanması, sonra əvvəlki əri ilə evlənməsi mümkündür [əl-Bəqərə2/230].

Sünni boşama Qurani-Kərim və Sünnəyə (şəriətə) uyğun nikaha xitam verilməsini ifadə edir. Bu boşama qadının reql halının sona çatmasından sonra cinsi münasibətə daxil olmadan bir dəfə boşama ilə həyata keçirilir [ət-Talaq65/1; 4, Talak,1]. Sünni, yəni şəriətə uyğun boşamanın üç şərti var:

1. Boşama reql müddətində və ya uşaq dünyaya gətirdikdən sonrakı qırx gün müddətində olmamalıdır (bu şərt zifafdan əvvəlki boşamada tələb olunmur);
2. Reql halı sona çatdıqdan sonra cinsi münasibətə daxil olunmamalıdır;
3. Qadın bir boşama ilə boşanmalıdır.

Bidi (şəriətə uyğun olmayan) boşama qadını reql halında ikən, təmizlik halında cinsi əlaqədən sonra, yaxud da bir təmizlik müddətində bir dəfədən çox boşamaqdır.

II. Təzminat müqabilində boşama Bəqərə surəsinin 229-cu maddəsində təsbit edilmişdir: “Əgər siz onların Allahın hədlərini yerinə yetirməyəcəklərindən qorxsanız, qadının boşanmaq üçün bir şey əvəz verməsində ikisinə də heç bir günah yoxdur. Bunlar Allahın hüdudlarıdır, onları aşmayın!”. Həmin ayəyə əsasən, boşama səlahiyyətinin ərə məxsus olmasına baxmayaraq, arvad evliliyi davam etdirmək mümkün olmadığı hallarda təzminat qarşılığında əri boşanmaya razı sala bilər.

III. Məhkəmə qaydasında nikaha xitam verilməsi. İslamda nikaha məhkəmə qaydasında xitam verilməsi üçün müəyyən halların olması zəruridir. Bunlara cinsi əlaqəyə mane olan halları, ruhi xəstəliyi, birlikdə yaşamağa mane olan xəstəlikləri, ərin itkin düşməsinə və ya alimenti verməməsinə, həmçinin pis rəftarı misal göstərmək olar. Qadın nikah müqaviləsi əsasında və yaxud sonradan boşama səlahiyyətini əldə edə bilmədiyi təqdirdə, birbaşa boşama səlahiyyətinə malik olmadığı üçün yuxarıda qeyd edilən hallardan biri olduqda nikaha xitam verilməsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Boşama mehri (alimenti) – evlənərkən ərin arvada verdiyi əmlakdır. Bu, pul, qızıl, ziynət əşyası, digər daşınar və ya daşınmaz əmlak ola bilər. Verilənlər tamamilə qadına aiddir [11, s.63]. Aşağıdakı ayə də evlilikdə mehrin mütləq olduğunu ifadə edir: “Qadınlarınızın mehrlərini könül xoşluğuyla verin! Əgər onlar qəlbən, öz razılıqları ilə bundan sizə bir şey bağışlasalar, onu halal olaraq, nuşcanlıqla yeyin!” [ən-Nisa:4/4]. Mehir nikahın şərti yox, nəticəsidir. Mehirsiz də nikah bağlanması mümkündür [6, I, s.204 ; 11, s.63].

Mehrin miqdarı ilə əlaqədar fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, mehrin yüksək miqdarı müəyyən edilmədiyi üçün [ən-Nisa:4/20], ən az miqdarı haqqında fərqli fikirlər yaranmışdır. Bu miqdar şəraitə və şərtlərə görə dəyişə bilər [ən-Nisa:4/4,24; 4, Nikah, 34-51]. Ər arvadını boşadığı zaman mehri vermək məcburiyyətindədir. Ayələrdə mehrin hansı hallarda və miqdarda ödənilməsi göstərilmişdir [əl-Bəqərə2/236,-237,241; ən-Nisa4/19-21].

İddət (müəyyən müddət) – əri ölən, boşanan, nikahı etibarsız hesab edilən qadının başqası ilə evlənə bilməsi üçün gözləməsi zəruri olan müddətdir. Bu müddət reql halı, ay və gün olaraq hesablandığı üçün iddət sözüylə ifadə olunur. Ərindən ayrılan və ya əri ölən qadın hamilə olduğu təqdirdə soy bağının qorunması, uşağın kimə aid olduğunun dəqiq müəyyən olunması üçün iddət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda iddət, rici (qayıtmaq mümkün olan boşama) boşanma zamanı ər-arvada yenidən barışmaq üçün verilən müddətdir.

“Boşanmış qadınlar üç heyz müddəti gözləməlidirlər. Əgər Allaha və Axirət gününə iman gətirərlərsə, Allahın onların bətnində yaratdığını gizlətmək onlara halal olmaz. Əgər bu müddət ərzində onların ərləri barışmaq istəsələr, onları qaytarmağa daha çox haqlıdırlar” [əl-Bəqərə 2/228].

Talaq surəsinin 4-cü ayəsində deyilir: “Heyzdən kəsilmiş yaşlı qadınlarınızın iddəsi barəsində şübhəniz varsa, onların, eləcə də hələ heyz görməmiş qızların gözləmə müddəti üç aydır”.

Bəqərə surəsinin 234-cü ayəsində dul qadınların iddəti ilə bağlı deyilir: “Sizlərdən ölənlərin qoyub getdiyi zövcələr dörd ay on gün gözləməlidirlər”.

Talaq surəsinin 4-cü ayəsi doğumla bağlı iddəti nizama salır: “Hamilə qadınların gözləmə müddəti isə onlar hamiləlikdən azad olana qədərdir”.

İddətin keçiriləcəyi yer ərin evi olaraq müəyyən edilmişdir. Belə ki, ayələrdə:

“Qadınlarınızı boşadığınız və onların gözləmə müddəti sona yetişdiyi zaman onları ya şəriətə müvafiq qayda üzrə saxlayın, ya da müvafiq qayda üzrə buraxın” [əl-Bəqərə2/231].

“Sizlərdən ölən və özündən sonra zövcələr qoyub gedən kimsələr zövcələrinə bir ilin tamaminədək evlərindən çıxarılmamaq şərtilə baxılmasını vəsiyyəət etməlidirlər” – buyurulur [əl-Bəqərə2/240]; [ət-Talaq65/1-2,6].

AR AM-nin 20-ci maddəsi ər-arvadın razılığı olmadığı təqdirdə nikahın məhkəmə qaydasında pozulmasını nizama salır. Həmin maddənin ikinci hissəsində deyilir ki, tərəflərdən birinin nikahın pozulması haqqında razılığı olmadıqda, məhkəmə ər-arvadın barışması üçün 3 ay müddət müəyyən etməklə işi təxirə sala bilər. Barışıq olmadıqda və ya onlar (onlardan biri) nikahın pozulmasında təkid etdikdə nikah pozulur.

Bu maddə islam hüququndakı iddət müddətini tam olaraq ehtiva etməsə də, tərəflərə verilən barışıq müddəti kimi oxşarlıq təşkil edir.

AR AM-nin 4-cü fəslə nikaha xitam verilməsinə həsr olunmuşdur. AM-nin 14-cü maddəsində qeyd edilir ki, ər (arvad) öldükdə, yaxud məhkəmə qaydasında ölmüş elan edildikdə, həmçinin ər (arvadın) və ya onların hər ikisinin ərizəsi əsasında, eləcə də məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən ər (arvadın) qəyyumunun ərizəsi əsasında nikaha xitam verilə bilər.

İslam hüququndan fərqli olaraq milli qanunvericilikdə nikaha xitam verilməsi AM ilə müəyyən edilmiş hallarda həm müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, həm də məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir.

AR AM-nin 17-ci maddəsinə əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanında nikaha aşağıdakı hallarda xitam verilə bilər:

1. ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olmadıqda, onların razılığı əsasında;
2. ər (arvad) məhkəmə qaydasında itkin düşmüş hesab edildikdə;
3. ər (arvad) məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edildikdə.

AR AM-nin 19-21-ci maddələrinə əsasən məhkəmədə nikaha aşağıdakı hallarda xitam verilə bilər:

1. ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olduqda və ya ər (arvad) nikahın pozulmasına razı olmadıqda nikah məhkəmə qaydasında pozulur.

2. ər-arvadın razılığı olduqda, lakin onlardan biri müvafiq icra hakimiyyəti orqanında nikahın pozulmasından yayındıqda (ərizə verməkdən imtina etdikdə, nikahın pozulmasının dövlət qeydiyyatı üçün gəlmədikdə və s.) nikahın pozulması məhkəmə qaydasında həyata keçirilir.

Nisa surəsinin 35-ci ayəsində ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrlə bağlı boşanmadan əvvəl tərəflərin arasını düzəltmək məqsədilə vasitəçilik təşviq edilir: “Əgər ər-arvad arasında ixtilaf olacağından qorxsanız, onda kişinin ailəsindən bir hakim və qadının ailəsindən bir hakim göndərin. Əgər bunlar islah etmək istəsələr, Allah da onları barışdırar.” Vasitəçi qismində həm ər, həm də arvad tərəfindən bir vasitəçinin, hakimin təyin edilməsi buyurulur.

Vasitəçiliklə bağlı müddəalar “Mediasiya haqqında” AR Qanununda təsbit edilməklə, qanunun 26-cı maddəsi ailə münasibətlərində vasitəçilik məsələlərinə həsr olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən mediasiya vasitəsilə həll oluna biləcək ailə münasibətlərinin dairəsinə nikahın davam etdirilməsi şərtləri, valideynlik hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsi qaydası, uşağın yaşayış yerinin müəyyən edilməsi, uşağın və əmək qabiliyyəti olmayan digər ailə üzvlərinin saxlanılması qaydası, ailə münasibətlərindən irəli gələn digər mübahisələr daxildir [1].

AR AM-nin 7-1-ci maddəsi ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin mediasiya vasitəsilə həllini nəzərdə tutur.

Sevindirici haldır ki, Nisa surəsinin 35-ci ayəsində təsbit edilmiş bu müddəə “Mediasiya haqqında” AR Qanununda, həmçinin Ailə Məcəlləsinin 7-1-ci maddəsində təsbit olunmaqla, 1400 il bundan əvvəl nazil olmasına baxmayaraq, bu gün də öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlıyır.

İslam hüququnda nikaha mane olan hallar Nisa surəsinin 23-cü və Nur surəsinin 31-ci ayələrində təsbit edilmişdir:

“Sizə analarınız, qızlarınız, bacılarınız, bibiləriniz, xalalarınız, qardaş və bacılarınızın qızları, süd analarınız, süd bacılarınız, arvadlarınızın anaları və yaxınlıq etdiyiniz qadınlarınızın himayənizdə olan qızları (ögey qızlarınız) ilə evlənmək haram edildi. Cinsi əlaqədə olmadığınız qadınlarınızın qızları ilə evlənmək isə sizin üçün günah deyildir. Öz belinizdən gələn oğullarınızın arvadları ilə evlənmək və iki bacını birlikdə almaq da sizə haramdır. Yalnız keçmişdə (cahiliyyət dövründə) olan bu cür işlər müstəsnaadır. Həqiqətən, Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!” ən-Nisa:4/23 [8 s.163; 9, s.22].

“Mömin qadınlara de ki, gözlərini haram buyurulmuş şeylərdən çevirsinlər (naməhrəmə baxmasınlar), zinət yerlərini ərlərindən, yaxud öz atalarından, yaxud ərlərinin atalarından (qayınatalarından), yaxud öz oğullarından, yaxud ərlərinin oğullarından, yaxud öz qardaşlarından, yaxud qardaşlarının oğullarından, yaxud bacılarının oğullarından başqasına göstərməsinlər” ən-Nur:24/31 [8, s.379].

Ayələrdən və onların təfsirindən də görüldüyü kimi yalnız soy bağı, süd bağı və evlilik yolu ilə qohum olan şəxslərin bir-biri ilə evlənmələri haramdır [12, s.69].

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsi nikahın bağlanmasına mane olan hallar qismində aşağıdakıları nəzərdə tutur:

– yaxın qohumlar (valideynlər və uşaqlar, baba-nənə və nəvələr, doğma və ögey (ümumi ata və anası olan) qardaş və bacılar);

– övladlığa götürənlər və övladlığa götürülənlər;

– ikisindən biri və ya hər ikisi başqası ilə nikahda olan şəxslər;

– tibbi müayinədən keçdiklərini təsdiq edən arayışı təqdim etməkdən imtina edən şəxslər;

– ikisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstəlik və ya kəmağıllıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər.

İslam hüququndan fərqli olaraq milli qanunvericiliyimiz bibi və xalaları, əmi və dayıları, süd bağı olanları, həmçinin eyni cinsə mənsub olanlar arasında nikahı nikaha mane olan hallar qismində müəyyən etmir. İslam hüququnda mövcud olan bu qaydaya əsasən, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə müvafiq dəyişikliyin edilməsini və maddənin aşağıdakı formada dəyişdirilməsini təklif edirik:

Maddə 12. Nikahın bağlanmasına mane olan hallar

12.0. Aşağıdakı şəxslər arasında nikahın bağlanmasına yol verilmir:

12.0.1. yaxın qohumlar (valideynlər və uşaqlar, baba-nənə və nəvələr, doğma və ögey (ümumi ata və anası olan) qardaş və bacılar, dayılar-əmilər və bacı-qardaş qızları, bibilər-xalalar və bacı-qardaş oğulları);

12.0.2. övladlığa götürənlər və övladlığa götürülənlər;

12.0.3. ikisindən biri və ya hər ikisi başqası ilə nikahda olan şəxslər;

12.0.3-1. tibbi müayinədən keçdiklərini təsdiq edən arayışı təqdim etməkdən imtina edən şəxslər;

12.0.4. ikisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstəlik və ya kəmağıllıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər;

12.0.5. eyni cinsə mənsub olan şəxslər.

Bütün bu şərtlərin və maneələrin məqsədi uşaqların soy bağıını qorumaq, ailə institutunun əhəmiyyətini vurğulamaq, cəmiyyətdəki roluna kölgə salmamaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2019.
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, 2004, 252 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2013. 64 s.
4. Buhari Ebu Abdilləh Muhammed b. İsmail. (ö.870m/256h), el-Camius-Sahih, Çağrı yayınları, İstanbul, 1981, I-VIII.
5. Ebu Davud Süleyman b. el-Eşas es-Sicistani. (ö.888m/275h), es-Sünen, Çağrı yayınları, İstanbul, 1981, I-V.
6. El-Merginani Ebu-l-Hasen Etli. el-Hidaye. İstanbul, 1987, 171 s.
7. Kurtubî Muhammed b. Ahmed el-Cami'li Ahkami'l-Kur'an, Beyrut 1966, XVIII, 149.
8. Qurani-Kərim. Bünyadov Z.M., Məmmədəliyev V.M., Bakı, Qismət, 2004, 607 s.
9. Musayev Əlixan, Qadınlara münasibət, Bakı, 2002, 30 s.
10. Suyuti Celauddin b. Abdurrahman b. Ebi Bekr. (ö.911h). el-Camius-Sağır. I-II, (Çeviren: Münire Aydın), Aydın Yayınları İslam Ansiklopedisi.
11. Yaman Ahmet. İslam ailə hukuku. Konya, 1998, 143 s.
12. Yıldırım Mustafa. İslam hukuku açısından evlat edinme. İzmir, İlahiyyat yayınları, 2005, 126 s.
13. www.e-qanun.az.

ANNOTASIYA

Məqalədə nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və nikaha mane olan hallar həm İslam hüququnun əsas mənbələri olan Quran və Sünnə, həm də milli hüquq sisteminin normaları əsasında müqayisəli təhlil edilmişdir. Nikah hüququ insanın təbii hüquqlarından biri olmaqla Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, həmçinin Quran və Sünnədə bu hüquqa təminat verilir, ailənin dövlətin himayəsində olduğu qeyd edilir, ailə institutunun müdafiəsi məqsədilə müvafiq normativ aktlarda davranış qaydaları müəyyən edilir. Hər iki hüquq sistemi müəyyən fərqlərlə ailə-nikah münasibətlərini özünün mənbələri əsasında tənzimləyir.

Мушарраф Алиева
Национальная Академия Aviации
Старший преподаватель кафедры права
Факультета Экономии и права,
д.ф.п.п.

Заключение брака, прекращение брака и обстоятельства, препятствующие заключению брака, в Исламском праве и национальном законодательстве (сравнительный анализ)

РЕЗЮМЕ

В статье проводится сравнительное исследование вопросов заключения брака, прекращения брака и обстоятельств, препятствующих заключению брака, на основе

как Исламского права, так и национального законодательства. В Конституции Азербайджанской Республики, а также в Коране и Сунне, закрепляется одно из естественных прав человека право на брак, отмечается, что семья находится под опекой государства, в целях защиты института семьи в соответствующих нормативных актах определены правила поведения. Обе правовые системы с определенными различиями на основе своих источников регулируют брачно-семейные отношения.

Musharraf Alieva
National Academy of Aviation
Faculty of Economics and Law
Senior Lecturer of the Department of Law,
PhD in Law

**Marriage, termination of marriage and circumstances preventing marriage,
in Islamic law and national legislation (comparative analysis)**

S U M M A R Y

There is researched the issues of marriage, termination of marriage and circumstances preventing marriage, based on both Islamic law and national legislation in this article. In the Constitution of the Republic of Azerbaijan, Koran and Sunnah, there is one of the natural human rights – the right to marriage is noted, that the family is under the care of the state in order to protect the institution of the family, and normative acts define the rules of conduct. Both legal systems, with certain differences, regulate marriage and family relations based on their sources.

Seyfulla ASLANOV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi idarəetmə fakültəsinin
Hüquq kafedrasının müəllimi,
h.ü.f.d.

**YAŞAMAQ HÜQUQUNUN TƏMİNİ SAHƏSİNDƏ
HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ
(SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ)**

Müstəqillik dövründə qazandığımız mühüm nailiyyətlərdən biri tariximizin uzun illər gizli saxlanılan, saxtalaşdırılan və təhrif edilən dövr və hadisələrinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə etməyimizdir. Belə hadisələrdən biri də dövlətimiz tərəfindən artıq öz siyasi və hüquqi qiymətini almış azərbaycanlıların soyqırımıdır. Biz bir daha tarixi keçmişə qayıdır, xalqımıza qarşı açıq şəkildə həyata keçirilən geniş miqyaslı aksiyaları ürək ağrısı ilə yad edirik.

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

***Açar sözlər:** təbii hüquq, yaşamaq hüququ, beynəlxalq cinayətlər, soyqırım, Nürnberq prosesi, Tokio prosesi, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq tribunal, Ruanda üzrə Beynəlxalq tribunal, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi*

***Ключевые слова:** естественное право, право на жизнь, международные преступления, геноцид, Нюрнбергский процесс, Токийский процесс, Международный трибунал по бывшей Югославии, Международный трибунал по Руанде, Международный Уголовный суд*

***Keywords:** natural right, right to life, international crimes, genocide, Nuremberg trials, Tokyo trial, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, International Criminal Tribunal for Rwanda, International Criminal Court*

Qalib ordunun Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, məqsəd insanlığa qarşı yönəlmiş bu cür qəddar soyqırım cinayətlərinin gələcəkdə təkrar olunması üçün mühüm tədbirlər görməkdən ibarətdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən bu siyasət və bu strategiya nəticəsində XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni millətçilərinin xüsusi amansızlıqla və qəddarlıqla törətdikləri cinayətlərin tarixin yaddaşına həkk olunması, obyektiv həqiqətlərin əyani olaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Ermənistanın millətçi və terrorçu siyasətinin ifşa olunması və bu barədə gələcək nəsillərin ixtiyarına tutarlı dəlillərin və zəngin materialların verilməsi məqsədi ilə çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bu sahədə aktuallığı və səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə seçilən fəaliyyət istiqamətlərindən biri də, insanın əsas hüququ – təbii hüququ olan və onun pozulması halında bütün digər hüquqların absurd, cəfəng, boş və mənasız məfhuma çevrildiyi yaşamaq hüququnun təmini sahəsində mühüm maneələrdən biri olan soyqırım cinayətlərinin hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi məsələsidir. Belə ki, soyqırım cinayətlərinin hüquqi tənzimləmə məsələsi sahəsində milli qanunvericiliyimizin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq hüquqi aktlara və beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, yeni cinayət tərkibləri əlavə etməklə soyqırım cinayətlərinin sisteminin genişləndirilməsi, bu sahədə Rusiya və digər MDB ölkələrinin deyil, inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməklə, həmin cinayətlərin elmi əsaslarla sistemləşdirilməsi məsələləri müasir dövrdə ölkəmiz üçün daha aktual xarakter alır.

Qeyd olunan istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra CM) Xüsusi hissəsinin ilk bölməsi olan və “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanan CM-nin 7-ci bölməsinin tədqiq edilməsi xüsusi diqqət tələb edən ciddi məsələdir. Belə ki, hörmətli professorumuz Şəhla xanım Səmədovanın ürək ağrısı və təəssüflə qeyd etdiyi kimi, irqi ayrıseçkilik – aparteid istisna olmaqla, CM-nin 7-ci bölməsində göstərilən bütün cinayətlər Azərbaycan Respublikasının ərazisində və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına qarşı törədilmişdir. Bu günə kimi bu cinayətləri törədən şəxslərdən heç kim mühakimə olunmamışdır [1,6].

Doğrudur, Müzəffər Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, ordumuzun və xalqımızın “Dəmir yumruq” əməliyyatı ətrafında birləşməsi nəticəsində 44 günlük vətən müharibəsində Xocalı soyqırımını və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilmiş digər ağır cinayətləri törətmiş erməni cəlladlarının layiqli cəzaları verilmişdir. Lakin hər bə meydanında verilmiş layiqli cəzalar hüquqi müstəvidə də reallaşdırılmalıdır.

Soyqırım və digər beynəlxalq cinayətlər – millətlərin, xalqların, eləcə də milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupların və bütünlükdə insanlığın təhlükəsizliyinə, beynəlxalq sülhə qəsd edən, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini kobud şəkildə pozan ictimai təhlükəli, təqsirli, cəzalanmalı olan əməllərdir [2,392].

Hüquqi tərkibi beynəlxalq hüquq normalarında müəyyən edilən, beynəlxalq hüquqi aktlarla tənzimlənən və beynəlxalq hüquqa zidd olan bu əməllər müəyyən bir dövlətin və ya dövlətlərin, millətlərin, xalqların, yaxud müəyyən qrupların hüquqlarını və qanuni mənafeələrini, eləcə də beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını və azadlıqlarını kobud və kütləvi surətdə pozması ilə xarakterizə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət qanununun digər normalarından fərqli olaraq, bu əməllər həm beynəlxalq hüquqda, həm də milli cinayət qanunvericiliyində cinayət hesab olunur. Bu sahədə olan beynəlxalq hüquqi aktlar milli cinayət qanunvericiliyinin inkişafında, beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasında (unifikasiyasında) və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, soyqırım və digər beynəlxalq cinayətlərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində cinayət hüququnun mənbələri kimi də əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 9 dekabr 1948-ci il tarixdə qəbul olunmuş və 12 yanvar 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş “Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın (Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı il tarixli Qanunla həmin Konvensiyaya qoşulmuşdur) [7,1] 3-cü maddəsində göstərilir ki, aşağıdakı əməllər cəzalandırılındır: a) soyqırım; b) soyqırım törətməyə yönəlmiş gizli sövdələşmə; c) soyqırım törətməyə birbaşa və açıq təhrik; d) soyqırım törətməyə yönəlmiş qəsd; e) soyqırımda iştirak. Eləcə də, soyqırımın (genosidin) cinayət-

hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar Konvensiyanın digər maddələrində də bir sıra başqa normalar müəyyən edilmişdir.

Göründüyü kimi, Konvensiyanın 3-cü maddəsində sadalanan cəzalanmalı olan 5 əməldən yalnız 2-si (soyqırım; soyqırım törətməyə birbaşa və açıq təhrik – CM-nin 103-104-cü maddələri) Azərbaycan Respublikası CM-də öz əksini tapmışdır, qalan 3 əməl (soyqırım törətməyə yönəlmiş gizli sövdələşmə; soyqırım törətməyə yönəlmiş qəsd; soyqırımda iştirak) isə CM-ə daxil edilməmişdir, yəni cinayət qanunumuzla bilavasitə tənzimlənilmişdir.

Şübhəsiz ki, qeyri-peşəkar hüquqşünaslar tərəfindən belə bir arqument irəli sürülə bilər ki, sözügedən 3 əməl Azərbaycan Respublikası CM-nin Ümumi hissəsinin cinayətə hazırlıq (CM-nin 28-ci maddəsi), cinayət etməyə cəhd (CM-nin 29-cu maddəsi) və cinayətdə iştirakçılıq (CM-nin 31-34-cü maddələr) haqqında müddəaları nəzərdə tutan müvafiq maddələrlə əhatə edilmişdir.

Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət qanunumuzun Ümumi hissəsinin qeyd olunan maddələri soyqırım cinayətləri törətmiş şəxslərin layiqli cəza almalarına imkan verməyərək, əsassız məhdudiyyətlər müəyyənləşdirir. (Məsələn, CM-nin 63.2-63.4-cü maddələrinə əsasən, cinayətə hazırlığa görə cəzanın müddəti və ya həcmi CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində başa çatmış cinayətə görə müəyyən edilmiş daha ciddi cəza növünün yuxarı həddinin yarısından çox ola bilməz. Cinayət etməyə cəhdə görə cəzanın müddəti və ya həcmi CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində başa çatmış cinayətə görə müəyyən edilmiş daha ciddi cəza növünün yuxarı həddinin dördü üçündən çox ola bilməz. Cinayətə hazırlığa və ya cinayət etməyə cəhdə görə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilmir).

Digər tərəfdən, belə yanaşma Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə də ziddir. Odur ki, soyqırımın (genosidin) cinayət-hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar “Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın, Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya, Ruanda tribunallarının və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnamələrinin, eləcə də, digər beynəlxalq hüquqi aktların müəyyən etdiyi bütün səciyyəvi cəhətlər, eyni zamanda, soyqırım (genosid) cinayətinə görə məsuliyyətin spesifikasiyi cinayət qanununda xüsusi diqqətlə nəzərə alınmalıdır.

Fransanın yeni Cinayət Məcəlləsində soyqırım (genosid) və digər beynəlxalq cinayətlərə (sülh, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinə) hazırlıq üçün məsuliyyət xüsusi normada qeyd olunmuşdur [6,15].

Almaniya Cinayət Məcəlləsində bir sıra hallarda beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi dairəsi genişləndirilmişdir. Məsələn, həmin Məcəlləyə əsasən, soyqırım (genosid) və digər beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi zamanı şahidlik ifadəsi verməkdən imtina etmə, cinayəti gizlətmə və cinayət barədə xəbər verməmə hallarında şahidlərin toxunulmazlığı insitutununun tələbləri heç kəsə şamil edilmir.

Estoniya CM-nin 90-cı maddəsi və Latviya CM-nin 71-ci maddəsi, Efiopiya CM-nin 281-ci maddəsi və Panama CM-nin 311-ci maddəsi soyqırım (genosid) cinayətinin obyektiv cəhətini təşkil edən əməllərin siyahısı genişləndirilmişdir.

Almaniya dövlətinin müsbət təcrübəsi başqa bir məsələdə də öyrənilməlidir. Belə ki, bu dövlət Cinayət Məcəlləsindən əlavə, Beynəlxalq cinayətlər haqqında Məcəllə də qəbul etmişdir.

Beləliklə, soyqırım (genosid) cinayətlərinin sisteminin yuxarıda göstərilən qaydada genişləndirilməsi təkcə elmi təklif xarakteri daşımayıb, eyni zamanda Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsinin və “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya qanununun 23.4-cü maddəsinin tələbləridir.

Yaşamaq hüququnun təmini sahəsində mühüm maneələrdən biri olan soyqırım cinayətlərinin hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsində digər problem, həmin cinayətlərin Cinayət Məcəlləmizin Xüsusi hissəsinin sistemində yeri ilə əlaqədardır.

Çox təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin layihəsi işlənib hazırlanarkən soyqırım (genosid) cinayətinin cinayət qanununun sistemində yeri və digər zəruri keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədar MDB ölkələrinin Cinayət Məcəllələrinin müddəaları, yumşaq desək, eynilə, kor-koranə təkrar olunmuş, “köçürülmüş”, ölkəmizin yaşadığı tarixi faciələr, o cümlədən, dünyanın böyük bir hissəsində “Xocalı soyqırımı”, “Xocalı faciəsi” və ya “Xocalı qətləmi” kimi anılan XX əsrin ən dəhşətli genosid cinayətlərindən biri – əsrin faciəsi olan Xocalı soyqırımı və ermənilərin 2 əsrdən artıq bir müddətdə xalqımıza qarşı törətdiyi onlarla soyqırım cinayətləri, xüsusilə ermənilərin törətdikləri həmin cinayətlərə görə bu günə kimi cəzasız qalmaları, nə yazıq ki, nəzərə alınmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi qəbul edilərkən ona soyqırım (genosid) cinayəti ilə əlaqədar daxil edilmiş iki maddə (CM-in 103 və 104-cü maddələri) “İnsanlığa əleyhinə cinayətlər” fəslində yerləşdirilmişdir. Cinayət qanunumuzun ilkin redaksiyada CM-nin 103-cü maddəsinin qeyd hissəsində isə göstərilirdi: “Bu fəslin 103-113-cü maddələrində nəzərdə tutulan istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sisteməlik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməllər insanlığa əleyhinə cinayətlər hesab edilir”. Yəni, həmin vaxt Cinayət Məcəlləsinin qüvvədə olan ilkin redaksiyasına görə, soyqırım (genosid) cinayətləri “İnsanlığa əleyhinə cinayətlər” hesab olunurdu.

Sonradan “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu ilə 103-cü maddənin qeydi 105-ci maddəyə keçirilmiş, həmin qeyddə “103” rəqəmi “105” rəqəmi ilə əvəz edilmişdir.

Daha aydın desək, 2 iyul 2001-ci il tarixli həmin Qanunla CM-də soyqırım (genosid) cinayəti ilə əlaqədar olan iki maddə, haqlı olaraq, insanlığa əleyhinə cinayətlərin sistemindən çıxarılmışdır. Buna baxmayaraq, cinayət qanununa soyqırım (genosid) cinayətinin xüsusi statusu ilə əlaqədar (maddənin sanksiyasının ağırlaşdırılması istisna olmaqla) müvafiq norma əlavə edilməmiş, bu məsələ müəyyən mənada, qanunvericilik texnikası və hüquqi sistemləşdirmə nöqtəyi-nəzərindən “açıq” qalmışdır.

Təbii olaraq, belə bir sual ortaya çıxır, soyqırım (genosid) cinayəti insanlığa əleyhinə cinayətlərin sistemində daxil deyilsə, bəs hansı cinayətlər sistemində daxildir?

Göründüyü ki, “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu bu problemi nəinki həll etmədi, əksinə cinayət qanunumuzun sistemində əlavə problem yaratdı.

Eyni qaydada, 5 dekabr 2006-cı il tarixdə qəbul olunmuş “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyə şamil olunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununda da soyqırım (genosid) cinayəti insanlığa əleyhinə cinayətlərin tərkibində deyil, müstəqil təsnifat elementi kimi göstərilmişdir (sülh və insanlığa əleyhinə cinayətlər, soyqırım və müharibə cinayətləri). Göründüyü kimi, Konstitusiyaya Qanununda sadalanan dörd qrup cinayətin sistemində soyqırım (genosid) cinayəti “sülh və insanlığa əleyhinə cinayətlər”dən sonra, üçüncü yerdə göstərilmişdir.

Fikrimizcə, bu sahədə də qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi işi davam etdirilməli, sadalanan cinayətlərin sistemində soyqırım (genosid) cinayəti üçüncü yerdən birinci yerə keçirilməli, bu əsasla “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyə şamil olunması haqqında” Konstitusiya Qanununda “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə, soyqırımı və müharibə cinayətlərinə” sözləri “soyqırım (genosid) cinayətlərinə, sülh, insanlıq əleyhinə cinayətlərə və müharibə cinayətlərinə” sözləri ilə əvəz edilməlidir.

Eyni əsasla, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlamasını təmin edən müvafiq dəyişikliklər aparılmalı, CM-nin Xüsusi hissəsinin ilk maddələri, eləcə də ilk fəslə soyqırım (genosid) cinayətlərinə həsr olunmalı, sonra isə müvafiq surətdə, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə, daha sonra isə müharibə cinayətləri verilməlidir.

Burada, eyni zamanda, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, soyqırım (genosid) cinayəti bütün dünya xalqları qarşısında ən ağır və xüsusi təhlükəli beynəlxalq cinayətdir. Xarakterinə, xüsusi təhlükəlilik dərəcəsinə və digər səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə bu cinayət sülh və insanlıq əleyhinə olan istənilən cinayətdən, eləcə də hər hansı müharibə cinayətindən daha ağır, daha amansız və daha təhlükəlidir.

Ölkəmizin cinayət hüquq tarixinə nəzər saldıqda cinayət qanunlarının qəbul olunduğu dövrün tələblərinə uyğun olaraq, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin ilk maddəsinin həmin tarixi şəraitdə siyasi-dövlət hakimiyyətinin və xalqın hüquq düşüncəsinə görə ən ağır və ən təhlükəli əməl hesab olunan həmin cinayət tərkibinə həsr olunduğu aydın görünür. Belə ki, ölkəmizin ilk cinayət qanunu olan 1922-ci il CM-nin Xüsusi hissəsi dövləti cinayətlərin ən təhlükəlisi olan “əksinqilabi cinayətlər” (57-ci maddə) ilə başlayırdı. Eyni qaydada, ölkəmizin ikinci, 1927-ci il CM-nin Xüsusi hissəsinin ilk maddəsi (63-cü maddə) “əksinqilabi cinayətlər”ə həsr olunmuşdur. Üçüncü Cinayət Məcəlləmiz olan 1960-cı il CM-nin Xüsusi hissəsi xüsusi təhlükəli dövləti cinayətlərin ən təhlükəlisi olan “Vətənə xəyanət” (57-ci maddə) cinayəti ilə başlayırdı.

Bunlardan fərqli olaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin 4-cü Cinayət Məcəlləsində (1999-cu il CM) Xüsusi hissəsinin ilk maddəsi (bir sıra MDB ölkələrində olduğu kimi) “Təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma”ya (100-cü maddə) həsr olunmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövləti üçün soyqırım (genosid) cinayətinin (CM-nin 103-cü maddəsi) təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma cinayətinə (100-cü maddə) nisbətən daha ağır (əgər 100.1-ci maddənin sanksiyası “səkkiz ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə” nəzərdə tutursa, 103-cü maddənin sanksiyası “on dörd ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə” nəzərdə tutur), daha təhlükəli və strateji əhəmiyyətli tələyüklü siyasi-hüquqi və tarixi məsələ olmasını nəzərə alınaraq, Cinayət Məcəlləsində müvafiq dəyişiklik aparılması (CM-nin Xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlaması barədə) zəruridir.

Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu, eyni zamanda milli qanunvericiliyimizin beynəlxalq cinayət hüquq normalarına unifikasiyası sahəsində əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyasının Xüsusi Hazırlıq Komitəsi tərəfindən bəyənilmiş və 1998-ci ilin iyul ayında Romada keçirilmiş diplomatik konfransda böyük səs çoxluğu ilə qəbul olunmuş Nizamnaməsində həmin beynəlxalq məhkəmənin yurisdiksiyasına aşağıdakı cinayətlər aid

edilmişdir: a) soyqırım (genosid); b) təcavüz; c) beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları; c) insanlıq əleyhinə cinayətlər.

Göründüyü kimi, Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnaməsində öz əksini tapmış cinayətlərin sistemində birinci yer soyqırım (genosid) cinayətinə verilmişdir [5,4-5].

Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 2003-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti arasında şəxslərin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə təslim edilməsi haqqında” Sazişdə beynəlxalq cinayətlər aşağıdakı qaydada sistemləşdirilmiş və sadalanmışdır: “Soyqırım, insanlıq (bəşəriyyət) əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri”.

Göründüyü kimi, Sazişdə də soyqırım (genosid) cinayəti digər beynəlxalq cinayətlərdən (insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərindən) əvvəl, birinci yerdə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlaması barədə qərar qəbul olunarsa, bu ölkəmizin qanunverici orqanı tərəfindən irəliyə doğru atılmış çox böyük bir addım olacaqdır. Bununla da ölkəmiz sübut edəcəkdir ki, beynəlxalq birliyin üzvü kimi Azərbaycan Respublikası soyqırım (genosid) cinayətlərini bütün dünya birliyinin mənafeləri üçün ən təhlükəli cinayət sayır və ona qarşı mübarizəni cinayət qanununun ən ümdə və ən ilkin vəzifəsi hesab edir.

Digər tərəfdən, bu bəşər tarixinə Xocalı soyqırımını kimi daxil olan qanlı faciəni törədən erməni cəlladlarının beynəlxalq məhkəmədə müttəhimlər stolunda oturması sahəsində görülən işin bir pilləsi və bir mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Şübhəsiz ki, kimlərsə bunun simvolik bir məsələ olması barədə mühakimə yürüdə bilər. Lakin fikrimizcə, Xocalı faciəsini və ermənilər tərəfindən törədilmiş onlarla digər faciələri yaşamış Azərbaycan xalqı üçün bu “simvolik” məsələ deyil, taleyüklü məsələdir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlaması həm də, bizim cinayət qanunumuzu başqa dövlətlərin müvafiq məəcəllələrindən fərqləndirəcəkdir ki, bu da müsbət hal kimi, Azərbaycan reallıqlarının güzgüsü, Cinayət Məcəlləmizin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti kimi dəyərləndiriləcəkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “soyqırım” anlayışının cinayət qanunvericiliyimizə gətirilməsini müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu anlayışla əlaqədar hər hansı mübahisəyə yol vermədən qeyd olunmalıdır ki, Beynəlxalq hüquqda və ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquqi aktlarda, eləcə də, əksər dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində işlədilən “genosid” anlayışını sadəcə tərcümə etməklə kifayətlənmək olmaz, bu anlayışın Xocalı soyqırımının və ermənilərin 2 əsrdən artıq bir müddətdə xalqımıza qarşı törətdiyi digər soyqırım cinayətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə tanıtmaq və bu soyqırımları törədən cinayətkarları beynəlxalq məhkəmələrdə mühakimə etmək sahəsində, eləcə də milli qanunvericiliyin beynəlxalq cinayət hüquq normalarına unifikasiyası sahəsində əhəmiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Odur ki, CM-nin 103 və 104-cü maddələrində, eləcə də “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriye şamil olunması haqqında” Konstitusiya Qanununda və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarında işlədilən “soyqırım” sözündən sonra mütləq mötərizədə “genosid” sözü göstərilməlidir.

Beləliklə, soyqırım (genosid) cinayətləri CM-in “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanan fəslindən ayrılmalı, “Soyqırım (genosid) cinayətləri” adı altında CM-in Xüsusi hissəsinin sisteminin ilk fəslə kimi (“Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” fəslindən əvvəl) verilməlidir. CM-in 7-ci bölməsinin adı da (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) həmin bölmənin məzmununa (qüvvədə olan redaksiyada həmin bölmə “Sülh və insanlıq

əleyhinə cinayətlər” adlanan 16-cı fəslə və “Müharibə cinayətləri” adlanan 17-ci fəslə özündə birləşdirir) və formal məntiqin tələblərinə uyğun olmadığından (bölmənin adı, onun tərkib hissəsi olan fəsilərdən birinin adı ilə eynidir) dəyişdirilməsi, həmin bölmənin “Soyqırım (genosid) və digər beynəlxalq cinayətlər” adlandırılması təklif olunur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu ilə CM-in 7-ci bölməsinin və 16-cı fəslinin adlarında “bəşəriyyət” sözü “insanlıq” sözü ilə əvəz edilmişdir. Lakin qanunvericilik texnikası qaydaları pozularaq, yuxarıda qeyd olunan həmin Qanunla CM-nin Xüsusi hissəsində aparılmış dəyişikliyə uyğun olaraq, həmin Məcəllənin ümumi hissəsinin 2.1-ci maddəsində müvafiq dəyişiklik aparılmamış, yəni “bəşəriyyət” sözü “insanlıq” sözü ilə əvəz edilmişdir.

Yaşamaq hüququnun təmini sahəsində mühüm maneələrdən biri olan soyqırım cinayətlərinin hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində yuxarıda qeyd olunan və yazının həcmi nəzərə alınmaqla üzərində dayanılmayan bir sıra digər məsələlər aktuallığı ilə diqqət tələb edir.

Fikrimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sözləri ilə tamamlamaq istəyirəm: “Mən əminəm ki, gün gələcək Xocalı faciəsini törədən, dinc əhaliyə qarşı qəddarlıq göstərən, dinc əhalini məhv edən erməni cinayətkarları məhkəmə qarşısında cavab verəcəklər.”

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Şəhla Səmədova. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalarının tətbiqi məsələləri haqqında // “Qanunçuluq” jurnalı, 2006, № 6.

2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. Professor Firudin Səməndərovun redaktəsi ilə. 1-ci hissə. Əlavə və dəyişikliklərlə təkrar nəşr. Bakı. “Hüquq yayınevini”, 2018, səh:392.

3. İsfəndiyar Ağayev. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ. Ümumi və xüsusi hissələr. Dərslük. Bakı, “Nurlar” NPM, 2010, səh:463-464.

4. Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov. Qarabağ – Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, “Təhsil”, 2005.

5. Seyfulla Aslanov. “Xocalı soyqırımını – milli qanunvericilikdə hüquqi tənzimlənmənin aktual məsələləri (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsi soyqırım cinayəti ilə başlamalı)” – “İki sahil” qəzeti, 2020-ci il 15 fevral, № 31 (7531).

6. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции. М. Спарк, 1996.

7. “Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya // “Azərbaycan” qəzeti, 25 iyun 1996-cı il, №119.

8. “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001-ci il, № 7, maddə 455.

9. “Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti arasında şəxslərin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə təslim edilməsi haqqında” Saziş // <http://www.e-qanun.gov.az>

Сейфулла Асланов
Преподаватель кафедры права
факультета Политического управления
Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ф.п.п.

Актуальные вопросы правового регулирования
в сфере обеспечения права на жизнь
(в контексте преступления геноцида)

Р Е З Ю М Е

Право на жизнь – основное право человека, естественное право. В случае нарушения права на жизнь другие права теряют всякий смысл и превращаются в абсурдное и бессмысленное понятие. Усовершенствование правового регулирования преступления геноцида, которое является одним из важнейших препятствий в сфере обеспечения права на жизнь, является актуальным для Азербайджанской Республики.

Автор выдвинул ряд предложений по совершенствованию национального законодательства в сфере правового регулирования преступления геноцида: приведение национального законодательства в соответствие с международно-правовыми актами и международной практикой; расширение понятия преступления геноцида путем добавления новых составов преступлений; научно обоснованная систематизация преступлений, базирующаяся не на практике России или других стран СНГ, а опирающаяся на практику развитых Западных стран. Предлагается внесение изменений в особенную часть Уголовного кодекса Азербайджанской Республики.

Seyfulla Aslanov
Teacher of the Department of Law of
the Faculty of Political Administration of
the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
PhD in Law

TOPICAL ISSUES OF LEGAL REGULATION IN THE SCOPE
OF ENSURING THE RIGHT TO LIFE
(IN THE CONTEXT OF GENOCIDE CRIMES)

S U M M A R Y

Right to life is a main right- natural right of human. In case of its violation, all other rights lose their meaning, turn absurd and non-sense. Improvement of legal regulation of genocide crime, which is one of the significant hindrances in the scope of ensuring the right to life is a topical problem for the Republic of Azerbaijan.

The author sued the offers about improvement of national law in the scope of legal regulation of genocide crimes, its adapting to international legal acts and international practice, extension of genocide crimes system by adding new crime contents, systematization of such crimes by scientific basis by using from the practices of developed Western states not Russia and other CIS states, as well as making amendments in the system of special part of Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.

Шалала ГАСАНОВА

Ведущий научный сотрудник отдела
Уголовного права и уголовного процесса
Института Права и Прав Человека
Национальной Академии Наук Азербайджана, д.ф.п.п., доцент

ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПОСЯГАТЕЛЬСТВА НА АВТОРСКИЕ И СМЕЖНЫЕ ПРАВА

Ключевые слова: *Интеллектуальная деятельность, авторские и смежные права, интеллектуальная собственность.*

Açar sözlər: *Əqli fəaliyyət, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar, əqli mülkiyyət.*

Keywords: *Intellectual activity, copyright and related rights, intellectual property.*

В Азербайджанской Республике, как и в других государствах СНГ после распада СССР в сфере интеллектуальной собственности начали действовать несколько посвященных защите прав человека в этой области важных и отвечающих мировым стандартам законодательных актов.

Как явствует из показаний опубликованных статистических данных, число преступных посягательств на интеллектуальную собственность неуклонно сокращается. Однако те же средства массовой информации доносят до нас сведения о случаях размножения и демонстрации другими лицами пиратских копий кино- и телепродукции, о фактах присвоения другими лицами чужих произведений искусства и литературы, и других случаях грубого нарушения авторских и смежных прав. Так, в частности в соответствии с публикациями СМИ наблюдается сокращение с 2006 года числа этих преступлений более чем на 60%, а число лиц, осужденных за совершение данных преступлений сократилось с 2850 в 2010 году до 1477 в 2012 году [1, с.46].

Статья 165 УК АР, регламентирующая правоотношения, возникающие в области противоправных действий в отношении авторских и смежных прав, была в 1999 году существенным образом изменена. Ряду изменений подверглись не только диспозиция статьи, но и ее санкция, содержащиеся в ней виды и размеры наказаний за совершение преступлений данного вида.

Складывающиеся в результате создания и использования плодов интеллектуального творчества общественные отношения следует рассматривать как взаимосвязанную и взаимодействующую группу культурных, экономических, политических, социальных и правовых отношений.

Возможность выявить особо ценные общественные интересы, охраняемые в этом секторе общественных отношений с использованием уголовно-правовых мер позволяет установлению взаимосвязи и взаимодействия уголовной политики по защите интеллектуальной собственности с государственной деятельностью в области происходящих в стране социально-экономических преобразований. Следовательно,

можно утверждать, что с помощью уголовно-правовых норм охраняется и защищается складывающаяся в обществе совокупность общественных отношений, образующих систему авторских и смежных прав.

Располагая эти нормы в главе 21 УК Азербайджанской Республики «Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина», законодатель тем самым признает родовым объектом этих преступлений конституционные права человека и гражданина.

Наряду с родовым объектом в теории уголовного права выделяется также видовой объект. Под видовым объектом большинство ученых понимают группу общественных отношений (интересов), на которые посягают преступления, нормы об ответственности за совершение которых помещены в пределах одной главы кодекса. Применительно к преступлениям против авторских и смежных прав видовым объектом может быть признан установленный государством порядок осуществления авторских и смежных прав граждан на результаты своей интеллектуальной деятельности.

В результате использования результатов интеллектуальной деятельности в мировой экономике сложились и эффективно действуют многочисленные отрасли музыкальной, аудиовизуальной и иной индустрии, приносящей ее работникам колоссальные доходы. Из множества факторов, способствовавших бурному развитию этих видов деятельности, следует указать, прежде всего, достижения науки, техники, литературы и искусства, а также развитие и укрепление торговых связей между государствами. Сверхдоходы, получаемые при незаконном использовании результатов интеллектуальной деятельности, не обошла вниманием и организованная преступность. По своим масштабам и размерам прибыльности этот вид преступного бизнеса может быть сопоставим с торговлей оружием и наркотиками [1, с.43-44].

В юридической литературе предпринимались неоднократные попытки определить данный вид преступлений. В соответствии со статьей 47 Закона Азербайджанской Республики «Об авторском праве и смежных правах» от 5 июня 1996 года за нарушение предусмотренных данным законом авторских и смежных прав наступает гражданская, административная и уголовная ответственность в соответствии с гражданским, уголовным и административным законодательством [5]. Право не только закрепляет за авторами и изобретателями право использовать созданные ими изобретения и произведения с целью извлечения доходов, но и вместе с тем предусматривает условия, при которых данные произведения и изобретения будут использоваться в интересах всего общества, в частности, в целях ознакомления наиболее широкой аудитории с новыми творческими достижениями и культурным наследием, в целях научного и технического прогресса, в целях просвещения и образования [6, с.12].

Авторское право обусловлено главным образом необходимостью существования правового механизма, позволяющего удовлетворять имущественные права и интересы создателей произведения. Правовой институт авторских и смежных прав регулирует общественные отношения, в которых присутствуют частные и публичные интересы. Нормы, позволяющие реализовывать личные субъективные права автора относятся к частному праву. В правовых предписаниях, регулирующих порядок использования результата творческой деятельности, как источника образования и духовного развития человека и общества заинтересовано общество и государство (публичный интерес).

Создание произведения представляет собой интеллектуальный труд автора, результат его творческой деятельности. Однако для того, чтобы создать произведение (кинофильм, программу для ЭВМ и т.д.) или записать фонограмму, помимо творческого вклада, требуются большие материальные затраты, привлечение к данной работе труда многих людей. Кроме того, автор и помогавшие ему лица, как правило, стремятся получить определенную прибыль от использования созданного ими произведения. Поэтому права на использование объектов авторских и смежных прав передаются за определенное (авторское) вознаграждение. Стоимость таких прав зачастую бывает высокой, что в свою очередь привлекает к незаконному их использованию интеллектуальных пиратов, то есть нарушителей права интеллектуальной собственности в коммерческих целях [5, с.17]. Пиратство – это используемый в теории и практике термин, означающий использование объектов авторского права и смежных прав в нарушение действующего законодательства с целью извлечения незаконных доходов. Наиболее часто под пиратством понимают не всякое посягательство на объекты авторского права и смежных прав, а противоправное размножение и реализацию копий объектов авторского права, охраняемых законом.

Базой для развития законодательства в отношении по обеспечению неприкосновенности интеллектуальной собственности выступают следующие международные документы: Европейская конвенция о трансграничном телевидении, подписанная в Страсбурге 5 мая 1989 года; два Договора ВОИС, утвержденные в Женеве: по авторскому праву и по исполнениям и фонограммам (20 декабря 1996 г.); Соглашение о ввозе материалов образовательного, научного и культурного характера от 17 июня 1950 года. Важная роль принадлежит также таким международно-правовым документам в этой области как принятой 6 сентября 1952 года Всемирной конвенции об авторском праве; Международной конвенции об охране интересов артистов-исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций от 26 октября 1961 года; Многосторонней конвенции об избежании двойного налогообложения выплат авторского вознаграждения (Мадрид 13 декабря 1979 г.); Конвенции об охране интересов производителей фонограмм от незаконного воспроизводства их фонограмм от 29 октября 1971 года; Парижской конвенции по охране промышленной собственности 1983 года; Соглашению о сотрудничестве в области охраны авторского права и смежных прав от 24 сентября 1993 года. Особая роль и значение принадлежит Бернской конвенции по охране литературных и художественных произведений от 09.09.1886 года [2].

Международная система, обеспечивающая в настоящее время и довольно эффективную защиту авторских прав в различных странах, появилась и функционирует на основе Бернской конвенции. Эта система способствует всестороннему поддержанию необходимого соответствия между потребностями общества и интересами авторов. Под воздействием технического прогресса, под влиянием экономических и социальных преобразований и перемен, происходящих в обществе, указанная система находится в постоянном развитии, дополняясь и изменяясь, и позволяя таким образом обеспечивать необходимую охрану неприкосновенности разнообразных продуктов интеллектуального труда. Наряду с этим на развитие всей системы международной охраны авторских и смежных прав оказывает существенное влияние развитие технологических процессов, позволяющих эффективно фиксировать произведения для последующей передачи пользователям. Требования времени вызывают необходи-

мость в совершенствовании отдельных действующих положений, а также разработке и принятии новых, что нашло свое закрепление в принятых в последние годы в рамках ВОИС и ВТО, а также на региональном уровне международных соглашениях.

Согласно данным Независимого аналитического агентства (IDC) снижение уровня компьютерного пиратства в мире всего на десять процентов (с 40 до 30%) даст возможность увеличить реальный прирост экономических показателей сектора программных продуктов на 15%. То есть позволит создать 1,5 млн. новых рабочих мест, дополнительно привлечь в экономику 400 млрд. долларов и приплюсовать к сумме собираемых налогов еще 64 млрд.[16].

Понятие уголовно-наказуемых нарушений авторских и смежных прав раскрывается в статье 165 УК Азербайджанской Республики, устанавливающей уголовную ответственность за данное преступное посягательство [11]. В соответствии с законом преступным признается незаконное использование объектов авторского или смежного права, то есть издание под своим именем или иное присвоение авторства на чужое научное, литературное, художественное или иное произведение, его незаконное переиздание или распространение, а равно принуждение к соавторству, если эти деяния причинили значительный ущерб. Таким образом, данное преступление содержит следующие виды общественно опасных посягательств: 1) издание под своим именем или иное присвоение авторства на чужое научное, литературное, художественное или иное произведение; 2) незаконное переиздание или распространение чужого художественного, литературного или научного произведения; 3) принуждение к соавторству [11, ст.165].

Следует отметить, что законодатель предусмотрел в примечании к данной статье, что под словами значительный ущерб понимается сумма свыше тысячи манатов. Полагаем, что такое же указание следует предусмотреть в данном примечании и применительно к крупному и особо крупному размеру ущерба, поскольку в ряде случаев правообладателю может быть причинен ущерб в крупном и особо крупном размере, что следует рассматривать в качествеотягчающего и особо отягчающего обстоятельства в статье 165.2 и ст.165.3 УК АР.

Диспозиция статьи 165 УК АР является бланкетной и основным законодательным источником, регламентирующим отношения в сфере охраны авторских и смежных прав, является Закон Азербайджанской Республики от 5 июня 1996 года «Об авторском праве и смежных правах».

Расположение статьи о нарушении авторских и смежных прав в главе УК о преступлениях против конституционных прав и свобод человека и гражданина вызывает неоднозначную оценку в правовой литературе. Одни авторы указывают на необходимость включения в число задач уголовного законодательства охрану интеллектуальной собственности и предлагают признать данное деяние преступлением против экономической деятельности [3, с.7]. Другие обосновывают необходимость включения в главу о преступлениях против собственности новой статьи о нарушении имущественных прав автора или владельца смежных прав [7, 15]. Следует отметить, что многие авторы относят к предмету данных преступлений, результаты интеллектуальной деятельности, в том числе объекты авторских и смежных прав [9, с.130-131]. Высказано мнение, что в данной статье УК речь идет не просто о причинении ущерба (что может быть и при незаконном использовании результатов интеллектуальной дея-

тельности), а именно о его причинении собственнику или иному владельцу имущества [4, с.113].

Некоторые ученые предлагают выделить в отдельную статью УК «Присвоение авторства», где закрепить такой признак, как деяние, «причинившее существенный вред правам и законным интересам автора» [8, с.21].

В целях сравнения основных тенденций уголовного правотворчества в данной сфере общественных отношений зарубежных государств отметим, что ряд уголовных кодексов зарубежных стран при нарушении имущественных прав автора содержит указание на цель либо мотив совершения преступления, например, из корыстных побуждений, с целью причинения ущерба, извлечения дохода и т.д. [10, с.70].

Изучение уголовного законодательства других государств позволяет утверждать, что посягательства на объекты авторского и смежного права признаются уголовно-наказуемыми деяниями практически во всех государствах. В то же время, содержание норм, определяющих ответственность за данные деяния в законодательстве многих государств, имеют существенные различия.

Сравнительный анализ уголовного законодательства государств СНГ приводит к выводу, что характерная для них преемственность законодательства в первую очередь проявляется в типичном для этих государств строении уголовного законодательства и во-вторых, его кодификации. Как показали результаты исследования, наиболее схожими с уголовным законодательством Азербайджана оказались соответствующие кодексы России, Украины, Узбекистана, Таджикистана, Киргизии, Грузии и Белоруссии [12,13,14].

Анализ зарубежного уголовного законодательства позволяет сделать следующие выводы: Одним из наиболее важных способов формирования единой нормативно-правовой базы межгосударственного и международного сотрудничества в этой сфере выступает гармонизация и унификация уголовного законодательства всех государств о борьбе с посягательствами на интеллектуальную собственность. Для повышения эффективности мер противодействия и улучшения состояния борьбы с посягательствами на авторские и смежные права необходимо принятие соответствующих мер, что в первую очередь относится к потребительскому рынку программной и аудиовизуальной продукции. Заслуживает поддержки инициатива, реализованная в отдельных зарубежных государствах по признанию уголовно-наказуемыми деяний, хотя и не являющихся нарушением интеллектуальной собственности, но содействующие ему, в частности: сбыт, изготовление и ввоз специальных технических средств используемых для удаления средств защиты от нарушения авторских и смежных прав.

Список использованной литературы

1. Бобрышев В. А. Уголовно-правовая охрана авторских и смежных прав // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации №5(7). 2008.
2. Бернская конвенция о литературных и художественных произведениях 1886 года / Под общ. ред. Е.В. Соловьёва. Издательство Спектр. М. 2000.
3. Всемирная конвенция об авторском праве 1952 года, пересмотренная в Париже 24 июля 1971 года. // СП СССР. 1973, № 24, ст.139.
4. Волков И.С. Защита авторских прав по законодательству Российской Федерации. Диссертация кандидата юридических наук. М. 2001.

5. Закон Азербайджанской Республики от 5 июня 1996 года № 115-İQ «Об авторском праве и смежных правах» – http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2749
6. Закон Азербайджанской Республики от 22 мая 2012 года № 365-İVQ «Об обеспечении прав интеллектуальной собственности и о борьбе с пиратством» – http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31308831#pos=7;-331
7. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. М. 2000.
8. Козлов А.В. Уголовно-правовая охрана авторских и смежных прав: Диссертация кандидата юридических наук. Н.Новгород. 2002.
9. Морозов А.Г. Преступления в сфере авторских и смежных прав: общественная опасность и правила квалификации. Диссертация канд. юрид. наук. Н.Новгород. 2004.
10. Нарушение авторских и смежных прав – <https://businessizakon.ru/narushenie-avtorskix-i-smezhnyx-prav-zashhita-avtorskix-i-smezhnyx-prav.html>
11. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку. Изд-во «Юридическая литература». 2019.
12. Уголовный кодекс Российской Федерации. М. 2019
13. Уголовный кодекс Республики Беларусь. СПб, изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.
14. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. СПб, изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.
15. Ярошенко А. Уголовная ответственность за нарушение авторских прав // www.copirigher.ru
16. <http://www.ibusiness.ru/egover/law/26148>

Р Е З Ю М Е

Как определяется в данной статье, располагая эти нормы в главе 21 УК Азербайджанской Республики «Преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина», законодатель тем самым признает родовым объектом этих преступлений конституционные права человека и гражданина. Однако предметы, производимые в результате интеллектуального творчества, составляют интеллектуальную собственность автора и направлены на получение вознаграждения. Поэтому автор признает объектом данного преступления отношения собственности.

Həsənova Şəlalə

AMEA-nın Hüquq və İnsan haqları İnstitutunun Cinayət hüququ və cinayət prosesini şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, h.ü.f.d., dosent

Müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət

X Ü L A S Ə

Məqalədə müəyyən edildiyi kimi, qanunverici həmin normaları Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “İnsan və vətəndaşın konstitusiya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan

cinayətlər” 21-ci fəslində yerləşdirərək, bununla da insan və vətəndaşın konstitusiya hüquqlarını cinsi obyekt kimi tanıyır. Bununla belə, intellektual yaradıcılıq nəticəsində yaradılmış əşyalar müəllifin mülkiyyətini təşkil edir və mükafatlandırılmaq məqsədi güdür. Buna görə də müəllif məhz mülkiyyət münasibətlərini bu cinayətin obyektini kimi tanıyır.

Hasanova Shalala
A leading Researcher of the Department of
Criminal law and criminal procedure of
the Institute of Law and Human rights of
the Azerbaijan National Academy of Sciences,
PhD in Law, Associate Professor

The liability legislation as infringements on copyright and related rights

S U M M A R Y

As defined in this article, having these norms in chapter 21 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan “Crimes against constitutional rights and freedoms of man and citizen,” the legislator thereby recognizes the constitutional rights of man and citizen as the generic object of these crimes. However, items produced as a result of intellectual creativity constitute the intellectual property of the author and are aimed at receiving remuneration. Therefore, the author recognizes property relations as the object of this crime.

KONSTITUSİONALİZM VƏ MÜASİR AZƏRBAYCANDA SİYASİ SİSTEM

Açar sözlər: *konstitusionalizm, siyasi sistem, Konstitusiya, demokratiya.*

Ключевые слова: *конституционализм, политическая система, Конституция, демократия*

Keywords: *constitutionalism, political system, constitution, democracy*

Konstitusiya ölkənin siyasi sisteminin və dövlət quruluşunun hüquqi əsasını müəyyən etdiyinə görə, konstitusiya müddələrinin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi dövlət institutlarının, nəticədə bütün cəmiyyətin normal fəaliyyəti üçün zəruridir. Əksinə, konstitusionalizmin zəifliyi, normaların heç olmasa bir hissəsinin, Konstitusiya prinsiplərinə uyğunlaşmaması, istər-istəməz demokratik idarəetmə üsullarının işləməməsinə və ölkədə xaosu gətirib çıxardır.

Əgər Konstitusiyaya kağız üzərində olan ən mükkəmməl ideyaların cəmi kimi baxmaq olarsa, bu halda konstitusionalizmə daha böyük məfhum kimi yanaşmaq olar – o konstitusiyanın həyatı, onun reallığıdır. Konstitusionalizm onun yaratdığı siyasi sistemlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və yalnız bu əlaqə bizə praktiki demokratiyadan danışmağa imkan verir. Vasilyeva S.V. isə bu haqqda deyib: “Konstitusionalizm cəmiyyətin ədalətli strukturu üçün dəyər sisteminin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur, burada dövlət və ictimai quruluşun təşkili əsas qanuna – Konstitusiyaya əsaslanır, burada cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyət arasında münasibətlərin sərhədləri və prinsipləri aydın şəkildə müəyyən edilir, əsas dəyər isə şəxsin azadlığı və hüquqlarının təmin edilməsidir” [1, s.48].

Qeyd etmək lazımdır ki, demokratik konstitusiyalar ideoloji maksimumlardan çox uzaqdılar, onlar insanlara hər hansı ictimai sistemdən irəli gələn vətəndaşlıq öhdəliklərini üzərlərinə qoymur. Lakin Konstitusiyada təsbit olunmuş vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının prioriteti konsepsiyası ictimai həyatın təşkilinə liberalist yanaşması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası digər demokratik konstitusiyalar kimi, ölkənin iqtisadi azadlığına əsaslanan inkişaf yolunu seçdi. AR Konstitusiyasının 15 maddəsinin II bəndinə əsasən “Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir” [4].

Eyni zamanda, vətəndaşla dövlət arasında olan münasibətlər hüquqi dövlətin tələblərinə, yəni insan hüquqları və qanunun aliliyi kimi prioritetlərə tabe olmalıdır. “Demokratik hüquqi dövlət” formulu Konstitusiyamızın, onun bütün institut və maddələrinin özəyini təşkil edir. Bununla belə, bu formulun praktikada həyata keçirilməsi asan olmasa da, Azərbaycan Respublikasının dövlət aparatının siyasi mədəniyyəti, inkişaf etmiş

iqtisadiyyatı, güclü qanunvericiliyi və əhalinin ictimai prinsiplərin ədalətinə inamı ölkəmizdə dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında sabit qarşılıqlı əlaqə sistemini təmin etmişdir. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Xalq hakimiyyəti” adlı I fəslində də təsbit olunub [4].

Əslində demokratik dövlətin tərifi vermək çox çətin, lakin buna baxmayaraq aydın olur ki, demokratiya, ən azı seçilmiş nümayəndəli hakimiyyət sistemini və insan hüquqlarının prioritetinin tanınmasını nəzərdə tutur. Amma bu anlayışın əsasını azad seçkilər və hakimiyyət bölgüsü kimi prinsiplər təşkil edir. Həmişə məlumdur ki, yuxarıda adları çəkilən prinsiplərin formalaşması çox çətin şəraitdə baş verib. Əvvəla, hakimiyyət bölgüsü haqqında. Qeyd etməliyik ki, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin bölünməsi ideyası uzun əsrlər boyu bəşəriyyətin ideal dövlət axtarışı ideyası ilə bağlıdır. “Bu ideya artıq Aristotel, Polibi kimi qədim yunan filosoflarının fikirlərində mövcud idi. Lakin hakimiyyətlərin bölünməsinin demokratik dövlət doktrinasının tərkib hissəsi kimi təsbit edilməsi XVII-XVIII əsrlərdə baş verən inqilablarla bağlıdır. Elə bu dövrdə C.Lokk (Böyük Britaniya) və Ş.Monteskye (Fransa) feodal monarxiyalarına xas olan hakimiyyətin təmərküzləşməsinə və sui-istifadəsinə qarşı hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi bir təminat kimi formalaşmışdır” [2, s.136].

M.V. Bağlaya görə, “Hakimiyyət bölgüsü prinsipinin dəqiq məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

- qanunlar ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olmalı və yalnız qanunvericilik (nümayəndəlik) orqanı tərəfindən qəbul edilməlidir;
- icra hakimiyyəti əsasən qanunların icrası və yalnız məhdud şəkildə norma yaradıcılığı ilə məşğul olmalı, dövlət başçısına və yalnız bəzi məsələlərdə parlament qarşısında hesabat verməlidir;
- qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları arasında səlahiyyətlər tarazlığı təmin edilməli, qərarların və bütün səlahiyyətlərin onlardan birinə verilməsinə yol verilməməlidir;
- məhkəmə orqanı müstəqildir və öz səlahiyyətləri daxilində müstəqil fəaliyyət göstərir;
- üç hakimiyyət orqanlarından heç biri digəri ilə birləşməməli və digər orqanın fəaliyyətinə müdaxilə etməməlidir;
- səlahiyyətlə bağlı mübahisələr yalnız konstitusiya yolu ilə və qanuni prosedurla, yəni Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həll edilməlidir;
- konstitusiya sistemi hər bir hakimiyyət orqanının digər ikisi tərəfindən məhdudlaşdırılması üçün hüquqi vasitələrini təmin etməlidir, yəni bütün orqanlar qarşılıqlı balans üzərində fəaliyyət göstərməlidirlər” [2, s.138].

Hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin bu məzmunu birbaşa Azərbaycanın müasir Konstitusiyasında təsbit olunmasa da, onların münasibətlərinin xüsusiyyətləri şübhəsiz ki, Konstitusiyada var. Respublika idarəetmə formasını təsdiq edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bununla da bütün səviyyələrdə dövlət orqanları arasında münasibətlərin əsas istiqamətlərini müəyyən etdi. Bununla da, XX əsrin 90-cı illərində və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasında konstitusionalizm fərqli şəkildə özünü göstərmiş və buna uyğun olaraq siyasi sistemdə inkişaf etmişdir.

Həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, seçki sisteminin sabitliyi, onun partiya sistemi ilə qarşılıqlı və sıx əlaqəsindən asılıdır. Lakin bu o demək deyil ki, partiyalar yalnız dövlət tərəfindən yaradılmalıdır, onlar seçki sistemində uyğunlaşaraq hakimiyyətə yaxınlaşır və dövlət hakimiyyəti orqanlarının formalaşmasının tərkib hissəsinə çevrilirlər. Azərbaycan Respublikasının “Siyasi partiyalar haqqında” Qanununun 13 maddəsinə əsasən “Dövlət siyasi partiyaların hüquqlarına və qanuni mənafələrinə əməl olunmasına, Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olaraq onların öz vəzifələrini yerinə yetirmələri, habelə öz sənədlərini dövlət mətbuat orqanları vasitəsilə yaymaları üçün bərabər hüquqi şərait yaradılmasına, partiyaların rəhbər orqanlarının mühafizəsinə və təhlükəsizliyinə təminat verir” [5].

Demokratik dövlət həm də hüquqi dövlətdir, çünki birini digərindən ayrı şəkildə təsəvvür etmək çox çətindir. Hüquqi dövlət anlayışı elmdə ciddi şəkildə öyrənilmiş, hətta kütlə şüuruna da daxil edilmişdir. Lakin onun siyasi rejimlə əlaqəsi qeyri-müəyyən olsa da, çox vaxt nəzərə alınmır. Hüquqi dövlətin əsasını vətəndaşların faktiki bərabərliyi və hakimiyyət özbaşınalığının qarşısının alınması təşkil edir. Buda dövlətin özünün təsisatların (qanunlar, hüquqmühafizə orqanları, məhkəmələr) köməyi ilə həyata keçirilir, lakin ən vacib və effektiv - ictimai rəy və ictimai fəaliyyətdir ki, onlar daimi müşahidəçi rolunu oynayır, konstitusiya qanunauyğunluğunun keşikçiləridir. İctimai rəyin, müstəqil mətbuatın və ictimai təşkilatların vəziyyəti və aktivlik – istənilən hakimiyyət sisteminin ən dəqiq göstəriciləri və tənzimləyicisidirlər. Buna görə də, dövləti təkcə demokratik elan etmək kifayət deyil (bunu totalitar dövlətlər edir), əsas məsələ onun strukturunu və fəaliyyətini müvafiq hüquqi institutlarla, demokratiyanın real təminatları ilə təmin etməkdir. M.V.Baglay hesab edir ki, “Demokratik dövlət anlayışı konstitusiya və hüquqi dövlət anlayışları ilə sıx bağlıdır, və müəyyən mənada hər üç terminin sinonimliyindən danışmaq olar. Demokratik dövləti eyni zamanda həm konstitusiya, həm də hüquqi dövlət adlandırmaq olar” [2, s.116].

Dövlət demokratik xüsusiyyətlərə yalnız formalaşmış vətəndaş cəmiyyəti şəraitində uyğun gələ bilər. Bu dövlət sahibkarlıq və mədəniyyət azadlığını təmin edən iqtisadi və mənəvi həyata müdaxilənin müəyyən edilmiş hədlərinə ciddi əməl etməlidir. Onu da qeyd etməliyə ki, demokratik dövlətin funksiyalarına insanların ümumi mənafelərinin təmin edilməsi, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qeyd-şərtsiz riayət edilməsi və qorunması daxildir. Belə dövlət totalitar dövlətin antipodudur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyəti dövlətlə dialektik münasibətdədir və bu, vətəndaş cəmiyyəti nə qədər güclü olarsa, dövlətin də rolunun bir o qədər səmərəli olmasında özünü göstərir. Və əksinə, inkişaf etməmiş vətəndaş cəmiyyəti dövlətin həddindən artıq güclənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da cəmiyyəti özünə tabe etdirir. Vurgulamaq lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyəti özünü təşkil edən sistem olsa və dövlət bunun üçün münbit şərait yaratsa, onun tərəqqisi daha uğurlu olar. Məhz buna görə də, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması demokratiyaya, qanunun aliliyinin tanınmasına və hüquqi dövlətin əsasını təşkil edən digər prinsiplərə əsaslanan güclü dövlət hakimiyyətini tələb edir.

Konstitusionalizmin isə dövlətin siyasi sistemi ilə əlaqəsini M.B. Smolenskinin verdiyi tərifdən görə bilərik: “Siyasi sistem bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan normalar, ideyalar və onların əsasında siyasi hakimiyyətin, vətəndaşların və dövlət münasibətlərinin təşkil edən siyasi institutlar, təsisatlar və fəaliyyətlər məcmusudur [3, s.186]. Bununla da deyə bilərik ki, dövlət müəyyən sosial mühitdə fəaliyyət göstərir, cəmiyyətin iqtisadiyyatından və mədəniyyətindən, onun strukturundan, vətəndaşlarının psixologiyasından və dəyərlərindən asılıdır, və öz növbəsində onlara güclü təsir göstərir. Dəfələrlə qeyd olunub ki, demokratik dövlətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsidir və bu da Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlı III fəslində çox mükəmməl təsbit olunub. Məsələn, Azərbaycanda konstitusionalizmin real xüsusiyyətlərindən vicdan, fikir və söz azadlığı və digər vətəndaş azadlıqlarını saymaq olar.

«Söz azadlığının demokratiya ilə ortaq taleyi var: biri məhv olanda, digəri bitir. Demək olar ki, dünyanın bütün demokratik konstitusiyaları fikir və söz azadlığı hüququnu təsbit edir» [2, s.223].

Konstitusiya ilə təsbit olunmuş fikir və söz azadlığı da siyasi sistemə təsir edir. Bu, azad vətəndaş cəmiyyətinin təməl əsasıdır; mətbuatın inkişafı, azad seçkilərin keçirilməsi, hakimiyyətin fəaliyyətinə ictimai nəzarət onun real məzmunundan asılıdır. Fikir və söz azadlığı, həmçinin, partiyaların, ictimai təşkilatların fəaliyyətini təmin edir, qanunçuluğun təminatı rolunu oynayır – bir sözlə, demokratik cəmiyyətin dayaq alətidir. Nəticədə, hesab etmək olar ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində edilən islahatların sırasında mətbuat və informasiya haqqında demokratik qanunların qəbul edilməsi oldu və bununla da geniş mətbuat sistemi yaradıldı.

Sonunda qeyd etmək lazımdır ki, konstitusionalizm konstitusiyanın dövləti, cəmiyyəti və siyasi sistemi müəyyən qaydalarla bağlamasına əsaslanır. O, öz ali hüquqi qüvvəsini bütün dövlət orqanlarına, ictimai təşkilatlara və bütün vətəndaşlara şamil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyəti onun artan müdafiəsini və qorumasını şərtləndirir. Bu müdafiə həm dövlət orqanları, həm də vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət hakimiyyətinə mənsubiyyət məsələsini xalqdan başqa, konstitusiya çərçivəsində heç kim həll edə bilməz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Васильева С.В. Конституционное право России: -2-е изд., перераб. и доп. / С.В. Васильева, В.А. Виноградов, В.Д. Мазаев. – М.: Эксмо, 2011. – 560 с. – (Российское юридическое образование).
2. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. – 5-е изд. и доп. – М.: Норма, 2006. – 784 с.
3. Теория государства и права: учебник/ М.Б. Смоленский – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 478 с. – (Высшее образование).
4. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
5. <http://www.e-qanun.az/framework/7090>

KONSTITUSIONALİZM VƏ MÜASİR AZƏRBAYCANDA SİYASİ SİSTEM

X Ü L A S Ə

Konstitusiya ölkəmizdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, müstəqil dövlətçiliyimizin qorunması, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, demokratik islahatların həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli zəmin və şərait yaradır. Müəllif bu məqalədə dövləti, cəmiyyəti və şəxsiyyəti müəyyən qaydalarla bağlayan konstitusionalizmlə siyasi sistem arasında mövcud olan əlaqəni ortaya qoyur.

Джафарова Рейхан
преподаватель кафедры права
факультета Политического управления
Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ф.п.п.

**КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА В
СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Р Е З Ю М Е

Конституция создает всестороннюю почву и условия для обеспечения в нашей стране прав и свобод граждан, защиты, сохранения и укрепления нашей независимой государственности, претворения в жизнь демократических преобразований. В данной статье автор раскрывает существующую взаимосвязь конституционализма и политической системы, которые связывают государство, общество и личность определенными правилами.

Jafarova Reyhan
Lecturer of the Department of Law of
the Faculty of Political Administration of
the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
PhD in Law

**CONSTITUTIONALISM AND POLITICAL
SYSTEM IN MODERN AZERBAIJAN**

S U M M A R Y

The Constitution creates a comprehensive ground and conditions for ensuring the rights and freedoms of citizens in our country, protecting, preserving and strengthening our independent statehood, and implementing democratic reforms. In this article, the author reveals the existing relationship between constitutionalism and the political system, which bind the state, society and the individual with certain rules.

Самира МАМЕДОВА

Доцент кафедры права факультета Экономики и права
Национальной Академии Авиации,
д.ф.п.п.

НЕКОТОРЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ О РАЗВИТИИ АВИАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Ключевые слова: авиационная безопасность, Приложение 17, Чикагская конвенция, гражданская авиация, акты незаконного вмешательства.

Açar sözlər: aviasiya təhlükəsizliyi, Əlavə 17, Çikaqo Konvensiyası, mülki aviasiya, qeyri-qanuni müdaxilə aktları.

Keywords: aviation security, Annex 17, Chicago Convention, civil aviation, acts of unlawful interference.

Главной задачей Чикагской конвенции 1944 года является создание таких условий для международной гражданской авиации, при которых она может развиваться «безопасным и упорядоченным образом» [1].

В одной из резолюций чрезвычайной сессии Ассамблеи ИКАО в 1970 году предусматривалась разработка технических требований, подлежащих включению в имеющиеся или новые Приложения к Чикагской конвенции, которые конкретно касались бы вопросов незаконного вмешательства, в частности, незаконного захвата воздушных судов. Важнейшее значение для дальнейшего развития гражданской авиации и для международного сообщества в целом имеют принимаемые ИКАО меры по предотвращению и пресечению всех актов незаконного вмешательства против гражданской авиации во всем мире.

В целях борьбы с незаконными и повторяющимися актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации 22 марта 1973 года Совет ИКАО принял Стандарты и Рекомендуемую практику в виде Приложения 17 к Чикагской конвенции под названием «Безопасность. Защита международной гражданской авиации от актов незаконного вмешательства» [12].

В Приложении 17 рассматриваются главным образом вопросы организации и координации действий, а также технические меры по обеспечению безопасности международного воздушного транспорта и содержится требование о принятии каждым договаривающимся государством национальной программы авиационной безопасности в сочетании с такими дополнительными мерами безопасности, которые могут быть предложены другими соответствующими органами. Приложение 17 призвано способствовать координации действий при осуществлении программ безопасности. Государства должны принимать меры к тому, чтобы перевозчики разрабатывали и осуществляли эффективные дополнительные национальные программы безопасности, совместимые программами безопасности, действующими в аэропортах [6].

В некоторых требованиях Приложения 17 и других Приложениях признается, что обеспечить абсолютную безопасность невозможно. Тем не менее, при принятии национальных программ государства должны в первую очередь учитывать соображения безопасности пассажиров, членов экипажа, наземного персонала и населения. Приложение также настоятельно предлагает государствам принимать меры по обеспечению безопасности пассажиров и экипажа воздушного судна, подвергнувшегося акту незаконного вмешательства до тех пор, когда они смогут продолжить свой полет. Приложение постоянно пересматривается с тем, чтобы его положения всегда были эффективными и отвечали современным требованиям [6].

До 1985 года считалось, что значительной угрозой гражданской авиации является угон воздушных судов. Вследствие этого Стандарты и Рекомендуемая практика ИКАО в большей степени касались угона воздушных судов, чем актов диверсий, нападений на воздушные суда в полете или нападений на наземные средства. Используя существующую технологию и применяя согласованные действия, мировое авиационное сообщество создало достаточно эффективную систему досмотра пассажиров и ручной клади. С учетом трехлетнего цикла включения поправок в Приложение в 1988 году были разработаны новые изменения к Приложению 17, в том числе технические требования, призванные дополнительно содействовать борьбе с актами диверсии [6].

7 декабря 2001 года Совет ИКАО принял поправку 10 к Приложению 17, которая стала применяться с 1 июля 2002 года и в которой отражены проблемы, вставшие перед гражданской авиацией после событий 11 сентября 2001 года. Поправка содержит различные определения и новые положения, касающиеся применимости этого Приложения к внутренним полетам; международное сотрудничество в области обмена информацией об угрозе; национальные меры по контролю качества; человеческий фактор; руководство ответными действиями в связи с актами незаконного вмешательства и другие положения [6].

Изложенные в Приложении 17 и других Приложениях требования в отношении авиационной безопасности дополнены положениями детального Руководства по безопасности для защиты гражданской авиации от актов незаконного вмешательства, которое впервые было опубликовано в 1971 году. Указанный документ предназначен для служебного пользования и содержит подробные сведения о действиях, посредством которых государства могут обеспечить выполнение различных содержащихся в Приложении 17 Стандартов и Рекомендуемой практики [11]. В дальнейшем это руководство было доработано с целью содействия государствам в повышении уровня безопасности полетов и авиационной безопасности посредством разработки нормативной базы, правил и процедур, а также развития материальных, технических и людских ресурсов, в целях предотвращения актов незаконного вмешательства и, при необходимости, руководства ответными действиями в связи с такими актами [6].

Принятие этих документов свидетельствует о проявляемой государствами и Международной организацией гражданской авиации бдительности в деле защиты гражданской авиации от угрозы совершения актов незаконного вмешательства. Приложение 17 призывает государства включать в свои соглашения по воздушному транспорту положения по обеспечению безопасности гражданской авиации. 25 сентября 2001 года в Монреале открылась тридцать третья Ассамблея ИКАО. Большое внимание на данной Ассамблее было уделено проблеме унификации системы безопасности на международных и внутренних маршрутах. Одним из главных итогов

Ассамблеи стало принятие Плана действий ИКАО по укреплению авиационной безопасности и другие меры обеспечения авиационной безопасности, среди которых важное место занимает пересмотр существующих нормативных документов в области безопасности. Впоследствии проводилась работа по ужесточению требований Приложения 17, в результате чего были приняты более жесткие стандарты безопасности. Начиная с конца 2002 года, в рамках Универсальной программы ИКАО по проведению проверок в сфере авиационной безопасности осуществляются проверки выполнения Договаривающимися государствами положений Приложения 17 [6].

Обеспечение авиационной безопасности направлено, главным образом, на следующие области. Во-первых, это тщательный анализ новых и возникающих угроз авиационной безопасности в целях повышения эффективности превентивных действий по борьбе с ними. Во-вторых, постоянный контроль и совершенствование существующей нормативной документации в сфере авиационной безопасности для обеспечения ее соответствия новым возникающим угрозам. В-третьих, ускорение процессов контроля и досмотра пассажиров при одновременном сохранении высочайшего уровня безопасности. ИКАО уделяет вопросу авиационной безопасности самый высокий приоритет. Однако акты незаконного вмешательства по-прежнему остаются серьезной угрозой для безопасности и регулярности гражданской авиации. Международная организация гражданской авиации продолжает работу по обновлению разработанных ею юридических и технических правил и процедур в целях предотвращения и пресечения актов незаконного вмешательства. Ввиду того, что Приложение 17 является главным документом, содержащим указания относительно разработки мер обеспечения безопасности, единообразное и последовательное выполнение его положений имеет первостепенное значение для успешного решения задач, стоящих перед системой обеспечения авиационной безопасности [6].

Основываясь на принципы, продекларированные в резолюциях ИКАО, государства-участники Соглашения о гражданской авиации и об использовании воздушного пространства проводят согласованную политику по повышению уровня авиационной безопасности. В частности, они исходят из необходимости активизировать свои усилия по реализации и соблюдению положений многосторонних конвенций и двусторонних договоров по авиационной безопасности, стандартов и рекомендуемой практики ИКАО; принятия дополнительных мер безопасности, касающихся совершенствования национальных законов, национальных программ в области обеспечения авиационной безопасности; учитывая коллективный характер ответственности за безопасное функционирование воздушного транспорта, расширять международное сотрудничество в области авиационной безопасности.

Меры по противодействию актам незаконного вмешательства носят комплексный характер и, главным образом, направлены на совершенствование государственных программ, создание нормативно-правовой основы, расширение международного сотрудничества в области обмена информацией об угрозах совершения террористических актов; совершенствование взаимодействия служб авиационной безопасности с правоохранительными органами при ответных действиях в связи с актами незаконного вмешательства; оказание практической помощи в формировании базы данных на лиц, представляющих потенциальную угрозу воздушному транспорту. Для обеспечения поставленных целей Межгосударственный авиационный комитет тесно сотрудничает с Антитеррористическим центром Содружества Независимых Государств. В соответствии с Соглашением участие специалистов и экспертов авиационной

безопасности в международных научно-практических конференциях, проводимых правоохранительными структурами, Межпарламентской ассамблеей СНГ, позволяет поднимать проблемы авиационной безопасности на государственный уровень, в частности, когда это касается совершенствования законодательной базы и финансового обеспечения мероприятий по защите гражданской авиации от актов незаконного вмешательства [5].

Первый случай захвата и угона самолета был зарегистрирован в 1931 году в Южной Америке. В дальнейшем (до 1967 года) этот вид незаконного вмешательства не пользовался особой популярностью у преступников. Только начиная с 1967 года, когда по всему миру прокатилась волна захватов и угонов воздушных судов, вопросы борьбы с воздушным терроризмом были выдвинуты на первый план [8].

Первым многосторонним соглашением по вопросам безопасности гражданской авиации была Парижская конвенция 1919 года о воздушной навигации. Но недостатком этой конвенции было употребление термина «безопасность» только в техническом аспекте [1].

При заключении Парижской конвенции 1919 года, не предполагалось принятие положений по борьбе с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации. В то время такой проблемы не существовало [12].

В Чикагской Конвенции 1944 года о международной гражданской авиации говорится, что «злоупотребление гражданской авиацией может создать угрозу всеобщей безопасности». В соответствии с Конвенцией цель ее состоит в том, чтобы «международная гражданская авиация могла развиваться безопасным и упорядоченным образом». Цель ИКАО состоит в том, чтобы обеспечить безопасный и упорядоченный рост международной гражданской авиации, удовлетворить потребности народов мира в безопасном, регулярном, надежном и экономичном воздушном транспорте, а также способствовать повышению безопасности в международных сообщениях [4].

11 сентября 2001 года террористы, захватившие одновременно 4 воздушных судна, не выдвигая каких-либо требований, использовали воздушные суда как средство поражения наземных целей. Использование воздушных судов в качестве оружия для разрушения правительственных, коммерческих или общественных объектов является серьезной угрозой всему международному сообществу.

В результате этих событий и ряда других актов воздушного терроризма, имевших место в последние годы, Международная организация гражданской авиации внесла изменения в Стандарты и Рекомендуемую практику по защите гражданской авиации от актов незаконного вмешательства, результатом чего явилась разработка в 2002 году седьмого издания Приложения 17 к Конвенции о международной гражданской авиации. Была принята также Декларация ИКАО о ненадлежащем использовании гражданской авиации в качестве оружия уничтожения.

В апреле 2006 года вышло восьмое издание Приложения 17 «Безопасность» с учетом Поправки 11. Основное отличие данной редакции – то, что очень большое внимание уделяется совершенствованию правовых основ по осуществлению мер авиационной безопасности и по повышению уровня подготовки персонала. Эти вопросы становятся особенно актуальными, так как на смену террористам-одиночкам приходят террористические организации с неограниченными финансовыми ресурсами, имеющие в своем составе специалистов по подготовке смертников. Каждому террористическому акту на воздушном транспорте предшествует длительная и тщательная подготовка, включающая изучение технологии работы аэропорта, применяе-

мых мер авиационной безопасности с целью поиска слабых мест, которые можно использовать для нейтрализации действующей системы безопасности [7].

В 2010-2011 гг. в ходе следующих поправок предусматривалось усиление Стандартов и Рекомендуемой практики в целях устранения новых и возникающих угроз гражданской авиации: размещение технических средств обеспечения безопасности; обеспечение безопасности поставщиков обслуживания воздушного движения; программы подготовки кадров и система сертификации инструкторов; выборочные и непредсказуемые меры безопасности; безопасность цепи поставок; безопасность в отношении полетов грузовых воздушных судов; определения кибер-угрозы.

В 2012-2013 гг. были пересмотрены меры по контролю доступа лиц помимо пассажиров; вводились определения трансферного груза и груза с высокой степенью риска и требования к обеспечению их безопасности, а также устанавливаются общие базовые меры в отношении груза, перевозимого на пассажирских и грузовых воздушных судах.

Поправка 2014 г. включала определение термина «непредсказуемость» в отношении осуществления мер контроля в целях безопасности, а также включала Стандарт, касающийся соответствующих методов досмотра груза и почты, рекомендацию, касающуюся международного сотрудничества, безопасности в неконтролируемой зоне, подготовки в целях повышения осведомленности о мерах безопасности, надзора за внешними подрядчиками, на которых возложено осуществление мер безопасности, и критически важных систем информационных и связанных технологий. [6, 7]

Таким образом, в гражданской авиации постоянно возникают все новые угрозы, для предотвращения которых необходимо, прежде всего, концентрирование совместных сил государств для борьбы с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации. Такая совместная борьба предполагает создание унифицированного законодательства в сфере авиационной безопасности, а также обмен информацией между правоохранительными органами всех государств с тем, чтобы взять на учет все террористические организации, преступные группировки, действующие как в международном сообществе, так и внутри государства. Во-вторых, ужесточение и увеличение количества международных стандартов в области авиационной безопасности. В-третьих, совместно с Международной организацией гражданской авиации создание модели минимального уровня авиационной безопасности, являющейся обязательной для всех стран.

Список использованной литературы

1. Бордунов В.Д. Международное воздушное право/ Учебное пособие – М.: Научная книга 2007
2. Волынский В.Ю. Роль ИКАО по борьбе с актами незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации/ Транспортная безопасность и технологии. 2006. №4 www.securpress.ru/issue/Tb/2006_4/articals/50.html
3. Галенская Л.Н. Международная борьба с преступностью. – М.: Международные отношения, 1972. с.108
4. Конвенция о международной гражданской авиации // Doc. 7300/8. 2000.
5. Конференция генеральных директоров гражданской авиации по глобальной стратегии в сфере безопасности полетов. О реализации мер по противодействию актам незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации в государствах –

участниках соглашения о гражданской авиации и об использовании воздушного пространства. Монреаль, 2006, DGCA/06-IP/14 6/3/05

6. Приложения к Конвенции о международной гражданской авиации 1-18. Комментарии <http://sklad-zakonov.narod.ru/asmav/convMGA.htm>

7. Приложение 17 к Конвенции о международной гражданской авиации. Безопасность. Защита международной гражданской авиации от актов незаконного вмешательства/ Международные стандарты и Рекомендуемая практика. ИКАО, изд.8, 2006.

8. Прозоров С.Е., Зубков Б.В. Авиационная безопасность: Учебное пособие. – М.: Московский государственный технический университет ГА. 2004. с.7

9. Прокофьев Н.В. Многосторонние международные договоры в сфере борьбы с международным терроризмом/ Дисс.на соис.уч.ст. к.ю.н. М., 2005. с.36

10. Протокол о борьбе с незаконными актами насилия в аэропортах, обслуживающих международную авиацию. 24 февраля 1988г., Монреаль //Международная организация гражданской авиации, Doc 9518

11. Руководство по обучению в области человеческого фактора Doc 9683-AN/950 ИКАО, издание 1, 1998.

12. Халимова Г.Р. Международно-правовая регламентация безопасности гражданской авиации/ Дисс. на соис.уч.ст. к.ю.н. Казань, 2007

Р Е З Ю М Е

Данная статья посвящена исследованию актов незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации, анализу некоторых международно-правовых документов в данной области. Автор отмечает, что обеспечение авиационной безопасности направлено на следующие области: тщательный анализ новых и возникающих угроз авиационной безопасности в целях повышения эффективности превентивных действий по борьбе с ними; постоянный контроль и совершенствование существующей нормативной документации в сфере авиационной безопасности для обеспечения ее соответствия новым возникающим угрозам; ускорение процессов контроля и досмотра пассажиров при сохранении высочайшего уровня безопасности.

Məmmədova Samirə
Milli Aviasiya Akademiyasının
İqtisadiyyat və hüquq fakültəsinin
Hüquq kafedrasının dosenti,
h.ü.f.d.

Aviasiya təhlükəsizliyinin inkişafı ilə bağlı bəzi müddəalar

X Ü L A S Ə

Bu məqalə mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qeyri-qanuni müdaxilə aktlarının tədqiqinə, bu sahədə bəzi beynəlxalq-hüquqi sənədlərin təhlilinə həsr edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, aviasiya təhlükəsizliyinin təmini aşağıdakı istiqamətlərə yönəlib: mübarizə üzrə qabaqlayıcı tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə aviasiya təhlükəsizliyinə yeni yaranan təhdidlərin hərtərəfli təhlili; bu təhdidlərə uyğunluğunu təmin etmək üçün aviasiya

təhlükəsizliyi sahəsində mövcud normativ sənədlərin davamlı monitorinqi və təkmilləşdirilməsi; təhlükəsizliyi ən yüksək səviyyədə saxlamaqla sərnişinlərə nəzarət və yoxlama proseslərinin sürətləndirməsi.

Mammadova Samira
Associate professor of the «Law» department of
the Faculty of «Economics and law» of
the National Academy of Aviation,
PhD in Law

Some provisions on the development of aviation security

S U M M A R Y

This article is devoted to the investigation of acts of unlawful interference to civil aviation, the analysis of some international legal acts in this field. The author notes that aviation security is directed to the following areas: thorough analysis of the new and emerging threats to aviation security in order to enhance the effectiveness of preventive action against them; continuous monitoring and improvement of the existing normative documents in the field of aviation security in order to ensure their compliance with new and emerging threats; acceleration of the control and inspection of passengers while maintaining the highest level of security.

Bayram ORUJOV

Head of the Administrative Office of
the Bar Association of the Republic of Azerbaijan,
PhD candidate at the Department of
Constitutional Law of Baku State University

ANTIMONOPOLY REGULATION AND PROHIBITION OF UNFAIR COMPETITION AS PROTECTION METHOD OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Keywords: *prevention of monopolistic activity, market economy, entrepreneurial activity, competition, economic entities, State Service for Antimonopoly Supervision and Control of the Consumer Market, dominant position.*

Açar sözlər: *inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, bazar iqtisadiyyatı, sahibkarlıq fəaliyyəti, rəqabət, təsərrüfat subyektləri, Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidməti, hökmran mövqe.*

Ключевые слова: *предотвращение монополистической деятельности, рыночная экономика, предпринимательская деятельность, конкуренция, хозяйствующие субъекты, Государственная Служба по Антимонопольному Регулированию и Контролю за Потребительским Рынком, доминирующее положение.*

Introduction

The right to freedom of entrepreneurial activity guaranteed by the Constitution of the Republic of Azerbaijan dated 12 November 1995 (hereinafter referred to as the “Constitution”) is defined as the right of everyone to freely engage in entrepreneurship or other economic activity not prohibited by law, independently or jointly with others, freely using their opportunities, abilities and property in accordance with the law.

Support for entrepreneurial activity and the creation of conditions for the development of a free market economy are defined among main aims of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan approved by the Law of the Republic of Azerbaijan №779-IQ, dated 28 December 1999.

Moreover, Article 15 of the Constitution indicates that the Azerbaijani state creates conditions for the development of a socially oriented economy on the basis of market relations, guarantees free enterprise, prevents monopolies and unfair competition in economic relations.

Today, the development of antimonopoly regulation is the most important feature of the economic policy of the state in all countries with a developed market economy. To increase the efficiency of a market economy, antimonopoly regulation by the state is necessary, without which it is impossible to achieve freedom of enterprise and competition. Uncontrolled monopolistic activity reduces competition and leads to the breach of the freedom of entrepreneurial activity.

Antimonopoly regulation

Monopolization of the economy is a significant threat to competition, being one of the main engines of economic development. In a market economy, very often only the strongest companies remain on the market. However, sometimes they achieve this advantage not only due to using advanced technologies or having better business strategies, but through unfair market sharing. Leading position in the market may be achieved by merging of competing companies in order to become a monopolist, price manipulation, creation of artificial deficit, etc. Eventually, such actions edge out other competitive businesses from the market which often leads to raise of prices and deterioration of products' quality.

To prevent the above, most countries with a market economy establish antimonopoly regulation and state control in this regard. Antimonopoly laws ensure freedom of entrepreneurial activity, which provides for the basic rules of doing business. Moreover, it is aimed at protecting the rights of consumers. It is a set of administrative, economic and legislative measures that are carried out by the state and are aimed at ensuring conditions for market competition and preventing excessive market monopolization that threatens the normal functioning of the market mechanism.

Organizational and legal bases for prevention, restriction and elimination of monopolistic activities, as well as means of antimonopoly regulation are determined by the Law of the Republic of Azerbaijan "On Antimonopoly Activities" No. 526 dated 04 March 1993 (hereinafter referred to as the "Law on Antimonopoly Activities").

Control over the fulfillment of the requirements of the antimonopoly legislation is carried out by the State Service for Antimonopoly Supervision and Control of the Consumer Market under the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan (hereinafter referred to as the "Antimonopoly Service").

The Law on Antimonopoly Activities distinguishes such concepts as dominant position and monopolistic activity.

Monopolistic activity is an activity of economic entities aimed at preventing competition, its restriction or elimination.

The Law on Antimonopoly Activities established several types of monopoly which includes among others monopoly of economic entities. The Law lists the activities which lead to or may lead to restriction of competition and harm to the interests of other economic entities and consumers and therefore, considered as illegal. The list includes the following (Art.8 to include)

Dominant position is such an exclusive position of an economic entity that gives it the opportunity, relying on the superiority of its economic potential, to exert a decisive influence on competition and thereby complicate the admission of other market participants to the market. An economic entity is considered to have a dominant position if its market share exceeds 35%.

Where the owning of certain amount of market share (i.e. having a dominant position) is not prohibited, the activities of the companies having a dominant position at the market is object of control of Antimonopoly Service.

In this regard the Law on Antimonopoly Activities identifies (i) group of activities of economic entities that occupy a dominant position in the market, leading to or leading to restriction of competition, violation of the interests of other economic entities and consumers, which are considered illegal and prohibited by law, as well as such (ii) group of activities which are subject to the control of the Antimonopoly Service and the implemen-

tation of which requires obtaining the appropriate permission from the Antimonopoly Service.

The first group among others includes such activities as unreasonable restriction or suspension of the production of certain types of goods; creating of artificial shortage by withdrawing or reducing volume of production of certain types of goods; prices manipulation; creation of barriers for market access; formation of closed sales networks, discrimination during conclusion of the contracts to leading to infringement of competitive opportunities; unreasonable refusal to conclude contracts, etc.

Whereas, the first group activities are prohibited by the law, activities included in the second group require prior approval, in order to eliminate risks of market abuse by companies in order to restrict competition. These activities mainly may be classified to (a) various types of business restructuring (mainly mergers and consolidations, as well as in some cases liquidation and de-merger, (b) conclusion of certain transactions in connection with shares acquisition, where conclusions are subject to the following conditions:

- the total book value of the assets of economic entities exceeds 75,000 times the minimum wage equal to AZN 22,550,000.00;
- when an economic entity has a dominant position in the market;
- when an economic entity acquiring shares controls the activities of another economic entity alienating these shares.

Under the Law on Antimonopoly Activity, where economic entities occupying a dominant position carry out monopolistic activities and their actions cause a significant restriction of competition, then the decision on their mandatory de-merger may be accepted. Where such decision may not be accepted, such measures as state control over prices; suspension of all types of state support; prohibition of barter transactions; cancellation of licenses issued for import-export operations.

For effective control, the state register of monopolistic entities is maintained. However, besides relevant inspections at the initiative of the Antimonopoly Services, such inspection may be carried out based on the complaints of economic entities or individuals whose rights were violated. In case of confirmation of the violation the laws provide for the attraction of the offenders to the administrative and criminal liability.

Unfair Competition

Competition is a necessary element that forms the basis for the functioning of the modern economy and ensures the progressive development of market relations. Competition ensures the improvement of products', increase of production volumes, formation of the most reasonable prices for goods and their high-quality and reliable advertising. However, sometimes without proper state control competition may take an unlawful form. One of the unlawful forms of competition between economic entities in the market is unfair competition. By establishing rules that provide favorable conditions for the development of a competitive environment, the state at the same time seeks to minimize the negative consequences of unfair competitive actions.

Currently, regulations in the field of unfair competition in Azerbaijan are carried out on the basis of the Law of Republic of Azerbaijan "On Unfair Competition" № 1049, dated 02 June 1995 (hereinafter referred to as the "Law on Unfair Competition").

Purposes of the Law on Unfair Competition are establishing of organization-legal bases of prevention and elimination of unfair competition, creating the legal ground for

implementation of entrepreneurial activity by fair methods, establishing responsibility of subjects of the market for application of methods of unfair competition.

The Law on Unfair Competition defines unfair competition as the actions of the subject of the market directed to achievement of benefit in business activity by application of the unfair methods contradicting the current legislation which can cause damage to other subjects of the market (competitors) or diminish their business credibility.

According to Azerbaijani laws, classifies the following actions as forms of unfair competition in entrepreneurial activity:

- copying the business activities of a competitor;
- discrediting a competitor's economic activities;
- interference in the economic activity of a competitor;
- dishonest entrepreneurial activity;
- dishonest business conduct;
- misleading consumers.

While defining, actions considered as unfair competition, such similar violation as unfair advertising shall also be mentioned. Definition of unfair advertising is provided under the Law of the Republic of Azerbaijan “On Advertising” № 1281-IVQ, dated 15 May 2015 (hereinafter referred to as the “On Advertising”).

The advertising is considered as unfair in the following cases:

- where there is a comparison with qualitative and (or) quantitative indicators of goods of other manufacturers or sellers that perform or are able to perform functions similar to those of the advertised product, with reference to the goods of other market participants;
- when the dignity of a market competitor, business reputation is reduced by various means and (or) methods;
- when there are intentional untrue advertisements about the goods;
- when an attempt is made to form a negative opinion against other persons by mocking those who do not use the advertised goods or who use the goods of competitors;
- in case of illegal use of copyright and related rights, plagiarism of advertising materials of other goods;
- when the advertised product is so similar to the goods of other manufacturers and sellers that it may cause confusion;
- where there is an intentional concealment of information about the negative impact of the advertised product on health and the environment
- when advertising is distributed by prohibited means and (or) methods, outside the places established by the relevant executive authority, before or after the period established by law;
- when using a product or its trademark, advertising of which is prohibited in a specific way, at a specific time and (or) place.

Moreover, Azerbaijani laws also define false and hidden advertising illegal methods of advertising.

Conclusion

Considering the historical conditions for the development of market relations in the CIS countries, the system of antimonopoly regulation was not formed long ago.

However, the mechanisms for regulating of antimonopoly activities and the prohibition of unfair competition through appropriate inspection, maintaining of the respective register

of monopolistic entities and the establishment of liability measures defined in this article were significant for the development of market economy as well as for guaranteeing the right to freedom of enterprise, thereby supporting competition in the market, which directly affects the quality of manufactured products and pricing that also provides consumer protection.

Bibliography

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan dated 12 November 1995;
2. Civil Code of the Republic of Azerbaijan approved by the Law of the Republic of Azerbaijan №779-IQ, dated 28 December 1999;
3. Law of the Republic of Azerbaijan “On Antimonopoly Activities” No. 526 dated 04 March 1993;
4. Law of Republic of Azerbaijan “On Unfair Competition” № 1049, dated 02 June 1995
5. Law of the Republic of Azerbaijan “On Advertising” № 1281-IVQ, dated 15 May 2015

Bayram Orucov

**Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının Aparat rəhbəri,
Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyaya hüququ kafedrasının doktorantı**

ANTIINHİSAR TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ HAQSIZ RƏQABƏTİN ARADAN QALDIRILMASI SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏMİNAT MEXANİZMİ KİMİ

X Ü L A S Ə

Bazar münasibətlərinin inkişafı, habelə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təmin edilmiş azad sahibkarlıq hüququnun həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən müvafiq nəzarətin olmadan mümkün deyil. Bu cür nəzarət üsullarına digərləri ilə yanaşı, antiinhisar tənzimlənməsi və haqsız rəqabətin aradan qaldırılması da daxildir. Bu məqalədə antiinhisar nəzarətinin obyektə hesab olunan təsərrüfat subyektlərinin hərəkətləri, habelə inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılması mexanizmlərin təhlil edilir. Bundan əlavə, məqalədə bazar münasibətlərinin normal inkişafına maneçilik törədən və müvafiq olaraq dövlət nəzarətin obyektə olan haqsız rəqabətin və haqsız reklamın formaları da müəyyən olunur.

Байрам Оруджев
Руководитель Аппарата Коллегии
Адвокатов Азербайджанской Республики,
Докторант кафедры Конституционного Права
Бакинского Государственного Университета

АНТИМОНОПОЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И УСТРАНЕНИЕ
НЕДОБРОСОВЕСТНОЙ КОНКУРЕНЦИИ КАК МЕХАНИЗМ
ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Р Е З Ю М Е

Развитие рыночных отношений, а также осуществление гарантированного Конституцией Азербайджанской Республики права на свободу предпринимательства, невозможно без надлежащего контроля со стороны государства. Такой контроль включает, среди прочего, антимонопольное регулирование и устранение недобросовестной конкуренции. В данной статье анализируются действия хозяйствующих субъектов, являющихся объектом антимонопольного контроля, а также механизмы предотвращения, ограничения и ликвидации монополистической деятельности. Кроме того, в статье определяются формы недобросовестной конкуренции и недобросовестной рекламы, препятствующие нормальному развитию рыночных отношений и, соответственно, подлежащие государственному контролю.

Сона КАЛАНДАРЛИ

доцент кафедры международного публичного права
Бакинского Государственного Университета
д.ф.п.п.

ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА В СФЕРЕ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ

Ключевые слова: торговля людьми, международный опыт, национальный опыт, право, законодательство

Açar sözlər: insan alveri, beynəlxalq təcrübə, milli təcrübə, hüquq, qanunvericilik

Keywords: human trafficking, international experience, national experience, law, legislation

Нарастающие темпы глобализации, стремительное развитие информационных технологий, рост и совершенствование современных видов организованной преступности, обнищание и маргинализация одних слоев населения, неконтролируемое потребление других – все эти факторы привели к тому, что мир вступил в XXI столетие, обогатившись «инновационными» трендами в области насильственного использования людей в преступных целях. Сегодня сфера торговли людьми посредством глобалистских тенденций значительно расширяется: человеческий траффикинг, во все времена являвшийся опасно актуальным, в настоящее время несет в себе еще более жесткую парадигму направлений сексуальной и трудовой эксплуатации, педофилии, забора органов и тканей попавших в неволю людей с целью их дальнейшей имплантации, использования жертв в качестве «инкубаторов», принудительного участия в военных действиях, развлекательных мероприятиях и т.п.

Торговля людьми была и стала еще более опасной формой попрания прав человека. Общественные отношения претерпевают существенно новые идеологические и мировоззренческие трансформации, противоречащие естественно-природным ценностям. Проблема торговли людьми, как и многие другие преступные деяния, также оказалась в зоне влияния этих трендов. Сегодня этот своего рода «институт», претерпев изменения временем, возрождается, причем достаточно активно и угрожающе. Вместе с тем, следует отметить, что к некоторым видам торговли людьми, особенно в части сексуальной эксплуатации, общества становятся более терпимыми, связь между предложением и спросом взаимоусиливается. Массированный и всесторонний поток информации, пропагандирующей западные ценности, позволяет части населения, особенно из молодежной среды, достаточно лояльно относиться к некоторым проявлениям организованной преступности, обеспечивающим определенный образ жизни и материальные блага.

Ликвидация торговли людьми, как одного из опаснейших видов преступлений, напрямую зависит от правового обеспечения решения этой проблемы на уровне как международного, так и внутригосударственного права и, как многие другие подобные

преступные сферы, в наибольшей степени зависит от степени и качества международного сотрудничества. Основные меры по борьбе с этим опасным явлением излагаются в ряде международных документов, которые рекомендуют направить государственные политики на безусловный и безоговорочный запрет подобного рода деяния, нивелирование условий, способствующих развитию торговли людьми, установление за них уголовной ответственности в государствах, являющихся подписантами этих документов. Согласно этим документам, государства принимают законы и планы действий, создают национальные координационные механизмы, противодействующие развитию этого преступного явления.

В условиях открытости границ, неограниченного и слабо контролируемого экспорта западных ценностей, увеличения масштабов и оборота «антибизнеса», построенного на торговле людьми и ее производных, основной функцией государства является правовое обеспечение неприкосновенности личности посредством законотворческих и законодательных процессов, направленных на минимизацию негативных последствий и полную ликвидацию преступной торговли людьми.

Являясь крупнейшей международной бизнес-отраслью, торговля людьми занимает значительную нишу в системе международной организованной преступности. Эти виды преступления сопоставимы с торговлей наркотиками или незаконным оборотом оружия и занимают третье место в мировом бизнесе по сверхприбылям. Транснациональные корпорации, многочисленные организации торговцев и сутенеров становятся широкомасштабными выгодоприобретателями.

Движущими силами преступления «торговля людьми», как осовременившегося «тренда» рабства, являются: социальное неравенство в обществе, отсутствие равных возможностей; экономическое неравенство как внутри государств, так и между ними; коррупция, определенная неадекватность и несостыковки судебной и правоохранительной систем; гражданская нестабильность и недостаточное исполнение государствами своих функций по защите прав своих граждан; наличие спроса на платные сексуальные услуги и дешевую рабочую силу, неконтролируемая пропускная способность транснациональных границ и т.п. Интенсивные международные миграционные потоки значительно расширяют пространство, в котором активизируются преступные явления. Являясь проблемой глобального масштаба, торговля людьми не укладывается в формат административно-государственных и национальных границ и выходит за их рамки.

Концепция прав человека в области торговли людьми, ее международные стандарты – одно из важных достижений цивилизации и правовых институтов. В современных условиях полномасштабная поддержка мирового сообщества в совокупности с внутригосударственными законодательными инициативами и программами актуальна и более чем необходима. Преступления в сфере торговли людьми, обладая транснациональным составом, очевидно направлены не только против личности, но и против государств.

Жертвы торговли людьми зачастую оказываются фактически не защищенными с правовой точки зрения. Современный глубокий духовный и социально-экономический кризис, дифференциация населения по уровню материального обеспечения, увеличение маргинальных масс приводят к тому, что охват вовлекаемых в преступную деятельность жертв стремительно расширяется, и, что самое опасное, группу социально незащищенного слоя населения пополняют несовершеннолетние дети.

Основные меры по борьбе с преступлениями в сфере торговли людьми излагаются в ряде международных документов, которые рекомендуют государствам меры, отвечающие новым вызовам и угрозам. В первую очередь, в основополагающих нормативных актах международного правового сообщества закреплены принципы свободы и неприкосновенности личности. Так, ст.3 Всеобщей декларации прав человека, провозглашенной Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г., провозглашает, что «каждый человек имеет право на жизнь, свободу и на личную неприкосновенность» [1]. В ст.5 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, принятой 4 ноября 1950 г. в Риме государствами-членами Совета Европы, записано: «Каждый имеет право на свободу и личную неприкосновенность. Никто не может быть лишен свободы иначе как в случаях и в порядке, установленном законом» [2]. В Международном пакте о гражданских и политических правах, принятом 19 декабря 1966 г. в Нью-Йорке, указывается: «каждый человек имеет право на свободу и личную неприкосновенность. Никто не может быть подвергнут произвольному аресту или содержанию под стражей. Никто не должен быть лишен свободы иначе, как на таких основаниях и в соответствии с такой процедурой, которые установлены законом» [3].

В 1949 г. резолюцией 317 (IV) Генеральной Ассамблеи ООН была принята Конвенция о борьбе с торговлей людьми и с эксплуатацией проституции третьими лицами, в Преамбуле которой перечисляются международные акты начала XX в. К ним относятся: (1) один из самых ранних по времени Договор от 18 мая 1904 г. о борьбе с торговлей белыми рабынями; (2) позже была принята аналогичная Международная конвенция от 4 мая 1910 г. о борьбе с торговлей белыми рабынями, с дополнениями согласно упомянутому выше Протоколом; (3) охват Конвенции от 30 сентября 1921 г. с изменениями, внесенными в нее Протоколом, принятым Генеральной Ассамблеей ООН 20 октября 1947 г. был расширен до торговли женщинами и детьми; (4) 11 октября 1933 г. была принята Международная конвенция о борьбе с торговлей совершеннолетними женщинами, с изменениями, внесенными в нее указанным Протоколом.

В перечисленных документах обозначены ключевые положения, имеющие решающее значение для криминализации торговли людьми, правовой защиты жертв и оказания им необходимой социальной, медицинской помощи, предупреждения этого явления, укрепления сотрудничества в данной области. Отмечено, что торговля людьми и ее многочисленные направления несовместимы с достоинством и ценностью человеческой личности и угрожают благосостоянию человека, семьи и общества. Международно-правовые документы отражают также рекомендуемые меры наказания за совершенные преступления в сфере торговли людьми.

Необходимо отметить, что общее понимание понятия «торговля людьми» еще до конца не достигнуто [4], поэтому международные правовые организации разрабатывают, в первую очередь, методики-инструментарий, создающий основу для комплексных подходов к борьбе с преступностью в сфере торговли людьми, безусловно ориентированных на интересы жертв. Важное значение для правового обеспечения этой борьбы имеет оценка роли нарастающей в рассматриваемой сфере коррупции и ее многосторонних проявлений.

Помимо чисто правовой составляющей, разрабатываемые и реализуемые документы поощряют – через посредство правительственных/неправительственных учреждений в области образования, здравоохранения, социального и экономического обслуживания – необходимые меры по реабилитации и возвращению/приспособле-

нию жертв к нормальным социальным условиям. Очень важной мерой, предусматриваемой международно-правовыми документами, является установление мониторинговых технологий и процедур в учреждениях, имеющих отношение к найму труда, в целях минимизации рисков для лиц, ищущих работу, и нивелирования опасности возможной их эксплуатации.

Круг действия принятых юридических актов был значительно расширен в 1937 г. Лигой Наций (предтеча ООН). Сотрудничество Фонда против торговли женщинами (Нидерланды), Международной юридической группы по правам человека (США), Глобального альянса против торговли женщинами (Таиланд) привело к разработке в январе 1999 г. Стандартных принципов прав человека по отношению к лицам, которые пострадали от международной торговли людьми.

В декабре 2000 г. 55-й сессией Генеральной Ассамблеи ООН была обсуждена и принята Конвенция против транснациональной организованной преступности и подписан дополняющий ее Протокол о предупреждении, пресечении и наказании за торговлю людьми, особенно женщинами и детьми. Целью, обозначенной Протоколом, была координация усилий государств в области формирования общей и уголовной политики стран-подписантов в отношении торговли людьми. Протокол по торговле людьми обязывает страны-участницы принять меры по расследованию и судебному преследованию людей, причастных к этому преступному действию, незаконному перемещению людей, принуждению к трудовой и сексуальной эксплуатации, оказывая особое внимание к несовершеннолетним жертвам и женщинам, а также осуществлению превентивных мер.

16 июля 2003 г. Парламентской ассамблеей ОБСЕ в принятой резолюции по правам человека содержится призыв к государствам-членам ОБСЕ обеспечить имплементацию в национальных законодательствах средств и институтов борьбы с незаконной торговлей людьми.

В марте 2005 г. специальной сессией Экономического и социального Совета Генеральной Ассамблеи ООН был принят итоговый документ – Платформа действий, которые при общем анализе существующих сегодня стратегий, предусматривают приоритетные направления и проблемные области в создании эффективного социального контроля в сфере торговли людьми.

Провозглашенные в документе итоговые результаты в международной борьбе с торговлей людьми показывают, что в этой сфере достигнут определенный прогресс, многие государства уделяют ей приоритетное внимание. Согласно статистике соответствующих агентств ООН, 72 государства реализуют меры в области сексуальной эксплуатации, принудительного труда, извлечения и продажи органов.

30 июля 2010 г. своей резолюцией 64/293 Генеральная Ассамблея одобрила Глобальный план действий ООН по борьбе с торговлей людьми, в котором сформулировано универсальное определение преступного явления торговли людьми, рабства и сходных с ним понятий и институтов. Также ООН приняла обращение к своим агентствам, занятым в этой сфере, с призывом координировать собственные усилия и активного сотрудничества с национальными органами.

В 1995 г. Европейским Парламентом принят пакет рекомендаций в области постепенного сокращения и дальнейшего полного предотвращения торговли людьми, в котором нашли отражение все принятые ранее юридические акты: Европейские права человека и Конвенция (1950) основных свобод и ее протоколы, Европейская Соци-

альная хартия (18.10.1961 и 1996 г.), Рекомендация (1987 г.) «О нелегальной торговле детьми и другим формам эксплуатации детей» и ряд др.

27-29 января 2010 г. в Вене состоялось совещание Рабочей группы по торговле людьми, на котором были выработаны следующие рекомендации:

- оптимально эффективное использование государствами разрабатываемых международным правовым сообществом инструментария и методических материалов сфере торговли людьми;

- применение подходов, ориентированных на всестороннее соблюдение прав жертв такой торговли.

- ликвидация правовой неграмотности среди населения в сфере торговли людьми.

Очевидно, что проблема торговли людьми носит транснациональный характер. Международное право, разрабатываемые в его рамках документы рекомендуют государствам:

- реализовать имплементацию в национальные законодательства международно-правовых норм в сфере торговли людьми;

- предпринять меры по созданию специализированной адвокатуры в сфере торговли людьми;

- разработать концептуальные основы защиты прав жертв преступного деяния, а также практические меры по оказанию социальной и медицинской помощи;

- способствовать созданию правозащитных организаций гражданского общества в сфере торговли людьми;

- способствовать эффективному правовому образованию и просвещению гражданского общества, обеспечить общественный доступ к адекватной правовой информации из различных национальных и международных источников.

Согласно международно-правовым документам, целями торговли людьми являются использование людей в сексуальной эксплуатации, принудительном труде или сходных услугах, извлечении органов/тканей, также часто встречаются случаи рабства либо обычаи, подобные рабству (подневольное состояние). Каждое из деяний из области торговли людьми является элементами, обеспечивающими конечные результаты преступления – вербовку, перевозку, передачу, укрывательство; они достигаются различными способами, также являющимися носителями преступного действия. Помимо собственно преступного акта торговли людьми такие его составляющие, как угроза силового принуждения, злоупотребление уязвимым социальным положением жертвы, мошенничество, подкуп и др. многочисленные средства, обеспечивающие процесс и технологии торговли людьми, также должны разрешаться в рамках уголовного правосудия.

Следует отметить, что имплементация в национальные законодательства правовых актов реализуется в комплексе с превентивными мероприятиями, такими как общественное просвещение, проведение информационных кампаний, образование в учебных заведениях. Успешные виды практик в борьбе с торговлей людьми и разработке инструментария в области снижения спроса на преступные услуги основываются, в первую очередь, на уважении прав человека и достоинства личности.

Важным направлением в борьбе с торговлей людьми является оказание помощи жертвам, их социальная и медицинская реабилитация с обеспечением общения на родном языке. В рамках международно-правовых рекомендаций государствам предлагается создание приемных центров и других структур с информационно-правовым обеспечением, психологической поддержкой. В функции таких приемников должны

входить также меры по реинтеграции жертв в родную страну либо в первоначальные условия.

Помимо методической поддержки и рекомендательной правовой деятельности международные организации и агентства оказывают техническую помощь с целью создания систем сбора данных о преступлениях в сфере торговли людьми, выявления транзитных направлений при перевозке и доставке до места назначения, исследования рынков торговли людьми и условий их деятельности.

Международный опыт и сотрудничество позволяют национальным органам правопорядка и правосудия максимально эффективно использовать программные документы в уголовном разбирательстве. К таким документам относятся Типовой закон о борьбе с торговлей людьми, Руководящие положения по вопросу о правах человека и торговле людьми, подготовленные Управлением Верховного комиссара ООН по правам человека, другие международные стандарты и указания.

При обеспечении вынесения обвинительных приговоров по фактам торговли людьми важное значение в правоохранительной и правоприменительной практике придается максимально возможному добровольному сотрудничеству жертв-свидетелей. Ст.25 Международной конвенции против организованной преступности предусматривает принятие мер по оказанию помощи жертвам независимо от степени их сотрудничества с органами уголовного правосудия. К тому же, отказ от дачи показаний не должен препятствовать предоставлению помощи жертвам либо свидетелям.

Правоприменительная практика, аналитические исследования состояния рынка торговли людьми показывают, что вопросы предложения и спроса здесь оказываются в тесной взаимосвязи. Поэтому задачу ликвидации торговли людьми и сокращение спроса на услуги, оказываемые в условиях принудительной эксплуатации, необходимо рассматривать в комплексе скоординированных мер.

В рамках государственных национальных политик в сфере торговли людьми важным является проведение информационных кампаний с целью воспитания общественной социальной нетерпимости к пользованию товарами и услугами, предоставляемыми рынком торговли людьми. В здравоохранении должны разрабатываться меры по усилению контроля за трансплантационными процессами и технологиями в медицинских и исследовательских учреждениях. Национальными планами действий по борьбе с преступлениями в сфере торговли людьми предусматриваются организационные меры по оптимизации деятельности органов в области формирования кадровых агентств и правового обеспечения их работы принципами, свободными от торговли людьми. Государствам также следует активизировать усилия в сфере финансовых преступлений, связанных с торговлей людьми.

Международно-правовые документы рекомендуют государствам активизировать трансграничную деятельность систем уголовного правосудия путем совместных расследований, обмена информацией и конфискации активов. Это способствует повышению общественной чувствительности и компетентности правоохранительных стратегий и политик в вопросах торговли людьми. Международные нормы – это то, к чему должны стремиться национальные правовые системы в условиях общественных ожиданий реализации гарантий прав человека.

Реализация международных правовых стандартов в сфере торговли людьми способствует полному искоренению этого глобализирующегося явления и порождающих его условий и причин. Борьба с тяжелыми преступлениями, имеющими глубокие со-

циальные последствия, должна стать частью государственных программ, стратегий развития, концепций в области защиты прав человека.

Безусловно важное значение имеет развитие партнерских отношений как между странами, так и внутри них. В этом смысле большую роль играет неправительственный сектор, имеющий возможности реально воздействовать на правовую и общественную ситуацию в области торговли людьми.

Стремительно развивающаяся Азербайджанская Республика, приверженная демократическим ценностям и формирующая свое законодательство с ориентацией на имплементацию положений международно-правовых актов, имеет в Уголовном кодексе ряд специальных статей, относящихся к преступлениям из сферы торговли людьми. Например, ст.106 «Рабство», ст.106.3 «Работорговля», ст.110 «Насильственное удерживание человека», ст.144 «Похищение человека», ст.173 «Торговля несовершеннолетними» с разными целями, в том числе использования органов или тканей несовершеннолетнего. В 2005 г. принят закон «О торговле людьми». Функционирует проект «Повышение потенциала в борьбе с торговлей людьми в Азербайджане».

Правовая система, законодательство и правоприменительная практика Азербайджанской Республики в области противодействия торговле людьми адаптированы к рекомендациям международно-правовых документов. Азербайджанское государство исполняет одну из главных своих функций – обеспечивает неприкосновенность свободы личности как основную ценность современного общества.

Азербайджанская Республика приняла активное участие в заседании Рабочей группы по торговле людьми, состоявшемся в Вене 27-29 января 2010 г. Группа оказывает государствам поддержку исследований всех форм торговли людьми, способствует преобразованию результатов исследований в определение основных параметров состава преступления торговли людьми, а также разработку типологии и проведение анализа в отношении методологии изучения поведения преступников.

В докладе Государственного департамента США «О торговле людьми» за 2009 г. говорится о том, что правоохранительные органы Азербайджанской Республики оказывают активное противодействие торговле людьми, правительство в полной мере соблюдает необходимые стандарты по ликвидации торговли людьми и прилагает к этому значительные усилия. В 2014 г. правительство приняло третий по счету «Национальный план действий по борьбе с торговлей людьми в Азербайджанской Республике на 2014-2018 гг. [8].

Как указано в Аналитическом отчете Международного центра миграционной политики (Австрия, 2018 г.) «Законодательство Азербайджанской Республики о борьбе с торговлей людьми содержит комплексный правозащитный и жертвоцентристский подход и пропагандирует права жертв и принцип ненаказания» [8].

Следует отметить, что явление торговли людьми в республике, хотя и несет общую с мировыми трендами правовую озабоченность, тем не менее, обладает определенными национальными особенностями, касающимися общественного отношения к проблеме, особенно в части сексуальной торговли и вовлечения жертв в среду проституции и сутенерства. Как правило, факты нарушения прав человека в этой сфере не афишируются и скрываются, поскольку общественное мнение складывается не в пользу подвергающихся сексуальной эксплуатации девушек, женщин, нередко и детей.

Международно-правовая деятельность в области торговли людьми развивается посредством создания эффективных механизмов правоприменительной практики,

рекомендаций по укреплению внутренних законодательств и совершенствованию национальных политик, расширения сотрудничества с системой профильных агентств Организации Объединенных Наций.

Список использованной литературы

1. Всеобщая декларация прав человека// [www.un.org/ru/documents/ decl_conv/declara-tions/declhr.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml)
2. Эл.ресурсы https://www.echr.coe.int/documents/ convention_rus.pdf
3. Эл.ресурсы: online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010760
4. Права человека и торговля людьми. Женева, 2014. Эл.ресурсы [https://www. ohchr.org/Documents/Publications/FS36_ru.pdf](https://www.ohchr.org/Documents/Publications/FS36_ru.pdf)
5. Доклад Государственного департамента США за 2009 г. «О торговле людьми». Эл.ресурсы [http://sartraccc.ru/Traffic/ i.php? oper=read_file& filename=scien_rep/0008.htm](http://sartraccc.ru/Traffic/i.php?oper=read_file&filename=scien_rep/0008.htm)
6. Каландарли С.Г. Вопросы информационной безопасности в XXI веке. Евразийский союз ученых. Ежемесячный научный журнал. Часть 4, ISSN 2411-6467, г. Москва, № 12(21). 2015. С.107-108
7. Глобальный план действий ООН по борьбе с торговлей людьми от 30 июля 2010 г. (резолюция 64/293)
8. Эл. ресурсы https://www.pragueprocess.eu/documents/repo/88/AZ_NAP_Heinzl_RU.pdf

Р Е З Ю М Е

Торговля людьми, включающая в себя принудительный труд и сексуальную эксплуатацию, была и остаётся наиболее опасной формой попрания прав человека. Общественные отношения претерпевают существенно новые идеологические и мировоззренческие трансформации, противоречащие естественно-природным ценностям. Проблема торговли людьми, как и многие другие преступные деяния, также оказалась в зоне влияния этих трендов. Сегодня этот своего рода «институт», вид преступной деятельности, направленный как против личности, так и против государства, претерпев изменения временем, остается весьма актуальной правовой проблемой.

QƏLƏNDƏRLİ SONA
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının dosenti

İNSAN ALVERİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ HÜQUQUN **XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

X Ü L A S Ə

Məcburi əmək və cinsi istismarı ehtiva edən insan alveri İnsan hüquqlarının pozulmasının ən təhlükəli forması olmuşdur və olaraq qalır. İctimai münasibətlər təbii dəyərlərə zidd olan əhəmiyyətli, yeni ideoloji və ideoloji dəyişikliklərə məruz qalır. İnsan alveri problemi, bir çox digər cinayət əməlləri kimi, bu tendensiyaların da təsir dairəsinə düşmüşdür. Bu gün

bu cür” institut”, həm şəxsiyyət əleyhinə, həm də dövlətə qarşı yönəldilmiş cinayətkar fəaliyyət növü zaman keçdikcə dəyişməklə kifayət qədər aktual hüquqi problem olaraq qalır.

KALANDARLI SONA
Doctor of Philosophy in Law,
Associate Professor of
the Chair of Public International Law of
the Baku State University

**FEATURES OF INTERNATIONAL AND NATIONAL
LAW IN THE FIELD OF HUMAN TRAFFICKING**

S U M M A R Y

Human trafficking, which includes forced labor and sexual exploitation, has been and remains the most dangerous form of violation of human rights. Social relations are undergoing significant, new ideological and ideological transformations that contradict natural values. The problem of human trafficking, as well as many other criminal acts, also appeared in the zone of influence of these trends. Today, this kind of “institution”, a type of criminal activity directed against both the individual and the state, having undergone changes over time, remains a very relevant legal problem.

EKOLOJİ CİNAYƏTLƏRİN İCTİMAİ TƏHLÜKƏLİLİYİ VƏ HÜQUQİ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *ekoloji cinayətlər, ictimai təhlükəlilik cəhətləri, hüquqi mahiyyət, ekoloji təhlükəsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji hüquq pozuntuları, ictimai təhlükəli əməl, ekoloji cinayətlərin tərkibi, qanunvericilik aktları*

Ключевые слова: *экологические преступления, аспекты общественной безопасности, правовая природа, экологическая безопасность, охрана окружающей среды, нарушения экологического права, общественно опасное деяние, состав экологических преступлений, акты законодательства*

Keywords: *environmental crimes, aspects of public safety, legal nature, environmental security, protection of the environment, violations of environmental law, socially dangerous act, composition of environmental crimes, legislative acts*

Ətraf mühitə və onun komponentlərinə zərər vurulması, təbiətdən səmərəli istifadəyə mane olmaq, insanın optimal həyat fəaliyyətini təmin edən, təbiətdə tarazlığı pozan, həmçinin əhalinin və ərazinin təhlükəsizliyini təmin etməmək, iqtisadi-sosial və mənəvi dəyər hesab olunan ətraf mühit və mənəvi dəyər hesab olunan ətraf mühitin keyfiyyəti və vəziyyətinə neqativ təsir göstərən və s. kimi ictimai təhlükəli əməllər (hərəkət və ya hərəkətsizlik) ekoloji cinayət hesab olunur.

Ekoloji cinayət anlayışının məzmununun təhlili onun a) ekolojilik, b) hüquqa zidd olma və b) ictimai təhlükəlilik cəhətlərinin xarakteristikasına əsaslanır.

Cəmiyyət və təbiət arasındakı ziddiyyətlərin getdikcə kəskinləşməsi, insanın təbiətin resurslarını planlı, məqsədyönlü istifadə etməməsi cinayət hesab edilməklə, əlbəttə çox mühüm hadisə kimi qiymətləndirilməlidir və bunun öyrənilməsi olduqca vacibdir [4, s. 10].

Qeyd edək ki, son illərdə ekologiyanın hüdudları həddindən artıq genişlənməmişdir. Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi ayrı-ayrı zərərli nəticələrin, ekoloji və iqtisadi zərərlərin, həmçinin adamların sağlamlığına edilən qəsdlərin məcmusuna aid deyildir. Əslində onların hər biri ictimai təhlükəliliyin elementləridir, tərkib hissəsidir. Bütün bunlarla yanaşı ictimai təhlükəlilik birləşdirici keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikasına malikdir.

Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin kəmiyyət xarakteristikası onun ictimai təhlükəlilik dərəcəsi ilə ifadə olunur. Həm qanunvericilik sanksiyalarında, həm də əmələ görə məsuliyyətin məzmununda ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin dərəcəsinin müəyyən edilməsinin kriteriyası vurulan zərərin ölçüsü ilə (heyvanların kütləvi məhv edilməsi, radioaktiv fonun köklü surətdə dəyişməsi, epidemiyaların yayılması və s. zərərlər), müxtəlif ixtisaslaşmış əlamətlərin məcmusu və ətraf mühitin obyektlərinin sosial dəyərlərinin aşağı salınmasının digər məsuliyyət parametrləri ilə ifadə olunur. İctimai təhlükəliliyin keyfiyyət xarakteristikası sosial dəyərlərin ekoloji cəhətdən mühümlüyünü xaraktəri

ilə müəyyən olunur; bu xarakter hüquqazidd davranışa qarşı qoyulur; bütövlükdə ekoloji cəhətdən zərərli olan davranışın bütün məzmununa ziddiyyətdə olur.

Beləliklə, ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəliyi cəmiyyətin ekoloji marağının azalmasında, xüsusilə hər bir kəsin əlverişli mühitə malik olmaq hüququnda, təbiətə, əmlaka və sağlamlığa zərər vurmaqda, hüquqi təbiəti mühafizə normalarına və s. normalara hörmətsizlikdə, əhalinin təhlükəsizliyi səviyyəsinin enməsində, ekoloji intizamın zəifləməsində və s. özünü göstərir [7].

Ekoloji hüquqpozmanın ictimai təhlükəlilik dərəcəsi nəzərə alınmaqla iki növə – xəta və cinayət deyilən növlərə bölünür. Birinci ikinci ilə müqayisədə ictimai təhlükəlilik nöqtəyi-nəzərdən daha az təhlükəlidir, intizam, maddi, inzibati və mülki hüquqpozmalar sırasına daxildir. Ekoloji hüquqpozma növlərinə müvafiq olaraq intizam, maddi, inzibati, mülki və cinayət məsuliyyət növləri fərqləndirilir [4, s.24].

Hansı sahədə yaranmasından asılı olmayaraq ekoloji hüquq münasibətləri maddi və prosessual hüquq münasibətlərinə bölünür. Maddi ekoloji hüquq münasibətləri ekoloji hüquq mühafizəsi altında olan konkret maddi obyektlərin hesabına formalaşır. Prosessual ekoloji hüquq münasibətləri təbiəti mühafizə fəaliyyəti qaydalarının təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikası CM-ni 7-ci maddəsində göstərilir ki, Yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər.

Şəxs təqsirsiz olaraq vurduğu zərəre görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz [2].

Hansı ictimai təhlükəli əməllərin cinayət kimi qiymətləndirilməsinin dairəsi isə cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmişdir. Yalnız cinayət qanunvericiliyi ilə qadağan edilmiş, hərəkət və ya hərəkətsizlikləri törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Kriminal hüquqi fakt olmadan cinayət məsuliyyəti ola bilməz. Yəni faktın ictimai təhlükəli əməl kimi, cinayət kimi qiymətləndirilməsi isə yalnız cinayət tərkibi ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Cinayət tərkibi anlayışı cinayət qanunvericiliyində birbaşa nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə əsasən yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi cinayət xarakterli ictimai təhlükəli əməllərin dairəsi cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmişdir. Məhz Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin normalarında hər bir cinayətin tərkibi mövcuddur. Bu baxımdan da cinayət tərkibi subyektin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olur. Cinayətin törədilməsilə iradəvi olaraq cinayətin əlamətləri həmin normalarda nəzərdə tutulan əlamətlərə uyğunlaşdırılmaqla, əməlin cinayət olması, eyni zamanda hansı növ cinayət olması aydınlaşdırılır. Hər bir cinayətin öz tərkib əlamətləri vardır. Lakin həmin cinayətlərdə olan elə əlamətlər vardır ki, o, bütün cinayətlər nəticəsində zərər çəkən obyekt, obyektə zərəri qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan, hərəkət və ya hərəkətsizliklə törətmiş şəxs olur. Bu baxımdan ümumiləşdirsək aydın olur ki, cinayətin tərkib əlamətləri obyektiv və subyektiv əlamətlərə bölünür.

Beləliklə cinayət tərkibi ictimai təhlükəli əməli cinayət kimi xarakterizə edən, cinayət qanununda nəzərdə tutulan obyektiv və subyektiv əlamətlərin məcmusudur. Konkret ekoloji cinayətlərə gəldikdə isə, həmin cinayətlərin tərkibi dedikdə ekoloji cəhətdən ictimai təhlükəli əməli cinayət kimi xarakterizə edən, Azərbaycan Respublikası CM-də nəzərdə tutulmuş obyektiv və subyektiv əlamətlərin cəmi başa düşülməlidir.

Ekoloji cinayət tərkibi özündə üç mühüm cəhəti birləşdirir: a) ekoloji cəhətdən ictimai təhlükəli əməli ekoloji cinayət kimi xarakterizə edir; b) ictimai təhlükəli əməlləri ekoloji cinayət kimi xarakterizə edən obyektiv və subyektiv əlamətlərin cəmləşdirir; v) həmin əlamətlər isə cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət tərkibinin əlamətlərindən hər hansı birinin mövcud olmaması həmin cinayət tərkibini yaratmır, əməlin cəzalanmalı olmasını aradan qaldırır.

Ekoloji cinayətlərin tərkibi də konkret norma üçün deyil, həmin kateqoriyadan olan cinayətlər üçün ümumi anlayışdır, hər bir ekoloji cinayət hüquq normasında təkrar olunandır. Bu mənada da konkret ekoloji cinayət hüquq normasına münasibətdə ekoloji cinayət tərkibi ümumi xarakter daşıyır. Burada obyektiv əlamətlər obyektiv və obyektiv cəhəti, subyektiv əlamətlər isə subyektiv və subyektiv cəhəti təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən əlamətlər ekoloji cinayət tərkibinin əsas əlamətləridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ekoloji cinayət tərkibinin əlamətləri ilə cinayət tərkibinin elementləri anlayışını qarışdırmaq olmaz. Cinayət tərkibinin elementləri tərkibin struktur hissəsi olub, cinayət syılan əməlin müxtəlif tərəflərinə uyğun gələb qrup əlamətləridir. Cinayət tərkibinin əlamətlərindən, cinayət tərkibinin elementləri yaranır. Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə qurulan tərkiblərinin əsasən üç növü fərqləndirilir: a) əsas tərkiblər; b) əməlin ağırlaşdırılmasını nəzərdə tutan tərkiblər; v) xüsusilə əməli ağırlaşdırılan halları nəzərdə tutan tərkiblər.

Beləliklə, ekoloji cinayət tərkibi ekoloji cinayət məsuliyyətinin əsası kimi çıxış edir, cinayətin tövsifini, ədalət mühakiməsini həyata keçirən orqan tərəfindən cəzanın növünün və həddinin seçilməsini təmin edir, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir, qanunçuluğun qorunmasına və riayət edilməsinə köməklik edir [4, s.33].

Onun öyrənilməsinin prkatiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, əməlin cinayət olmasını xarakterizə edir, digər cinayətlərdən ayırır, qəsdin formasını müəyyən edir, əməlin cəzalandırılmasında mühüm rol oynayır və s.

Müasir cinayət hüququnda ekoloji cinayət anlayışının məzmunu təhlil edilərkən, onun hüquqi təbiəti və səciyyəvi cəhətləri müəyyən edilərkən qadağan olunan davranışın ictimai təhlükəsi ilə yanaşı, bu əməllərin ekolojiyi də nəzərə alınır. Ekoloji hüquq pozuntuları ilə əlaqədar ictimai təhlükə məsələsinə gəldikdə qeyd edilməlidir ki, onların ictimai təhlükəsi təkcə nəticələrin, vurulmuş zərərin (ziyanın) məcmusu ilə nəzərdə tutulmamışdır, hərçənd ictimai təhlükənin bu tərkib hissəsi tamamilə aşkar və konkretidir.

Həmçinin ekoloji cinayətlərə xas olan ictimai təhlükə həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət xarakteristikalarına malikdir. Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəsinin və onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının düzgün qiymətləndirilməsi müasir cinayət hüququnun mühüm və heç də sadə olmayan məsələlərindən biridir. Bundan əlavə, ictimai təhlükənin normasında əks etdirmə bir sıra amillərdən, məsələn, cinayət hüququ yaradıcılığında tətbiq edilən qanunvericilik texnikasından, cəmiyyətin aktual mənafeələrinin dərk edilməsindən və sair amillərdən asılıdır. Eyni zamanda, ictimai təhlükənin qanunvericilik təsbiti cinayət hüquq məsuliyyətinin effektivliyi və ekoloji cinayətin tərkibinin əlamətlərinin sosial hüquqi baxımdan öyrənilməsi üçün mühüm şərtidir [5, 45].

Ekoloji cinayət dedikdə, ictimai-təhlükəli xarakter daşıyan, ətraf təbii mühitin və onun resurslarının qorunması və istifadəsi ilə bağlı olan müxtəlif ictimai münasibətlərə, həmçinin ekoloji təhlükəsizliyə təminat verən münasibətlərə təhlükə yaradan və cinayət qanunun normaları ilə qadağan edilmiş hüquqazidd əməllər (hərəkət və ya hərəkətsizlik) başa düşülür.

Ekoloji cinayətlərin obyektini (predmetini) və hüquqazidd əməllərə müvafiq əlamətləri nəzərə alaraq, ekoloji cinayətləri aşağıdakı növlərə bölmək olar: a) ümumi xarakterli ekoloji cinayətlər və b) xüsusi xarakterli ekoloji cinayətlər. Bu cür bölgü, prinsip etibarilə, müasir cinayət hüququ doktorinasında ekoloji cinayətlərin diferensiasiyası məsələsinə dair fikirlərə və yanaşmalara uyğundur.

Ümumiyyətlə, hər bir suveren dövlətin ekoloji təhlükəsizliyi təkcə dövlət üçün deyil həm də cəmiyyət üçün birinci dərəcəli obyektidir, çünki neqativ ekoloji vəziyyət, o cümlədən milətin genetik fondu üçün də çox böyük təhlükədir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, dövlətlər ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində qarşıya çıxan xüsusi məsələləri tənzimləyən müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi praktikasından istifadə edirlər. Bu cür praktika bütün təbii komponentlərə şamil edilir. Bunu “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında” 24 mart 2000-ci il tarixli 840-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu da təsdiq edir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir və xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malikdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkilinin və mühafizəsinin, xüsusi mühafizə olunan təbiət obyektlərinin qorunmasının hüquqi əsaslarını müəyyən edir [10].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin Qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədi ilə 15 iyul 2000-ci il tarixli 366 nömrəli qərar qəbul edilmişdir.

Qeyd edək ki, ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərini iqtisadi məqsədlərlə bağlamaq tamamilə əsaslıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi təkcə hüquqi məzmunla deyil, həm də iqtisadi məzmunla malikdir. Ona görə də ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi nəinki hüquqi tənzimləmənin, həm də dövlətin iqtisadi strategiyasının obyektidir.

Zənnimizcə, ekoloji hüquq pozuntuları ilə mübarizədə ilk növbədə həm mülki-hüquq, həm də inzibati-hüquq təsir tədbirlərindən səmərəli istifadə edilməlidir. Lakin obyektiv gerçəklik göstərir ki, ekoloji hüquq pozuntularının ictimai təhlükəliliyinin artması həmin təsir tədbirləri ilə yanaşı, cinayət-hüquq tədbirlərindən də istifadə olunmasını şərtləndirir [6, s. 63].

Etiraf etmək lazımdır ki, ekoloji cinayətlərin hazırda böyük ictimai təhlükəliliyinə baxmayaraq, digər kriminal hallarla mübarizədən fərqli olaraq, onlarla mübarizədə passivlik mövcuddur. Ətraf mühitə qarşı hüquq pozuntularının ayrı-ayrı növlərinin artdığı şəraitdə aşkara çıxarılmış hüquq pozuntuları ilə əlaqədar əsasən mülki-hüquq və inzibati-hüquq təsir tədbirləri tətbiq olunur. Bu isə ətraf mühitin qorunması istiqamətində tələb olunan səmərəni vermir.

Azərbaycan Respublikası yeni cinayət qanunvericiliyinin ətraf mühitin mühafizəsinə aid hissəsinin öyrənilməsi göstərir ki, ekoloji cinayətlərlə mübarizəyə yönəldilmiş cinayət-hüquq normaları əvvəlki cinayət qanunundan fərqli olaraq xeyli dərəcədə təkmilləşdirilmişdir.

Lakin əvvəllər olduğu kimi, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində də ekoloji cinayətin anlayışı verilməmişdir. Halbuki qanunda bu cinayətin anlayışının formulə edilməsi ətraf mühitə qəsdlərə görə cinayət məsuliyyəti ilə bağlı bir çox məsələlərin həlli üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar cinayət-hüquq ədəbiyyatında tamamilə haqlı olaraq qeyd edilir ki, “ictimai təhlükəli əməlin mahiyyəti haqqında düzgün təsəvvür olmadan sanksiyaları dəqiqləşdirmək, cinayət-hüquq normasının tətbiqinin məqsədlərini, profilaktiki işin həcmi və vəzifələrini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir” [11].

Fikrimizcə, ekoloji cinayətin tərfi lakonik olmalı və cinayəti cinayət-hüquqi kateqoriya kimi səciyyələndirən əlamətləri özündə əks etdirməlidir. Beləliklə, ekoloji cinayət – cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş, ekoloji təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş təqsirli və cəzalandırılan ictimai təhlükəli əməldir [6, s. 69].

Cəmiyyətdə iqtisadi maraqlarla ekoloji maraqların üst-üstə düşməsi onların hər ikisinin qorunmasını tələb edir. Bu isə iqtisadi məsuliyyətlə yanaşı ekoloji məsuliyyət məsələsini də irəli sürür. Kəskin ekoloji məsuliyyətsizlik isə ekoloji cinayətə bərabər tutulur. Təsədüfi deyildir ki, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında həmin məsələ xüsusi vurğu ilə bir sıra maddələrdə (maddə 39 – Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və maddə 78 – Ətraf mühitin qorunması) öz əksini tapmışdır [1].

Ətraf mühitə vurulan zərər nəticə etibarilə bilavasitə insanın sağlamlığına vurulan zərəmə bərabər tutulur. Ekoloji cinayətlərin predmetindən, ekoloji qaydalar və sosial ekoloji təhlükəsizlikdən fərqli olaraq, ekoloji cinayətin obyektı, qanun tərəfindən qorunan təbii obyektlər və təbii komplekslər, eləcə də bütövlükdə ətraf mühitdir.

1999-cu il 8 iyun tarixində qəbul edilmiş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir. Qanunun məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasından və təbabətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarətdir. Bu Qanun ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir [8].

Göründüyü kimi təbiətə adi zərər vurmadan cinayət səviyyəsinə yüksəlmək arasında az bir məsafə vardır. Həmin məsafənin keçilməsi daha dəqiq desək, həmin hüdudun laqeydcəsinə tapdanması, mütləq qanunla cəzalandırılmalıdır. Cəzalandırma isə həm inzibati, həm də cinayət qaydasında ola bilər.

Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları ümumi məcburi qüvvəyə malik olmaq üçün müvafiq normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmalıdır. Müvafiq normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmayan ətraf mühitin mühafizəsi haqqında elmi tövsiyələr nə qədər inandırıcı və əhəmiyyətli olsa da, hamı üçün məcburi qüvvəyə malik hesab edilə bilməz. Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları öz məzmununa görə barəsində CM-in digər maddələrində məsuliyyət nəzərdə tutulan ümumi və xüsusi təhlükəsizlik qaydalarından fərqlənir.

Ətraf mühitin mühafizəsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 8 iyun 1999-cu il tarixli Qanununda, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının eyni tarixli Qanununda, “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1997-ci il tarixli Qanununda, Azərbaycan Respublikasının “Yerin təki haqqında” 13 fevral 1998-ci il tarixli Qanununda, Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 30 dekabr tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Meşə Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının 26 dekabr 1997-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Su Məcəlləsində və digər qanunvericili aktlarında nəzərdə tutulmuşdur [3, 384].

Əvvəlki cinayət qanunvericilikləri ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş Cinayət Məcəlləsində ekoloji cinayətlərlə bağlı olan kriminal təzahürlərə görə mükəmməl tərkiblər müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd edək ki, ekoloji cinayətlərlə səmərəli mübarizəni təmin etmək üçün ölkəmizin cinayət qanunvericiliyi müəyyən təkamül yolu keçmiş və hazırda qüvvədə olan Azərbay-

can Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən 15 maddə olmaqla ayrıca fəsil (28-ci fəsil) ayrılması təqdirəlayiqdir:

Maddə 247. İşlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi (qorunması) qaydalarını pozma; Maddə 248. Ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını pozma; Maddə 249. Baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliklərinə və ziyanvericilərinə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma; Maddə 250. Suyu (su mənbələrini) çirkləndirmə; Maddə 251. Atmosferi (havanı) çirkləndirmə; Maddə 252. Dəniz mühitini çirkləndirmə; Maddə 253. Sahilyanı şəlf haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini pozma; Maddə 254. Torpaqları korlama; Maddə 255. Yerin təkinin qorunması və istifadəsi qaydalarını pozma; Maddə 256. Balıq və digər su bioresurslarını qanunsuz tutma; Maddə 257. Balıq və digər su bioresurslarının qorunması qaydalarını pozma; Maddə 258. Qanunsuz ov etmə; Maddə 259. Qanunsuz ağac kəsmə; Maddə 260. Meşələri və digər yaşıllıqları məhv etmə və ya zədələmə; 260.1-1. Bu Məcəllənin 260.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməllər külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə; Maddə 261. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və təbiət obyektlərinin mühafizə rejimini pozma [2].

Təbiəti mühafizə fəaliyyətində hüququn tətbiq edilməsinin əsasını qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin normaları təşkil etmişdir. Qanunun tələblərinə müvafiq olaraq təbiətin mühafizəsi sahəsində hüququn tətbiqi məhkəmə, prokurorluq, daxili işlər orqanları, təbiəti mühafizə müfəttişlikləri, dövlət nəzarəti və idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilmişdir [5, 21-22].

Ayrıca (28) fəslə ekoloji cinayətlərin ayrılmasına gəldikdə isə (əvvəlki Cinayət Məcəlləsində ekoloji cinayətlərə həsr olunmuş ayrıca fəsil mövcud deyildi) qeyd edilməlidir ki, bu cür ayırma Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ekoloji vəziyyətin kəskin pisləşməsi ilə, Kür, Araz çaylarında və digər su obyektlərində fəlakətli vəziyyətin yaranması ilə, habelə ətraf mühitin qorunması problemlərinə dair mövcud beynəlxalq müqavilələrlə şərtlənmişdir. Bununla əlaqədar, yeni Cinayət Məcəlləsinə əvvəllər Azərbaycan qanunvericiliyinə məlum olmayan, lakin ekoloji təhlükəsizlik qaydalarına tez-tez rast gəlinən pozulma hallarını əks etdirən, əhalinin sağlamlığına, ətraf mühitin bütün komponentlərinə ciddi ziyan vuran və iqtisadi xarakterli böyük itkilərə səbəb olan bir sıra yeni cinayətlərin tərkibləri daxil edilmişdir.

Milli cinayət qanunvericiliyinin inkişaf tarixi bunu da söyləməyə imkan verir ki, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hüququn tətbiq edilməsi təbiəti mühafizə və qanunvericiliyin digər sahələri ilə müəyyən edilmiş xüsusi formada həyata keçirilən dövlət hakimiyyət fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət dövlətin müvafiq səlahiyyətli orqanları və ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilmiş müvafiq şəxslərin hərəkətlərinə nəzarətin həyata keçirilməsindən və təbiəti mühafizə qaydalarının tələblərinə əməl etmələrindən, eləcə də həmin qaydaları pozan subyektlər barəsində dövlət tərəfindən məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsindən və icrasının təmin olunmasından ibarət olmuşdur.

Başqa sözlə desək, yeni Cinayət Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın Milli cinayət qanunvericiliyinin ən yeni inkişaf tarixi ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizədə müasir və təsirli cinayət hüquq vasitələri və mexanizmləri əldə etmişdir.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli 678-IQ nömrəli Qanunun 23-cü fəslə “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət, mübahisələrin həlli” adlanır. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət” adlanan 78-ci maddədə deyilir: “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasında təqsirkar olan

hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının Mülki, İnzibati Xətlər və Cinayət məəcəllələrində nəzərdə tutulmuş hallarda məsuliyyət daşıyırlar” [8].

29 dekabr 2015-ci il tarixli 96-VQ nömrəli Qanunu ilə Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin təsdiq edilmişdir. Məcəllənin 25-ci fəslə Ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər adlanır və bu fəsildə aşağıda qeyd edilən 42 maddə təsbit olunmuşdur:

Maddə 233. Ətraf mühitə atılan, axıdılan və ya basdırılan zərərli maddələrin miqdarının, habelə zərərli fiziki təsirlərin hədlərinin yol verilə bilən normativlərdən artıq olması; Maddə 234. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulması; Maddə 235. Radioaktiv maddələrlə iş zamanı ekoloji tələblərin pozulması; Maddə 236. Müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin tikintisinə və yenidən qurulmasına dair ekoloji tələblərin pozulması; Maddə 237. Müəssisələr, qurğular və başqa obyektlər istismara verildikdə və ya istismar müddətində ekoloji tələblərin pozulması; Maddə 238. Ətraf mühitə buraxılan tullantılarında müəyyən edilmiş normadan artıq çirkləndirici maddələr olan nəqliyyat vasitələrinin istehsalı, idxalı, istismara buraxılması; Maddə 239. Ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqinin və ya təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin uçot və hesabatının aparılmaması; Maddə 240. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma qaydalarının pozulması; Maddə 241. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sertifikatlaşdırma qaydalarının pozulması; Maddə 242. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən istifadə qaydalarının pozulması; Maddə 243. Yerin təkindən istifadə qaydalarının pozulması; Maddə 244. Torpaqların (meşə fondu torpaqlarının) zibillənməsi və korlanması; Maddə 244-1. Əkin yerinin yandırılması; Maddə 245. Torpaqlardan təsərrüfatsızcasına istifadə edilməsi; Maddə 246. Torpaqların dövlət uçotundan, qeydiyyatından gizlədilməsi və ya kəmiyyətinə və keyfiyyətinə dair məlumatların təhrif edilməsi; Maddə 247. Torpaq sahəsindən məqsədlə təyinatına uyğun olmayan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsi; Maddə 248. Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin sahilboyu 20-50 metrlik zolağının altında olan torpaq sahələri ilə bağlı tələblərin pozulması; Maddə 250. Mərz nişanlarının məhv edilməsi; Maddə 251. Torpaq sahələrində meteoroloji şəbəkələrin, ölçmə vasitələrinin və digər vasitələrin sıradan çıxarılması və torpaqların kateqoriyalarının dəyişdirilməsi; Maddə 252. Meşəqırma fondundan istifadənin, oduncağın tədarük edilib daşınması qaydasının pozulması; Maddə 253. Meşə sahələrində və meşə fonduna daxil olmayan sahələrdə ağacların, kolların və digər yaşıllıqların qanunsuz kəsilməsi (götürülməsi), zədələnməsi və ya məhv edilməsi; Maddə 253-1. Yaşıllıqların mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması; Maddə 254. Meşəqırma biletində (orderində) və ya meşə biletində nəzərdə tutulmuş məqsədləri və ya tələbləri gözləmədən meşədən istifadə; Maddə 255. Meşələrin bərpası, məhsuldarlığının artırılması, cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və yetişmiş oduncaq ehtiyatlarından istifadə qaydalarının pozulması; Maddə 256. Meşə fondu torpaqlarında biçənəklərin və otlaq sahələrinin zədələnməsi və ya korlanması; Maddə 257. Meşə fondu sahələrində özbaşına ot biçilməsi və ya mal-qara otarılması, özbaşına yabanı meyvə, qoz-fındıq, göbələk, giləmeyvə yığılması; Maddə 258. Meşə fondu torpaqlarında meşələrə zərərli təsirin qarşısını alan qurğuları olmayan istehsal obyektlərinin tikilməsi və ya istifadəyə verilməsi; Maddə 259. Meşə fondu torpaqlarında meşəsuvarma şəbəkələrinin, drenaj sistemlərinin, yaxud yolların məhv edilməsi və ya korlanması; Maddə 260. Meşə fondu torpaqlarında məhdudlaşdırıcı nişanların (sərhəd, kvartal və digər göstərici dirəklərin) məhv edilməsi və ya zədələnməsi; Maddə 261. Meşə üçün faydalı faunanın məhv edilməsi; Maddə 262.

Su obyektlərindən və sudan istifadə qaydalarının pozulması; Maddə 263. Su təchizatı sahəsində qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasının qarşısını almağa istehlakçı tərəfindən maneələr törədilməsi; Maddə 264. Su obyektlərinin mühafizəsi qaydalarının pozulması; Maddə 265. İcməli su mənbələrinin, sətəmizləyici qurğuların, su kəmərlərinin sanitar mühafizə zonalarının tələblərinin və icməli suyun keyfiyyətinə dair tələblərin pozulması; Maddə 266. İstehsalat və məişət tullantıları haqqında qanunvericiliyin pozulması; Maddə 267. Zərərli maddələrlə və ya bu maddələrin qarışıqları ilə aparılan əməliyyatları gəmi sənədlərində qeyd etmək vəzifələrinin yerinə yetirilməməsi; Maddə 268. Radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tələblərinin yerinə yetirilməməsi və ya pozulması; Maddə 269. Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulması; Maddə 270. Geodeziya və kartoqrafiya haqqında qanunvericiliyin pozulması; Maddə 271. Sənaye və məişət tullantılarının qalaqlanması və yandırılması zamanı ətraf mühitin mühafizəsi tələblərinə əməl edilməməsi; Maddə 272. Balıq və digər su bioresurslarının mühafizəsi və ov qaydalarının pozulması; Maddə 273. Heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadə qaydalarının pozulması; Maddə 274. Heyvanlarla rəhmsiz rəftar edilməsi; Maddə 275. Ekoloji təhlükəsizlik haqqında qanunvericiliyin pozulması [9].

Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, ekoloji cinayət – təbii ətraf mühitə və insan sağlamlığına zərər vuran və ya zərər vurmaq təhlükəsi yaradan, sosial təhlükəli, nisbətən kütləvi və sabit sosial-hüquqi və psixoloji cəhətdən şərtlənmiş hadisədir.

Beləliklə, müxtəlif ekoloji cinayətlərə qarşı ardıcıl mübarizənin aparılması cəmiyyətin və dövlətin normal fəaliyyəti üçün zəruridir. Müasir texnika və texnologiyaların yaranması ilə əlaqədar olan elmi-texniki tərəqqi bəzən neqativ nəticələrə və insan tərəfindən təbiətə ekoloji ziyanın vurulmasına gətirib çıxarır, habelə bəşəriyyətin mövcudluğunun bioloji əsası üçün təhlükəli həddə çatdırır. Buna görə də ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi şəraitində ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə yüksək aktuallığını saxlayır və ətraf mühitin qorunması üçün hüquqi vasitələrin, o cümlədən cinayət hüquq vasitələrinin gücləndirilməsini zəruri edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2019, 116 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2020, 772 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. II Hissə / Hüquq elmləri doktoru, professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2018-ci il, 800 s.
4. Hüseynov R.İ. Ekoloji cinayətlər: onların aradan qaldırılmasının hüquqi-sosial və fəlsəfi əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2001, 119 s.
5. Qurbanov R.A. Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin bəzi məsələləri. Bakı: Nurlan, 2006, 192 s.
6. Mustafayev Ç. Cinayətkarlıq və Cəmiyyət. Bakı: Azər nəşr, 2002, 101 s. s. 63
7. Экологическая преступность в Европе / Ответственный редактор: Дубовик О. Л., Под общей редакцией: Комт Ф., Кремер Л. М.: Городец, 2010, s. 352 стр.
8. 678-IQ - Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında - E-QANUN
<http://www.e-qanun.az>
9. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi - E ...
<https://e-qanun.az> > framework
10. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında
<https://e-qanun.az> > framework
11. Уголовное право России. Особенная часть
<https://edu.kpfu.ru> > course > summary > ЭКЛ Мул...

X Ü L A S Ə

Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin kəmiyyət xarakteristikası onun ictimai təhlükəlilik dərəcəsi ilə ifadə olunur. Cəmiyyətin ekoloji marağına qarşı yönəldilmiş əməllər sosial təhlükə kimi qəbul olunur. İnkişafın indiki kritik mərhələsində ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi hüquqi vasitələrin, o cümlədən məhz cinayət-hüquqi müdafiəsinin zərurətini doğurur. Bu gün ekoloji problemlər qlobal beynəlxalq xarakter alır, çünki ətraf mühitin müxtəlif çirklənmə növləri tez-tez geniş transkontinental məkanlara yayılır.

Ekoloji cinayətin müəyyən edilməsinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, ekoloji cinayətin iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi və hüquqi səbəblərinə ekoloji böhran prizmasından baxmaq lazımdır. Və bu mənada ekoloji cinayətin səbəbləri bunlardır: ayrı-ayrı ərazilərdə və ölkələrdə qeyri-bərabər demoqrafik dəyişikliklər; əhəlinin urbanizasiyası; elmi-texniki tərəqqi; kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəsiz idarə edilməsi; meşə fondunun məhv edilməsi; ekoloji tələbləri pozmaqla təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması; dövlətlər arasında və onların daxilində sosial-iqtisadi və siyasi gərginlik; qanunvericiliyin mükəmməl olmaması.

Məqalədə ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi və hüquqi mahiyyəti məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəsinin və onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının düzgün qiymətləndirilməsi müasir cinayət hüququnun mühüm və heç də sadə olmayan məsələlərindən biridir. Bundan əlavə, ictimai təhlükənin normasında əks etdirmə bir sıra amillərdən, məsələn, cinayət hüququ yaradıcılığında tətbiq edilən qanunvericilik texnikasından, cəmiyyətin aktual mənafeələrinin dərk edilməsindən və sair amillərdən asılıdır. Eyni zamanda, ictimai təhlükənin qanunvericilik təsbiti cinayət hüquq məsuliyyətinin effektivliyi və ekoloji cinayətin tərkibinin əlamətlərinin sosial hüquqi baxımdan öyrənilməsi üçün mühüm şərtidir.

Qeyd edək ki, kriminal hüquqi fakt olmadan cinayət məsuliyyəti ola bilməz. Yəni faktın ictimai təhlükəli əməl kimi, cinayət kimi qiymətləndirilməsi isə yalnız cinayət tərkibi ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Ekoloji cinayətlərin tərkibi konkret norma üçün deyil, həmin kateqoriyadan olan cinayətlər üçün ümumi anlayışdır, hər bir ekoloji cinayət hüquq normasında təkrar olunandır. Bu mənada da konkret ekoloji cinayət hüquq normasına münasibətdə ekoloji cinayət tərkibi ümumi xarakter daşıyır. Burada obyektiv əlamətlər obyektə və obyektiv cəhətə, subyektiv əlamətlər isə subyektə və subyektiv cəhətə təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən əlamətlər ekoloji cinayət tərkibinin əsas əlamətləridir.

Beləliklə, ekoloji cinayət tərkibi ekoloji cinayət məsuliyyətinin əsası kimi çıxış edir, cinayətin tövsifini, ədalət mühakiməsini həyata keçirən orqan tərəfindən cəzanın növünün və həddinin seçilməsini təmin edir, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir, qanunçuluğun qorunmasına və riayət edilməsinə köməklik edir.

Севиндж Гусейнова
Старший научный сотрудник отдела
«Уголовного права и уголовного процесса»
Института Права и Прав Человека
Национальной Академии Наук Азербайджана,
д.ф.п.п.

ОБЩЕСТВЕННАЯ ОПАСНОСТЬ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ЕЕ ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ

Р Е З Ю М Е

Количественная характеристика общественной опасности экологических преступлений выражается степенью их общественной опасности. Действия, направленные против экологических интересов общества, воспринимаются как социальная угроза. На нынешнем критическом этапе развития обострение экологической ситуации требует средств правовой защиты, в том числе уголовно-правовой. Сегодня экологические проблемы приобретают глобальный международный характер, так как различные виды загрязнения окружающей среды нередко распространяются на большие трансконтинентальные пространства.

Специфика определения экологической преступности заключается в том, что экономические, социальные, политические, морально-правовые причины экологической преступности необходимо рассматривать через призму экологического кризиса. И в этом смысле причинами экологической преступности являются: неодинаковые демографические изменения на разных территориях и в странах; урбанизация населения; научно-технический прогресс; неэффективное управление сельскохозяйственным производством; уничтожение лесного фонда; ведение хозяйственной деятельности с нарушением экологических требований; социально-экономическая и политическая напряженность между государствами и внутри них; несовершенное законодательство.

В статье рассматриваются вопросы общественной безопасности и правовой природы экологических преступлений. Правильная оценка общественной опасности экологических преступлений и ее количественная и качественная характеристика является одним из важнейших и не самых простых вопросов современного уголовного права. Кроме того, отражение в норме общественной опасности зависит от ряда факторов, таких как законодательная техника, используемая при создании уголовного закона, понимание действительных интересов общества и других факторов. В то же время законодательное определение общественной опасности является важным условием эффективности уголовной ответственности и изучения элементов состава экологического преступления с социально-правовой точки зрения.

Следует отметить, что без уголовно-правового факта не может быть уголовной ответственности. То есть оценка факта как общественно опасного деяния, как преступления может определяться только составом преступления.

Состав экологических преступлений является не общей нормой, а общим понятием для преступлений данной категории, каждое экологическое преступление повторяется в правовой норме. В этом смысле состав экологического преступления является

общим по отношению к конкретному экологическому уголовному праву. Здесь объективными признаками являются объект и объективная сторона, а субъективными признаками – субъект и субъективная сторона. Следует отметить, что эти признаки являются основными признаками экологического преступления.

Таким образом, состав экологического преступления служит основанием экологической уголовной ответственности, обеспечивает определение состава преступления, выбор вида и меры наказания судебными органами, служит защите прав и свобод граждан, способствует охране и соблюдению законности.

Sevinj Huseynova
Senior Researcher of the Department of
“Criminal law and criminal procedure” of
the Institute of Law and Human rights of
the Azerbaijan National Academy of Sciences, PhD in Law

PUBLIC DANGER OF ENVIRONMENTAL CRIME AND ITS LEGAL ESSENCE

S U M M A R Y

Quantitative characterization of the public danger of environmental crimes is expressed by its degree of public danger. Actions against the environmental interests of society are perceived as a social threat. At the current critical stage of development, the aggravation of the environmental situation necessitates legal remedies, including criminal protection. Today, environmental problems take on a global international character, as various types of environmental pollution often spread to large transcontinental spaces.

The specificity of the definition of environmental crime is that the economic, social, political, moral and legal causes of environmental crime must be viewed through the prism of the environmental crisis. And in this sense, the causes of environmental crime are: unequal demographic changes in different territories and countries; urbanization of the population; scientific and technical progress; inefficient management of agricultural production; destruction of forest fund; conducting economic activities in violation of environmental requirements; socio-economic and political tensions between states and within them; imperfect legislation.

The article discusses the issues of public safety and the legal nature of environmental crimes. Correct assessment of the public danger of environmental crimes and its quantitative and qualitative characteristics is one of the most important and not the simplest issues of modern criminal law. In addition, the reflection in the norm of public danger depends on a number of factors, such as the legislative technique used in the creation of criminal law, the understanding of the actual interests of society, and other factors. At the same time, the legislative definition of public danger is an important condition for the effectiveness of

criminal liability and the study of the elements of the composition of environmental crime from a social and legal point of view.

It should be noted that there can be no criminal liability without a criminal legal fact. That is, the assessment of a fact as a socially dangerous act, as a crime, can be determined only by the composition of the crime.

The composition of environmental crimes is a general concept not for a specific norm, but for crimes of that category, each environmental crime is repeated in the legal norm. In this sense, the composition of the environmental crime is general in relation to a specific environmental criminal law. Here the objective signs are the object and the objective aspect, and the subjective signs are the subject and the subjective aspect. It should be noted that these symptoms are the main features of the environmental crime.

Thus, the composition of environmental crime serves as the basis of environmental criminal liability, ensures the definition of the crime, the choice of the type and extent of punishment by the judiciary, serves to protect the rights and freedoms of citizens, promotes the protection and observance of the rule of law.

Gülzər ƏLƏSGƏROVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının
Protokol və ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdir müavini

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN GƏLƏCƏK İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİNƏ DAİR BAXIŞLARI

Açar sözlər: Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Azərbaycan, dövlətçilik, inkişaf, konsepsiya.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, Азербайджан, государственность, развитие, концепция.

Keywords: Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, Azerbaijan, statehood, development, concept.

Giriş

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinə təkcə Azərbaycan Respublikasını parçalanmaqdan, məhv olmaqdan xilas edən bir lider kimi düşməmiş, həm də Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ayrı-ayrı dövrlərdə dövlətçiliyin gələcək inkişafının konseptual əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. Hələ Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi illərdə Heydər Əliyev ölkəni keçmiş ittifaq respublikaları arasında inkişaf göstəricilərinə görə birinci yerə çıxarmağı bacarmış, ölkədə sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün məqsədyönlü addımlar atmış, dövlət idarəçiliyində, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, orduda yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərə biləcək milli kadrların hazırlanması işinə diqqət yetirmişdir. Onun rəhbərliyi ilə qısa müddətdə ölkəmiz Sovetlər İttifaqının inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrilmişdi [3, s. 13]. Ümummilli lider Heydər Əliyev o dövrdə həm də milli istiqlal ideyalarını müxtəlif vasitələrlə yaşadan, təbliğ edən ziyalıları, şair və yazıçıları Sovet dövlət aparatının əzici təzyiqlərindən xilas etmişdir. Azərbaycan xalqının gələcək müstəqilliyə hazırlanması üçün həmin dövrlərdə çəkilən filmlərdə, yazılan əsərlərdə milli ruhun dirçəlişinə xidmət edən müxtəlif mesajların verilməsinə çalışmışdır. Azərbaycan xalqının tarixin müxtəlif dövrlərində yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlər, dövlət xadimləri, şairlər və yazıçılar haqqında filmlərin çəkilməsi (“Dədə Qorqud”, “Babək”, “Nəsimi”, Uzaq sahillərdə”, “Axırıncı aşırım” və s.) məhz milli ruhun dirçəlişinə, xalqın özünə inam hissəsinin özünə qaytarılmasına xidmət edirdi.

I. Dövlət müstəqilliyinin bərpası və Azərbaycan dövlətinin gələcəyinə dair yanaşmalar

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ-də baş verən proseslər, 1991-ci ildə ittifaqın dağılması, keçmiş ittifaq üzvü olan ölkələrin dövlət müstəqilliklərini yenidən bərpa etmələri yeni reallıqlar ortaya çıxardı. Mühüm məsələlərdən biri ölkələrin özlərinin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməsi idi. Təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində qarşılaşdığı vəziyyət, Ermənisi-

tanın işğalçılıq niyyətləri səbəbindən başlayan müharibə, ölkədə yaşanan siyasi təlatümlər, idarəçiliyi həyata keçirən şəxslərin dövlətin gələcək inkişaf istiqamətləri ilə bağlı aydın baxışlarının olmaması inkişafın konseptual istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə də imkan verməmişdir.

Yalnız 1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin Naxçıvandan Bakıya qayıtması, oktyabr ayında isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonra Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafının konseptual istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 1993-2003-cü illərdə yürüdülmən siyasətin, həyata keçirilən tədbirlərin, dövlət başçısının nitq, çıxış və bəyanatlarının təhlili ölkənin inkişafının əsaslandığı modeli müəyyənləşdirməyə imkan verir. Heydər Əliyevin yanaşmasında ilk planda ölkədə ictimai, siyasi, sosial sabitliyin təmin olunması, milli sərvətlərin ölkənin iqtisadi inkişafı naminə istifadəsi, bundan faydalanmaqla dövlətin hərbi və geosiyasi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, güclü dövlət hakimiyyətinin yaradılması dururdu. Güclü dövlət hakimiyyəti yüksək sosial rifaha qovuşmuş vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına imkan verər, milli məfkurələrlə, azərbaycançılıq ideologiyası altında tərbiyələnmiş vətəndaşların yetişdirilməsinə şərait yaradardı. Yalnız izləniləcək bu cür yol xəritəsi, konsepsiya Azərbaycanın tam müstəqilliyinə təminat, daha tələyüklü problemlərinin həllinə, o cümlədən Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsinə imkan verə bilərdi. Azərbaycanın bu konseptual yolu getmək üçün güvənə biləcəyi ən böyük qüvvə Azərbaycan xalqının potensialı idi. Ümummilli lider nitqlərindən birində həm ölkənin gələcəyini, həm də gələcək inkişafını təmin edəcək qüvvənin kimliyini aydın şəkildə ifadə edərək demişdi: “Azərbaycan bir müstəqil dövlət kimi öz taleyinin sahibi, öz torpaqlarının sahibi, öz hüquqlarının sahibi olacaq və gələcək firavan həyatını özü quracaqdır” [2, s. 16].

Məhz bu cür konseptual inkişaf xəttinə əsaslanmaqla hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ümummilli lider Heydər Əliyevin atdığı ilk addımlar ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması ilə bağlı olmuşdu. O, Gəncədə, Lənkəranda, Qusarda və ölkənin digər bölgələrində siyasi təhlükəsizliyə təhdid təşkil edən ünsürləri kifayət qədər böyük siyasi peşəkarlıqla aradan qaldırmış, ölkəni parçalanmaqdan, vətəndaş qarşudurmasından xilas etmişdi. Məhz bu amili nəzərə alaraq ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışlarından birində deyirdi: “Azərbaycanı parçalamaq Azərbaycanın daxilində və xaricində olan düşmənlərin uzun illərdən, bəlkə də əsrlərdən bəri ən bəd niyyəti, istəyi, arzusu olmuşdur” [2, s. 16]. Heydər Əliyev dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulmasına prioritet prinsip kimi müəyyənləşdirərək regionda yerləşən iri güc mərkəzləri ilə münasibətləri yaxşılaşdırmış, eyni zamanda Azərbaycanın Qərbi dövlətləri ilə əlaqələrinin daha pragmatik xarakter almasını təmin etmişdi [4, s. 131].

Paralel olaraq ölkənin o dövrdə geosiyasi vəziyyətini, mövcud siyasi, iqtisadi, hərbi imkanlarını nəzərə alaraq 1994-cü ilin mayında Ermənistanla atəşkəs anlaşmasının imzalanmasına nail olmuşdu. Ölkənin xilas edilməsi, iqtisadiyyatını bərpa etməsi, yenidən güc toplaması, iqtisadi resurslarından, o cümlədən karbohidrogen ehtiyatlarından faydalanması üçün bu çox əhəmiyyətli addım idi. Müharibənin aktiv hərbi fazasını dayandırmadan ölkə iqtisadiyyatına xarici şirkətləri cəlb etmək, onları investisiya yatırmağa təşviq etmək mümkünsüz idi. Grəm Uilson müstəqilliyin ilk illərində ölkənin düşdüyü ağır iqtisadi böhranı və bu böhrandan çıxış yollarından bəhs edərkən yazırdı ki, bu dövrdə ölkədə hiperinflasiya 1500 faizdən artıq idi. 1991-1993-cü illərdə ÜDM hər il 13-20 faiz azalırdı. Faktiki olaraq işləyənlərin maaşları müstəqillikdən əvvəlki günlərlə müqayisədə real olaraq 800 faiz azalmışdı [6, s. 505].

Ölkəyə sərmayə yatırmaq arzusunda olan şirkətlər vəsaitlərinə verilən təminat olmadan ölkəyə sərmayə yatırmağı faydasız hesab edirdilər. Məhz Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs haqqında Bişkek protokolunun imzalanması ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının xronoloji ardıcılığını nəzərə aldıqda bu fikir bir daha təsdiqini tapır. Azərbaycan güclü iqtisadiyyata Qarabağ cəbhəsində atəşkəsə nail olmaqla yetişə bilmişdi [1, s. 12]. Atəşkəsin imzalanmasından cəmi 4 ay sonra xarici şirkətlər, transmilli korporasiyalar “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarından neftin çıxarılmasına dair hasilatın pay bölgüsü tipli müqaviləni imzaladılar. Öz tarixi, beynəlxalq və siyasi əhəmiyyətinə görə fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən bu müqavilə Azərbaycanın milli maraqlarını prioritet tutmaqla müxtəlif güc mərkəzlərinin regiondakı maraqlarını da tarazlaşdırırdı [4, s. 132]

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün tarixən formalaşmış xarici siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrdən birbaşa imtina edilməsi kimi məhdud baxışlara əsaslanan xarici siyasəti dəyişdi. Azərbaycan karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün qonşu təkə Qərb dövlətləri ilə deyil, yaxın qonşuları ilə də əlaqələrini möhkəmləndirməli idi. Rusiya və İran kimi qlobal və regional aktorlarla münasibətlər normallaşdırıldı. Yeni və alternativ neft kəmərinin çəkilməsinə qədərki mərhələdə Rusiya ərazisindən keçən Bakı-Novorossiysk boru xəttinin, Gürcüstan ərazisindən keçən Bakı-Supsa boru xəttinin işləkliyinin təmin olunması vacib idi. Eyni zamanda Azərbaycan dövləti enerji resurslarının ixracı marşrutlarının şaxələndirilməsinin vacibliyini aydın şəkildə dərk edirdi. Heydər Əliyev ölkəni gələcəkdə qonşu dövlətlərin potensial təzyiqlərindən xilas etmək üçün yeni və əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsini əhəmiyyətli hesab edirdi. Məhz bu ideya 1999-cu ildən etibarən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri kimi meqalayihənin reallaşdırılmasına gətirib çıxardı. Təsədüfi deyildir ki, ekspertlərin fikrincə bu layihə təkə iqtisadi deyil, Azərbaycan üçün həm də siyasi və təhlükəsizlik layihəsi idi. Belə bir kəmərin tikintisinə xarici investorları cəlb etməklə Heydər Əliyev həm də həmin şirkətlərin təmsil etdikləri ölkələri kəmərin keçdiyi ərazilərin təhlükəsizliyinin təminatçısına çevirmişdir. Bu cür müdrik addımlar tədricən Azərbaycanın dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin artmasını, ölkədəki ağır iqtisadi vəziyyətin aradan qaldırılmasını təmin etmişdi.

II. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran taleyüklü problemlərin həlli

Gələn gəlir təkə iqtisadi rifahın yüksəldilməsinə yox, həm də güclü dövlət hakimiyyətinin qurulmasına, hərbi və ümumilikdə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəldilmişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev bununla eyni zamanda işğalçı Ermənistanın zəiflədilməsi üçün mükəmməl bir taktikanı müəyyən etmişdi. Belə ki, Azərbaycan özünün milli sərvətlərini dünya bazarlarına çıxarmaqla iqtisadi gəlirlərini artırır, buna uyğun olaraq ordu quruculuğuna, hərbi təhlükəsizliyin təmin olunmasına vəsait ayırırdı. Bu cür iqtisadi gəlirlərdən, o cümlədən regionda reallaşdırılan layihələrdən kənarda qalan Ermənistan isə əraziləri işğalda saxlamaq, Azərbaycanla rəqabət aparmaq naminə bu sahəyə vəsait ayırmaq məcburiyyətində idi. Özünün vəsaiti olmayan Ermənistan Rusiya Federasiyasından silah, xarici ölkələrdəki erməni diasporasından isə maliyyə vəsaiti dilənirdi. Təbii ki, Rusiya Federasiyası da, xaricdəki erməni diasporası da Ermənistandakı hakimiyyətlərə edilən yardımları qarşılıqsız vermirdilər. Konkret olaraq Rusiya Federasiyası bu vəziyyətdən istifadə edərək özünün bölgədəki maraqlarını təmin etmiş, Ermənistan iqtisadiyyatının əksər sahələrini, sərhədlərini öz nəzarəti altına keçirmiş, onu öz forpostuna çevirmişdi. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini elan edən reallıqda heç zaman müstəqil bir

quruma çevrilə bilməmişdi. Müəyyələşdirilən bu müdrik siyasət sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Nəticədə isə Ermənistan tamamilə səfil, iqtisadi layihələrdən təcrid vəziyyətinə düşmüşdür. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Ermənistanın xarici güclərin də aktiv şəkildə dəstəyi ilə 6 il ərzində (1988-1994) işğal etdiyi əraziləri 2020-ci ildə Azərbaycan Ordusu Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altından 44 gün ərzində azad etmişdi. Ermənistanı kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur edilmişdir. Üçtərəfli bəyanatın imzalanmasından sonrakı mərhələdə Azərbaycan dövlətinin diqtə etdiyi şərtlərə əməl etməkdən müxtəlif vasitələrlə yayınmağa çalışmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uzaqgörən diplomatiyası Ermənistanı diqtə olunan şərtləri qəbul etməyə məcbur edir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Heydər Əliyev mühüm məsələlərdən biri kimi güclü dövlət hakimiyyətinin formalaşdırılması ilə paralel, Azərbaycançılıq məfkurəsinə bağlı olan, milli dəyərləri, dövlət müstəqilliyini ən üstün tutan vətəndaşların yetişdirilməsində, onların iştirakı ilə Azərbaycanda demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında görürdü. Aydın idi ki, yalnız güclü dövlət hakimiyyəti, iqtisadi imkanlar bunu reallaşdırmağa imkan verə bilər. Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan və müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyəti olan ideoloji konseptin – Azərbaycançılığı Azərbaycançılıq, milliliklə beynəlmilərin sintezi olan ideoloji prinsiplərə söykənir. Heydər Əliyev yeni əsr və üçüncü minilliyin gəlişi ilə bağlı Azərbaycan xalqına müraciətində həmin ideoloji sistemin başlıca aspektlərini müəyyənləşdirmişdi. Göstərirdi ki, azərbaycanlıların harada olmasından asılı olmayaraq köklərinə, dilinə, mədəniyyətinə, dövlətçiliyinə sadıqlıyı, Vətən sevgisi, vətənpərvərliyi başlıca prinsiplər olmalıdır. Eyni zamanda, Heydər Əliyev azərbaycanlıların fərqli mədəniyyətlərə açıq olmasını, başqa xalqların mədəniyyətinin müsbət çalarlarını əxz etməsini, fərqli dinlərə tolerant yanaşmasını vacib sayırdı [5, s. 5].

Dünya azərbaycanlılarının forumlarının keçirilməsi, ölkə gənclərinin dünyanın ən müxtəlif təhsil ocaqlarında yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi yetişmək üçün göndərilməsi, müstəqilliyin ilk illərində müxtəlif səbəblərdən ölkədən kənara miqrasiya etmiş yüksək səviyyəli mütəxəssislərin ölkəyə geri göndərilməsi, beyin axınının qarşısının alınması məhz bu məqsədlərə xidmət edirdi. Tədqiqatçılardan biri haqlı olaraq qeyd edir ki, Heydər Əliyev respublika rəhbərliyinə gələnə qədər insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində qanunvericilik bazası praktiki olaraq sıfır səviyyəsində idi. Bütün qanun və qaydalar sovet dövrünün məhsulu idi. Demokratik hüquqi dövlət quruculuğunu birmənalı şəkildə elan edən Heydər Əliyev öz komandasının qarşısında çox iddialı vəzifə qoydu. Bu vəzifə ən qabaqcıl Avropa təcrübəsi əsas götürüb milli qanunvericiliyi qısa müddətdə beynəlxalq konvensiya və sazişlərə uyğunlaşdırmaq idi [7, s. 427].

Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi bu konsepsiya üzərindən dövlət siyasətini inkişaf etdirən İlham Əliyevin prezidentliyi illərində bu istiqamətdə mühüm işlər həyata keçirildi. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü ən müqəddəs dəyər və sərvət hesab edən, Qarabağı, Şuşanı azad edən bir nəsil formalaşdı.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillərdən də aydın olduğu kimi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişaf istiqamətlərinə dair baxışları Azərbaycan dövlətinin bugünkü inkişafının bünövrəsi rolunu oynamış, bu siyasətin davam və inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dövlətinin inkişafının qarantına çevrilmişdir. Bu cür konseptual yanaşma Azərbaycan dövlətinin ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, hərbi

və ümumilikdə götürdükdə milli təhlükəsizliyini özünün imkanları hesabına təmin etməsinə imkan vermişdir. Azərbaycan Respublikası nəinki regional səviyyədə, beynəlxalq aləmdə hörmət edilən, bərabər səviyyəli tərəfdaş kimi qəbul edilən ölkəyə çevrilmişdir. Vaxtilə beynəxalq təşkilatlara üzv olmaq üçün gözləyən bir ölkədən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü olan, Qoşulmama Hərəkatı kimi qurumun fəaliyyətini canlandıran, Türk Dövlətləri Təşkilatının qurucusu olan dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Bir zamanlar iqtisadi ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarmaq üçün investisiyalara ehtiyac duyan Azərbaycan Respublikası bu gün daha irimiqyaslı layihələrin reallaşdırılmasını öz vəsaitləri hesabına həyata keçirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Alışanova, M. Heydər Əliyev – iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir. -Bakı: Çinar, -2006. -214 s.
2. Heydər Əliyev. Müdrik fikirlər (iyun 1998-1998 oktyabr). Birinci kitab. –Bakı: Heydər Əliyev Fondunun nəşri, -2008. –s. 399 s.
3. Həbibbəyli, İ. Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr.–Naxçıvan: Əcəmi, -2013. -272 s.
4. Kəlbizadə, E.H. Heydər Əliyev Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasət konsepsiyasının müəllifi kimi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Xüsusi buraxılış. -2013, -s. 130-135.
5. Məmmədov, N. Risklər və təhdidləri yenən inkişaf strategiyasının memarı // Respublika.-2016, 11 may. №100. -s.5.
6. Wilson, G.H. Heydar: The rise and fall and rise again of Heydar Aliyev and Azerbaijan/ G.H. Wilson. –London: Media Prima, -2013. -600 p.
7. Ахундова, Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха: [в 3-х т.] / Т. 3. Возвращение (1990- 2003) / Э. Ахундова. -Москва: Издательство «Канон+» РООИ «Реабилитация», -2017. - 624 с.

X Ü L A S Ə

Dövlətlərin tarixi həm də onların qurulmasında, inkişafında və tərəqqisində böyük rol oynamış qurucu liderlərin, dövlət xadimlərinin – şəxsiyyətlərin tarixidir. Bu mənada Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafının konseptual əsaslarının və gələcək inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması ümummilli lider Heydər Əliyev fenomenini, onun dövlətçiliyə dair baxışlarını öyrənməklə mümkündür. Məhz bu baxımdan ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişaf istiqamətlərinə dair baxışlarının öyrənilməsi, yaşadığımız dövrün hadisə və prosesləri kontekstində bir daha dəyərləndirilməsi aktualdır. Məqalədə ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik baxışları məhz bu baxımdan tarix və müasirlik kontekstində təhlil edilmişdir.

Алескерова Гюльзар
заместитель начальника отдела
Протокола и связи с общественностью
Аппарата Конституционного Суда
Азербайджанской Республики

**ВЗГЛЯДЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА
НА БУДУЩИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ**

Р Е З Ю М Е

История государств – это также история лидеров-основателей, государственных деятелей – личностей, сыгравших большую роль в их становлении, развитии и прогрессе. В этом смысле изучение и прогнозирование концептуальной основы развития азербайджанской государственности и перспективных направлений развития возможно путем изучения феномена общенационального лидера Гейдара Алиева и его взглядов на государственность. С этой точки зрения важно изучить взгляды общенационального лидера Гейдара Алиева на будущее развитие азербайджанской государственности, переоценить его в контексте событий и процессов современности.

В статье анализируются взгляды великого лидера Гейдара Алиева на государственность в контексте истории и современности.

Alasgarova Gulzar
Deputy Head of the Department of
Protocol and Public Relations of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

**NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV'S VIEWS ON THE FUTURE
DEVELOPMENT DIRECTIONS OF AZERBAIJANI STATEHOOD**

S U M M A R Y

The history of states is also the history of founding leaders, statesmen – personalities who played a major role in their establishment, development and progress. In this sense, the study and forecasting of the conceptual basis of the development of the Azerbaijani statehood and future directions of development is possible by studying the phenomenon of national leader Heydar Aliyev and his views on statehood. From this point of view, it is important to study the views of national leader Heydar Aliyev on the future development of the Azerbaijani statehood, to re-evaluate it in the context of the events and processes of our time. The article analyzes the statehood views of the great leader Heydar Aliyev in this context in the context of history and modernity.

Fidan ƏLİXANOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya
Məhkəməsi Aparatının böyük məsləhətçisi,
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun dissertantı

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA ÖZÜNÜMÜDAFİƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

Açar sözlər: *özünümüdafiə, BMT Nizamnaməsi, 51-ci maddə, Təhlükəsizlik Şurası, qətnamə, təcavüz, müdaxilə, silahlı basqın.*

Ключевые слова: *самооборона, Устав ООН, статья 51, Совет Безопасности, резолюция, агрессия, вмешательство, вооруженное нападение.*

Keywords: *self-defense, UN Charter, article 51, Security Council, resolution, aggression, intervention, armed attack.*

Beynəlxalq hüquqda təcavüzkar müharibənin qadağası prinsipinin meydana çıxması ona qarşı güc tətbiqi təhlükəsinə cavab olaraq müharibəyə başlamış dövlətin üzərinə belə bir öhdəlik qoydu ki, həqiqətən belə təhlükənin mövcud olması əsaslandırılmalıdır. Əgər dövlətə qarşı təcavüz edilmişdirsə, bu dövlət, artıq beynəlxalq hüquq çərçivəsində qorunmalı idi. Həmin dövlət təcavüz şəklində beynəlxalq hüququn pozulmasına cavab olaraq beynəlxalq hüquqi məcburiyyət vasitəsi kimi özünümüdafiədən istifadə edə bilər.

Yalnız BMT Nizamnaməsinin qəbulu ilə adət hüquq norması kimi mövcud olan özünümüdafiə hüququ müqavilə normasına çevrildi. BMT Nizamnaməsinin özünümüdafiə hüququnu təsbit edən 51-ci maddəsində göstərilir ki, bu Nizamnamənin heç bir müdafiəsi, əgər BMT-nin üzvünə qarşı silahlı basqın baş verərsə, təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan tədbirlər görülənə qədər, ayrılmaz xarakter daşıyan fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna xələl gətirmir.

Özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsinə dair BMT üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş ölçülər dərhal Təhlükəsizlik Şurasına bildirilməli və qətiyyətlə Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlər və məsuliyyətinə toxunmamalıdır. Söhbət Təhlükəsizlik Şurasının Nizamnaməyə uyğun olaraq istənilən vaxt beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin saxlanması üçün lazımı hesab etdiyi hərəkətlərin qəbul edilməsindən gedir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, müasir beynəlxalq hüquq doktrinasında özünümüdafiə hüququnun izah edilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar var. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, silahlı qüvvənin tətbiqi ilə basqın xarakterinə malik olmayan hər bir hədələyici basqın və ya təcavüz aktı BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində təsbit edilən özünümüdafiə hüququnun realizəsinə əsas vermir.

Silahlı basqının birinciliyi və müvafiq olaraq özünümüdafiənin ikinciliyi güman edir ki, özünümüdafiə üçün əsas basqın təhlükəsi və ya təhdidi yox, yalnız real basqın ola bilər, çünki ehtimal olunan təhlükəyə qarşı güc tətbiqi zamanı özünümüdafiə öz həqiqi keyfiyyətini itirir və artıq silahlı basqına çevrilir.

Müasir dövrdə bəzi dövlətlərin praktikasısı özünümüdafiə hüququndan istifadədə fərqli yanaşmalara yol verir. ABŞ-ın 20 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq edilmiş Milli təhlükəsizlik Strategiyasına “preventiv zərbə” anlayışı daxil edilir və “bilavasitə təhlükə” yaranması vaxtı “qabaqlayıcı hərəkətlərin” həyata keçməsi təsbit olunur.

Beləliklə, özünümüdafiə hüququnun BMT Nizamnaməsində müəyyən edilən dar mənada izah edilməsi konsepsiyası ilə paralel olaraq, preventiv özünümüdafiə, qabaqlayıcı tədbirlərin realizəsi kimi anlayışlar da artıq müasir beynəlxalq hüququn tərkib hissəsinə çevrilmişdir desək yanılmırıq. Bu məsələnin əsas obyektiv səbəbi beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərarası əlaqələrin xarakterinin dəyişməsi, xüsusilə də XXI əsrin ən ciddi problemlərindən olan terrorla mübarizədir.

BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, güc tətbiqi qaydasında özünümüdafiə hüququ yalnız o hallarda mümkün dır ki, “silahlı basqın baş versin”. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, özünümüdafiənin preventiv və genişləndirici təfsiri silahlı basqınlar formasında zorakı aktdan öz ərazi toxunulmazlığının və siyasi müstəqilliyinin qorunması üzrə dövlətin hüququna ziddir. Bu kontekstdə “silahlı basqın” anlayışı altında nəyin nəzərdə tutulduğunu izah etmək lazımdır, çünki özünümüdafiə hüququnun reallaşdırılması bilavasitə bu anlayışdan asılıdır və silahlı basqın zamanı cavab silahlı hərəkətlərin “qanunauyğunluğu” məhz bu anlayış əsasında müəyyənləşdirilir. Silahlı basqın anlayışı BMT Nizamnaməsinin 2.4-cü maddəsi ilə sıx bağlıdır. Başqa dövlətin ərazi bütövlüyünə, toxunulmazlığına və siyasi müstəqilliyinə qarşı güc tətbiqinin formasında baş verən silahlı basqın, öz növbəsində, bu normanın pozulmasıdır. Ancaq yenə də belə bir problem meydana çıxır – müasir beynəlxalq hüquqda “silahlı basqınun” normativ təyini mövcud deyil. Belə qənaətə, xüsusilə də Nikaraqua ABŞ-a qarşı işi üzrə Qərarında BMT Beynəlxalq Məhkəməsi gəlmişdi. Beynəlxalq Məhkəmə, “Təcavüzün anlayışına dair” 1974-cü il Qətnaməsi əsasında silahlı basqınun bəzi əlamətlərini müəyyən etmişdi. Məhkəmənin qərarında qeyd edilir ki, silahlı basqın beynəlxalq sərhəd vasitəsilə müntəzəm ordunun hərəkətlərini güman edir, həmçinin dövlət tərəfindən və ya onun adından silahlı dəstələr və ya muzdluların göndərilməsi dövlətin müntəzəm silahlı qüvvələri tərəfindən silahlı basqına bərabərləşdirilir.

Beləliklə, “Təcavüzün anlayışı üzrə” 1974- cü il BMT Qətnaməsi hazırda silahlı qəsd etmələrin başqa növlərindən silahlı basqını ayırmaq üçün istifadə edilə bilən yeganə beynəlxalq hüquqi aktdır. Qətnamənin 3-cü maddəsi təcavüz vəziyyətlərini müəyyən edir. Bununla belə, adıçəkilən sənədin preambulasında göstərilir ki, təcavüz aktının baş verməsi haqda məsələyə bütün şəraitlər nəzərə alınmaqla baxılmalıdır, hər bir ayrıca halda belə təyin üçün əsas prinsiplərin xülasə edilməsi məqsədə müvafiqdir. Bu Qətnamə də təcavüzün təyininə dair vəziyyətlərdən birini BMT Təhlükəsizlik Şurası təcavüz kimi müəyyən edə bilər. Deməli, təcavüz anlayışı silahlı basqın anlayışına nisbətən daha genişdir.

BMT Nizamnaməsinin qəbulu anından beynəlxalq hüquq elmində bu sənədin 51-ci maddəsində öz əksini tapmış dörd əsas anlayışın məzmunu ətrafında mübahisələr aparılır. Bu anlayışlar aşağıdakılardır:

- özünümüdafiə hüququnun “ayrılmaz” xarakteri;
- “silahlı basqın”;
- özünümüdafiədə hərəkətlərin başlanğıcı;
- özünümüdafiədə hərəkətlərin xarakteri və başa çatması.

Bu dörd anlayışın düzgün izah edilməsindən özünümüdafiə institutunun praktiki tətbiq edilməsi asılıdır.

İlk növbədə, “ayrılmaz” ifadəsindən başlayaq. Nizamnamənin 51-ci maddəsini təhlil edərkən, hər şeydən əvvəl, onun ilk sözlərinə diqqəti yönəltmək lazımdır. Qeyd edilir ki, “Nizamnamə qətiyyənlə ayrılmaz xarakter daşıyan fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüquqlarına toxunmur”. Məndən belə çıxır ki, özünümüdafiə dövlətlərin “ayrılmaz” və ya “təbii” hüququdur.

Bu anlamda özünümüdafiə hüququ dövlətin elə bir hüququdur ki, hər bir hadisədə dövlətlər özünümüdafiə qaydasında gücdən istifadə zərurəti haqqında məsələni özləri həll edir. Lakin bu prosesdə iki mühüm istisna var: a) belə qərar yalnız silahlı basqın faktı olduğu halda baş verə bilər və b) belə qərarın düzgünlüyünü BMT Təhlükəsizlik Şurası təyin edir.

Qreqori M.Travalio hesab edir ki, BMT Nizamnaməsi yeni hüquq yaratmır, yalnız dövlətin daha əvvəl mövcud olmuş özünümüdafiə hüququnu tanıyaraq onu ayrılmaz xarakter daşıyan hüquq hesab edir.

Lakin bu fikrin əleyhdarları da var. Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir var ki, bu tezis BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə xələl gətirmir, onun təsir gücünü zəiflətmir. Hətta bəzi mütəxəssislərin qənaətinə, BMT Nizamnaməsinin qəbuluna qədər mövcud olmuş özünümüdafiəyə dair “adət hüququ” əslində sadəcə mövcud deyildi. 1945-ci ilə qədər özünümüdafiə hüquqi anlayış deyildi və yalnız güc tətbiqi üçün siyasi bəhanə idi. BMT Nizamnaməsinin müddəaları özünümüdafiə hüququnun inkişafında keyfiyyətə yeni və həlledici mərhələnin əsasını qoymuşdur. Çünki “müharibə hüququ” yalnız BMT Nizamnaməsinin qəbulu ilə ləğv edilmiş və yalnız bundan sonra özünümüdafiə faktiki müdafiə institutundan azad olunaraq pozitiv beynəlxalq hüquq institutuna çevrilmişdir.

BMT Nizamnaməsi həqiqətən də bir sıra tədqiqatçıların “aktiv özünümüdafiə” və ya “özünümüdafiənin xarici təzahürü” adlandırdıqları anlayışa hüquqi qiymət verdi (burada söhbət əsasən silahlı basqına cavab hərəkətlərindən gedir).

“Passiv özünümüdafiə” BMT Nizamnaməsinin tənziqləməsindən kənar qaldığından 51-ci maddədəki özünümüdafiənin keyfiyyətinə uyğun gəlmir. “Daxili özünümüdafiə”dən fərqli olaraq pozitiv beynəlxalq hüquqla verilən hüquq kimi BMT Nizamnaməsi üzrə özünümüdafiə yalnız bu pozitiv hüquqla müəyyən edilə bilər.

“Ayrılmaz hüquq” anlayışına bu mövqedən baxdıqda, iddia etmək olar ki, özünümüdafiə, yalnız BMT üzvünə yox, istənilən dövlətə məxsus olan hüququdur. Çünki Nizamnamənin 2.4-cü maddəsi istənilən dövlətə güclə hədələməni və güc tətbiqinin qadağası barəsində öz təsir sferasını yayır.

Özünümüdafiə hüququnun “ayrılmazlıq” elementi haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, pozitiv mənada bu anlayış istənilən dövlətin ərazi toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyi subyektiv hüquq keyfiyyəti əldə etmişdir kimi şərh edilə bilər. Bu hüququn pozulması silahlı basqının formasını qəbul edəcəksə, özünümüdafiə tətbiq edilir.

Bundan başqa, özünümüdafiə hüququnun “ayrılmaz” xarakteri özünümüdafiə və kollektiv təhlükəsizlik sisteminin nisbətiylə bağlıdır. BMT çərçivəsində kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması heç bir halda dövlətin öz subyektiv hüquqlarının müstəqil şəkildə təminatına toxunmur, hərçənd silahlı basqınlar formasında onların pozulması beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin bərpası üzrə kollektiv hərəkətlərin tətbiqi üçün əsasdır.

Özünümüdafiə hüququnun “ayrılmazlığı” dövlətlərin yalnız özünü silahlı basqından qorumaq hüququnu bildirmir, həm də onun BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi üzrə nəzərdə tutulmuş məhdudiyətlərə əməl etmək vəzifəsini bildirir.

Beləliklə, özünümüdafiəyə “ayrılmaz hüquq” güman edir ki, özünümüdafiə qaydasında gücdən istifadə etmək lazım olmasını dövlətlər özü həll edir. Bu zaman dövlətlərin

hərəkətləri BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi üzrə nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlərə uyğun olmalıdır. Bu hüquq BMT-yə üzvlükdən asılı olmayaraq istənilən dövlətə məxsusdur.

Özünümüdafiə hüququnun ikinci vacib elementi “silahlı basqın”dır. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində birbaşa qeyd edilir ki, özünümüdafiə hüququ yalnız silahlı basqın baş verdikdən sonra mümkündür.

Yalnız özünümüdafiə məqsədləri üçün güc tətbiq etmək hüququndan istifadə müəyyən amillərlə məhdudlaşdırılır. Beynəlxalq-hüquqi aktların və elmi işlərin böyük əksəriyyətində qeyd edilir ki, özünümüdafiə hüququ yalnız silahlı basqın halında yaranır və istənilən başqa üsulla dövlətin hüquqlarının pozulması özünümüdafiəyə hüququn həyata keçirilməsi üçün əsas vermir.

BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, özünümüdafiə üçün əsas kimi silahlı basqın bu hüququn reallaşdırılması imkanının təyini üçün obyektiv meyar yaradır. Ancaq BMT Nizamnaməsinin özü silahlı basqın anlayışının məzmununu açan hərəkətlərin siyahısını müəyyən etmir.

Fikrimizcə, silahlı basqınla əhatə edilən hərəkətlərin siyahısı “təcavüz” anlayışını müəyyən edən BMT-nin 1974-cü il Qətnaməsinin 3-cü maddəsində verilmişdir. Hərçənd Qətnamənin 4-cü maddəsinə əsasən, bu siyahı tam deyil. Hərəkətlərin konkret kateqoriyasının təcavüzün təyininə əlavə etmə barəsində dövlətlərin mövqelərinin üst-üstə düşməsi silahlı basqın anlayışının izah edilməsinin ümumi təcrübəsinin sübutu kimi qiymətlənə bilər.

Silahlı basqınla sıx bağlı anlayışlardan biri “müdaxilə” anlayışdır. Müdaxilə zamanı, adətən, yad əraziyə xarici dövlətin qoşunlarının daxil edilməsi baş verir, o şərtlə ki, belə daxil etmə müdaxiləyə məruz qalmış dövlətin icazəsi olmadan baş verir və artıq bağlanmış müqavilənin müddəalarına cavab verməsin.

“Basqın” anlayışı “müdaxilə”dən onunla fərqlənir ki, əgər müdaxilə kənar dövlətin faktiki hərbi hərəkətləri olmadan baş verə bilərsə, basqın vaxtı mütləq qaydada hərbi hərəkətlər baş verir (ən azından kənar dövlət tərəfindən). Məsələn, 1967-ci ildə İsrailin Misirə, Suriyaya və İordaniyaya basqını, 1992-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana basqını və s. “Hərbi işğal”, “anneksiya” anlayışları müdaxilə və basqın anlayışları ilə sıx əlaqədədir və onlar da, həmçinin adıçəkilən Qətnamənin 3-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Güman edilir ki, müdaxilə bir neçə saat ərzində olur, sonra təcavüzkarın silahlı qüvvələri ərazinin hüdudlarından çıxarılır; işğal tutulmuş ərazidə müdaxilə və ya basqın etmiş dövlətin qoşunlarının yerləşməsinə nəzərdə tutur. Qətnamədə qeyd edilir ki, bu halda, hansı zaman kəsiyində baş verməsindən asılı olmayaraq, “işğal” təcavüzə yol açır. Anneksiya, bir qayda olaraq, hərbi işğaldan doğur və işğal edilmiş ərazi rejiminin dəyişikliyi xüsusi bəyannamədə öz əksini tapır. İşğal isə müvafiq dövlətlər arasında silahlı hərəkətlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Anneksiyanın elan edilməsi, adətən, müharibədən sonrakı vəziyyət üçün xarakterikdir.

Özünümüdafiə hüququnun tətbiqində növbəti zəruri element özünümüdafiə hərəkətlərinin başlanmasıdır. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, bir dövlətin silahlı basqını və digər dövlətin özünümüdafiəsi arasında münaqişənin sülh yolu ilə həllinə dair hər hansı bir aralıq prosedur yoxdur. Silahlı basqın, dövlətlərarası hüquqpozmaların elə kateqoriyasına aiddir ki, bunlar beynəlxalq mübahisə anlayışıyla əhatə olunmur. Buna görə də silahlı basqının qurbanına özünümüdafiə tədbirlərindən qabaq problemin nizama salınması üzrə dinc vasitələri tətbiq etmək öhdəliyi qoyula bilməz. Hüquq ədəbiyyatlarında da əksər müəlliflər göstərir ki, silahlı basqına məruz

qalmış dövlət BMT tərəfindən qoruyucu ölçülərin qəbulunu gözləmədən, özünümüdafiə üçün “güc”ə müraciət etmək hüququna malikdir.

BMT Nizamnaməsinə əsasən, silahlı basqın faktının ilkin aydınlaşdırması hüquq zərərçəkmiş dövlətə məxsusdur. Özünümüdafiə hüququna müraciət etmək lazımdır, silahlı basqın edilmişdir kimi məsələlərə, hər şeydən əvvəl, dövlət aydınlıq gətirməlidir və yalnız bundan sonra onun hərəkətləri Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qiymətləndirilir.

Özünümüdafiə hüququnun növbəti vacib elementi özünümüdafiə hərəkətlərinin xarakteri və sona çatmasıdır. Özünümüdafiə hərəkətlərinin xarakteri və onların sonu, iki, qarşılıqlı əlaqəli problemdir. Bu iki problemin həlli özünümüdafiə hüququnun yekun məqsədinə xidmət edir. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq, dövlət yalnız silahlı basqının dəf edilməsi üçün silahlı qüvvə tətbiq etmək hüququna malikdir.

Törədilən təcavüz aktı üçün məsuliyyət qismində gələcəkdə təcavüzün qarşısının alınması məqsədi ilə təcavüzkar dövlətin ərazisinin bir hissəsinin ondan alınması da nəzərdə tutula bilər. Ancaq bu addım üçün əsas özünümüdafiə hüququ deyil, törədilmiş beynəlxalq cinayət üçün dövlətin məsuliyyətidir.

Beləliklə, təcavüz, silahlı basqın və özünümüdafiə kimi anlayışların beynəlxalq-hüquqi təhlilini apararaq vurğulamaq lazımdır ki, bu gün özünümüdafiənin hüquqi cəhətdən məcburi qiymətini yalnız BMT Təhlükəsizlik Şurası verə bilər. Siyasətin təsirini nəzərə alaraq, təəssüf ki, beynəlxalq həyatın ən əhəmiyyətli məsələləri hüquqi yox, siyasi yollarla həll edilir. Özünümüdafiə hüququnun əsas elementlərinin təhlili müasir beynəlxalq hüququn normalarına uyğun olaraq bu hüququn bütün dövlətlər tərəfindən vahid şəkildə izah edilməsi ehtiyacını doğurur. Beynəlxalq hüquq təcrübəsində bu anlayışların hər hansı sərbəst və genişləndirici təfsiri müasir dövrün gerçəkliklərindən doğsa da, müxtəlif müharibə və silahlı münaqişələrin yaranmasına, özbaşınalığ və sui-istifadə hallarına da gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bolükbaşı Deniz. Turkey and Greece: The Aegean Disputes: A Unique Case in International Law. Routledge, 2004, 992 p.
2. Egede Edwin, Peter Sutch. The Politics of International Law and International Justice. Edinburgh University Press, 2013, 352 p.
3. Evans Malcolm. Blackstone's International Law Documents. Oxford University Press, 2017, 592 p.
4. Kelsen Hans. Collective Security Under International Law. The Lawbook Exchange, Ltd., 2001, 275 p.
5. Talmon Stefan. Essential Texts in International Law. Edward Elgar Publishing, 2016, 648 p.
6. Travaglio Gregory M. Terrorism, International Law and the Use of Military Force. 18 Wisconsin International Law Journal. 2000, p. 159-160.
7. The National Security Strategy of the United States of America. September 2002, 35 p.
8. Williamson Myra. Terrorism, War and International Law: The Legality of the Use of Force Against Afghanistan in 2001, Routledge, 2016, 294 p.

X Ü L A S Ə

Məqalədə beynəlxalq hüquqi aktlarda dövlətlərin özünümüdafiə hüququ problemi izah edilir. Dövlətlərin fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququ BMT Nizamnaməsinin 2.4-cü maddəsində təsbit olunmuş gücdən istifadə etməmək və güc tətbiq etməklə hədələmə prinsipindən istisna deyil. Bu hüquq silahlı hücumla görə sanksiyadır. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində deyilir ki, özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq üçün lazımı tədbirlər görməyincə mümkündür. Beynəlxalq hüquqda gücdən istifadə etməmək və güc tətbiq etməklə hədələmə prinsipinin mövcudluğu başqa dövlətdə öz vətəndaşlarını qorumaq üçün silahlı qüvvədən istifadəni istisna etmir və bu halda güc tətbiqi özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

BMT Nizamnaməsinə əlavə olaraq, BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il dekabrın 14-də qəbul edilmiş 3314 “Təcavüzün tərfi” qətnaməsi, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin bu sahədəki qərarları, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müxtəlif vaxtlarda qəbul etdiyi qətnamələr də vözünmüdafiə sahəsində beynəlxalq hüququ tənzimləyən normativ hüquqi sənədlərdir.

Алиханова Фидан
Старший консультант Аппарата Конституционного
Суда Азербайджанской Республики,
диссертант Института
Философии и Социологии НАНА

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРАВА НА САМООБОРОНУ

Р Е З Ю М Е

В статье разъясняется проблема права на самооборону государств в международно-правовых актах. Право индивидуальной и коллективной самообороны государств не является исключением из принципа неприменения силы и угрозы силой, закрепленное в статье 2.4 Устава ООН. Это право является санкцией за вооруженное нападение. Статья 51 Устава ООН гласит, что осуществление права на самооборону возможно до тех пор, пока Совет Безопасности не примет необходимые меры для поддержания международного мира и безопасности. Существование принципа неприменения силы и угрозы силой в международном праве не исключает использования вооруженной силы в другом государстве для защиты своих граждан, и в этом случае применение силы может рассматриваться как осуществление права на самооборону.

Кроме Устава ООН, Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 3314 «Определение агрессии», принятая 14 декабря 1974 года, решения Международного Суда ООН в этой области, резолюции, принятые Советом Безопасности ООН в разное время, являются нормативными документами, регулирующими международное право в области самообороны.

Alikhanova Fidan
Senior Adviser of the Office of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
Doctoral student of
the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS

INTERNATIONAL LEGAL BASES OF THE RIGHT FOR SELF-DEFENSE

S U M M A R Y

The article deals with the problem of the right for self-defense of the states in international legal acts. The right of individual and collective self-defense of the states isn't an exception of principle of non-use of force and threat of force, stipulated in Article 2.4 of the UN Charter. This right is the sanction for armed attack. Article 51 of the UN Charter states that implementation of the right for self-defense is possible until the Security Council doesn't take necessary measures for maintenance of the international peace and security. Existence of principle of non-use of force and threat of force in international law doesn't exclude use of the armed force in other state for protection of the citizens, and in this case use of force can be considered as implementation of the right for self-defense.

Except the UN Charter, the Resolution of the United Nations General Assembly 3314, "Definition of aggression", adopted on December 14, 1974, the decisions of the International Court of Justice in this area, the resolutions adopted by the UN Security Council at different times are the normative documents regulating international law in the field of self-defense.

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK SİYASƏTİ

Açar sözlər: Heydər Əliyev, hüquqi dövlət quruculuğu, dövlətçilik siyasəti, müstəqil dövlət, azadlıq ideyaları, müttəfiqlik münasibətləri, dövlətçilik prinsipləri

Ключевые слова: Ге́йдар Алиев, строительство правового государства, государственная политика, независимое государство, идеи свободы, союзнические отношения, принципы государственности

Keywords: Heydar Aliyev, building of legal state, state policy, independent state, ideas of freedom, allied relations, principles of statehood

XX əsrin II yarısından XXI əsrin başlanğıcına qədərki dövrü Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev əsri adlandırmaq olar. Məhz böyük mütəfəkkir və siyasətçi, bacarıqlı dövlət xadimi və diplomat, vətənpərvər və müdrik insan olan Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı tərəqqi tapmış, tarixi nailiyyəti olan dövlət müstəqilliyinə qovuşmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi haqqındakı ideya və müddəalar Heydər Əliyevin zəngin siyasi-hüquqi fikrinin zirvəsini təşkil etmişdir. Ölkəmizin milli dövlətçilik ənənələrinin qurulmasında və inkişafında misilsiz xidmətləri olan dahi rəhbər Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti ən yeni tariximizdə müstəsna yer tutur.

Müstəqillik və azadlıq ideyaları və onların reallığa qovuşması hər bir xalqın milli və mənəvi sərvətidir. Ona görə də müstəqilliyə can atan hər bir xalq onun mənəvi payı kimi bu sərvətin sahibi olmaqda tam haqlıdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev göstərdi ki, müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir [1, s.7].

Bu fikirlə də Ümummilili Liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanın inkişafı naminə qətiyyətlə, yorulmadan, usanmadan çalışmışdır. Onun bu əzmi nəticəsində hələ 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtlarda ölkəmiz abadlaşan, günü-gündən inkişaf edən bir məmləkətə çevrilmişdi. Keçmiş sovetlər dönəmində ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı istiqamətində atdığı mühüm addımlar, 1993-cü ildə yenidən Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə daha da gücləndi. Ölkəmizin tərəqqisi, inkişafı, dünya birliyində özünə layiqli yer tutması, mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin əməyinin nəticəsi oldu.

Azərbaycan xalqı öz azadlığını və müstəqilliyini ədə etdikdən sonra, düşmənləri tərəfindən təcavüzə məruz qaldı. Respublikamızın güclənməsi, onun dünya dövlətləri ilə bir sırada durması bir xalqın oyanışı, milli özünüdərk idi.

Heydər Əliyev 1979-cu ildə etdiyi bir məruzəsində tərbiyəni elm adlandırır, bu elmin təşkilini yüksək vətəndaşlıq borcu sayırdı [2, s.58]. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin elmi uzaq-

görənliyi, Azərbaycanda dövlətçilik şüurunun gücləndirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyəti nəticəsində müstəqillik əldə edilməsindən sonra öz bəhrəsini verdi.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış 50 milyonluq azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ilə fəxr edir və öz milli mənliliyinə güvənən xalqımız dünyanın hər yerində həmrəylik nümayiş etdirir.

Azərbaycan xalqına sədaqətlə xidmət etmiş Heydər Əliyevin başçılığı ilə azadlığını və müstəqilliyini qoruyub saxlamış dövlətimiz getdikcə möhkəmlənir.

Heydər Əliyev söyləyirdi: “Müstəqilliyimizi daimi etmək, ərazilərimizi bütün təcavüzlərdən-bugünkü və gələcək təcavüzlərdən qorumaq üçün cəmiyyətimizə, xalqımıza milli birlik, mənəvi həmrəylik, vətəndaş həmrəyliyi lazımdır” [5].

Yüksək insani keyfiyyətlərinə, dövləti mükəmməl idarəetmə bacarığına, xalqa xidmət mədəniyyətinə görə Heydər Əliyev dünyada nadir tarixi şəxsiyyətlər sırasındadır. Bu məqamda Türkiyənin Baş naziri mərhum Bülənd Ecevitin söylədiyi bir fikri xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Qüdrətli öndərsiz bir millət heç nəyə nail ola bilməz. Heydər Əlirza oğlu Atatürk qədər qüdrətli bir türkdür. Heydər Əlirza oğlu min ildən bir yetişən dahilərdəndir” [4,s.17].

Təbii ki, görkəmli şəxsiyyət Heydər Əliyevin ağılna, bacarıq və uzaqgörənliyinə, siyasətinə qibtə edərək bunu etiraf edən bir çox dünya liderləri olmuşdur. ABŞ-ın sabiq prezidenti Bill Klinton söyləmişdir: “Demokratiya və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın son illər möhkəmlənməsində, iqtisadi islahatların aparılmasında və bu işdə böyük uğurlar əldə edilməsində Prezident Heydər Əliyevin xidmətlərini yüksək qiymətləndirirəm....

Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan müstəqillik yolunda qarşılaşdığı çətinliklərin dəf edilməsində böyük müvəffəqiyyətə nail olmuşdur” [4, s. 15].

1990-cı il qanlı yanvarda törədilən faciədən sonra M.Qarbaçovun göstərişlərinə itaət etməyən milli liderimiz Heydər Əliyevin Bakıda yaşamasına imkan vermədilər. Onun ağılından və zəngin təcrübəsindən istifadə etmək istəmədilər. Azərbaycan xalqının sevimli oğlu bu səbəbdən də Naxçıvana pənah gətirdi, az vaxtda Naxçıvan Muxtar Respublikasının idarəçiliyini öz əlində cəmləşdirdi. O öz fəaliyyəti dövründə Bakıdakı rəhbərlərdən fərqli olaraq cəsarətli göstərişlər verdi. Birinci növbədə respublikamızın adındakı “Sovet” və “sosialist” sözləri götürüldü. Naxçıvan ərazisi Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırıldı. Bu addım hər şeydən əvvəl SSRİ dövlət başçılarına ünvanlanmış bir mesaj idi. Hər an öz həyatını təhlükə qarşısında qoyan Ulu Öndər başqalarının da bu cür hərəkət etməsini istəyirdi. SSRİ rəhbərliyi Heydər Əliyevin cəsarəti qarşısında aciz idi. Sonra, Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin üç rəngli bayrağının Naxçıvan Muxtar Respublikasının bayrağı kimi qəbul edilməsi məsələsini həll etdi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının partiya hegomonluğuna son qoyuldu. Bütün dünya azərbaycanlılarının bu azadlıq mübarizəsində iştirakını təmin etmək üçün ilk dəfə olaraq 31 dekabr dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü elan edildi.

1991-ci ildə Azərbaycan xalqı öz azadlığını və müstəqilliyini bərpa etdiyi vaxtlarda böyük sınaqlarla qarşılaşdı. Hələ müstəqilliyimizin ilk dövrlərini yaşadığımız illərdə xüsusilə təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. 1993-cü ilin iyun ayında təcavüzkar Ermənistanla müharibə nəticəsində ağır məğlubiyyət dövrü başlamışdı. Düşmən “böyük ermənistan” yaratmaq xülyasını reallaşdırmaq üçün Qarabağ torpaqlarını ələ keçirdi. Öz fəaliyyətsizlikləri ilə hamını heyrətə gətirən “başbilənlərimiz” vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilmədilər. Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən böyük dövlətlər ölkəmizlə üz-üzə dayanmışdı, insanlarımız qorxu içərisində yaşayırdı. Belə bir vaxtda xalqın təkidlə tələbi ilə Heydər Əliyev dövlətimizin idarə olunmasını həyata keçirmək üçün Bakıya dəvət olundu. Ölkəmizin üzərini qara

buludların aldığı çətin bir vaxtda, xalqın çağırışına səs verərək, onu düçar olduğu bu bələdan yalnız Heydər Əliyev xilas edə bilərdi və bu belə də oldu. Xalqın təkidi və istəyi ilə Heydər Əliyev Bakıya dəvət olundu. Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycana rəhbərlik etməyə qərar verdi.

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin fəaliyyətini maraqla izləyir və ona dəstək olmağa çalışırdı.

1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Parlamentinin üzvü seçildi, daha sonra isə ümumxalq səsverməsi yolu ilə prezident seçildi və bu məsuliyyətli vəzifəni üzərinə götürdü. Elə bunun bariz nümunəsi də göz qarşısında olduğu üçün xalq Onu 1998-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində dəstəkləyərək yenidən prezident görmək istədi.

Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, biz müstəqil dövlət şəraitində yaşayırıq. Amma bir nəzər salın, görün bu üç ildə Azərbaycan xalqının başına nə kimi bəlalar gəlibdir. 1993-cü ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikası vətəndaş müharibəsi həddinə gəlib çıxmışdır. Bunun qarşısını xalqın iradəsi, Azərbaycanın mütərəqqi qüvvələrinin birliyi aldı, qardaş qanı töküldü, böyük çətinliklərə məruz qaldıq, lakin vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı. Bir il keçmədi ki, ayrı-ayrı cinayətkar qruplar Azərbaycanı parçalamaq, dağıtmaq üçün yeni tərribatlara əl atdılar, dövlət çevrilişi etməyə cəhd göstərdilər, bunların da qarşısı alındı [3, s. 395].

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtlarda bir çox lahiyələrə imza atdı. 1991-ci ilin 16 dekabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının birliyini yaratmağın əhəmiyyətini nəzərə alaraq dekabrın 31-ni Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan etdi. 31 dekabr tarixinin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan olunması barədə qərara imza atılması dövlətçilik tariximizin ən mühüm hadisələri sırasında yer alır.

Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik siyasəti nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də xarici dövlətlərin iri neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Eyni zamanda 1994-cü ildə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında atəşkəsin elan olunmasına, 1995-ci ildə Konstitusiyanın qəbul edilməsinə, Şərqlə Qərbi birləşdirən qədim İpək Yolunun bərpa edilməsinə və digər mühüm əhəmiyyətli işlərin həyata keçirilməsinə nail olundu. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasında demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu və insan haqlarının qorunması dövlətimizin ali, strateji məqsədi kimi önə çıxarılıb. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan etmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlətimizdə ümumbəşəri dəyərlərə və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanan qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 22-də ölüm hökmünün ləğv olunması haqqında təşəbbüslə çıxış etmişdir. Bununla bağlı Milli Məclisə müraciətində cinayət-hüquq siyasətini hərtərəfli təhlil edərək ədalət, azadlıq, humanizm və insanpərvərlik kimi yüksək idealları rəhbər tutmaqla ölkədə ölüm cəzasının ləğv edilməsi qənaətinə gəldiyini bildirmiş, bu tarixi bəyanatın zəruriliyini əsaslandırmışdır. Milli Məclis dövlət başçısının ölüm hökmünün ləğvi ilə əlaqədar təklifini dəstəkləmiş və 1998-ci il fevralın 10-da bu tarixi qərarı qəbul etmişdir. Ölüm hökmünün ləğvi ilə Azərbaycanın adı Şərqdə ilk olaraq bu cəzanı ləğv edən ölkə kimi tarixə düşdü.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, hələ 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsindən sonra Azərbaycanın inkişafı və əbədi olması üçün necə əzmlə çalışmışdır. Həmin dövrlərə misal olaraq qədim Şuşa şəhərimizin tənəzzüldən necə xilas

olduğunu, daha da inkişaf etdiyini, tarixi abidələrin bərpası və azalmaqda olan əhalisinin sayının artmasını danılmaz bir fakt kimi göstərmək olar. Belə ki, 1969-cu ildə Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan rəhbərliyinə gətirildikdən sonra Şuşa yenidən dirçəlməyə başladı, Şuşanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının dirçəldilməsi üçün mühüm tədbirlər həyata keçirildi, eləcə də geniş quruculuq işləri vüsət almağa başlamışdı. Ümummilli Liderimiz söyləmişdir: “...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir” [6]. Bu da Heydər Əliyevin öz tarixi keçmişinə bağlılığını, Vətəninə, torpağına olan böyük məhəbbət və hörmətindən irəli gələn şəxsiyyətə sahib olmasını bir daha sübut edir. Ulu Öndərin bu cür diqqət və qayğısı təkcə Şuşa şəhərinə deyil, bütövlükdə Azərbaycanın hər bir bölgəsinin inkişafında özünü həmişə göstərmişdir. O, Azərbaycanın inkişafı üçün daima çalışmış və bu istiqamətdə çox böyük işlər görmüşdür. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtda dövlətimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən belə tarixi faktları daha çox sayə bilərik. Bu gün də Onun siyasi kursunun davamçısı olan möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev bu yolda inamla, əzmlə addımlayır. Ali baş komandanımız rəşadətli Azərbaycan ordusu ilə birgə, ata vəsiyyətini yerinə yetirərək Azərbaycanın 28 illik həsrətinə son qoydu, 44 gün davam etmiş İkinci Qarabağ müharibəsini (Vətən müharibəsini) global pandemiyanın baş verdiyi şəraitdə böyük zəfərlə başa çatdırdı.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Ulu Öndərin layiqli davamçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Bəyannamə imzalanmışdır.

Bizim üçün mühüm mənəvi əhəmiyyət kəsb edən Şuşa şəhərində, Türkiyə və Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Bəyannamənin imzalanması mühüm tarixi hadisə kimi yaddaşlarımıza həkk olundu. Şuşa Bəyannaməsinin məhz Azərbaycan xalqının Qurtuluş günü 15 iyun tarixinə və Qarabağ, Zəngəzur üçün çox vacib sayılan Qars müqaviləsinin 100-cü ildönümünə təsadüf etməsinin xüsusi rəmzi mənası var [7].

Bununla da cənab Ali baş komandan və güclü Azərbaycan xalqı Ulu Öndərin aşağıda söyləmiş olduğu kalamını bir daha təsdiq etmiş oldular.

Xalqına sədaqətlə xidmət edən Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi olacaqdır, sarsılmaz olacaqdır, dönməz olacaqdır!”

Ulu Öndərin uzaqgörənliklə söylədiyi bu fikirlər öz real təsdiqini tapdı. Belə ki, bu gün erməni işğalından azad olunmuş Azərbaycan torpağı tam olaraq, bütöv olaraq müstəqilliyini qoruyub saxlayır və qürur duyduğumuz üçrəngli bayrağımız azad Şuşamızda dalğalanır.

Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaşaması, qüdrətli ölkə kimi təşəkkül tapması ümummilli lider Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Heydər Əliyev zəngin maddi və mənəvi dəyərlər, milli dövlətçilik konsepsiyası, siyasi və iqtisadi cəhətdən etibarlı dayaqqlar üzərində olan güclü Azərbaycan dövlətinin əsasını qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Heydər Əliyev “Müstəqillik yolu”. Tərtib edənlər Şahlar Əsgərov. Səlahəddin Xəlilov. Bakı, 1997
2. Heydər Əliyev “Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri”. Bakı, 1997

3. Heydər Əliyev “Müstəqilliyimiz əbədidir” II kitab. Bakı, 1997
4. Hüseynov F. Qayıdışdan doğan böyük dirçəliş. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 128 s.
5. Ümummilli lider Heydər Əliyev
http://files.preslib.az › toplu › umummilli_lider
6. Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir
<https://qanuninfo.az ...>
7. Zaur Məmmədov - Şuşa Bəyannaməsi ilə bağlı təhlilim....
<https://sw-ke.facebook.com ...>

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK SİYASƏTİ

X Ü L A S Ə

XX əsrin II yarısından XXI əsrin başlanğıcına qədərki dövrü Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev əsri adlandırmaq olar. Məhz böyük mütəfəkkir və siyasətçi, bacarıqlı dövlət xadimi və diplomat, vətənpərvər və müdrik insan olan Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı tərəqqi tapmış, dövlət müstəqilliyinə nail olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi haqqındakı ideya və müddəalar Heydər Əliyevin zəngin siyasi-hüquqi fikrinin zirvəsini təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqına sədaqətlə xidmət etmiş Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə azadlığını və müstəqilliyini qoruyub saxlamış dövlətimiz getdikcə möhkəmlənmişdir.

Yüksək insani keyfiyyətlərinə, dövləti mükəmməl idarəetmə bacarığına, xalqa xidmət mədəniyyətinə görə Heydər Əliyev dünyada nadir tarixi şəxsiyyətlər sırasındadır. Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaşaması, qüdrətli ölkə kimi təşəkkül tapması ümummilli lider Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Heydər Əliyev zəngin maddi və mənəvi dəyərlər, milli dövlətçilik konsepsiyası, siyasi və iqtisadi cəhətdən etibarlı dayaqqlar üzərində olan güclü Azərbaycan dövlətinin əsasını qoymuşdur.

Гюнай Алиева
Научный сотрудник отдела
Уголовного права и уголовного процесса
Института Права и Прав Человека НАНА

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПОСТРОЕНИИ НЕЗАВИСИМОГО ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА - АЗЕРБАЙДЖАН

Р Е З Ю М Е

Период со второй половины XX века до начала XXI века можно назвать веком Гейдара Алиева в истории Азербайджана. Именно под руководством Гейдара Алиева, великого мыслителя и политика, способного государственного деятеля и дипломата, патриота и мудреца, азербайджанский народ процветал и добился государственной независимости.

Идеи и положения о независимой государственности Азербайджана составляли вершину богатой политической и правовой мысли Гейдара Алиева. Под руководством

Гейдара Алиева, верно, служившего азербайджанскому народу, наше государство, сохранившее свою свободу и независимость, стало сильнее.

Гейдар Алиев является одной из редких исторических личностей в мире благодаря своим высоким человеческим качествам, совершенному умению управлять государством, культуре служения народу. Сегодня существование независимого Азербайджанского государства, его становление как могущественной страны является результатом целенаправленной деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева. Следует отметить, что Гейдар Алиев заложил фундамент сильного Азербайджанского государства, основанного на богатых материальных и нравственных ценностях, концепции безальтернативной государственности, политически и экономически надежных основах.

Gunay Aliyeva
Research associate of the department of
Criminal law and criminal procedure
of the Institute of Law and Human rights of ANAS

HEYDAR ALIYEV'S STATE POLICY IN BUILDING OF AN INDEPENDENT LEGAL STATE OF AZERBAIJAN

S U M M A R Y

The period from the second half of the XX century to the beginning of the XXI century can be called the Heydar Aliyev century of the history of Azerbaijan. It was under the leadership of Heydar Aliyev, a great thinker and politician, a capable statesman and diplomat, a patriot and a wise man, that the people of Azerbaijan prospered and achieved state independence.

The ideas and provisions on the independent statehood of Azerbaijan formed the peak of Heydar Aliyev's rich political and legal thought. Under the leadership of Heydar Aliyev, who faithfully served the people of Azerbaijan, our state, which has preserved its freedom and independence, has become stronger.

Heydar Aliyev is one of the rare historical figures in the world due to his high human qualities, perfect ability to manage the state, culture of service to the people. Today, the existence of the independent Azerbaijani state, its formation as a powerful country is the result of the purposeful activity of national leader Heydar Aliyev. It should be noted that Heydar Aliyev laid the foundation of a strong Azerbaijani state based on rich material and moral values, the concept of statehood without alternatives, politically and economically reliable foundations.

Низяр КАЛАНДАРЛИ

докторант Института права и прав человека
Академии Наук Азербайджанской Республики,
д.ф.п.п.

БИОЭТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Ключевые слова: биоэтика, биотехнология, биомедицина, право, международные документы, мораль.

Açar sözlər: bioetika, biotexnologiya, biotibb, hüquq, beynəlxalq sənədlər, əxlaq.

Keywords: bioethics, biotechnology, biomedicine, law, international documents, morality.

Главной темой практической биоэтики является взаимодействие морали и права. Каждая эпоха имеет свои особенности общественного мировоззрения. Современное общество – это развивающаяся система, подверженная усиленному влиянию достижений научно-технического прогресса во всех сферах жизнедеятельности человека.

Начиная со второй половины прошлого века, общества стремительно развиваются в направлении потребления природных ресурсов, максимальной мобилизации человеческих телесных и генетических резервов. Происходит масштабная общественно-культурная и морально-этическая трансформация, приводящая к замене одних ценностей и норм другими. Динамично развивающийся процесс технологических преобразований во всех сферах жизни общества требует обозначить пути достижения общественно полезного правового порядка и сохранения естественной целостности биосферы и самого человека. Этика на современном этапе стала индивидуально ориентированной на каждого человека, и в связи с этим подверженной кардинальным изменениям в обществе и смене мировоззренческих установок в сфере биоэтических противоречий.

С одной стороны, развитие науки и техники обеспечивает повышение уровня жизни и здоровья, но с другой стороны, достижения биомедицины и других наук о человеке привели социум к качественно иному состоянию. Современные биомедицинские технологии и перспективы их развития самым непосредственным образом связаны с важнейшими социальными, этическими и морально-правовыми аспектами [3, с.5]. Человек освоил понятие соматических прав, которые обрели неоднозначное толкование в зависимости от контекста их использования. Сегодня они называются правами нового поколения. Научные исследования предоставили человеку возможность решать жить или не жить близким ему людям (эвтаназия, аборт, эмбрион), производить селекцию в вопросах репродукции, дискриминировать по различным признакам (болезни, сексуальная ориентация), вмешиваться в телесность человека и генетику, делить гены на «плохие» и «хорошие», конструировать «идеальных людей».

Разрабатываемые сегодня новые биотехнологии открывают уникальные перспективы в решении проблем излечимости смертельных болезней, продления жизни человека, социальных проблем. Клонирование, генная инженерия, репродуктивные

технологии, клеточные технологии и другие современные технологии глобально изменили медицину и тем самым инициировали процесс разработки международными организациями определенных стандартов, которые послужили началом формирования международного биомедицинского права [4].

По мере расширения области действия биоэтика, право и, тем более, права человека максимально сближаются. Биоэтические проблемы убеждают человечество в «необходимости и своевременности провозглашения международным сообществом всеобщих принципов, призванных заложить основу для принятия мер в связи с нарастающими противоречиями, с которыми сталкиваются люди и окружающая среда в результате научно-технического прогресса» [2, с.296]. Международный опыт выработки правовых рекомендаций для их использования в национальных социумах и законодательских/законодательных процессах позволяет в полной мере осуществлять биоэтические принципы в области прав и свобод человека без какой бы то ни было дискриминации, а также нейтрализовывать нынешние и возможные в будущем отрицательные последствия некоторых научно-технических достижений [2, с.42]. Нарастающая глобализация приводит к выведению вопросов правоприменительной практики прав человека за рамки отдельных государств.

В настоящее время в биоэтике используется большое количество документов международных организаций, которые служат в качестве источников международного права. Проводящие исследования эксперты справедливо считают, что практически все проблемы от биоэтики и их решение находятся на стыке этики и международного права [7, с.154].

В современном международном праве, национальных конституциях и других нормативных документах выражается полная приверженность правовому применению результатов научно-технического прогресса для каждого индивида. В Резолюции комиссии по правам человека ЭКОСОС «Права человека и биоэтика» (2003 г.), к примеру, отмечается необходимость «обеспечения того, чтобы научный прогресс и современные биотехнологии служили благу человека и происходили при уважении прав человека» [2, с.245]. В то же время здесь же указывается на то, что, «несмотря на широкие перспективы для улучшения здоровья людей и всего человечества в целом, стремительное развитие биомедицинских наук и их некоторые практики могут представлять опасность для неприкосновенности и достоинства человека. Никакие исследования не должны превалировать над уважением прав человека и обеспечением основных свобод» [2, с.245].

Ситуации в разных странах неодинаковы в силу различий действующих в них законодательств, организации национальных служб здравоохранения, экономических условий, социальных, культурных и нравственных ценностей. Исходя из того, что существуют общие принципы политики в области биоэтики, которые могут быть должным образом адаптированы к условиям каждой отдельно взятой страны. Декларация о политике в области обеспечения прав пациентов в Европе (1994 г.) призывает государства инициировать множественные стратегии осуществления этой политики, которые включают следующие компоненты:

- принятие законодательных и подзаконных актов, определяющих права и обязанности пациентов, представителей медицинских профессий и учреждений здравоохранения;
- принятие периодически пересматриваемых медицинских, правовых и других профессиональных кодексов, хартий и иных аналогичных документов;

- развитие сотрудничества между пациентами, производителями и поставщиками медицинских услуг, учитывающего различие взглядов граждан;
- оказание поддержки со стороны правительств созданию и успешной результативной работе неправительственных организаций в области защиты прав пациентов;
- обеспечение проведения исследований с целью оценки эффективности законодательных мер и других методов и инициатив;
- привлечение СМИ с целью информирования населения в области прав и обязанностей пациентов, потребителей медицинских услуг и представляющих их органов, организацию в национальном масштабе дискуссий и конференций;
- защиту прав работников здравоохранения [2, с.105] .

Международное право в области биоэтики направлено на поддержку нарастающего интереса во многих государствах к проблемам расширения влияния научно-технических достижений, а также на поддержку каждого члена общества в их устремлениях не только на улучшение качества жизни и доступной медицинской помощи, но и на максимально полное признание их прав.

В предисловии к Всеобщей декларации о биоэтике и правах человека, принятой 19 октября 2005 г. На 33-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО, генеральный директор ЮНЕСКО в 1999-2009 гг. Коитиро Мацуура подчеркнул, что «закрепляя биоэтику в международных нормах в области прав человека и обеспечивая уважение человеческой жизни, Декларация, тем самым, признает взаимосвязь между этикой и правами человека конкретно в сфере биоэтики» [2, с.295] .

Этот симбиоз этики и права отражает ст.3 Декларации «Человеческое достоинство и права человека»:

1. должно обеспечиваться полное уважение человеческого достоинства, прав человека и основных свобод;
2. интересы и благосостояние отдельного человека должны главенствовать над интересами собственно науки или общества [2, с.299] .

Затрагивая этические вопросы, касающиеся биомедицины, наук о жизни и связанных с ними технологий применительно к человеку, с учетом их социальных и правовых аспектов, упомянутая декларация преследует, в числе прочих, цель обеспечения универсального комплекса принципов, которыми могут руководствоваться государства при выработке своих законодательных норм, политики или других инструментов в области биоэтики.

Законодательство в области охраны здоровья граждан относится к отрасли охранительного права. Социальный порядок в обществе обеспечивается нормативными актами правом вкупе с моралью, однако эта цель достигается ими различно. Связь людей в правовых отношениях выражается через субъективные права и юридические обязанности; в свою очередь, моральные имплементы обеспечиваются посредством сострадания, взаимопомощи, солидарности, милосердия. Мораль от права отличается тем, что она сложно поддается типизации, формализации, институционализации и не несет характерной определенности. В общественном сознании все еще значительно устойчив правовой нигилизм. Традиции в медицине и деонтологии формировались тысячелетиями, тогда как право в области здоровья человека реализуется лишь в последние века [6, с.13-23] .

Современная биомедицинская деятельность и клиническая практика регламентируется двумя формами социального и общественного регулирования – моралью, олицетворяемой биоэтикой, и правом, обеспечивающим законность. Правовое

регулирование реализуется через законы, правительственные постановления, судебные решения, моральное – осуществляется на уровне индивидуального нравственного сознания и общественного мнения. Наступает время действия современных правовых рычагов и механизмов, таких как деятельность этических комитетов, применение принципа соблюдения автономии личности и обеспечивающих ее конфиденциальности, информированного согласия и т.п.

Права человека в биоэтике стали применяться в качестве самостоятельной отрасли сравнительно недавно. В правовом сообществе отдельные биоэтические концепции прав человека, касающиеся национальных приоритетов, рассматривают применительно более к внутригосударственному праву. Проблема прав человека в биоэтике возникает из-за недостаточности правовых норм или их неправильного толкования и применения, из-за различий в объеме регулирования либо масштабах действия.

Правоведы рассматривают биоэтику как совокупность правил поведения, которые регулируют отношения: 1) между отдельным индивидуумом и субъектом биомедицинской деятельности; 2) между несколькими субъектами биомедицинской деятельности; 3) между государством и одним или несколькими субъектами биомедицинской деятельности, по поводу применения современных биомедицинских технологий в различных сферах: трансплантологии, генной инженерии [5, с.12-14] .

Национальные политики и законодательства в области биоэтики формируются при поддержке теории прав человека, являющейся частью международного права. В настоящее время независимая Азербайджанская Республика следует самостоятельному пути развития и выражает приверженность общемировым стандартам в области прав на жизнь, здоровье, неприкосновенность и достоинство человека. Вместе с тем, учитываются национальные особенности, сложившиеся в течение тысячелетий культурное многообразие и плюрализм проживающих в стране народов.

Реализуемые в Азербайджанской Республике биоэтические процессы осуществляются в тесной взаимосвязи с международными. Основой их правового обеспечения являются права пациента. Будучи отнесенными к группе важнейших социальных и культурных прав, защита и обеспечение здоровья, неприкосновенности, достоинства и автономии человека были провозглашены уже в самых первых национальных правовых актах, в том числе в национальной Конституции, в ст. 41 «Право на охрану здоровья», ст.46 «Право на защиту чести и достоинства», ст.27 «Право на жизнь», ст.31 «Право на безопасное проживание», ст.39 «Право на жизнь в здоровой окружающей среде» [1].

Независимость республики обеспечила самостоятельность выбора пути по созданию и развитию новых деонтологических отношений и защите прав человека на безопасность жизни и охрану здоровья. Этому способствовали ситуация плюрализма в обществе и науке, переход от авторитарной к гуманистической этике во всех областях жизнедеятельности человека.

В настоящее время в Азербайджанской Республике складываются предпосылки для определения современных направлений биоэтики – формируются условия для разработки законодательных основ, присоединению к важнейшим международно-правовым документам, имплементации их положений и норм, реализации институционального контроля, выработки правовых моделей, осуществляется поиск генеральных тенденций развития научного знания и адекватного биоэтического образования и просвещения. Одновременно идет процесс реформирования национального здравоохранения.

В русле стремительно трансформируемого спектра ожиданий, предъявляемых законотворчеству и правоприменительной практике в области биоэтики со стороны общества, кардинально меняются ориентиры научно-технических политик государств. Эксплицированное (развернутое) сближение морали и права – акт, результаты которого позволят удовлетворять запросы общества и потребности человека.

Список использованной литературы

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Эл.ресурс <http://www.e-qanun.az/>
2. Bioetika: sənədlər, terminlər. Layihənin elmi rəhbəri və tərtibçisi A.Mustafayeva. Bakı: Elm, 2009, 336s.
3. Алиева М.А. Эвтаназия как морально-правовая проблема // Вестник Бакинского университета. 2005, №1. с.5-12
4. Воронина И.А., Савощикова Е.В., Саблин Д.А. Интеграция биомедицины и биоэтики в правовое пространство как основа охраны и защиты прав граждан на здоровье и медицинскую помощь. Эл. ресурс <https://urfac.ru/?p=925>
5. Седова Н.Н. Правовой статус биоэтики в современной России // Медицинское право. 2005. № 1 с.12 -14
6. Фролова Е. Право и мораль (проблемы теории и философии права) // «Теория и практика современной юридической науки». Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. Выпуск II, Самара: ИЦРОН, 2015, с. 13-23. Эл.ресурс: <https://izron.ru/articles/teoriya-i-praktika-sovremennoy-yuridi-cheskoy>
7. Шевердин А.В. Правовые регулирование биотехнологий международным правом // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. № 1, 2013, с.154-164

Р Е З Ю М Е

По мере расширения области действия биоэтика, право и права человека все больше сближаются. Международное право в области биоэтики направлено на поддержку нарастающего интереса во многих государствах к проблемам расширения влияния научно-технических достижений, улучшения качества жизни и доступной медицинской помощи, максимально полного признания прав человека.

Qələndərli Nigar
Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı,
h.ü.f.d.

İNSAN HÜQUQLARININ BİOETİK ASPEKTİ

X Ü L A S Ə

Bioetikanın fəaliyyət sahəsi genişləndikcə, hüquq və insan haqları getdikcə daha da yaxınlaşır. Bioetika sahəsində beynəlxalq hüquq bir çox dövlətlərdə elmi-texniki nailiyyətlərin təsirinin genişləndirilməsi problemlərinə artan marağın dəstəklənməsinə, həyat keyfiyyətinin və əlverişli tibbi yardımın yaxşılaşdırılmasına, insan hüquqlarının maksimal dərəcədə tam tanınmasına yönəlib.

Kalandarli Nigar
Doctoral student of the Institute of Law and Human Rights of
the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of Philosophy in Law

BIOETHICAL ASPECT OF HUMAN RIGHTS

S U M M A R Y

As the field of bioethics expands, law and human rights converge more and more. International law in the field of bioethics is aimed at supporting the growing interest in many states in the problems of expanding the influence of scientific and technological advances, improving the quality of life and affordable medical care, and fully recognizing human rights.

MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN FORMALARI, NÖVLƏRİ, MEXANİZMİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: Mülkiyyət hüququnun forması, mülkiyyət obyektlərini əldə eilməsi, əmlaka sahiblik, əşya hüququ, bazar iqtisadiyyatının inkişaf edilməsi, hüquqi şəxslər

Ключевые слова: Форма права собственности, приобретение объектов собственности, собственность на имущество, право собственности, развитие рыночной экономики, юридические лица

Keywords: Form of property rights, acquisition of property objects, property ownership, property rights, development of market economy, legal entities

Mülkiyyət hüququnun forma və növləri məsələləri təkcə nəzəri cəhətdən deyil, həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret şəxsə məxsus olan əmlakın mülkiyyət hüququnun hansı forma və növünə aid olması əmlakın hüquqi rejimini və eyni zamanda mülkiyyətçinin həmin əmlaka olan sahiblik imkanları spektrini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası mülkiyyətin üç formasını – dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti formasını təsbit etmişdir. Bütün növlərdən olan daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun subyektləri hüquqi və fiziki şəxslər, bələdiyyələr və Azərbaycan Respublikası ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə belə, istehsal fondları strukturunda dövlət mülkiyyəti mühüm çəkiyə malikdir. Əsas həyati təminat yaradan maddi ehtiyatların (ərzaq, yanacaq və s. vəsaitlərin) əsas hissəsi dövlətin əlindədir. İstehsal, sosial-mədəni və s. təyinatlı obyektlərin böyük bir hissəsinin dövlət mülkiyyətində olması iki amillə bağlıdır. Birincisi, gözlənilməz hadisələrlə zəngin olan dünyada hər bir dövlət öz təhlükəsizliyi haqqında düşünməlidir. Təhlükəsizlik dedikdə, yalnız hərbi təhlükəsizlik deyil, eyni zamanda ekoloji, sanitar-epidemioloji, aclıq və s. təhlükə nəzərdə tutulur. İkincisi, bu dövlətin yerinə yetirməli olan sosial funksiyasından irəli gəlir. Əhalinin minimum yaşayışını təmin etmək, aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsini qaldırmaq tədbirləri, təqaüdcülərin, tələbələrin və əhalinin sair imkansız təbəqələrinin sosial müdafiəsi məsələlərini dövlət həll etməlidir. Bunun üçün isə dövlət müvafiq maddi-texniki və maliyyə bazasına malik olmalıdır. Yenidənqurmaya qədər ölkəmizdə əsas istehsal fondlarının 90%-i dövlətin əlində olmuşdur. Dövlət mülkiyyəti bürokratlaşmış, elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərini kifayət qədər əks etdirməyən mülkiyyət olmuşdur.

İndi isə ölkəmizdə özəlləşmə tam sürətlə gedir, dövlət mülkiyyətində olan obyektlər hüquqi və fiziki şəxs olan xüsusi mülkiyyətçilərin əlinə keçir. Özəlləşdirməni aparən siyasətçilərin fikrincə isə özəlləşmə nəticəsində istehsal vasitələrinin istehsalçı işçilərlə birləşməsi baş verəcək, mülkiyyət özünün əsl məzmununu kəsb edəcəkdir. Əldə olunmuş təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin normal inkişafı yalnız müxtəlif mülkiyyət formalarının sağ-

lam rəqabəti, hər birinin özünün həyat qabiliyyətini əmək və kapitalın qovuşduğu yerdə göstərməklə mümkündür.

Mülki Məcəllənin 155.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasına mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak dövlət mülkiyyətidir. Dövlət mülkiyyət hüququ dedikdə, dövlətin mənsub olduğu əmlak üzərində qanunla müəyyən edilmiş çərçivədə sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüququ başa düşülür. Başqa subyektiv hüquqlar kimi dövlət mülkiyyət hüququ da müəyyən hüquq münasibəti çərçivəsində yaranır, bu və ya digər maddi dəyərlərin idarəçiliyi sahəsində konkret səlahiyyətləri xarakterizə edir. Dövlət mülkiyyətçisinin səlahiyyətləri həm mülki hüquqların vahid subyekt tərəfindən, həm də dövlət əmlakının bir hissəsinə malik olan dövlət hüquqi şəxsləri tərəfindən həyata keçirilir. Burada mülkiyyətçi ilə dövlət hüquqi şəxsləri arasında öhdəlik hüquq münasibətləri yaranmır.

Dövlət mülkiyyəti iqtisadi baxımdan ümumxalq mənimsəməsinin forması hesab edilir. İri əmlak mülkiyyətçisi kimi dövlət üçün bu əmlakın idarə edilməsi, ayrılıqda isə hüquqi şəxslərin yaradılması, yenidən təşkili və ya xitam edilməsi, onlar arasında müvafiq əmlakın bölüşdürülməsi və istifadəsi üzərində nəzarət çox vacibdir. Bir çox hallarda bu dövlət idarəçilik orqanları tərəfindən normativ aktların qəbul edilməsi ilə həyata keçirilir. Dövlət mülkiyyəti ümumdövryyə xarakteri daşıyır. Dövlət başqa mülkiyyətçilərin malik olmadığı mülkiyyət obyektlərini əldə edə bilər və əldə edir.

Mülki Məcəllənin 155.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, fiziki, hüquqi şəxslərin və ya bələdiyyələrin mülkiyyətində olmayan torpaq və digər təbii ehtiyatlar dövlət mülkiyyətidir. Bu obyektlərin geniş dairəsi «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» 9 noyabr 1991-ci il tarixli Qanunda (23 aprel 2002-ci il tarixli, 311-IIQD nömrəli qanuna əsasən qüvvədən düşmüşdür) göstərilmişdir. Həmin qanunda deyilir ki, respublika ərazisi hüdudlarında torpaq, yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyətidir. Azərbaycan Respublikası torpağı öz vətəndaşlarının xüsusi mülkiyyətinə verə bilər.

Mülkiyyətçi özünə məxsus əmlaka öz mülahizəsinə görə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüququna malikdir. Mülkiyyətçi əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam səlahiyyətlərini başqa şəxsə verə bilər, əmlakdan girov kimi və ya başqa üsulla istifadə edə bilər, öz əmlakını mülkiyyət kimi və ya idarə etmək üçün başqa şəxsə verə bilər, habelə öz əmlakı barəsində qanuna zidd olmayan istənilən hərəkətləri etmək ixtiyarına malikdir. Mülkiyyətçi əmlakdan hər hansı sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş başqa fəaliyyət üçün istifadə edə bilər.

Əmlakdan təsərrüfat və digər məqsədlərlə istifadə edilməsinin nəticələri (məhsul və gəlir) qanunda və ya müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa bu əmlakın mülkiyyətçisinə məxsusdur. Mülkiyyətçinin ixtiyarı vardır ki, ona məxsus mülkiyyət hüququnu həyata keçirərkən vətəndaşların əməyindən istifadə etmək haqqında onlarla Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və hədlərdə müqavilələr bağlasın. Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallarda, şərtlərlə və hədlərdə mülkiyyətçinin üzərinə onun əmlakından digər şəxslərin məhdud şəkildə istifadə etməsinə yol vermək vəzifəsi qoyula bilər. Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi ətraf mühitə zərər vurmamalı, vətəndaşların, müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların və dövlətin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafelərini pozmamalıdır. Mülki hüququn yarım sahələrindən biri əşya hüququ adlanır. Bu, onunla əlaqədardır ki, əşya hüququnun əsas «iş» mülkiyyət münasibətlərini nizama salmaq və rəsmiləşdirməkdən ibarətdir. Mül-

kiyyət münasibətləri isə vətəndaş cəmiyyətinin və ictimai-iqtisadi quruluşun əsasını təşkil edir. Məşhur Höte «Faust» əsərinin qəhrəmanının dili ilə deyir ki, «mənə şan-şöhrət deyil, mülkiyyət lazımdır»; bunlar, əlbəttə, təsadüfi deyilməmiş sözlərdir. Əşya hüququ kontinental (roman-german) hüquq ailəsinin alman qrupuna (yarımsisteminə) daxil olan dövlətlərin mülki hüquq sahəsinin xüsusi hissəsinə daxildir. Kontinental Avropa ölkələrinin – Bolqarıstanın, Macarıstanın, Polşanın, Çexiyanın, Almaniyanın, İspaniyanın, İtaliyanın, İsveçrənin mülki qanunvericiliyində əşya hüququ vacib və mühüm kateqoriya kimi nəzərdə tutulur. İtaliya Mülki Məcəllənin üçüncü kitabı «Əşya hüququ» adlanır ki, bu, doqquz bölmədən ibarətdir. Hollandiya Mülki Məcəlləni «Əşya hüququ» adlı 5-ci kitabı doqquz bölməni əhatə edir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin birinci kitabı yeddi bölmədən ibarətdir. Həmin kitabın ikinci bölməsinə daxil olan normalar əşyaların hüquqi rejimini müəyyən edir. Göstərilən bölmə «Əşyalar» adlanır. Qanunnamənin üçüncü kitabı «Əşya hüququ» adlanır. O özündə doqquz bölməni əhatə edir. Əşya-hüquqi münasibətləri haqqında normalar məhz bu bölmələrdə (§854-1296) ifadə edilir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinə əsaslanan Yaponiya Mülki Məcəlləsinin ikinci bölməsi «Əşya hüququ» (175-33822-ci maddələr) adlanır. Bu bölmə on fəsildən (ümumi müddəalar, sahiblik, mülkiyyət hüququ, superfitsi, servitut və b. fəsillərdən) ibarətdir.

Fransa Mülki Məcəllənin ikinci kitabı «Əmlak və mülkiyyət hüququnun dəyişməsi» adlanır. Burada əşya hüququnu tənzimləyən normalar cəmlənmişdir. Kitab dörd bölmədən ibarətdir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, kontinental Avropa ölkələrinin əşya hüququ barədə qanunvericiliyinin tarixi kökü və mənşəyi Roma xüsusi hüququ ilə bağlıdır. Əşya hüququ bu hüququn əsas sahələrindən biri sayılırdı. Roma xüsusi hüququna görə, əşya hüququ dedikdə, əşya barəsində subyektlər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları başa düşülürdü. Roma hüquqsünəsləri əşya hüququna anlayış vermirdilər. Hüquq ədəbiyyatında əşya hüququnun mülki hüququn yarımsahələrindən biri olması fikri, demək olar ki, bütün müəlliflər tərəfindən mübahisəyə yol verilmədən qəbul edilmişdir. Bəzi müəlliflər mülki hüququn bu yarımsahəsini «əşya hüququ», bəziləri isə «mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları» adlandırırlar. Almaniya hüquq doktrinasında əşya hüququnun (Sachenrecht) müstəqil bölmə (hissə) kimi ayrılması mübahisə doğuran məsələdir. Amma qanunverici rəsmi surətdə əşya hüququna Almaniya mülki hüququnun müstəqil hissəsi (bölməsi) kimi prinsipial əhəmiyyət verir. Yaponiya Mülki Məcəlləsi də əşya hüququnu mülki hüququn müstəqil hissəsi kimi nəzərdə tutur. Əşya hüququ həm obyektiv, həm də subyektiv mənada işlədilir. Obyektiv mənada əşya hüququ mülki hüququn yarımsahələrindən (predmetinə görə qarşılıqlı əlaqədə olan eynicinsli mülki hüquq institutlarının məcmusundan) biri kimi çıxış etməklə, həmin hüquq sahəsinin tərkib hissəsinə çevrilir. Mülki hüququn predmetinə daxil edilən əmlak münasibətlərinin bir növü əşyanın (əmlakın) məxsusluğu ilə əlaqədar olan münasibətlərdir ki, bu münasibətlər hüquqi cəhətdən əşya hüququ kateqoriyasının vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Həmin əmlak münasibətləri statik xarakterə malikdir. Mülki hüquqla tənzimlənən statik əmlak münasibətləri əşya hüququnun predmetini təşkil edir. Beləliklə, obyektiv mənada əşya hüququ dedikdə, əmlak münasibətləri subyektlərinə, yəni fiziki şəxslərə, hüquqi şəxslərə, dövlətə və bələdiyyəyə əşyanın (əmlakın) məxsusluğu ilə əlaqədar olan münasibətləri nizama salan mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Başqa sözlə desək, maddi nemətlərin məxsusluğu ilə, bu nemətlərə yiyələnməklə (sahiblik etməklə) bağlı olan münasibətləri, yəni statik münasibətləri qaydaya salan normaların sistemi əşya hüququnu yaradır. Bu xüsusiyyəti ilə əşya hüququ mülki hüququn digər yarımsahəsi olan öhdəlik hüququndan fərqlənir.

Öhdəlik hüququ dinamik münasibətləri, yəni əmtənin (malın) hərəkət və mübadilə prosesini, əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsinə tənzimləyən mülki hüquq normalarını birləşdirir. Bütün bunların hamısı onu ifadə edir ki, əşya hüququ, əsasən, «tələb edə bilərəm» probleminə yox, «mənə məxsusdur» probleminə toxunur. «Tələb edə bilərəm» problemi öhdəlik hüququnun məşğul olduğu məsələdir. Əşya hüququ əşyanın ayrı-ayrı şəxslərə və ya şəxslər qrupuna məxsus olması formasını, əşya üzərində yiyəliyin və «hakimiyyət»in müəyyənləşdirilməsi üsullarını, bir sözlə, əşya barəsində şəxslər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün təsərrüfat sahələrinin müəssisələri, energetika, nəqliyyat və rabitə şəbəkələri (sistemləri), dövlət mənzil fondu, dövlət idarələrinin əmlakı, mədəni sərvətlər və tarix abidələri, infrastruktur obyektləri, o cümlədən kurort-turist təyinatlı obyektlər, dövlətin vəsaiti hesabına yaradılmış digər əsas fondlar, dövlət bankları, maliyyə və kredit ehtiyatları, qiymətli kağızlar və suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək üçün lazım olan digər əmlak Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə aiddir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Dövlətin əsasları” başlığı II fəslinin “Mülkiyyət” adını daşıyan 13-cü maddəsinin ilk cümləsində “Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur” üçüncü cümləsində isə Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz şəkildə nəzərdə tutulmuş qaydalar, dövlətimizin əsasları ilə bağlı prinsiplial bir mövqə açıqlamaq funksiyasını daşıyır.

Belə ki, Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin ilk cümləsində belə bir müddəaya yer verilməklə ölkənin iqtisadi sistemini mülkiyyət hüququnun təşkil etdiyi bildirilmişdi. Həmçinin mülkiyyət hüququ, ictimai sistemi baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, fərqlərin sahib olduqları subyektiv şəraitləri və şəxsi həyatları baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Mülkiyyət hüququnun bu cəhəti də nəzərə alınaraq Konstitusiyamızın Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları başlıklı III fəslinin 29-cu maddəsində mülkiyyət hüququnun əsas insan hüquqlarından biri olduğu qəbul edilmiş və bu hüququn konstitusiya ilə təminat altına alınıb qorunduğu bildirilmişdir. Konstitusiyanın mülkiyyət ilə bağlı hər iki maddəsi (13 və 29-cu maddələrini) diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, mülkiyyət hüququna müdaxilələr həm üsul (yəni formaca), həm də məzmunun etibarlı ilə məhdudlaşdırılmışdır. Belə ki, mülkiyyət hüququna müdaxilə yalnız qanunla ola bilər, yəni mülkiyyət hüququna müdaxilənin hüquqi əsası ən azından qanuna dayanmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət hüququn formaca yalnız qanuni bir norma əsasında müdaxilə edilə biləcəyi həmdə bütövlükdə mülkiyyətlə bağlı beynəlxalq konvensiyaların məqsədindən doğan bir tələbdir.

Belə ki, mülkiyyət hüququnun əsasında dayanan prinsiplər barəsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən dinc istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə, qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz”.

1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi Konvensiyanın iqtisadi hüquqa aid olan yeganə müddəasıdır. Bu maddənin mətnini tərtib edərkən dövlətlər standartların seçilməsində bu hüququn əhatə dairəsini və həmin hüququn məhdudlaşdırılması məsələsində özləri üçün xeyli sərbəstlik nəzərdə tutublar. Çox mühüm haldır ki, həmin maddənin mətni əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsinə müdaxilə nəticəsində kompensasiya almaq üçün hər hansı iddiaya birbaşa təminat vermir. Konvensiyanın başqa müddələrinin çoxundan fərqli olaraq, bu maddə təkcə fiziki yox, həm də hüquqi şəxsləri (məsələn, şirkətləri) birbaşa

müdafiə edir. Həmin maddənin bu aspektinin çox mühüm əhəmiyyəti var, çünki üzv dövlətlərin iqtisadi sistemi xüsusi mülkiyyət hüququna və «hüquqi şəxslər qismində iqtisadi vahidləri sərbəst surətdə yaratmaq hüququna əsaslanır. Bununla yanaşı, Məhkəmə həmçinin kommərsiya qurumları olmayan kilsələrə qeyri-hökumət təşkilatları qismində 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi üzrə iddiaları müdafiə etmək imkanı verməklə, Konvensiya üzrə «şəxs» anlayışına daha geniş mənə verdi. Bir çox başqa insan hüquqlarından və azadlıqlarından, real olaraq, fiziki şəxslər istifadə edə bilərlər, yaxud həmin hüquq və azadlıqları tənzimləyən maddələr «hüquqi şəxslərə» şamil edilməyən maddələr kimi şərh edilə bilər.

Yuxarıdakı müddəalar dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətin istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün, yaxud vergilərin və ya başqa rüsum və ya cərimələrin ödənilməsini təmin etmək üçün zəruri olan qanunları yerinə yetirmək hüququnu məhdudlaşdırmır». Bu maddəyə üç ayrıca norma daxildir, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bəzi hallarda həmin maddələri aşağıdakı qaydada izah edib «Birinci bəndin birinci cümləsində yer alan və ümumi xarakter daşıyan birinci norma əmlakdan maneəsiz istifadə prinsipini təsbit edir. Eyni bəndin ikinci cümləsində ifadə edilən ikinci norma əmlakdan məhrum edilməyə aiddir və bu tədbiri müəyyən şərtlərlə əlaqələndirir. İkinci bənddə yer alan üçüncü norma təsdiq edir ki, Razılığa gələn Dövlətlər, məsələn, mülkiyyətdən ümumi maraqlara uyğun olaraq istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Əmlakdan maneəsiz istifadə hüququna müdaxilənin konkret hallarına aid olan ikinci və üçüncü normalar birinci normada bərqərar edilən ümumi prinsipin işığında şərh edilməlidir».

Beləliklə, dövlət Konvensiyanın təminat verdiyi başqa maddi hüquqlar kimi, mülkiyyətə adi hüququn həyata keçirilməsini də məhdudlaşdırmağa bilər. O, bu və ya başqa şəxsi, «cəmiyyətin maraqları naminə və qanunda nəzərdə tutulan şərtlərlə», mülkiyyətdən məhrum edə bilər. Bundan başqa, o, həmçinin «ümumi maraqlara uyğun olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün», yaxud müxtəlif cərimələrin, vergilərin və s. nin ödənilməsi üçün «zəruri hesab etdiyi qanunların yerinə yetirilməsini təmin edə bilər». Beləliklə, Konvensiyanın hüquqları məhdudlaşdırmağa icazə verən başqa maddələrinə nisbətən, bu maddəyə münasibətdə dövlət üçün daha geniş qiymətləndirmə hüdudları müəyyən edilib.

Birinci bəndin birinci cümləsində əmlakdan maneəsiz istifadə prinsipi bəyan edilir. Bununla belə, əvvəlki müddələrin təqdim etdiyi qiymətləndirmənin geniş hüdudları nəzərə alınarsa, ilk baxışdan elə görünə bilər ki, bu prinsip məhdud çərçivədə müstəqildir.

Məhkəmə mühüm bir iş olan Sporrinq və Lenrotun işində bu məsələyə baxdı, həmin işdə ərizəçilər ekspropriasiyaya (müsadirəyə) verilən uzunmüddətli icazələrin nəticələrinə etiraz bildirdilər, həmin nəticələr ərizəçilərə məxsus torpaqda tikinti işləri aparmağa qoyulan qadağa ilə tamamlanırdı. Məhkəmə belə hesab etdi ki, sözügedən maddənin birinci cümləsində yer alan prinsipə əməl edilib edilməməsini müəyyənləşdirmək üçün sonrakı iki müddəadan hər hansı birinin işin faktlarına aidiyyəti olub-olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Məhkəmə hesab etdi ki, nəzərdən keçirilən halda dövlətin əmlakdan istifadəyə nəzarət etmək hüququnu həyata keçirməsi birinci cümlədə yer alan əmlakdan maneəsiz istifadə prinsipinə zidd olub.

Ceyms və başqalarının işinə baxarkən Məhkəmə təsdiq etdi ki, bu üç norma qarşılıqlı əlaqə baxımından təcrid olunmuş normalar deyil. İkinci və üçüncü normalar əmlakdan sərbəst istifadə etmək hüququnun həyata keçirilməsinə müdaxilənin konkret hallarına aiddir və buna görə də birinci cümlədə bəyan edilən ümumi prinsipin işığında nəzərdən keçiril-

məlidir. Sporrinq və Lenrotun işi üzrə qərar, habelə başqa analogi qərarlar mülkiyyət hüququnun gələcək inkişafı üçün həlledici, mühüm əhəmiyyətə malik presedentlər yaratdı. Bu işlər üzrə qərarlara qədər 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi üzrə mülkiyyətin və ya «əmlakın» müdafiəsinin miqyasları məsələsinə dair müzakirələr belə bir təəssürat öz təsirini göstərirdi ki, minimum müdafiədən artıq müdafiə barədə razılaşma mövcud deyil.

Bu təəssürat öz başlanğıcını İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin işlənilmə tarixindən götürür. Həmin Bəyannamə dünyadakı siyasi və iqtisadi sistemlər arasındakı fərqləri aşkara çıxardı və insan hüquqlarından birini təşkil edən ənənəvi qərb, yaxud kapitalist mülkiyyət konsepsiyasını sarsıtdı. Ümumi Bəyannamənin 17-ci maddəsi mülkiyyət hüququna aid olsa da, bu hüquqa aid ifadələr dəqiq deyil və ümumi ifadələrdir və nə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda, nə də İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar Beynəlxalq Paktda mülkiyyət barədə bir söz deyilir.

Həndisaydın işinə və Marksın işinə baxarkən, Məhkəmə dəqiqləşdirdi ki, bütün müxtəlif terminlər mülkiyyət konsepsiyasına sözün adı mənasında aiddir. Daha konkret desək, tarix təsdiq edir ki, bu, istər daşınar, istərsə də daşınmaz xüsusi mülkiyyəti bildirir. Marksın işində Məhkəmə belə bir fikir bildirdi ki, 1 saylı protokolun 1-ci maddəsi bu və ya başqa şəxsin vəsiyyətnamə olmadıqda, yaxud könüllü satış yolu ilə mülkiyyət əldə etmək hüququna yox, yalnız mövcud əmlakına tətbiq edilir. Mülkiyyəti miras qoymaq hüququ mübahisə doğurmaya qədər əmlak hüququ sayılır. Bu maddə həm də matrimonial (nikahla bağlı olan) hüquqlara sərəncam vermək hüququnu müdafiə edir.

Bəzi hallarda Məhkəmə belə fikir bildirdi ki, «əmlak» termini ərizəçinin sübuta yetirə bildiyi bütün «təsbit edilən hüquqlara» aiddir. Buraya, şübhəsiz ki, xüsusi hüququn fiziki mülkiyyət olmayan aktivləri, məsələn, səhmlər, yaxud müqaviləyə və ya deliktə əsaslanan pul tələbləri daxildir. Stratis Andreatis yunan neftayırma müəssisələrinə qarşı işdə ərizəçilər 70-ci illərin əvvəllərində hakimiyyətdə olmuş Yunanıstanın hərbi hökuməti ilə bağladığı müqavilə qüvvədə olan müddətdə çəkdikləri xərclərə və təminatlı istiqraz qoyuluşlarına dair hökumətə qarşı iddia irəli sürmüşdülər. Ərizəçilər və hökumət bu iddiaları həll etmək üçün arbitraj məhkəməsinə müraciət etməyə razılıq verdilər. Qərar ərizəçilərin xeyrinə çıxarıldı və bu qərarın qanuniliyi və qərara görə ərizəçilərə çatacaq borcun məbləği sonradan məhkəmə qaydasında təsdiq edildi.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsində «əmlakdan maneəsiz istifadədən» danışılır. Burada nəzərdə tutulur ki, o halda 1-ci maddənin pozuntusu baş verə bilər ki, mahiyyətə hər hansı şəxsin mülkiyyətinə ziyan vurulmasa da, həmin şəxsə sözügedən mülkiyyətdən istifadə imkanı verilməsin. 1-ci maddənin 2-ci bəndi müəyyən edilir ki, cəmiyyətin maraqlarına uyğun surətdə mülkiyyətdən istifadə üçün dövlətin zəruri saydığı qanunlar bu maddənin müdaxilələrini pozmur.

Mülkiyyətə sahiblik etmə faktı hər hansı şəxsi qanunun fəvqündə qoymur. Bunu dəqiqləşdirmək üçün bir neçə sadə nümunəni, məsələn, avtomobillər üçün sürətin məhdudlaşdırılmasını və ya təyyarələr üçün təhlükəsizlik normalarını («ümumi maraqlara əsasən») göstərmək olar.

Belə ki, Mülkiyyətdən istifadəyə nəzarət məsələsinə gəldikdə, 1-ci maddənin ikinci cümləsində yer alan «mülkiyyətdən məhrum etmə» haqqında normada olduğu kimi, burada da eyni prinsip tətbiq edilir. Strasburq orqanları özlərinin məhkəmə nəzarəti funksiyalarını həyata keçirərkən, iki məsələni nəzərdən keçirməlidirlər birincisi, nəzarət müəyyən edən qanunvericilik ümumi maraqları təmin etməkdən ibarət qanuni məqsəd güdürmü;

ikincisi, həmin qanunvericiliyin qüvvədə olması və bu yolla həyata keçirilən nəzarət, qarşıya qoyulan qanuni məqsəd mütənasibdirmi?

Cillounun işində Komissiya qeyd etdi ki, ümumən mülkiyyətdən məhrum etmə haqqında normaya əsasən onun məsələyə yanaşması, mülkiyyətdən istifadəyə və nəzarət haqqında normaya əsasən yanaşmaya uyğundur; bu iki norma tətbiq edilərkən mütənasiblik meyarı, şübhəsiz ki, dəyişir, çünki mülkiyyətdən məhrum etmə, öz anlayışına görə, mülkiyyət hüquqlarının tam şəkildə saxlandığı mülkiyyətdən istifadəyə nəzarətlə müqayisədə daha ciddi tədbirdir.

Beləliklə, şəxsi mülkiyyətdən istifadəyə nəzarət zamanı ədalətli tarazlığın təmin edilib-edilməsi müəyyənləşdirilərkən, əsas meyar mülkiyyət sahibinin öz mülkiyyətindən hansı məqsəd üçün istifadə etmək niyyətində olmasından ibarətdir. Bu işdə sual o idi ki, ərizəçilərdən birinin sahiblik etdiyi evdə məskunlaşmağa icazə verməkdən imtina 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusudurmu. Komissiyanın fikrincə, ərizəçilərin sorğusuna əsasən icazə verməkdən imtina edilməsi, şübhəsiz ki, onların mülkiyyətinə nəzarət tədbiri idi. Cillounun işinin bu aspektini araşdırmaq üçün Məhkəmənin imkanı yox idi, çünki o, bundan ötrü yurisdiksiyaya malik deyildi, buna səbəb o idi ki, Birləşmiş Krallıq 1 sayılı Protokolunun 4-cü maddəsinə əsasən, həmin Protokolun müddəalarının sözügedən işin qaldırıldığı Hernsli məhkəmə dairəsinə tətbiq edilməsi haqqında birbaşa bəyanat verməmişdi.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə bir sıra işlər daxil olub ki, orada yaşayış evlərinin sakinləri həmin evlərdən istifadəyə hökumətin nəzarətinə etirazlarını bildirişlər. Məsələn, yuxarıda müzakirə edilmiş Melaxerin işindən əlavə, məhkəmə bu cür məsələləri xeyli sonra Skollonun işində, həmçinin Spadia və Skalabrinonun işində nəzərdən keçirdi. Bu işlərin hər birində mənzil sahibləri həmin mənzilləri tutmuş sakinlərə qarşı çıxarılan məhkəmə əmrlərinin icrasını təmin etmək iqtidarında deyildilər.

Məhkəmə bu normanı tətbiq edərkən, sözü qədər iş üzrə müxtəlif nəticələrə gəlib çıxdı. Skollonun işində Məhkəmə pozuntu askar edərkən, bunu nəzərə aldı ki, cənab Skolloevdən çıxarılma haqqında xəbərdarlıqları müdafiə edən və mənzili tutmuş icarəçiyə ünvanlanan, həmçinin mənzilin boşaldılmasında polisdən yardım almaq hüququ verən iki ədəd yaxşı əsaslandırılmış zərriilik haqqında ərizə təqdim edilmişdi, orada ərizəçi qöstərir ki, həmin mənzilə daxil olmaq imkanı ona öz ailəsi ilə birgə yaşamaq üçün lazımdır və o, işsiz olub, əmək qabiliyyətinin 70 faizini itirib.

Fövqəladə tədbirlər görürkən, İtaliyanın qanunvericilik hakimiyyətinin qarşıya qoyulan qanuni məqsədə nail olmaq üçün seçilmiş vasitələrin yerinə düşdüyünü hesab etməkdən ötrü, cəmiyyətin maraqları ilə ev sahiblərinin, o cümlədən ərizəçilərin maraqları arasında ədalətli tarazlığı təmin etməyin zəruriliyini nəzərə almaqla, ağlabatan hüququ vardı.

Məqələdən qöründüyü kimi Mülkiyyət hüququnun tanınması, tənzimlənməsi və müdafiəsi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın protokollarında öz əksini taparaq, eyni zamanda bizim qanunverici sistemində və qərarlarımızda öz əksini tapmışdı. Bununla bağlı olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun 16 dekabr 2014-cü il tarikli Qərarından əks oğunub.

Suraxanı rayon Məhkəməsinin müraciəti əsasında Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 228.1 və 228.2-ci və Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 30.1 və 30.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair konstitusiyası işinə baxdı.

Belə ki, Ş.Güləliyev M.Güləliyevə və T.Güləliyevaya qarşı iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edərək, M.Güləliyevə 5.000 manat məbləğində kompensasiya verilməklə, T.Güləliyevaya isə kompensasiya verilmədən mənzildən istifadə hüquqlarına xitam verilməsinə və cavabdehlərin həmin mənzildən çıxarılmalarına dair qətnamə qəbul olunmasını xahiş etmişdir.

Suraxanı rayon Məhkəməsi işə baxarkən belə qənaətə gəlmişdir ki, cavabdehlərin mübahisəli mənzildən istifadə hüquqlarına xitam verilməsinin mümkünlüyü məsələsinə qiymət verilməzdən əvvəl, onların həmin yaşayış sahəsinə münasibətdə istifadə hüquqlarının mövcud olub-olmaması məsələsi araşdırılmalıdır. Belə ki, hüquq mövcud olmadığı halda ona xitam verilməsi məsələsindən də söhbət gedə bilməz.

Göründüyü kimi, M.Güləliyevin iddiaçının ailə üzvü olaraq mübahisəli mənzildən istifadə hüququ 1 oktyabr 2009-cu il tarixinədək qüvvədə olmuş Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsinə əsasən yaranmışdır. T.Güləliyevə isə müvafiq mənzilə 2011-ci ildə, yəni həm 1 sentyabr 2000-ci ildən etibarən qüvvədə olan Mülki Məcəllə, həm də 1 oktyabr 2009-cu ildən etibarən qüvvədə olan Mənzil Məcəlləsi qüvvədə olduqları vaxtda köçmüşdür.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinə əsasən hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

Mülkiyyət hüququnun məzmunu Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin müddəaları nəzərə alınmaqla başa düşülməlidir. Vətəndaş cəmiyyətinin mühüm institutu olan mülkiyyət iqtisadiyyatın inkişafının əsasını təşkil edən ən vacib amillərdən biridir. Buna görə də mülkiyyət Konstitusiyanın 13-cü maddəsi ilə toxunulmaz elan olunaraq dövlət tərəfindən qorunur. Mülkiyyət hüququ isə cəmiyyətdəki hər bir fərdin azadlığının əsası kimi çıxış edir, şəxsiyyətin inkişafı üçün zəruri şərtidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası aşağıdakı məzmununda Qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 30.1-ci maddəsinin ikinci cümləsinin “digər qohumlar” ifadəsi Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 15-ci Fəslinin müddəalarına əsasən yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisindən özünün saxlanılmasını tələb etmək hüququ olan şəxsləri ehtiva edir. Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 30.2-ci maddəsində mülkiyyətçiyə məxsus yaşayış sahəsindən onun ailə üzvlərinin istifadə etməsinə əsas verən hüququn yaranması və xitamı mülki qanunvericiliyin deyil, ailə qanunvericiliyinin müvafiq normaları ilə tənzimləndiyindən, bu hüququn yaranması və həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 228.1 və 228.2-ci maddələrinə əsasən notariat qaydasında müqavilənin bağlanması və onun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması tələb olunmur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında Azərbaycan Respublikası QANUNU Bakı şəhəri, 9 noyabr 1991-ci il.
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 1998, с. 192.

3. Kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində əşya hüququnun anlayışı, hüquqi tənzimlənmənin mənbələri, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi və keçməsi kimi məsələlər geniş təhlil edilmişdir (bax: Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с. 210-192).

4. Д.В.Дождев. Римское частное право. Учебник. М., 1999; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999; И.Пухан, М.Поленак-Акимовская. Римское право. Учебник. М., 2000.

5. F.S.Abdullayev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Hüquqi mövqeləri. II cild .Bakı 2018

6. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Şərhlər və normativ aktlar

7. Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 2 /Pod red. A.P.Serqeeva. Ö.K.Tolstoqo. M., 1997 (qlava 32).

8. Qradsanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2. Polutom 1 / Pod red. E.A.Suxanova. M., 1999 (qlava 33, § 3).

9. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 228.1 və 228.2-ci və Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 30.1 və 30.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ PLENUMUNUN QƏRARI Bakı şəhəri, 16 dekabr 2014-cü il.

X Ü L A S Ə

Bu Məqalədə Mülkiyyət hüququnun formalarından, növləridən, yaşayış sahəsinə mülkiyyət hüququnun qanunverici tərəfindən tənzimlənməsindən bəhs edilir. Şəxsi mülkiyyətdən istifadəyə nəzarət zamanı ədalətli tarazlığın təmin edilib-edilməsindən söhbət gedir. Həmçinin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsində təsbit olunan mülkiyyət hüququ üzrə oxşar hüquqi mövqeləri öyrənilmişdir. Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri hüquqi məsələlərin həllinə yanaşmasının sabitliyini və normativ hüquqi aktların tətbiqi ilə bağlı hüquqi mövqeyi öyrənilmişdir

Заур Гулиев

**Заведующий сектором надзора за исполнением судебных решений
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики**

Формы, виды, механизм и регулирование права собственности

Р Е З Ю М Е

В данной статье рассматриваются формы и виды права собственности, регулирование права собственности на жилище законодательным органом. Речь идет об обеспечении справедливого баланса при контроле за использованием частной собственности. Европейский суд по правам человека также изучил аналогичные правовые позиции по правам собственности, закрепленные в статье 1 Протокола № 1 к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Изучена устойчивость подхода судов Азербайджанской Республики к решению правовых вопросов и правовая позиция по применению нормативных правовых актов.

Zaur Quliyev
**Head of Section for Supervision for Execution of Court Decisions of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan**

Forms, types, mechanism and regulation of property rights

S U M M A R Y

This article discusses the forms and types of property rights, the regulation of property rights to housing by the legislature. It is a question of ensuring a fair balance in the control over the use of private property. The European Court of Human Rights has also studied similar legal positions on property rights enshrined in Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The stability of the approach of the courts of the Republic of Azerbaijan to the solution of legal issues and the legal position on the application of normative legal acts were studied.

Nigar AĞAYEVA

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə
Müvəkkili (Ombudsman) Aparatının
Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sektorunun müdiri

AZƏRBAYCAN OMBUDSMANININ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: uşaq hüquqları, Ombudsman, monitoring, müraciət, mexanizm

Ключевые слова: права детей, Омбудсмен, мониторинг, обращение, механизм

Keywords: child rights, Ombudsman, monitoring, appeal, mechanism

Uşaq hüquqları insan hüquqlarının tərkib hissəsidir. Uşaqlar özlərini müdafiə edə bil-mədikləri və xüsusi qayğıya ehtiyacları olduqları üçün həssas təbəqə hesab olunurlar.

Uşaqların hüquqlarının və mənafelərinin müdafiəsi məqsədilə bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş 1989-cu il, 20 noyabr tarixli Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyası (UHK) bu sahədə dövlətlər üzərində müəyyən öhdəliklər yaradan vacib sənədlərdən hesab olunur. UHK-nın 2000-ci il, 25 may tarixli Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakültativ Protokolu və Uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsinə dair Fakültativ Protokolu, həmçinin şikayətlərin verilməsi mexanizmi ilə bağlı 2011-ci il, 19 dekabr tarixli Fakültativ Protokolu qəbul edilmişdir.

Azərbaycan UHK və onun 2000-ci il tarixli iki Fakültativ protokoluna qoşulmuş, ölkədə uşaqların layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması sahəsində müəyyən öhdəliklər götürmüşdür.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev və ölkənin Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən respublikamızda uşaqların hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təhsil, səhiyyə və sosial xidmət müəssisələrinin inşası, onların müasir tələblərə uyğun şəkildə yenidən qurulması, həmçinin uşaqların inkişafı naminə digər sahələrdə görülən işlər, gerçəkləşdirilən layihələr, proqramlar uşaqların hüquqlarının təmininə töhfə verməkdədir.

Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş qanunvericilik aktları və dövlət proqramları ölkədə uşaq müdafiə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və yetkinlik yaşına çatmayanların hərtərəfli inkişafına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 8 may tarixli Fərmanı ilə “Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti qaydası” təsdiq edilmişdir.

Bu Qayda Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 51.7-ci maddəsinə uyğun olaraq, uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarətinin təşkilini və həyata keçirilməsini tənzimləyir. Qaydada dövlət nəzarətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanları və bu sahədə onların funksiyaları göstərilmişdir.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsində məhkəmədən kənar hüquq müdafiə mexanizmi kimi milli insan hüquqları təsisatlarının böyük rolu var.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa əsasən Müvəkkil vəzifəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş və Azərbaycan Respublikasının dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi və bu Konstitusiyaya Qanunu ilə müəyyən edilmiş hallarda insan hüquqları pozuntularının qarşısının alınması üçün təsis edilir.

Belə ki, insan hüquqları sahəsində müstəqil monitorinq mexanizmi kimi Azərbaycan Ombudsmanının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də uşaq hüquqlarının təmin edilməsi vəziyyətinin öyrənilməsi, hüquqların müdafiəsi, təşviqi, pozulmasının qarşısının alınması və bərpasından ibarətdir.

Ombudsman uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı daxil olmuş müraciətlərin və əldə edilmiş məlumatların araşdırılması, ölkədə uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi vəziyyətinin monitorinqi, dövlət uşaq müəssisələrinə başçəkmələrin keçirilməsi, maarifləndirmə və təşviqat tədbirlərinin həyata keçirilməsi, uşaqların müdafiəsi sahəsində normativ hüquqi bazanın və institusional strukturun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflərin hazırlanması, bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət qurumları, beynəlxalq təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlıq istiqamətlərində fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət uşaq siyasətinin başlıca prinsipləri, həmçinin BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin və digər müvafiq beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri nəzərə alınaraq təsisatda Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sektoru yaradılmışdır. Uşaq hüquqları ilə bağlı ayrıca struktur bölmənin yaradılmasında məqsəd müvafiq sahədə fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Ombudsmanın ünvanına onlayn, poçt, elektron ünvan, qəbul, faks, sosial şəbəkələr və 916 Çağrı Mərkəzi vasitəsilə uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı müxtəlif məzmunlu müraciətlər daxil olur. Təhsil, sağlamlıq, sosial təminat hüququnun təmin olunması, alimentin ödənilməməsi, qəyyumluq, himayə, uşaqlara qarşı baş vermiş zorakılıq, erkən evlilik, ayrı-seçkilik halları və digər məsələlər ilə əlaqədar daxil olan müraciətlər araşdırılaraq hüquqların təmini istiqamətində müvafiq tədbirlər görülür.

Bununla yanaşı, uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı kütləvi informasiya vasitələrindən və sosial şəbəkələrdən əldə edilmiş məlumatlar operativ qaydada araşdırılaraq Ombudsman tərəfindən nəzarətdə saxlanılır.

Uşaqların vəziyyətinin müstəqil monitorinqi Ombudsmanın birbaşa vəzifəsi və əsas fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Ölkəmizdə İşgəncələr əleyhinə Milli Preventiv Mexanizm (MPM) funksiyalarının icrası məqsədilə Ombudsman və onun Milli Preventiv Qrupunun (MPQ) üzvləri tərəfindən şəxslərin öz iradəsi ilə tərk edə bilmədiyi yerlərə, o cümlədən penitensiar müəssisələr, müvəqqəti saxlanılma yerləri, psixiatriya müəssisələri, internat müəssisələri, sosial xidmət müəssisələri, o cümlədən uşaq evləri və uşaqların yaşadığı və saxlandığı digər dövlət müəssisələrində müntəzəm olaraq başçəkmələr keçirilir.

Başçəkmələr zamanı müəssisələrdə uşaqların yaşayış şəraitinə baxış keçirilir, müəyyən olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə müvafiq tədbirlər görülür.

Ombudsman və BMT-nin Uşaq Fondunun Azərbaycandakı nümayəndəliyi arasında olan əməkdaşlıq çərçivəsində uşaqların vəziyyətinin öyrənilməsinə dair araşdırmalar aparılır. Aparılan araşdırmaların, monitorinqlərin nəticələri və mövcud sahədə olan problemlərin

aradan qaldırılması istiqamətində irəli sürülən təklif və tövsiyələr aidiyyəti qurumlara göndərilir.

Təsisatda uşaq hüquqları ilə bağlı maarifləndirmə tədbirlərinin, təşviqat kampaniyalarının keçirilməsinə, uşaqların iştirakı ilə onların problemlərinin müzakirəsinə daim diqqət yetirilir.

Ombudsmanın Aparatı və Regional mərkəzləri tərəfindən insan hüquqları, o cümlədən uşaq hüquqları ilə bağlı əlamətdar günlərdə və müntəzəm olaraq çoxsaylı maarifləndirici tədbirlər həyata keçirilir.

Ombudsmanın təşəbbüsü ilə 18 iyun Milli İnsan Hüquqları günü münasibətilə hər il mayın 18-dən iyunun 18-dək respublikamızda “İnsan hüquqları ayı” , BMT-nin Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyasının qəbul edilməsi günü ilə bağlı 20 oktyabr – 20 noyabr tarixlərində “Uşaq hüquqları ayı” keçirilir. Aylıqlar çərçivəsində ümumi və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində, həmçinin çətin həyat şəraitində olan – valideyn himayəsindən məhrum olmuş, sağlamlıq imkanları məhdud, baxımsız və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan, hüquq pozuntusu törətmiş, zorakılığa məruz qalmış uşaqlar üçün olan müəssisələrdə yetkinlik yaşına çatmayanlarla görüşlər keçirilir, uşaqlar və onlarla işləyən şəxslər üçün müxtəlif maarifləndirici tədbirlər keçirilir.

Uşaqların yaradıcılıq imkanlarının artırılması və onların hüquqları barədə maariflənməsi məqsədilə Ombudsman təsisatı tərəfindən 10 Dekabr – Beynəlxalq İnsan Hüquqları Günü münasibətilə uşaq rəsm müsabiqələri keçirilir.

Keçirilən maarifləndirmə tədbirləri “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020-2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”, “Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020-2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”, “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı və “Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” və “Uşaqların doğrulanadək cins seçiminin qarşısının alınmasına dair 2020-2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı”nda Ombudsmana tövsiyə edilmiş tədbirlərin icrasına töhfə vermişdir.

Ombudsmanın ideya müəllifi olduğu sosial yönümlü layihə çərçivəsində BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyası onun elmi redaktorluğu ilə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar və onlarla işləyən şəxslər üçün jest dilinə tərcümə edilmiş, elektron kitab hazırlanmış, layihənin tərəfdaş qurumları olan Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, Milli-İrsi Mədəni Tarixi Araşdırmalar Fondu və “Səssiz Ünsiyyət” Jest Dilinin İnkişafına Dəstək Təşkilatı ilə birlikdə həmin kitabın təqdimat mərasimi keçirilmiş, sosial media vasitəsilə yayılmışdır.

Son dövrlərdə bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də yeni növ koronavirus infeksiyasının (COVID-19) geniş yayılmasının qarşısının alınması və onunla mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə tətbiq edilən xüsusi karantin rejimi şəraitində uşaq hüquqlarının təmininə diqqətin daha da artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu istiqamətdə Ombudsman təsisatı tərəfindən də zəruri addımlar atılır.

Uşaqların müdafiəsi sahəsində normativ hüquqi bazanın və institusional strukturun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflərin hazırlanması Ombudsmanın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Ombudsman tərəfindən uşaq hüquqları ilə bağlı milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması sahəsində müntəzəm olaraq təkliflər irəli sürülür, Milli Məclisə və digər səlahiyyətli dövlət qurumlarına təqdim olunur. Ombudsmanın insan hüquqlarının qorunması haqqında illik məruzələrində uşaqların hərtərəfli inkişafı və layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün mühüm təkliflər yer almış və onların icrası istiqamətində bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Ombudsman uşaq hüquqları ilə məşğul olan dövlət qurumları, beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları və KİV ilə sıx əməkdaşlıq edərək bir sıra mühüm işlər görür. Müxtəlif qurumlarla əməkdaşlıqda uşaqlarla bağlı bir sıra mövzularda dəyirmi masalar, tədbirlər həyata keçirilir və uşaqların öz iştirakı ilə müzakirələr təşkil edilir.

Uşaq hüquqlarının etibarlı müdafiəsi və təbliği sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə, Ombudsman və Aparatın əməkdaşları uşaq hüquqlarının müdafiəsinə həsr olunmuş müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edirlər. Ombudsman Aparatı Avropa Uşaq Ombudsmanları Şəbəkəsinin üzvüdür, Ombudsman və nümayəndələri bu qurumun illik konfranslarında və tədbirlərində iştirak edir, fikir və təcrübə mübadiləsi aparırlar.

Ombudsman müharibədən əziyyət çəkən uşaqlar, şəhid, qaçqın və məcburi köçkün, miqrant ailələrinin uşaqlarının hüquqlarının təminini də diqqətdə saxlayır.

44 günlük Vətən Müharibəsi zamanı “Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulması nəticəsində baş vermiş uşaq itkiləri barədə Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) aralıq hesabatı” hazırlanaraq beynəlxalq qurumlara göndərilmişdir. Həmin hesabat nəşr olunaraq yerli və beynəlxalq səviyyədə yayılmış, bu ədalətsizliyə hüquqi müstəvidə düzgün qiymət verilməsi ilə bağlı çağırışlar edilmişdir. Adıçəkilən hesabat Qarabağ Dirçəliş Fondu tərəfindən “Karabakh Memorial” internet resursunun saytında yerləşdirilmişdir.

Bununla yanaşı, Ombudsman tərəfindən həmin müharibə zamanı Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qurbana çevrilmiş uşaqların pozulmuş hüquqları ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlara və aidiyyəti qurumlara müvafiq bəyanat və müraciətlər göndərilmiş, çağırışlar edilmişdir.

Ombudsman müntəzəm olaraq şəhid övladlarını, o cümlədən şəhidlərin ölümündən sonra doğulan uşaqlarını ziyarət edir, onların qayğıları ilə maraqlanır.

Suriya Ərəb Respublikasında və İraq Respublikasında döyüşən silahlı dəstələrin girovluğunda olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ölkəyə qaytarılması və hüquqlarının müdafiəsi məsələləri də Ombudsman diqqətindədir.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən görülən tədbirlər nəticəsində həmin şəxslərin ölkəyə repatriasiyası həyata keçirilir.

Ombudsman bu yaxınlarda Suriyadan repatriasiya edilmiş qadın və uşaqlarla görüşmüş, onların sosial reabilitasiyası və cəmiyyətə reintegrasiyası sahəsində görülmüş tədbirlər barədə məlumat almış, müvafiq tövsiyələr vermişdir.

Məqalədən göründüyü kimi Ombudsman tərəfindən uşaqların problemlərinin hərtərəfli həlli baxımından geniş fəaliyyət həyata keçirilir, onların təhlükəsiz, bərabər, tolerant və sağlam mühitdə yaşamaqları, layiqli həyat səviyyələrinin təmin edilməsi naminə müvafiq tədbirlər görülür.

BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərində uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm hədəflər göstərilmişdir. Qeyd olunan məqsədlərə nail olmaq üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən bütün qurumların əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməsi uşaqların hüquq və maraqlarının daha etibarlı təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumilikdə aparılmış təhlilə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, Ombudsmanın uşaq hüquqları sahəsində fəaliyyəti ölkədə uşaqların daha etibarlı müdafiəsinə xidmət edir. Bu sahədə məhkəmədənəknar müdafiə mexanizminin olması uşaqların hüquqlarının pozulması ilə bağlı müraciətlərin operativ qaydada həllinə, həmçinin onların hüquqlarının təmini və təbliğinə müsbət təsir edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu, Bakı şəhəri, 28 dekabr 2001-ci il
2. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) 2021-ci il üzrə məruzəsi, Bakı, 2022
3. Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulması nəticəsində baş vermiş uşaq itkiləri barədə Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) aralıq hesabatı, Bakı, 2020
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 24 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Uşaqların doğulanadək cins seçiminin qarşısının alınmasına dair 2020-2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı”
5. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/93/Sosial>
6. <https://ombudsman.az/az/view/pages/59>
7. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
8. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/413/19/PDF/G1241319.pdf?OpenElement>
9. <https://e-qanun.az/>
10. <https://www.ombudsman.az/az/view/pages/28>
11. <https://www.ombudsman.az/az/view/news/2533/azerbaycan-respublikasinin-insan-huquqlari-uzre-muvekkili-ombudsman-sebine-eliyevanın-1-iyun-ushaqlarin-beynelxalq-mudafiesi-gunu-ile-bagli-videomuracieti>

X Ü L A S Ə

Məqalədə məhkəmədən kənar hüquq müdafiə mexanizmi kimi Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) uşaq hüquqlarının müdafiəsi və təşviqində rolu təhlil edilmişdir. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Ombudsmanın vəzifələri və səlahiyyətləri göstərilmiş, bu sahədə həyata keçirilən fəaliyyət istiqamətləri və ölkədə uşaq hüquqlarının təmininə təsiri əks olunmuşdur.

Нигяр Агаева
Заведующая сектором по защите прав детей
Аппарата Уполномоченного по правам человека
(Омбудсмeна) Азербайджанской Республики

Роль Омбудсмeна Азербайджана в защите прав детей

Р Е З Ю М Е

В данной статье анализируется роль Уполномоченного по правам человека (Омбудсмeна) Азербайджанской Республики по защите и продвижению прав детей как внесудебного механизма защиты прав человека. Указаны обязанности и полномочия Омбудсмeна в сфере защиты прав детей, отражена деятельность, проводимая в этой сфере, и влияние на обеспечение прав детей в стране.

Nigar Aghayeva
The head of the Child Rights Protection Unit of
the Office of the Commissioner for Human
Rights (Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan

The role of the Ombudsman of Azerbaijan in the protection of child rights

S U M M A R Y

This article provides the analysis of the role of the Commissioner for Human Rights (Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan in the protection and promotion of child rights as a non-judicial rights protection mechanism. The duties and powers of the Ombudsman in the field of protection of child rights are indicated, the activities carried out in this field and the impact on ensuring children's rights in the country are reflected.

Nilufər MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi idarəetmə
fakültəsinin Hüquq kafedrasının doktorantı

VƏTƏNDAŞLARIN SEÇKİ HÜQUQLARININ QORUNMASINDA KONSTITUSION MƏSULİYYƏT TƏDBİRLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *demokratik seçki sistemi, seçki hüququ, seçki hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət, seçki hüququ üzrə konstitusion məsuliyyətin xüsusiyyətləri, seçki hüququ üzrə konstitusion məsuliyyət tədbirləri, məsuliyyət tədbirlərinin təsnifatı.*

Ключевые слова: *демократическая избирательная система, избирательное право, ответственность за нарушение избирательного права, особенности конституционной ответственности за избирательное право, меры конституционной ответственности за избирательное право, классификация мер ответственности.*

Keywords: *democratic electoral system, suffrage, liability for violation of suffrage, features of constitutional liability for suffrage, constitutional liability measures on suffrage, classification of liability measures.*

Müasir demokratik dövlətin əsas əlamətlərindən biri azad və şəffaf seçkilərin keçirilməsidir. Beynəlxalq səviyyədə seçki sistemi demokratiyanın əsas göstəricilərindən biri hesab edilir. Çünki seçkilər hər bir xalqın öz iradəsini ifadə etməsinin ən mühüm formasıdır. Seçkilər vasitəsilə vətəndaşlar öz siyasi hüquqlarını həyata keçirir və dövlət hakimiyyətinin idarə olunmasında kütləvi şəkildə iştirak edirlər. Beləliklə, seçkilər dövlət və bələdiyyə idarəetməsində xalqın etimadının qazanılmasının və dəstəyinin əldə edilməsinin ən təsirli və sınaqmış vasitəsidir.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildikdən sonra ölkəmiz hüquqi dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoydu. Bu istiqamətdə əsas məsələlərdən biri seçki ilə bağlı demokratik institutların inkişafıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində qeyd olunur ki, sərbəst və müstəqil şəkildə öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur. Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi – referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir [1].

Şübhəsiz ki, vətəndaşların ən mühüm konstitusion hüquqlarından biri seçki hüququdur. Obyektiv mənada seçki hüququ vətəndaşların seçkilərdə iştirak etmək qaydalarını müəyyənləyən və praktikada bunu tənzimləyən hüquq normaları toplusudur. Subyektiv mənada seçki hüququ vətəndaşların seçib-seçilmək hüququdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 56-cı maddəsi seçki hüququna həsr olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüquqların təmin edilməsi və

qorunması azad, ədalətli və şəffaf seçkilərin keçirilməsini təmin edən qanunvericilik bazasının və icra mexanizmlərinin yaradılması ilə bağlıdır. Konstitusiyanın həmin maddəsi seçki hüquqlarının məhdudlaşdırıldığı halları da nəzərdə tutur. Maddənin mətninə əsasən, məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur. Hərbi qulluqçuların, hakimlərin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin, bu Konstitusiyada və qanunda nəzərdə tutulmuş digər şəxslərin seçilmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər [1].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında demokratik seçki sisteminin əsaslarını müəyyən edən normalar təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın müvafiq maddələrində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının və Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin əsasları müəyyən edilmişdir. Konstitusiyanın həmin normalarının müddəalarını konkretləşdirən və seçkilərin hər bir mərhələsini daha detallı müəyyən edən qanunvericilik aktlarının qəbulu zəruri idi. Qeyd edək ki, 27 may 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi qəbul edilənədək prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərini tənzimləyən ayrıca qanunlar qəbul edilmişdi. Seçki Məcəlləsinin işlənilib hazırlanması ilə seçki hüquq münasibətlərini tənzimləyən normalar bir hüquqi aktda kodifikasiya edildi və o, seçkilərin və referendumun keçirilməsi zamanı vahid hüquqi baza rolunu oynamağa başladı.

Vətəndaşların seçki hüquqlarının qorunması seçki qanunvericiliyinin əsas məqsədlərindən biridir. Seçki hüquqları seçki prosesinin bütün iştirakçıları (namizədlər, siyasi partiyalar və onların blokları, təşəbbüs qrupları, seçki komissiyaları və onların üzvləri, müşahidəçilər və s.) tərəfindən pozula bilər. Əgər hüquq pozuntusu varsa, məsuliyyət də vardır. Bu məqalədə seçki hüquqlarının pozulmasına görə inzibati, cinayət və mülki-hüquqi məsuliyyət kateqoriyalarına aid olmayan digər məsuliyyət tədbirlərinin (konstitusion məsuliyyət tədbirlərinin) öyrənilməsinə cəhd edilmişdir.

Seçki hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi zamanı baş vermiş hüquq pozuntusuna görə yaranan məsuliyyəti seçki hüququ üzrə konstitusion məsuliyyət (seçki hüquqlarının pozulmasına görə konstitusion məsuliyyət) hesab etmək olar. Hüquq ədəbiyyatında bununla bağlı müxtəlif mövqelər yer alır. Məsələn, rus müəlliflərindən V.N.Volçenko “vətəndaşların seçki hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət” terminindən istifadə edir və onu konstitusion məsuliyyətin növlərindən biri hesab edir [5, s.313]. D.S.Rımarev “konstitusion-hüquqi məsuliyyətin bir növü olan seçki iştirakçılarının konstitusion məsuliyyəti” kimi addan istifadə etməyə üstünlük verir [10, s.27]. T.Q.Levçenkonun fikrincə, seçki hüququnda ancaq konstitusion-hüquqi məsuliyyətdən danışmaq olar. O hesab edir ki, seçki hüququnda məsuliyyətin konstitusion-hüquqi məsuliyyətə xas xüsusiyyətləri var, lakin bu onu müstəqil məsuliyyət növü kimi ayırmağa imkan vermir və onu konstitusion-hüquqi məsuliyyətin bir növü hesab etmək olmaz (7, s.28). Q.D.Sadovnikova isə “Seçki-hüquqi məsuliyyət konstitusion-hüquqi məsuliyyətin bir növü kimi” adlı məqaləsində “seçki hüququ üzrə məsuliyyət” terminindən istifadə edir və məqalənin adından göründüyü kimi, onu konstitusion-hüquqi məsuliyyətin bir növü hesab edir [11, s.317]. M.S.Mateykoviç isə seçki hüququnda məsuliyyətin seçki prosesinin iştirakçılarının konstitusion məsuliyyəti kimi müəyyən edilməsini təklif edir [8, s.28-29].

Nəzərə alsaq ki, seçki hüquq pozuntusunun subyektlərinin məsuliyyəti konstitusiyaya hüququnda məsuliyyət anlayışının bir hissəsini təşkil edir, onda onların konstitusion məsuliyyəti haqqında danışmaq daha düzgün olar. Məlumdur ki, seçki prosesinin iştirakçıları – seçki komissiyaları və onların üzvləri, namizədlər, siyasi partiyalar və onların blokları,

kütləvi informasiya vasitələri, dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri, müşahidəçilər, seçicilər və başqalarıdır. Onlar vətəndaşların seçki hüquqlarının həyata keçirilməsini tənzimləyən hüquq normalarının pozulmasına görə müxtəlif növ məsuliyyət daşıyırlar: cinayət, inzibati, konstitusion. Bu subyektlərdən seçki prosesinin gedişini pozan, seçkilərin nəticələrinə birbaşa təsiri olan və xalqın iradə ifadəsinə maneə törədənlər inzibati və cinayət məsuliyyəti ilə yanaşı, seçki hüququ üzrə konstitusion məsuliyyət də daşıyırlar.

Elmi ədəbiyyatda seçki hüququ üzrə konstitusion məsuliyyətin xüsusi əlamətlərini ayırmağa cəhdlər edilmişdir. Seçki hüquq münasibətlərində konstitusion məsuliyyətin tanınmış tədqiqatçısı M.S.Mateykoviç də seçki hüququnda konstitusion məsuliyyətə xas olan beş xüsusiyyəti qeyd etmişdir: aydın ifadə edilən siyasi xarakter; bu məsuliyyətin fərdi və kollektiv xarakteri; konstitusion-hüquqi məsuliyyətin əsası kimi vətəndaşların seçki hüquqlarının pozulması; seçki hüquqlarını pozan şəxsin təqsiri olmadığı halda belə məsuliyyətin yaranması ehtimalı; seçki prosesinin iştirakçılara bəzi konstitusion-hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi üçün prosesual qaydanın federal qanunda tənzimlənməsinin olmaması [9, s.135-140]. Bu əlamətlərdən bəziləri ilə razılaşmaq olar, bəziləri ilə yox. Məsələn, siyasi xarakter təkcə seçki hüququnda konstitusion məsuliyyət tədbirlərinə deyil, digər konstitusion sanksiyalara da xasdır. Təqsir isə hər hansı hüquqi məsuliyyətin yaranmasının zəruri əsasıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarında da göstərilmişdir. Qərar da qeyd olunur ki, “təqsirin mövcudluğu hüququn bütün sahələrində nəzərdə tutulan hüquq məsuliyyətinin yaranması üçün ümumi və hamılıqla qəbul edilən şərtədir və bu qaydadan hər hansı istisna qanunvericiliklə mütləq birbaşa və birmənalı göstərilməlidir. Buna müvafiq olaraq təqsirsiz məsuliyyət halları yalnız qanunvericilikdə göstəriləndi təqdirdə mümkündür” [3].

A.A.Kondraşev isə vətəndaşların seçki hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı münasibətlərdə baş vermiş hüquq pozuntusuna görə yaranan seçki hüququ üzrə konstitusion məsuliyyətə xas olan aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edir:

1) Digər konstitusion məsuliyyət tədbirlərindən fərqli olaraq, seçki hüquq münasibətlərində tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin (sanksiyaların) böyük bir hissəsi məhkəmə-dənkənar qaydada, seçki komissiyasının qərarı əsasında həyata keçirilir;

2) Hüquqi nəticələri baxımından ən əhəmiyyətli seçki sanksiyaları (məsələn, səsvermənin nəticələrinin etibarsız sayılması, referendumun yekunlarının etibarsız sayılması, toplanmış imzaların etibarsız sayılması və s.) konkret məsuliyyət sahibinə, aydın şəkildə ifadə edilmiş mənfi nəticələri daşıyan məsuliyyət subyektinə malik deyil;

3) Seçki qanunvericiliyində sanksiyalar qısamüddətli xarakter daşıyır, yəni seçki qanunvericiliyi üzrə məcburetmə tədbirləri, bəzi istisnalarla (məsələn, yuxarı seçki komissiyasının qərarının icra edilməməsinə görə seçki komissiyasının buraxılması), yalnız konkret seçki kampaniyasının keçirilməsi zamanı tətbiq edilir;

4) Seçki sanksiyalarının tətbiqi məsuliyyətə cəlb etmək üçün əhəmiyyətli sayda qiymətləndirici, subyektiv meyarlardan istifadə vasitəsilə həyata keçirilir. Belə meyarlar qanunvericiliyin heç bir sahəsi üçün xarakterik deyil və əsasən subyektivdir ki, bu da hüquqi kolliziyaların yaranmasının mümkünlüyünə gətirib çıxarır;

5) Seçki hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı münasibətlərdə konstitusion-hüquqi məsuliyyət subyektlərin öz hüquqi təbiətinə görə əhəmiyyətli sayda müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Bunlara həm dövlət qurumları və vəzifəli şəxslər (seçki komissiyaları, onların üzvləri), həm də çoxlu sayda xüsusi subyektlər – seçki hüquq münasibətlərində xüsusi statusa malik vətəndaşlar: namizədlər, qeydə alınmış namizədlər, müşahidəçilər,

məşvərətçi səs hüququna malik komissiya üzvləri, eləcə də seçki birlikləri – siyasi partiyalar daxildir [6, s.115-116].

Seçki hüquq münasibətlərində əmlak xarakterli sanksiyaların mövcudluğu haqqında məsələ də bir sıra müəlliflərin elmi işlərində yer alır. Məsələn, V.A.Vinoqradov “maliyyə (əmlak) xarakterli sanksiyalar” sırasında qanunla müəyyən edilmiş səs sayını toplamamış namizədin, siyasi partiyanın və ya blokun seçki depozitini qaytarmaq hüququnu itirməsinə, həmçinin seçki komissiyalarından alınmış büdcə vəsaitlərini geri vermək öhdəliyini göstərir [4, s.98-99]. Lakin həmin vəsaitlərin qaytarılmasının əmlak xarakterli konstitusion sanksiya olub-olmaması məsələsi maraq doğurur. Eyni zamanda vəsaitlərin qaytarılması heç də həmişə namizədin, siyasi partiyanın hüquq normalarını təqsirli şəkildə pozması ilə bağlı deyildir.

Seçki hüquq münasibətlərində məsuliyyət institutundan danışarkən bu sahədə tətbiq olunan konstitusion məsuliyyət tədbirlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin normalarının təhlilinə ehtiyac vardır. Seçki qanunvericiliyinə əsasən tətbiq olunan məsuliyyət tədbirləri sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. seçki komissiyasının həlledici səs hüquqlu üzvünün səlahiyyətlərinə xitam verilməsi (AR SM-nin 22.4.6 və 22.4.7-ci maddələri);
2. seçki komissiyasının məşvərətçi səs hüquqlu üzvlərinin səlahiyyətlərinə xitam verilməsi (AR SM-nin 22.11-ci maddəsi);
3. aşağı seçki komissiyasının buraxılması (AR SM-nin 23.2-ci maddəsi);
4. Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən aşağı seçki komissiyalarının qanunsuz qərarlarının ləğv edilməsi (AR SM-nin 25.2.22-ci maddəsi);
5. dairə seçki komissiyası tərəfindən məntəqə seçki komissiyasının qanunsuz qərarlarının ləğv edilməsi (AR SM-nin 31.1.16-cı maddəsi);
6. Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən müşahidənin keçirilməsinə icazə verilməməsi (AR SM-nin 40.6-cı maddəsi);
7. dairə seçki komissiyası tərəfindən müşahidənin keçirilməsinə icazə verilməməsi (AR SM-nin 40.7-ci maddəsi);
8. müşahidəçini qeydə almış seçki komissiyasının müraciəti əsasında onun qeydiyyatının müvafiq məhkəmə tərəfindən ləğvi (AR SM-nin 42.4-cü maddəsi);
9. Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən beynəlxalq müşahidəçinin qeydiyyatının ləğvi (AR SM-nin 44.11-ci maddəsi);
10. siyasi partiyalar blokunun qeydə alınmasından imtina olunması (AR SM-nin 50.4-cü maddəsi);
11. müvafiq seçki komissiyası tərəfindən namizədin öz təşəbbüsü ilə və ya bilavasitə seçicilər tərəfindən irəli sürülməsinin təsdiq olunmasından imtina edilməsi (AR SM-nin 53.7-ci maddəsi);
12. müvafiq seçki komissiyası tərəfindən namizədin siyasi partiya və ya siyasi partiyalar bloku tərəfindən irəli sürülməsinin təsdiq olunmasından imtina edilməsi (AR SM-nin 54.10-cu maddəsi);
13. toplanmış imzaların qeyri-düzgün imzalar hesab edilməsi və etibarsız sayılması (AR SM-nin 59.7-59.12-ci və 106.2-ci maddələri);
14. namizədin qeydiyyatından imtina olunması (AR SM-nin 60.2-ci və 113-1.1.-ci maddələri);
15. namizədin qeydiyyatının ləğv edilməsi (AR SM-nin 60.7-ci maddəsi);

16. referendum üzrə təşviqat qrupunun qeydə alınmasından imtina olunması (AR SM-nin 68.2-ci və 113-1.1.-ci maddələri);

17. seçicinin seçki məntəqəsindən kənarlaşdırılması (AR SM-nin 104.6-cı maddəsi);

18. məntəqə seçki komissiyasının üzvünün işindən kənarlaşdırılması (AR SM-nin 104.13-cü maddəsi);

19. dairə və ya məntəqə seçki komissiyası tərəfindən səsvermənin baş tutmamış hesab edilməsi (AR SM-nin 106.10-cu, 139.1-ci, 170.1-civə 240.1-ci maddələri);

20. dairə seçki komissiyası və ya Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən seçkilərin (referendumun) yekunlarının etibarsız hesab edilməsi (AR SM-nin 104.14-cü, 139.2-ci, 170.2-ci, 204-cü, 240.2-ci maddələri);

21. dairə seçki komissiyası və Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən səslərin yenidən hesablanması haqqında qərar qəbul edilməsi (AR SM-nin 107.6-cı və 108.4-cü maddələri);

22. seçki komissiyasının qərarının məhkəmə tərəfindən ləğv olunması (AR SM-nin 112.6-cı, 114.2.-ci, 114.3-cü və 114.4-cü maddələri);

23. yuxarı seçki komissiyası tərəfindən aşağı seçki komissiyasının qərarının ləğv edilməsi, mahiyyəti üzrə qərar qəbul edilməsi və ya məsələyə yenidən baxılması haqqında göstəriş verilməsi (AR SM-nin 112.9-cu maddəsi);

24. müvafiq seçki komissiyası tərəfindən seçicilərə məlumat vermək şərti ilə namizədə, qeydə alınmış namizədə, siyasi partiyaya, siyasi partiyaların blokuna, referendum üzrə təşviqat qrupuna kütləvi informasiya vasitələri ilə xəbərdarlıq edilməsi (AR SM-nin 113.1.-ci maddəsi);

25. Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən seçkilərin bütövlükdə təsdiq edilməməsi (AR SM-nin 171.5-ci maddəsi);

26. deputatın mandatdan məhrum edilməsi haqqında qərarın Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilməsi (AR SM-in 175.1-ci maddəsi);

27. deputatın mandatdan məhrum edilməsi haqqında qərarın müvafiq məhkəmə tərəfindən qəbul edilməsi (AR SM-in 175.2-ci maddəsi);

28. deputatın mandatdan məhrum edilməsi haqqında qərarın Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən qəbul edilməsi (AR SM-in 175.3-cü maddəsi) [2].

Seçki qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş bu konstitusion məsuliyyət tədbirlərinin müxtəlif əsaslar üzrə təsnifatını aparmaq olar. Məsələn, həmin məsuliyyət tədbirlərini tətbiq edən subyektə görə:

1) məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri (məsələn, seçki komissiyasının qərarının məhkəmə tərəfindən ləğv olunması və s.);

2) seçki komissiyaları tərəfindən tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri (məsələn, toplanmış imzaların qeyri-düzgün imzalar hesab edilməsi və etibarsız sayılması və s.).

Digər bir təsnifatı seçki hüququ üzrə məsuliyyəti daşıyan subyektə görə aparmaq mümkündür:

1) seçki prosesini təşkil edən subyektlərə (seçki komissiyalarına, onların üzvlərinə) tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri (məsələn, seçki komissiyasının həlledici səs hüquqlu üzvünün səlahiyyətlərinə xitam verilməsi və s.);

2) səsvermə günü bu prosesə qoşulan subyektlərə (seçicilərə, müşahidəçilərə) tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri (məsələn, dairə seçki komissiyası tərəfindən müşahidənin keçirilməsinə icazə verilməməsi və s.);

3) müəyyən siyasi məqsədlə (dövlət hakimiyyətinin idarə olunmasında iştirak) seçki prosesinə qoşulan subyektlərə (namizədlərə, referendum üzrə təşviqat qruplarına, siyasi

partiyalara və onların bloklarına) tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri (məsələn, namizədin, referendum üzrə təşviqat qrupunun qeydiyyatından imtina olunması və s.).

Başqa bir təsnifatın əsası kimi həmin məsuliyyət tədbirlərinin seçki prosesinin hansı mərhələsində tətbiq olunması çıxış edə bilər:

1) səsvermə gününədək tətbiq olunan məsuliyyət tədbirləri (məsələn, namizədin, referendum üzrə təşviqat qrupunun, siyasi partiyalar blokunun qeydiyyatından imtina olunması və s.);

2) səsvermə günü tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri (məsələn, seçicinin, müşahidəçinin seçki məntəqəsindən kənarlaşdırılması və s.)

3) səsvermə gündən sonra tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri (məsələn, seçkilərin (referendumun) yekunlarının etibarsız hesab edilməsi və s.).

Seçki hüquqlarının pozulmasına görə konstitusion məsuliyyətin yaranmasında təqsirin hər zaman mövcud olub-olmaması məsələsi elmi ədəbiyyatda müzakirə mövzusu olmuşdur. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, təqsir məsuliyyətin zəruri əsasıdır. Lakin seçki qanunvericiliyi üzrə məsuliyyətin yaranmasının bir sıra hallarında təqsirin birbaşa mövcudluğunu görmürük. Məsələn, toplanmış imzaların qeyri-düzgün və etibarsız sayılmasına görə namizədin qeydiyyatından imtina olunması halında məsuliyyəti daşıyan və onun mənfi nəticələrinə məruz qalan subyekt namizəd olsa da, imzaların qeyri-düzgün toplanması bilavasitə onun qanunsuz əməli ilə bağlı deyildir. Yaxud daşınan seçki qutusu üzrə səsələr hesablanarkən bülletenlərin ümumi sayı verilmiş ərizələrin sayından (bülleten alan seçicilərin ümumi sayından) çox olarsa, daşınan seçki qutusunda bütün səsələr seçki komissiyasının qərarı ilə etibarsız sayılır. Bu halda məsuliyyəti təkcə qanunsuz əməli törədən təqsirli şəxslər deyil, həm də səsvermə yerinə gələrək düzgün şəkildə səs vermiş təqsirsiz şəxslər də daşıyırlar. Haqqında danışdığımız məsuliyyətin subyekt dairəsi də maraq doğuran mövzulardandır. Seçki hüququ üzrə bəzi məsuliyyət tədbirləri onu daşıyan konkret subyektə malik deyildir. Məsələn, səsvermənin (referendumun) yekunlarının etibarsız sayılması. Bu halda məsuliyyətin mənfi nəticələrinə konkret şəxslər deyil, bütün vətəndaşlar, bütövlükdə xalq məruz qalır və bu, seçki prosesinə olan inamı azaldır.

Seçki qanunvericiliyi üzrə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin öyrənilməsi zamanı diqqət çəkən tədbirlərdən biri də xəbərdarlıqdır. AR Seçki Məcəlləsinin 113.1-ci maddəsinə əsasən, namizəd, qeydə alınmış namizəd, siyasi partiya, siyasi partiyaların bloku, referendum üzrə təşviqat qrupu bu Məcəllənin tələblərini pozduğu hallarda müvafiq seçki komissiyası seçicilərə məlumat vermək şərti ilə həmin namizədə, qeydə alınmış namizədə, siyasi partiya, siyasi partiyaların blokuna, referendum üzrə təşviqat qrupuna kütləvi informasiya vasitələri ilə xəbərdarlıq edir. Normanın mətnində xəbərdarlığın şifahi və yazılı edilməsi ilə bağlı göstəriş yoxdur. Xəbərdarlığın formasının və ona əməl olunmamasının hüquqi nəticələrinin qanunvericilikdə konkretləşdirilməsi praktikada bu məsuliyyət tədbirinin daha effektiv tətbiq olunmasına imkan verə bilər.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının seçki qanunvericiliyində konstitusion məsuliyyət institutunun təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, seçki hüquq münasibətlərinin pozulmasına görə tətbiq edilən konstitusion məsuliyyət tədbirləri vətəndaşların subyektiv seçki hüquqlarının təmin edilməsinə və qorunmasına, vətəndaşların aktiv seçki hüququnun təhlükəsiz və geniş şəkildə həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılmasına, ölkənin seçki demokratiyasının əsas elementi kimi çıxış edən referendumlara və azad seçkilərə etimadın artırılmasına, vətəndaşların passiv seçki hüquqlarının təmin edilməsi üçün bərabər şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir.

İstifadə olumuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi // <http://e-qanun.az/framework/46953>
3. “Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 239-cu maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarı // <http://www.e-qanun.az/framework/22250>
4. Виноградов В. А. Конституционная ответственность: вопросы теории и законодательное регулирование. М., 2000. 287 с.
5. Волченко В. Н. Соотношение конституционной ответственности и ответственности за нарушение избирательных прав граждан // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. М., 2001. с. 313-317
6. Кондрашев А. А. Избирательно-правовая ответственность в российском конституционном праве // Актуальные проблемы российского права. 2016. № 6 (67). с. 112-123
7. Левченко Т.Г. Терминология и особенности конституционно-правовой ответственности в избирательном праве России // Конституционное и муниципальное право. 2008. № 3. с. 27-31
8. Матейкович М. С. Проблемы конституционной ответственности субъектов избирательного процесса в Российской Федерации // Государство и право. 2001. № 10. с. 28-35.
9. Матейкович М. С. Защита избирательных прав граждан в Российской Федерации. 2003. 304 с.
10. Рымарев Д. С. Необходимость учета вины лица при применении отказа в регистрации или отмены регистрации кандидата (списка кандидатов) с учетом правовых позиций Конституционного Суда Российской Федерации // Академический юридический журнал. 2014. № 4 (58). с. 27
11. Садовникова Г.Д. Избирательно-правовая ответственность как вид конституционно-правовой ответственности // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. М., 2001. с. 317-321.

Мамедова Нилюфер
Докторант кафедры права
факультета Политического управления
Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики

Роль мер конституционной ответственности в защите избирательных прав граждан

Р Е З Ю М Е

В статье повествуется об избирательном праве, являющимся одним из важных конституционных прав граждан. Отмечается, что Конституция АР и Избирательный кодекс составляют основную нормативно-правовую базу по избирательным правоотношениям. В статье раскрывается применение мер ответственности, предусмотренных в Избирательном кодексе за деяния, нарушающие избирательные права

граждан, и представляется их классификация. Также указывается на наличие проблемы при возникновении ответственности по избирательному праву, связанной с определением вины и его субъектного состава.

Mammadova Nilufar
Doctoral student of the Department of Law of the Faculty of
Political Administration of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan

The role of constitutional liability measures
in the protection of citizens' suffrage

S U M M A R Y

The article discusses the right to vote, which is one of the most important constitutional rights of citizens. It is noted that the main normative legal basis for election law relations is the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the Election Code. The article indicates the measures of liability envisaged in the Election Code for actions (inaction) violating the suffrage rights of citizens and gives their classification. It is also emphasized that there are problems with determination of guilt in establishing liability for suffrage and the composition of its subject.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ПОНЯТИЕ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА

Ключевые слова: *Азербайджан; Молдова; конституция; конституционализм; государственная власть*

Açar sözlər: *Azərbaycan; Moldova; konstitusiya; konstitusionalizm; dövlət hakimiyyəti*

Keywords: *Azerbaijan; Moldova; constitution, constitutionalism, state power*

«Чтобы хорошо понять смысл современного законодательства, – писал Ш. Монтескье, – надо быть знакомым с древним, надо проследить развитие отдельных норм в различнейшие эпохи» [См.: 1].

Обращаясь к трудам по истории государства и права, приходишь к выводу, что конституционализм берет свое начало от древнегреческих конституций, действовавших за несколько столетий до нашей эры, сведения о которых до нас донесли только лишь работы Аристотеля.

В период принципата Древнего Рима вместе с актами римского сената (*senatus consultus*) появляются различного вида императорские предписания, которые получили наименование конституций (*constitutio ediktum, mandatum, decretum, rescriptum*). С латинского языка слово «*constitutio*» переводится как «установление, указ (принцепса императора) (конституция)» [См.: 2, с.303], что, в свою очередь, объясняет юридическое значение конституции, как документа учредительного характера.

Важными вехами истории развития конституционализма явились конституционные акты Великой хартии вольностей (Англия, 1215), «Форма правления государства Англии, Шотландии, Ирландии и владениями, которые к ним относятся. Орудия труда | Орудие управления “(1653), Билль о правах (Англия, 1689), которые заложили конституционные идеи Декларации прав человека и гражданина (1789). Здесь впервые было продекларировано, что права человека должны признаваться «естественными, неотчуждаемыми, священными». На основании положений Билля о правах 1689 года Грэг Расселл приходит к выводу о том, «что английская революция ставила целью не только защиту права собственности (в узком смысле), но и установление тех свобод, которые, по мнению либералов, играют первостепенную роль в формировании чувства человеческого достоинства и системы моральных ценностей. «Права человека», перечисленные в английском Билле о правах, со временем были провозглашены и за пределами Англии» [См.: 3]. Именно Англия сыграла великую роль в первой победе либерализма в Европе, уверенно развивающийся торгово-промышленный класс в 17-м веке возглавил революционное движение, приведшее к установлению главенства Парламента, а в дальнейшем к созданию Палаты общин.

Теоретические истоки современного конституционализма заложены в юридико-правовых, философских, исторических, культурологических воззрениях мыслителей прошлого (Кант, Гегель, Гоббс, Гроций, Руссо, Локк, Монтескье, Джефферсон и др.) [См.: 4, с.1]. Уходящая корнями в систему либеральных политических идей конституционная форма правления возникла в Западной Европе и США в качестве гаранта прав человека на жизнь и на имущество, а также на свободу слова и вероисповедания. Фундамент современного конституционализма заложили первые конституционные акты Северной Америки 70-х – 80-х гг. 18-го века и, прежде всего, Конституция США (1787), являющаяся на сегодняшний день самой старой конституцией в мире. Неоценимую роль в развитии конституционализма сыграла Декларация прав человека и гражданина, принятая во Франции в 1789 году, а также Конституции Франции 1791 и 1973 гг. и Польши 1793 года. Среди создателей этих конституций в качестве носителей либеральных идей можно выделить поэта Джона Мильтона (John Milton), правоведов Эдварда Коука (Edward Coke) и Вильяма Блэкстоуна (William Blackstone), таких государственных деятелей, как Томас Джефферсон (Thomas Jefferson) и Джеймс Мэдисон (James Madison), а также философов Томаса Гоббса (Thomas Hobbes), Джона Локка, Адама Смита (Adam Smith), барона де Монтескье (Baron de Montesquieu), Джона Стюарта Милла (John Stuart Mill) и Исайю Берлина (Isaiah Berlin). Говоря об обеспечении защиты данных прав, творцы Конституции придавали особое значение ограничению полномочий каждой ветви государственной власти, равенству всех перед законом, беспристрастному судопроизводству и отделению церкви от государства [См.: 5]. Разработка концепции государства, основанного на приоритете права и разделении властей, является основным достижением Ш. Монтескье, помимо всех прочих его заслуг. Результаты Великой французской революции, несмотря на те колоссальные общественные потрясения, не только совпадали с политическими идеями либералов и масонов, но и полностью соответствовали общим тенденциям общественного прогресса и целям наиболее пассионарной в то время группы населения – буржуазии [См.: 6, с.23-24].

Концепция конституционализма, как совокупность идей-ценностей была сформирована в 18-м веке усилиями представителей школы естественного права и общественного договора. В 17-м и 18-м веках в Европе получают распространение теории «общественного договора», в соответствии с которыми отдельная личность несла политические обязательства по отношению к обществу в целом с точки зрения просвещенного эгоизма. Наличие жизнеспособного общества является, в соответствии с идеями этих теорий, необходимым условием создания государства, свободного от тирании, беспорядков, обеспечивающего целесообразный жизненный уклад, защиту человека от посягательств на его права. Поэтому член общества уступает часть своих естественных прав в пользу общества в целом, а государство, обладающее средствами принуждения, обеспечивает защиту общественного блага. Делегирование полномочий государству означает обязанность личности подчиняться установленным в обществе общим правилам поведения, даже если конкретная личность с этим не согласна. В то же время законодательные акты и политика при конституционной форме правления направлены на обеспечение интересов как общества в целом, так и отдельной личности. Это вытекает из сути общественного соглашения. В 19-м веке распространение конституционной формы правления поступательно шло с переменной степенью успеха в Германии, Италии и других странах Западной Европы.

По мнению Г. Дж. Бермана, термин «конституционализм» был введен в научный оборот в конце 18 – начале 19-го века для обозначения главным образом американской доктрины верховенства писаной конституции над обычными законами [См.: 7]. Однако, по некоторым (по большей части украинским) источникам, реальность этого феномена впервые проявилась еще в городских правовых системах Западной Европы в 11-12 вв. [См.: 8; подробнее по этому вопросу см. 9]. Будучи предметом политико-правовой теории понятие конституционализма тесно связано с понятием государства, призванным в первую очередь служить как во благо общества в целом, так и, что не менее важно, для защиты прав отдельной личности.

Международное сообщество накопило богатый опыт построения систем конституционализма. В каждом государстве создана собственная модель конституционализма, которая отличается своей спецификой, обусловленной особенностями национального, исторического, политического, идеологического, культурологического, экономического и др. характера. Соответственно достаточно разнообразен и широк диапазон исследований конституционализма в разных странах.

Российский ученый Шапи Алиев в первом параграфе второй главы своей кандидатской диссертации, утверждая, что в XVIII веке в Европе единственным организованным элементом гражданского общества и массовым субъектом общественной жизни было масонство, представляет краткий очерк истории образования и становления основной политической силы XVIII века – масонства. При этом обосновывается посылка, что основными авторами-разработчиками, носителями, популяризаторами и реализаторами идей конституционализма были масоны – масоны-мыслители и масоны-революционеры. Именно при содействии, давлении или прямом участии масонских организаций и их членов, конституционные теоретические формулы мыслителей доводились до конституционной нормы. Таким образом, именно им мы обязаны практическому воплощению того, что сегодня называется конституционализм [См.: 6, с.21-22]. Идеей, цементирующей системное понимание конституционализма, является доктрина естественного права, которая на протяжении многих столетий с древности и до нового времени служила общей теоретической основой любой прогрессивной концепции социального устройства [См.: там же].

По мысли Аристотеля и Спинозы, общество должно ограничивать власть или изгонять из общества тех, кто захватывает отправление правосудия в свои руки – как «человека-зверя» – нигилистически настроенного преступника или анархиста, так и «богочеловека» – потенциального диктатора [5]. Еще в конце 19-го века известный российский ученый профессор А. Градовский писал: «Основным и общим признаком конституционных форм является то, что можно назвать самоограничением государственной власти, в силу чего эта власть не является абсолютной, в чьих бы руках она не находилась, в руках народа или монарха с народным правительством» [См.: 10, с. 3].

Так, например, уже во второй половине 15-го века в Азербайджанских феодальных государствах – Ширваншахов, Аггоюнлар и Гарагоюнлар – имели место элементы разделения властей через ограничение судебной власти правителей. Судебная система была практически отделена от верховной власти правителя. В основе судебной системы того времени стояли религиозные суды. Правитель же очень редко вмешивался в судебную деятельность. Только лишь в случае измены государству или при некоторых других тяжких преступлениях он вершил правосудие и выносил наказание. Помимо судей шариата в этих государствах имелись и государственные судьи. Если

судьи шариата рассматривали религиозные, брако-разводные, семейные дела, дела о наследстве, то государственные судьи рассматривали в основном дела об уголовных преступлениях. В своей деятельности государственные судьи руководствовались не только законами шариата, но и указами правителя и другими государственными документами [См.: 11, s. 210]. В 16-17 вв. в Азербайджане появляются корпоративные суды, которые создавались для разрешения мелких споров в объединениях ремесленников, а также небольших конфликтов в отдельных городских кварталах [См.: 11, s. 239].

При этом не следует путать «ограничение власти» с «ограничением демократии». Современный феномен «ограниченной демократии» приобретает законное право на существование, а отсюда и прочные позиции в силу того, что соответствующие политические режимы выглядят в достаточной степени демократическими. Ограниченная демократия – что означает формально демократическую форму правления, лишённую конституционного либерализма, – является формой не только недостаточной, но и опасной, несущей в себе предпосылки разрушения системы свобод, злоупотребления властью, национальной розни и даже вооружённых конфликтов [См.: 5]. Современный ученый профессор Могунова М.А., основываясь на концепциях конституционализма, теориях разделения властей и естественных прав человека, приходит к выводу, что цель принятия конституции заключается в том, «чтобы установить пределы осуществления государственной власти, ограничить ее определенными рамками, не допустить произвола при ее осуществлении как в отношениях отдельных ветвей власти друг с другом, так и по отношению к человеческой личности» [См.: 12, с.50]. То, что со временем стало отличительной чертой современного конституционализма, заключалось отнюдь не в утверждении идеи о распространении закона на королевскую власть (хотя данная концепция является важнейшей составной частью всей идеи конституционализма). Данное положение уже было достаточно разработано в средние века. Отличительная его черта – установление действенных мер политического управления, дающих возможность осуществления принципов господства права. Современный конституционализм зародился на базе политической потребности в создании представительных органов власти, являющихся продуктом волеизъявления субъектов гражданского общества [5].

Именно поэтому в современной зарубежной юридической литературе конституционализм неразрывно связан с ограничением власти государства, как “вера в существование конституционных способов относительно установления государственных ограничений”, “юридическое ограничение государства и полная противоположность своевольному правлению” [13, с. 14; 14, с. 21], совокупность принципов, порядка деятельности и институциональных механизмов, которые традиционно используются с целью ограничения государственной власти [15, с.102].

Правовое ограничение государства исключает возможность произвольного правления, ограничивает властные полномочия руководителей государства, государственных органов и реализует данные ограничения с использованием установленных процедур осуществления властных функций. Джон Локк писал в одном из своих трактатов: «Свобода личности в государстве заключается в наличии постоянных правил жизни общества, единых для всех его членов, которые устанавливаются законодательной властью, созданной в данной общественной структуре» [См.: 5]. По сути, правовая граница между сферой приложения верховной государственной власти и правами гражданина устанавливается конституционными актами.

К сожалению, по сегодняшний день ни в зарубежной, ни в азербайджанской науке конституционного права не выработано и не принято единого универсального понятия конституционализма, обобщающего его сущностные и специфические черты. Так, американские ученые к основным признакам конституционализма относят: его базирование на суверенитете народа; признание Конституции высшим правом, а не программным политическим документом; предписываемое Конституцией представительное правление; юридически гарантируемые принципы верховенства права, государственного управления на демократических основах, а также принцип ограниченного правления, разделения властей с системой сдержек и противовесов; наличие института конституционного контроля; невозможность приостановления или отмены действия конституции, ее жесткость и верховенство относительно иных правовых актов; гарантированность и защиту со стороны государства конституционных прав и свобод человека и гражданина и др. [См.: 16, р. 40-41].

Интересным является определение конституционализма, данное американским ученым Лоуренсом Фридманом, который писал, что конституционализм это:

- а) живой, верховный закон, проведенный в жизнь страны;
- б) отношение общества к Конституции;
- в) демократические образцы поведения и институты, возвращенные вокруг Конституции;
- г) Конституция, которая, в конечном счете, представляет собой то, что о ней говорят судьи;
- д) совокупность гражданских прав, свобода слова и гарантии прав меньшинства от подавляющего большинства [См.: 17, с. 150-152].

Основываясь на этом, Шапи Алиев рассматривает конституционализм как характеристику фундаментального конфликта общества и государства, включая в его понятие такие основные элементы, как демократия; права человека; республика; представительное правление; разделение властей; правовое, социальное и светское государство; гражданское общество; общественный договор; народный суверенитет и т.д. [См.: 6].

В современной научной литературе конституционализм определяют в качестве совокупности различных идей, принципов, концепций, направленных на развитие политической и правовой системы государства, реализацию прав и свобод человека и гражданина и, в конечном счете – на обеспечение верховенства права [См.: 18]. Украинские ученые определяют с современных позиций конституционализм как совокупность принципов, порядка деятельности и механизмов, которые традиционно используются с целью ограничения государственной власти. Пределы ограничения Конституцией государственной власти и всестороннего гарантирования конституционных прав и свобод человека и гражданина зависят, в значительной мере, от нашей веры в механизм конституционного регулирования и от активных действий органов государственной власти и местного самоуправления по реализации ее положений. Собственно говоря, вера в то, что конституционные нормы, принципы и ценности способны юридически ограничить государственную власть и нивелировать ее произвольное осуществление, которая воплощена в соответствующую научную теорию и соответствующую политическую и юридическую практику, называется доктриной конституционализма [См.: 19, с.3].

Российский конституционализм в науке конституционного права раскрывается через отражающие его сущность конституционно-правовые принципы, нормы и институты, и призван отражать важнейшие (универсальные) ценности современного уровня развития российской государственности, которые в концентрированном виде проявляются в закономерностях демократической организации общества и государства на основе баланса власти и свободы, признания и защиты прав и свобод человека и гражданина, верховенства права [См.: 20]. Н. А. Богдановой конституционализм определяется также как система основных идей и взглядов об отвечающем принципам демократического развития устройстве государства, организации в нем власти и взаимоотношениях последней с гражданами [См.: 21, с. 164].

В диссертации Натальи Мамитовой конституционализм определяется в качестве системы правовых идей, взглядов, традиций, и институтов, определяющих общественный и государственный строй, закрепляющий отношения власти, государства и личности, порождаемые конституционным опытом различных исторических стадий развития государства и общества и выраженные в нормах, обычаях и правовом сознании этого общества. Это система представлений, определяющая границы активности государства и его органов в регулировании различных сфер общественной жизни. Сущность конституционализма выражается в общественной согласии по этим вопросам, которое выступает необходимым условием его прочности. Она обосновывает необходимость рассмотрения конституционализма как системы, представленной на трех взаимосвязанных уровнях: конституционных идей; конституционных учреждений в их историческом становлении; конституционных норм в их практической реализации. На развитие этой системы оказывают влияние экономические, политические, географические, этнические факторы и исторические особенности развития государства и общества. [См.: 22, с. 10].

Излишне структурированным, по нашему мнению, является взгляд Н.А. Бобровой на понятие конституционализма, который осуществляется с 10 позиций: во-первых, конституционная идеология (система идей и концепций); во-вторых, процесс (политический процесс вокруг конституционных вопросов, а также вокруг принятия и изменения Конституции); в-третьих, цель (установление конституционного строя как определенного механизма власти); в-четвертых, политико-юридическая реальность (существование конкретного конституционного строя, само наличие Конституции, результативность или фиктивность ее социального действия); в-пятых, юридический результат (реализация конкретных норм, принципов и институтов Конституции); в-шестых, средство (разрешение политических кризисов); в-седьмых, тип нормативной основы правовой системы страны (выход конституционного регулирования за рамки текста Основного Закона); в-восьмых, тип конституционных основ в системе отношений “общество – государство – личность” (ограничение государственной власти по либеральному типу, “минимизация” государства); в-девятых, тип взаимодействия в системе “конституционность – демократия – народовластие”; в-десятых, тип конституционного строя (либеральный, социальный, государственный) [См.: 23, с. 24-25].

Среди других российских исследователей (и юристов, и политологов), занимающихся изучением конституционализма как особого направления политической жизни общества, выделяют работы доктора юридических наук И.А. Кравца и политолога, доктора философских наук А.Н. Медушевского. В трудах последнего очень подробно

исследуются особенности становления и развития мирового конституционализма, на основе чего разработана теория мировых конституционных циклов. По мнению Медушевского, основной вклад в исследование конституционализма был сделан либеральной юридической мыслью России начала XX века, которая рассматривала преимущественно теоретические аспекты конституционализма и была ориентирована на политическую практику данного периода. И.А. Кравец напротив, больше внимания уделяет специфике российского конституционного устройства в сравнении с зарубежным опытом. Он справедливо считает, что наличие самой конституции предопределяет реальное существование конституционализма во многом, но не во всем. “Хотя конституционализм основывается на конституции, самой конституции как правового акта, по всей вероятности, еще недостаточно, чтобы конституционализм стал фактом действительности” [См.: 24, с. 9 – 10].

Этой же позиции придерживается Б.Н. Топорнин, утверждавший, что правовая система может существовать без конституции, а конституция без правовой системы – немислимое явление. Принятие юридической конституции не свидетельствует о становлении или функционировании правового государства [См.: 25, с. 4-5]. Подкрепляет эту позицию С. А. Егоров, утверждающий, что почти каждое государство имеет конституцию в смысле институциональной структуры и установленных процедур для ведения политических дел, но отнюдь не каждое государство является конституционным государством. “Конституционное правление существует там, где определенные нормы и процедуры ограничивают осуществление власти”. В стране может наличествовать конституция, но может не быть конституционализма, поскольку последний – это “совокупность таких социально-экономических, политических, правовых, психологических, этических, культурно-исторических и иных условий, при которых конституция функционирует как достаточно эффективный ограничитель государственной власти” [См.: 26, с. 9 – 10].

По мнению украинских ученых, наличие конституции еще не означает существования конституционализма как массового политического движения, заинтересованного в обеспечении в стране демократического конституционного строя. Соотношение конституции и конституционализма тесно связано с проблемой конституционности самой конституции, то есть с тем, насколько конституционный текст соответствует принципам гуманизма, справедливости, демократизма, обеспечения прав и свобод личности [См.: 27]. Для того, чтобы ответить на вопрос: существует ли конституционализм в том или ином государстве, необходимо оценить уровень развития в нем конституционной законности и легитимности самой конституции, то есть его восприятие и поддержку массовым общественным сознанием. На основе такой оценки также можно ответить на вопрос о том, следует ли изменять конституцию или как осуществлять конституционную модернизацию, насколько народ и политическая элита страны способны к такой модернизации и на основе каких ценностей она может проводиться [См.: 28, с. 126].

Подтверждая, что конституция и конституционализм не являются тождественными понятиями, немецкий исследователь С. Вейт, пишет, конституционализм является нормативной концепцией, и ее не следует смешивать с фактической конституцией, используемой в любом обществе [См.: 29]. Это – многоуровневая система, которая функционально выходит за пределы Конституции и вообще права, отражая особенности менталитета и бытия народа. Конституционализм – сложная система, которая

состоит из совокупности тесно взаимосвязанных, взаимообусловленных и взаимодействующих элементов.

В. Д. Зорькин на примере трагедии Веймарской Республики, приведшей к нацизму, убедительно доказывает, что конституционные нормы не должны вступать в жесткое противоречие с реальностью. «В этой Республике, – пишет автор, – формально все отвечало демократическому идеалу политического устройства. Но именно формально. Республика была учреждена по итогам поражения Германии в Первой мировой войне. Она испила горькую чашу аннексий и контрибуций. Национальное унижение было огромно. Экономическое положение – чудовищно. Возник колоссальный разрыв между идеальной демократической формой и тем реальным содержанием, которое эта форма должна была в себе разместить. Спекуляция, безработица, отсутствие реального опыта политической демократии, разгул преступности, тяга определенных групп к охаиванию всего немецкого исторического опыта... Все это вместе и есть Веймарская Республика. Именно специфика ее устройства, специфика несовпадений между юридической формой и реальным социальным, культурным, экономическим и политическим содержанием породила нацизм» [См.: 30].

По справедливому мнению экс-председателя Конституционного суда Республики Молдова Виктора Пушкаша, «можно иметь хорошую Конституцию, но плохую конституционную действительность... Вот почему, когда мы говорим о Конституции, следует говорить и о конституционализме как о явлении, поскольку тело не может существовать без души» [См.: 31].

Работы данных авторов в совокупности позволяют более полно представить теоретические основы конституционализма с различных сторон и на их основе проводить дальнейшие исследования [См.: 32].

Таким образом, опираясь на вышесказанное, можно в узком смысле определить конституционализм как правление, ограниченное конституцией, т.е. особый режим функционирования государственной власти на основе конституционных методов. А.А.Мишин приходит к выводу, что «концепция конституционализма, выведенная из идей естественного права, явилась буржуазно-демократической антитезой феодальной тирании... Объективно идеи конституционализма (конституционного государства, конституционного правления, господства права) были исторически прогрессивными» [См.: 33, с.34].

Непрерывность процесса развития конституционализма явление, принципиально характеризующее и сопровождающее государственное строительство в странах мира на протяжении последних трех столетий. Его отличительной чертой является установление эффективных мер политического управления, обеспечивающих возможность реализации принципов господства права. Поэтому понятие конституционализма в широком смысле можно определить в качестве сложной политико-правовой системы, основанной на теории конституции, истории и практике конституционного развития стран мирового сообщества и состоящей из трех компонентов. Первый – это Конституция государства, взятая вместе с её доктринальными основами, системой политико-правовых ценностей, отражающих концепцию, философию, сущность конституции, а также система законодательных актов, принятых в ее развитие. Второй компонент – сформированная в государстве система политических и публично-правовых институтов, цель которой – обеспечить реализацию конституционных и других правовых норм (верховенство права, народный суверенитет,

разделение властей, парламент, независимая судебная система, судебно-конституционный контроль и др.), в том числе системы защиты ценностей демократии, прав и свобод человека и гражданина, конституционного строя в целом. И третий – система социальных институтов, базирующихся на конституционном правосознании и конституционных правоотношениях, направленных на создание гражданского общества, правового государства и закрепление этих принципов в основных законах государства и практике их реализации.

Взаимодействие этих трех компонентов, с одной стороны, обеспечивает достижение целей конституционализма, реализации функций государства в рамках тех конституционных ограничений, о которых мы упоминали выше, и будем говорить подробнее ниже, а, с другой стороны, стимулирует развитие конституционализма как живого организма, реагирующего на существующие в государстве социальные потребности.

При этом необходимо иметь в виду, что и в узком, и в широком смысле понятие конституционализма основано на соответствующем уровне политико-правовой культуры общества, на системе господствующих в обществе знаний о фундаментальных ценностях демократии, системе представлений о политико-правовых ценностях государственно организованного общества.

Прикладные аспекты нашего исследования предполагают определение характера конституционализма в Азербайджанской Республике и Республике Молдова. Классификация конституционализма в научной литературе не отличается широким разнообразием. Так, нам представляется удачной классификация, данная И.А.Кравцом, который выделяет: во-первых, мнимый (номинальный) и подлинный конституционализм; во-вторых, парламентарный (в форме парламентской республики или монархии) и дуалистический (в форме президентской республики и дуалистической монархии) конституционализм; в-третьих, республиканский (основанный на принципе народного суверенитета) и монархический (базирующийся на монархическом принципе) конституционализм; в-четвертых, народный (возникший вследствие принятия конституции избирательным корпусом или его представителями в парламенте или учредительном собрании), договорный (возникший в условиях соглашения между монархом и парламентом) и октроированный (юридическим основанием является акт, пожалованный главой государства) конституционализм [См.: 34, с. 16.].

Предостережения для демократических государств заслуживает мнимый конституционализм. А.Н. Медушевский пишет, что «...мнимый конституционализм становится возможным в тех странах, где демократические силы не имеют реальной социальной опоры, расплывлены и вынуждены в силу этого апеллировать к государству; власть отделена от общества, а монарх становится в полной мере заложником бюрократии, не находя ей противовеса в народном представительстве» [См.: 35, с. 74; 36].

После более чем четверти века государственного строительства в условиях независимости конституционализм в президентской Азербайджанской Республике и в парламентской Республике Молдова по своей сути является республиканским и народным.

Таким образом, перед странами, получившими или восстановившими независимость после распада Советского Союза, и некоторыми государствами Восточной Европы в начале 90-х годов прошлого столетия, встала непростая задача становления конституционализма в своих государствах, а соответственно в этих целях построения

правового государства, обеспечения верховенства закона, создания независимой судебной системы, стабильной реализации прав и свобод гражданина и человека.

При этом становление конституционализма в современный период обуславливалось процессами глобализации. Обретение молодыми государствами статуса субъектов международного права в свете новых требований, соответствующих конституционализму данных государств – процесс непростой и требующий значительного количества времени и ресурсов. Как следствие этого, встает вопрос унификации законодательства, государственных институтов, критериев функционирования гражданского общества и т.д. В глобальном мире, характеризующемся высокой скоростью жизнедеятельности стран и социумов, государства, не принявшие стандарты развитых стран, рискуют остаться на «обочине цивилизации» и, в конечном итоге, остановиться в своем развитии.

Список использованной литературы

1. http://www.vuzlib.su/books/3973–В__И__ГОЙМАН-Действие_права/5-§
2. Латинский язык для юристов. Под ред. проф. С.В. Семчинского. 6-е изд.-е. – Москва: Новое знание, 2004
3. Конституционализм: опыт Америки и других стран. – <http://www.infousa.ru/government/dmpaper2.htm>
4. Ищанова, Г.Т. Современный конституционализм: Теория и перспективы развития. – Вестник КазНПУ (Алма-Ата, Казахстан), 2013; <http://articlekz.com/article/10266>
5. Рассел, Грэг. Конституционализм: опыт Америки и других стран. – <http://www.infousa.ru/government/dmpaper2.htm>
6. Алиев, Шапи. Историко-философские корни современного конституционализма. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. – Москва, 1999
7. Berman J. Harold. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. – Harvard: University Press, 1983
8. Конституционное право Украины: Учебник / Под ред. Ю. М. Методики, В. С. Журавского. – Киев: Изд. дом «Ин Юре», 2002. – 544 с.
9. Алебастрова, И.А. Основы американского конституционализма. – Москва: Юриспруденция, 2001. – 160 с.
10. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских держав. – СПб., 1895
11. İsmayilov, X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. – Bakı: Nurlan, 2006
12. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под общей редакцией М.В.Баглая, Ю.И.Лейбо и Л.М.Энтина. – Москва: НОРМА – ИНФРА-М, 2000
13. Varendt, E. Introduction to Constitutional Law. – Oxford: Univ. Press, 1998.
14. McIlwain, H. Charles. Constitutionalism: ancient and modern. – Ithaca: Cornell Univ. Press, 1940
15. Шайо, А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). – Москва, 1999
16. Henkin, L. New Birth of Constitutionalism: Genetis Influence and Genetis Defects. – Cordozo Law Review, 2001
17. См.: Фридман Л. Введение в американское право. – Москва, 1993
18. Нурмагамбетов, Аманжол. Истоки казахстанского конституционализма. – <http://www.kazpravda.kz/articles/view/istoki-kazahstanskogo-konstitutsionalizma1/>

19. Шевчук С. Основы конституційної юриспруденції. – Киев, 2001
20. Степаненко Т.В. Российский конституционализм: теоретические, правовые и идеологические основы. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. – Москва: Академия НХиГС при Президенте РФ, 2012. – 17 с.; <http://lawtheses.com/rossiyskiy-konstitutsion-alizm-teoreticheskie-pravovye-i-ideologicheskie-osnovy>
21. Богданова, Н. А. Система науки конституционного права. – Москва: Юристь, 2001
22. Мамитова Н.В. Российский конституционализм: история и современность. Дисс. докт. юрид. н. (12.00.01; 12.00.02). – Москва: Росс. Ак. Гос. службы при Президенте РФ, 2006, с. 10
23. Боброва, Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2003
24. Кравец, И.А. Конституционализм: устойчивость власти и общественного развития. Новосибирск: Изд. ИФиПр СО РАН, 1994
25. Топорнин, Б. Н. Конституционная реформа – путь к правовому государству. – Советское государство и право (Москва), 1990, № 4
26. Егоров, С. А. Конституционализм в США: политико-правовые аспекты. – Москва: Наука, 1993
27. Совгиря, А. В., Шуклина, Н. Г. Конституционное право Украины. Полный курс: науч. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. – Киев: Одиссей, 2012. – 544 с.
28. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. – Харьков, 2000
29. Voigt S. Making Constitutions Work: Conditions for Maintaining the Rule of Law. – SATO Journal, Fall 1998, Vol. 18.Issue, с. 191-208
30. Зорькин В. Д. Кризис доверия и государство. – Российская газета. 2009. 10 апреля
31. Пушкаш, Виктор. Принятие Конституции в 1994 году – самое важное историческое событие. – <http://press.try.md/item.php?id=135481>
32. Дьяченко, Ю. В. Конституционализм как основа культуры демократии. Автореф. дисс... канд. полит. наук. – Саратов, 2013; <http://cheloveknauka.com/konstitutsion-alizm-kak-osnova-kultury-demokratii>
33. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – Москва: Белые альвы, 1996
34. Кравец, И.А. Конституционализм и российская государственность в начале XX века: Учеб. пособие. – Москва: ИВЦ “Маркетинг”; Новосибирск: ООО “Издательство ЮКЭА”, 2000
35. Медушевский, А. Н. Конституционная монархия в Европе, Японии и России. – Общественные науки и современность (Москва), 1994, № 6
36. Медушевский, А. Н. Что такое мнимый конституционализм? – Социологические исследования (Москва), 1994, № 2

РЕЗЮМЕ

В статье на основе обширного научного материала раскрываются исторические корни и дается понятие конституционализма в узком и широком смысле. Освещаются различные точки зрения известных авторов в сфере конституционализма.

Həsən Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Dövlət
İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

Konstitusionalizmin tarixi kökləri və anlayışı

X Ü L A S Ə

Məqalədə, çoxsaylı elmi materiallara əsaslanaraq, konstitusionalizmin tarixi kökləri və dar və geniş mənada anlayışı verilir. Habelə burada, tanınmış müəlliflərin konstitusionalizm sahəsində olan fərqli mövqeləri açıqlanmışdır.

Hasan Aliyev
Doctoral student of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan

Historical roots and definition of constitutionalism

S U M M A R Y

The article defines constitutionalism (both narrowly and broadly) and discusses its historical roots, based on the broad academic material. The author compares and discusses different points of view on constitutionalism taken by recognized authors.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN İLK KONSTITUSİYASININ MEMARI

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Prezident, Konstitusiyə, insan hüquq və azadlıqları, hüquqi dövlət, demokratiya, humanizm siyasəti*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Президент, Конституция, права и свободы человека, верховенство закона, демократия, политика гуманизма*

Keywords: *Heydar Aliyev, President, Constitution, human rights and freedoms, rule of law, democracy, humanism policy*

Azərbaycan tarixinin fenomen şəxsiyyəti olan Ümummilli Lider Heydər Əliyev xalqımızın taleyində misilsiz rol oynamaqla yanaşı, onu tarixən can atdığı həqiqi müstəqillik idealına qovuşduraraq mütərəqqi tarixi ənənə əsasında yeni dövlətçilik konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonuna doğru Respublikada geniş vüsət almış milli azadlıq hərəkatı ilə eyni dövrdə xalqda milli heysiyyəti, özünüdərk daha da gücləndirən, milli dövlət rəmzlərinə hörmət aşılaraq genişmiqyaslı addımlar məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin keçmiş Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə atılmışdır.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi xalqımızın müstəqilliyə gedən yolunda konstitusion müstəvidə ilk həlledici addımları atmışdır. Ali Məclisin 1990-cı il noyabrın 17-də keçirilmiş birinci iclasında Azərbaycanın milli dövlət dirçəlişi prosesinin həyata keçirilməsi məsələsi geniş müzakirə olunmuş, Azərbaycanın indiki üçrəngli bayrağı ilk dəfə 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvanda qaldırılmış, eyni zamanda yeni gerb və himnin hazırlanması üçün müsabiqə elan olunmuşdur. Həmin gün Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin iclasında Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının rəsmi adındakı “Sovet Sosialist” sözlərinin çıxarılmasına, keçmiş Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adının dəyişdirilərək Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmasına qərar verilmişdir.

1991-ci il oktyabrın 18-də qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyə Aktı” ilə Azərbaycanın istiqlaliyyəti bütün dünyaya bəyan edilmişdir. Bu məsələ 1991-ci il dekabrın 29-da ümumxalq səsverməyə (referenduma) çıxarılmış və əhalinin 95 faizi səs verməkdə iştirak edərək Respublikanın suverenliyinə və istiqlaliyyətinə səs vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızda konstitusiyə yaradıcılığının əsası sovet hakimiyyəti illərində qoyulmuş, Azərbaycan SSR-də dörd dəfə Konstitusiyə qəbul edilmişdir. Azərbaycan SSR-in 1921, 1925, 1937, 1978-ci il Konstitusiyaları oxşar ideya və prinsiplərin varisliyini qoruyub saxlamaqla, daha çox ideoloji xarakter daşımış, hakim siyasi rejimi, hüquq qaydalarını və dövlət orqanlarını müəyyən etmişdir.

1995-ci ilədək qüvvədə olmuş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya Aktı” isə Respublikamızı rəsmi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi və müstəqil Respublika elan etmişdir. Yeni Konstitusiyanın hazırlanması üçün hüquqi bazis, başlanğıc sayılan bu Ali Sənəd Respublikanın müstəqil dövlətçiliyinin hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmiş, dövlətin siyasi və iqtisadi quruluşunun meyarlarını müəyyən etmişdir. Konstitusiyaya Aktının 32-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, “Bu Konstitusiyaya Aktı Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının hazırlanması üçün əsasdır”.

Müstəqilliyimizin ilk illərində bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən Azərbaycanda bu sahədə, demək olar ki, əsaslı irəliləyiş baş verməmişdir. 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə yaşanan siyasi kataklizmlər, vətəndaş qarşিদurması, siyasi xaos və özbaşnalıq, iqtisadi tənəzzül, eyni zamanda, yeni cəmiyyətin tələblərinə uyğun qanunların olmaması kimi neqativ amillər öz mənfi təsirini göstərmişdir. Respublikamızın demokratik inkişaf, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində qazandığı böyük nailiyyətlər isə məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış möhkəm təmələ əsaslanır.

1993-cü ilin iyununda Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə qanunçuluğun və hüquq qaydalarının bərpası istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi geniş vüsət almışdır. Hələ 9 oktyabr 1993-cü ildə Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, bu sənəd 1995-ci il noyabrın 27-dək qüvvədə olmuşdur.

1994-1995-ci illərdə dövlətçiliyə qarşı yönəlmiş cinayətkar qəsdlərin qarşısı alındıqdan sonra 1995-ci ilin may ayının 3-də Milli Məclisin iclasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlayan 34 nəfərlik Dövlət Komissiyası təşkil edilmişdir. Görkəmli alimlərin, hüquqşünasların, mütəxəssislərin və rəhbər işçilərin daxil edildiyi bu Komissiya 1995-ci il iyulun 5-də ilk iclasını keçirmişdir. Komissiyanın iclasında geniş nitq söyləyən Heydər Əliyev bir sıra dəyərli tövsiyə və məsləhətlərini vermişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində yeni Konstitusiyanın son dərəcə mükəmməl bir sənəd kimi hazırlanmalı olduğunu vurğulayaraq demişdir: “Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiyaya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən Əsas Qanun, tarixi sənəd olsun”.

Ümumilikdə, 1995-ci ilin iyul ayından noyabr ayınadək Dövlət Komissiyasının 8 iclası keçirilmiş, Ulu Öndər Əsas Qanunun demokratik, şəffaf, mükəmməl şəkildə hazırlanması ilə bağlı dəyərli tövsiyə və tapşırıqlarını vermişdir. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsi məqsədilə 31 oktyabr 1995-ci il tarixində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində Ulu Öndərin iştirakı ilə aparılan müzakirələr də əhəmiyyətli olmuşdur.

1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş, 1995-ci il noyabrın 27-də qüvvəyə minmiş, 5 bölmə, XII fəsil, 158 maddə, preambula və keçid müddəalarından ibarət olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında dövlət müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, bu ali sənəd çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar

edilməsinə nail olmaq, xalqın iradəsini ifadə edən, insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq və digər bu kimi ülvi niyyətlər bəyan edilmişdir.

Azərbaycanın bu Konstitusiyası fundamental bir sənəd kimi demokratik inkişaf, hüquqi dövlətçilik və insan hüquqları sahəsində mütərəqqi dünya təcrübəsinin başlıca nailiyyətlərini özündə ehtiva edən və Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixinin şanlı səhifəsi sayılan, 1918-ci ildə qəbul olunmuş İstiqlal Bəyannaməsini özündə yaşadan, tarixi varisliyi təmin edən bir sənəddir.

Konstitusiyamız demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş Azərbaycanda siyasi sistemin modernləşdirilməsinə, vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsinə, hakimiyyət bölgüsü prinsipinin tam şəkildə bərqərar olmasına imkan yaratmışdır. Əsas Qanun hakimiyyətin müxtəlif qolları arasında imtiyaz və səlahiyyətlərin üfüqi-şaquli müstəvidə bölgüsünü müəyyən edərək hansı orqanların (qanunverici, icraedici və məhkəmə) bunu necə həyata keçirəcəyini dəqiq təsbit etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasında həmçinin, BMT-nin 1948-ci il 10 dekabr tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində və digər beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqları tam və əhatəli şəkildə təsbit olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq, Konstitusiyada hakimiyyətin yeganə mənbəyinin xalq olması prinsipi deklarativ şəkildə bəyan edilmişdir. Həmçinin hakimiyyət bölgüsü qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri kimi öz təsbitini taparaq onların səlahiyyətləri, hüquq və vəzifələri dəqiq müəyyən edilmişdir.

Konstitusiyanın qanunvericilik sistemində yerinin müəyyən edilməsi də önəmli məsələlərdən biridir. Konstitusiyanın 147-ci maddəsinə görə, Konstitusiya Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir.

Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarının təminatına geniş yer verilmişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsi bəyan edir ki, “insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir”. Konstitusiyanın üçdən bir hissəsi insan hüquq və azadlıqlarının təminatına həsr edilmişdir. Konstitusiyanın 24-cü maddəsi hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları olmasını müəyyən etmişdir. Hər kəsin yaşamaq, bərabərlik, azadlıq, mülkiyyət, təhsil, istirahət, əmək, mənzil, sosial təminat, məhkəmə müdafiəsi, dövlətin idarə edilməsində iştirak etmək və digər hüquqları, fikir və söz azadlığı, vicdan, sərbəst toplaşmaq, yaradıcılıq və s. azadlıqları eyni zamanda vətəndaşların əsas vəzifələri və məsuliyyəti Konstitusiyada öz əksini tapmışdır.

Bir sözlə, ölkəmiz ərazisində yaşayan bütün vətəndaşların toxunulmazlıq hüququ Konstitusiya ilə tanınır və dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq ölkə vətəndaşları qanun qarşısında bərabər tutulur. Bununla belə, Konstitusiya vətəndaşların dövlət və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətlərini özündə əks etdirir. Belə ki, hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqları digər vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının başladığı yerdə qurtarır. Heç bir şəxsin öz toxunulmazlıq hüququndan istifadə edərək digərlərinin hüquqlarını pozmasına yol verilmir.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan Konstitusiyasının “məhkəmə hakimiyyəti” fəslində demokratik təsisat olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi haqqında müddəə öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 130-cu maddəsində Konstitusiya Məhkəməsinin say tərkibi, onun formalaşdırılması qaydası, vəzifələri və səlahiyyətlərinin əsas prinsipləri qeyd olunmuşdur.

14 iyul 1998-ci ildə müasir hüquqi dövlətin ən vacib institutlarından biri sayılan ali konstitusiya nəzarəti orqanı kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmışdır.

Konstitusiya insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının cəmiyyətin ictimai, siyasi institutlarının fəaliyyətini, dövlətin özünü idarə sistemini tənzimləyir, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının və inkişafının hüquqi təminatçısı qismində çıxış edir. Yeni Konstitusiyanın qəbulu çağdaş tariximizin ən mötəbər hadisələrindən biri olmaqla, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən mühüm xidmətlərindən biri sayılır.

Böyük tarixi şəxsiyyət, Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci il 10 fevral tarixində ölüm cəzasını ləğv etməklə bəşəri humanizm və beynəlxalq hüquq normalarına sadiqliyini bir daha nümayiş etdirdi. Şərq aləmində ilk dəfə olaraq, ölüm cəzasının Azərbaycanda ləğvi ölkəmizin dünyəvi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəlilədiyini, demokratik prinsiplərin inkişafına xüsusi önəm verildiyini bir daha təsdiqləmişdir. Ölüm cəzasının ləğvi tarixi hadisə olmaqla bərabər, cinayət-hüquq siyasətinin humanistləşdirilməsi sahəsində atılan qətiyyətli addım olmuşdur.

Yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüquqlarının təmin edilməsi baxımından ölkəmizdə dəfələrlə tətbiq olunmuş əfv və amnistiya aktları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əfv etmə institutunun formalaşması istiqamətində də real addımlar atılmaqla ölkəmizdə cəzanın humanistliyi və adekvatlığını, tərbiyəvi əhəmiyyətini daim ön plana çəkən Ulu Öndər Heydər Əliyev 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının tarixində ilk əfv fərmanını imzalamış və demək olar ki, həmin ildən etibarən Azərbaycanda əfv institutu bərpa olunmuşdur.

1995-2003-cü illər ərzində Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən ümumilikdə 3104 məhkuma şamil edilməklə 32 əfv fərmanı və sərəncamı imzalanmışdır.

Eyni zamanda Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda amnistiya aktlarının qəbulunu da mütərəqqi bir ənənəyə çevirmiş və onun təşəbbüsü ilə 7 amnistiya aktı qəbul edilmişdir. Bu amnistiya aktları 77 mindən çox insana şamil olunmuş və nəticədə həbsdən azad edilmiş insanlar ailələrinə və cəmiyyətə qovuşmuşdular.

Görülmüş işlər nəticəsində, ölkəmizdə stabillik və sabahkı günə ümid yarandı. Azərbaycanın yerləşdiyi geosiyasi məkan xarici investorların ölkəmizə olan marağını artırdı. Dövlətimiz iqtisadi cəhətdən güclənməyə başladı. Respublikamız BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İKT, İSESCO və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların üzvlüyünə qəbul edildi.

Ölkəmizdə ardıcıl surətdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlar nəticəsində milli dövlətçiliyimiz daha da inkişaf etdirilərək yeni məzmun kəsb etmiş və insan hüquq və azadlıqlarının təminatına real zəmin yaradılaraq Azərbaycanımız artıq demokratik, hüquqi və dünyəvi bir dövlətə çevrilmişdir. Doğma vətənimizin beynəlxalq miqyasda tanınması, onun dünya dövlətlər birliyinə daha fəal surətdə qovuşması sahəsində atdığı addımlar da Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ulu Öndərin təməlini qoyduğu siyasi kursu ləyaqətlə davam etdirən Dövlət Başçımız cənab İlham Əliyev daha mütərəqqi, yüksək və global uğurlara imzalar atmışdır. Azərbaycanın regionlarının inkişafı, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi, paytaxtımızda aparılan möhtəşəm quruculuq işləri, milli-maddi irsimizin qorunması, milli-mənəvi dəyərlərimizin daha da inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq səviyyədə təbliği bunun bariz sübutudur. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-Prezidenti, ölkənin birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESKO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın əməyi danılmazdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın Birinci Vitse-Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın hələ Milli Məclisin deputatı olduğu dövrdə təşəbbüsü ilə 4 amnistiya aktı qəbul olunmuş, sonuncu akt əsasında 10 min məhkum azadlığa buraxılmışdır.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü ilə 2009-cu ilin 18 mart və 2016-cı ilin 26 sentyabr tarixlərində keçirilmiş referendumların başlıca məqsədi də Azərbaycanda hüquqi və faktiki konstitusiyaları bir-birinə yaxınlaşdırmaqdan, onlar arasındakı sivil balansını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Bu referendumların nəticəsi olaraq Azərbaycan Konstitusiyasına edilmiş əlavə və dəyişikliklər mahiyyətə dövlətin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı məsələlərinin dəqiqləşdirilməsinə, habelə onların hüquqi çərçivəsinin, əhatə dairəsinin, hüdudlarının müəyyənləşdirilməsinə, ali hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin konkretləşdirilərək məsuliyyətinin artırılmasına, yerli özünüidarə qurumlarının məsuliyyəti prinsiplərinin təsbit olunmasına yönəlmişdir.

Qürurla deyə bilərik ki, Ulu Öndərimizin banisi, memarı və müəllifi olduğu Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyası yaşayır və ölkəmizi tərəqqiyə aparır. Dövlət başçımız cənab İlham Əliyev öz gündəlik fəaliyyətində daim bu Konstitusiyaya istinad edərək dövlətçiliyimizi, iqtisadiyyatımızı və cəmiyyətimizi daha yüksək inkişafa aparır. Bunu hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən, xalq tərəfindən dəstəklənən və müsbət nəticələri beynəlxalq qurumlar tərəfindən etiraf olunan geniş miqyaslı dövlət proqramlarının reallaşması, iqtisadi, sosial və mədəni siyasətin nəticələri təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsi (Vətəni müdafiə) hərbi xidməti gənclər qarşısında mühüm vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirir. Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusu Ermənistanın ardıcıl təxribatlarının və yeni işğal planlarının qarşısını almaq, işğal altında olan torpaqlarımızı azad etmək məqsədilə 2020-ci il sentyabrın 27-dən etibarən başladığı zəfər yürüşündə inanılmaz uğurlar əldə etmişdir.

44 gün sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərləri, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndləri, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəkliklər işğaldan azad edilmişdir.

Noyabrın 8-də 28 illik həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və rəmzi mənə daşıyan Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdir. Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi dünya hərbi tarixinə düşəcək unikal hərbi əməliyyatlardan olmuşdur.

Azərbaycanın hərbi sahədə qazandığı qələbələr, xüsusilə, Şuşanın düşmən işğalından qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynamışdır. Bütün bunlar Ermənistanın öz məğlubiyyətini etiraf etməsi və kapitulyasiyası ilə nəticələnmişdir.

Prezident İlham Əliyev cənabları Azərbaycan Televiziyası ilə xalqa müraciətində demişdir: “Biz qan tökərək, şəhidlər verərək bu Qələbəni əldə etdik və düşməni məcbur etdik ki, bizim qabağımızda diz çöksün və kapitulyasiya aktına imza atsın. Həmin düşmən ki, 30 il ərzində bizə meydan oxuyurdu, 30 il ərzində Azərbaycan xalqının şərəf və ləyaqətini tapdalamağa çalışırdı. Azğınlaşmış, harınlamış, quduzlaşmış, qudurmuş düşmən bizim qabağımızda diz çökdü, ağ bayraq qaldırdı, təslim oldu və məcbur oldu ki, noyabrın

9-dan 10-na keçən gecə kapitulyasiya aktına imza atsın. Bunun nəticəsində 3 şəhər və yüzlərlə kənd bir güllə atmadan, bir şəhid vermədən geri qaytarıldı”.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin də ən böyük arzusu məhz bu idi: Ermənistan tərəfindən zəbt edilmiş ərazilərimiz işğaldan azad olunsun, torpaqlarımız abad yaşayış məskənlərinə çevrilsin, qaçqın və məcburi köçkünlər öz yurdlarına qayıtsınlar.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyev xalqa müraciətində belə bir fikir söyləmişdir: “Xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim”.

Vətən müharibəsinin ən parlaq nəticələrindən biri də ondan ibarətdir ki, işğal faktına son qoyan Azərbaycan “Dağlıq Qarabağ” terminini siyasi və hüquqi baxımdan tarixin arxivinə gömmüşdür. Bu gün qondarma “Dağlıq Qarabağ” adlı inzibati ərazinin mövcudluğundan, separatçı rejimə hansısa statusun verilməsindən söhbət belə gedə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, müharibənin və Qələbənin rəmzi olan “Dəmir yumruq” bu gün də yerindədir: “Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Biz müharibəni hərbi-siyasi yollarla həll etdik, müharibə arxada qaldı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də tarixdə qaldı. Azərbaycanda “Dağlıq Qarabağ” adlı inzibati ərazi mövcud deyil və əgər kimsə “Dağlıq Qarabağ” adlı ölüni diriltmək istəyirsə, onu öz ərazisində diriltsin, öz ərazisində “Dağlıq Qarabağ” adlı qurum yaratsın, respublika yaratsın, cəmiyyət yaratsın. Biz də onu tanıyırıq, ancaq Azərbaycanda yox! Bu məsələ öz həllini tapdı. Bunu mən deyirəm – Azərbaycanın Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı. Hər kəs bu sözlərlə hesablaşmalıdır və hesablaşacaqdır”.

Həqiqətən də bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşı xoşbəxtdir ki, uzun illərdən sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi və şəhidlərin qanı yerdə qalmadı, məcburi köçkünlərimizin öz tarixi ata-baba yurdlarına qayıtmalarına zəmin yarandı. Qarabağın Azərbaycanın tarixi və əzəli torpağı olduğu dünya birliyinə bir daha bəyan edildi.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin çıxışlarının birində dedi ki: “... hər kəs bilir ki, aralıq-daqı Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır, beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınan Azərbaycan torpağıdır və Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi, vəssalam”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin nüfuzu və gələcək inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli digər Sərəncamı ilə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyinin yaradılması qərara alınmışdır.

Vətən müharibəsində əldə edilmiş qələbənin birinci ildönümü münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı, cənab İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülmüş təşəbbüs əsasında 05 noyabr 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən minlərlə ailənin sevincinə səbəb olan amnistiya aktı qəbul edilmişdir. “8 Noyabr – Zəfər Günü münasibətilə amnistiya elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı əvvəlki illərdə qəbul edilmiş amnistiya aktlarından bir çox xüsusiyyətlərə görə fərqlənməklə, əhatə etdiyi institutların, eləcə də şamil olunacağı şəxslərin dairəsinə görə müstəqil Azərbaycan tari-

xinin indiyədək qəbul olunmuş ən böyük amnistiyası kimi tarixə düşmüşdür. Belə bir möhtəşəm amnistiyanın qəbul edilməsi Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi və rəşadətli Azərbaycan Ordusunun əzmi sayəsində haqq savaşımızda qazanmış olduğumuz qələbənin tarixi əhəmiyyətini bir daha nümayiş etdirməklə, cəmiyyət arasında dövlətə olan inam hissini daha da artırılmasına, islah olunmuş məhkumların, törətdikləri əməllərindən səmimi peşmançılıq çəkən şəxslərin yenidən cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına, minlərlə ailəyə qələbə sevinci ilə yanaşı əlavə sevinc hissini bəxş edilməsinə xidmət etmişdir. Bu humanist addımla Azərbaycan dövləti bir daha hər bir vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının təminatı məsələsinə xüsusi diqqət yetirdiyini, hər bir şəxsi, o cümlədən, məhkum olunmuşları öz qayğısı ilə əhatə etdiyini nümayiş etdirmişdir.

Şanlı Qələbə sayəsində ölkəmiz təkcə ərazi bütövlüyünü bərpa etməmiş, eyni zamanda keçmişdəki Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kimi ağır bir mirasın gələcək nəsillərə ötürülməsinin qarşısı alınmış, Azərbaycan son 200 ildə torpaq itirən dövlətdən, itirdiyi əraziləri geri alan ölkəyə çevrilmişdir. Tarixi Zəfərimizin qayəsində, kökündə duran başlıca səbəb, həlledici amil xalqımızın vahid amal uğrunda dəmir yumruq kimi birləşməsi, qətiyyətli Liderinə sonsuz güvəni, onun qərarlarını tərəddüdsüz dəstəkləməsi olmuşdur.

Tarixi Zəfər fonunda bu gün Respublikamız sürətlə inkişaf edir, təkcə iqtisadi deyil, insan və vətəndaş hüquqlarının təminatına xidmət edən məhkəmə-hüquq islahatlarını uğurla gerçəkləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016
2. Abdullayev F.S. Heydər Əliyevin yaradıcısı olduğu Konstitusiya demokratik inkişafın qarantıdır / Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Məlumatı. 21-ci buraxılış. Bakı, 2005
3. F.Nağıyev. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının banisidir. “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” jurnalı. 2013-cü il, №2
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Heydər Əliyevin dövlətçilik irsi sisteminə. Heydər Əliyev və Azərbaycan. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, 2008
5. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2010
6. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002.
7. www.e-qanun.az <<http://www.e-qanun.az>>
8. www.president.az <<http://www.president.az>>

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində kompleks hüquqi islahatların həyata keçirilməsində xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri barədə məlumat verilir, qəbul olunmuş normativ hüquqi aktlar insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi baxımından təhlil edilir. Əsasını Ulu Öndərin qoyduğu Müstəqil Azərbaycanda dövlət quruculuğu siyasəti hazırda onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Хаджар ГУРБАНОВА
Главный консультант
Отдела международного права и международного сотрудничества
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики

АРХИТЕКТОР ПЕРВОЙ КОНСТИТУЦИИ
НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Р Е З Ю М Е

В статье представлена информация о беспрецедентных заслугах Общенационального Лидера нашего народа Гейдара Алиева в проведении комплексных правовых реформ в области защиты прав и свобод человека в Азербайджане, а также проанализированы принятые нормативные правовые акты в аспекте защиты прав и свобод человека. Основанная Великим Вождем политика государственного строительства в независимом Азербайджане сейчас успешно продолжается его достойным преемником, Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым.

Hajar GURBANOVA
Chief Adviser of
the Department of International Law and International Cooperation of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

THE ARCHITECT OF THE FIRST CONSTITUTION
OF INDEPENDENT AZERBAIJAN

S U M M A R Y

The article provides information about the unprecedented merits of the National Leader of our people Heydar Aliyev in the implementation of comprehensive legal reforms in the field of protection of human rights and freedoms in Azerbaijan, analyzes the adopted normative legal acts in the terms of protection of human rights and freedoms. The policy of state-building in independent Azerbaijan, founded by the Great Leader, is now being successfully pursued by his worthy successor Ilham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan.

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏKİ BƏRPANIN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: postmünaqişə dövrü, rekonstruksiya, reinteqrasiya, sülh quruculuğu, konsosionalizm, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi

Ключевые слова: постконфликтный период, реконструкция, реинтеграция, миростроительство, консоционализм, переходное правосудие

Keywords: post-conflict period, reconstruction, reintegration, peacebuilding, consociationalism, transitional justice

Məlum olduğu kimi, istənilən silahlı münaqişənin başa çatmasından sonra zəruri olaraq postmünaqişə (postmüharibə) dövrü başlanır. Bu da müharibənin (silahlı münaqişənin) nəticələrinin möhkəmləndirilməsi, qalib tərəfin silahlı qüvvələrinin nəzarətində olan ərazilərin yeni qaydalara uyğun dinc dövrə hazırlanmasından ibarət keçid dövrünü ehtiva edir. İdeal variantda postmünaqişə dövrünün sülh quruculuğu fəaliyyəti sosial qruplar arasındakı zorakılığın köklərini və ya potensial səbəblərini aradan qaldırır, münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün cəmiyyətdə gözlənti yaradır və cəmiyyəti siyasi və sosial-iqtisadi cəhətdən sabitləşdirir.

Postmüharibə dövrünün tədbirlər kompleksinə aid olan üsullar və vasitələr, onların məzmunu real ictimai vəziyyətdən, hərbi münaqişənin xarakterindən, münaqişəyə cəlb edilmiş tərəflərin statusundan və sülhməramlı fəaliyyəti həyata keçirən subyektdən (milli və ya beynəlxalq səviyyəli qurumlar olmasından, hansı təşkilatdan mandat almasından) asılı olaraq dəyişir [18]. Həmin üsul və vasitələrin tətbiqi uğurlu nəticə verdikdə özünü təmin edən, davamlı sülhü dəstəkləyən mühit yaratmaqla siyasi rəqibləri barışdırır, münaqişənin yenidən başlamasının qarşısını alır, vətəndaş cəmiyyətinin sabitliyini təmin edir və qanunun aliliyinin səmərəli mexanizmlərini yaradır. Bununla da onlar, hərbi münaqişə ilə bağlı olan müxtəlif problemləri həll etmiş olurlar [5, s. 203].

Qeyd etmək lazımdır ki, postmünaqişə dövrünün sülh quruculuğu fəaliyyəti barəsində müxtəlif elmi yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, Barnett münaqişədən sonra sülh quruculuğunu üç ölçüyə ayırır: 1) münaqişədən sonrakı ərazilərin sabitləşdirilməsi, 2) dövlət institutlarının bərpası, 3) sosial və iqtisadi məsələlərin həlli. Birinci ölçü çərçivəsindəki fəaliyyət münaqişədən sonra ölkə daxilində hüquqi qaydasını, ictimai sabitliyi gücləndirir və keçmiş döyüşçüləri müharibə vəziyyətinə qayıtmaqdan çəkindirir (silahsızlaşdırma, demobilizasiya və reinteqrasiya). İkinci ölçü çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər dövlət tərəfindən əsas ictimai xidmətləri göstərilməsi imkanlarının, habelə dövlət hakimiyyətinin özünün legitimliyinin artırılması üçün dövlət potensialını inkişaf etdirir. Üçüncü ölçü üzrə proqramlar münaqişədən sonrakı cəmiyyətin münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək və sosial-iqtisadi inkişafı təşviq etmək bacarığını formalaşdırır.

S.Forman, S.Patrick və D.Salomonsun fikrincə, postmünaqişə rekonstruksiyasının mövcud Qərb modeli üç əsas bloku – siyasi, sosial və iqtisadi bloku əhatə edir, bunlar da öz növbəsində yeddi sektora bölünür: repatriasiya və köçürmə, ictimai təhlükəsizlik, infrastrukturun bərpa, ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının bərpa, səhiyyə, təhsil və sosial təminat, idarəetmə və vətəndaş cəmiyyəti, makroiqtisadi sabitləşmə [4, s. 14]. Postmünaqişə rekonstruksiyasının bu modelinin səciyyəvi xüsusiyyəti silahlı münaqişənin mərhələli nizamlanması ilə yenidənqurma tədbirləri arasında müvəqqəti əlaqənin yaradılmasından ibarətdir. Qeyd olunan alimlər münaqişənin həllində dörd mərhələni müəyyən edirlər: böhran, böhrandan sonrakı vəziyyət (münaqişənin alıvlanması ondan həllinə qədərki dövr), münaqişənin həllindən sonrakı vəziyyət və uzunmüddətli bərpa mərhələsi [4, s. 14]. Beləliklə, onlar münaqişədən sonra cəmiyyətin bərpa üçün tədbirləri münaqişənin gedişatının mərhələləri ilə əlaqələndirmişlər.

Nəhayət, Abakumov və Radyanskaya hesab edirlər ki, münaqişədən sonrakı bərpa üç səviyyəni əhatə etməlidir: fərqi, mikrosistem və makrosistem [6,s.212], [14]. Fərqi səviyyə münaqişədən zərər çəkmiş ayrı-ayrı şəxslərin cəmiyyətin normal üzvü olaraq bərpa ilə bağlı işləri əhatə edir. Bu cür işlər həm uzunmüddətli, həm də qısamüddətli ola bilər ki, şəxsiyyətə siyasi, iqtisadi və psixoloji dəstək olsun. Mikrosistem səviyyəsində bərpa sosial qruplar və icmalarla işi əhatə edir. Bu cür iş ailə, kiçik sosial birliklər, icmalar kimi mikro qruplardakı problemləri və pozuntuları müəyyən edir. Makrosistem səviyyəsində bütövlükdə cəmiyyətlə işləmək planlaşdırılır. Belə işlər cəmiyyətin inkişafı və təkmilləşməsi üçün uzunmüddətli layihələrin (siyasi, iqtisadi, mədəni layihələr, psixoloji, reabilitasiya proqramları və s.) işlənilməsini və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Yuxarıda göstərilən yanaşmalar təkcə elmi tədqiqatlar səviyyəsində irəli sürülməmiş, həmçinin münaqişədən sonrakı yenidənqurmanın məzmunu ilə bağlı BMT, Avropa Şurası, ATƏT xətti ilə qəbul edilən ayrı-ayrı tövsiyə tipli sənədlərdə də əks olunmuşdur [7], [15], [16, s. 4-9]. Bu zaman qeyd etmək olar ki, münaqişədən sonrakı bu yenidənqurma modelində əsas diqqət hərbi, siyasi, sosial və iqtisadi bərpaya yönəlsə də, son onilliklər hüquqi sistemlə bağlı bir sıra aktual problemlərin də həll olunmasına cəhdlər göstərilir.

Bu da təbii. Çünki, fikrimizcə, postmünaqişə dövrünün rekonstruksiyası zəruri hüquqi forma olmadan səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməz. Bu ilk növbədə həmin prosesin bir-biri ilə əlaqəli mərhələlərdən ibarət olması, ictimai həyatın həssas məqamlarına toxunması, habelə zəruri olaraq ölkənin ali, yerli hakimiyyət orqanlarının, ədliyyə, hüquq mühafizə sisteminin fəaliyyətini əhatə etməsi ilə əlaqəlidir. İstənilən məqsədyönlü fəaliyyət kimi postmünaqişə dövrünün sülh quruculuğu qabaqcadan müəyyən edilmiş proqram sənədləri əsasında həyata keçirilir. Həmin sənədlərin işlək olması isə ayrı-ayrı mərhələlər üzrə müxtəlif səviyyələrdə zəruri hüquqyaradma, hüquqtətbiqetmə proseslərinin təşkilini tələb edir. İlk növbədə bərpa prosesi zamanı vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların hüquq və azadlıqlarının qorunması, səmərəli idarəçilik fəaliyyətinin təşkili, qəbul ediləcək qərarların realizəsi üçün müvəqqəti hərbi-inzibati idarəçilik, xüsusi rejimli hüquq-mühafizə orqanlarının yaradılması həyata keçirilməlidir. Həmin orqanları və qurumları təkcə qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsini deyil, əhalinin ən həssas qruplarına xüsusi diqqət yetirilməsini, humanitar yardımların ədalətli qaydada bölüşdürülməsini, azad edilmiş ərazilərin ekoloji cəhətdən təmizlənməsini də həyata keçirirlər.

Bərpa işlərinin növbəti, ikinci mərhələsində iqtisadiyyatın bərpa, maliyyə, nəqliyyat, kommunikasiya sahələrinin qaydada salınması, daimi qaydada fəaliyyət göstərən siyasi hakimiyyət orqanlarının yaradılması, onların konstitusion-hüquqi əsaslarının möhkəmlən-

dirilməsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə reallaşdırılan ən vacib tədbirlər kompleksi münaqişədən dəymiş ziyana görə mənəvi və hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi, hərbi cinayətkarlarla bağlı xüsusi məhkəmə proseslərinin təşkilindən də ibarətdir.

Postmüharibə, xüsusən də etnik-dini zəmində baş vermiş münaqişələrdən sonrakı dövr əksər hallarda zəruri konstitusion-hüquqi islahatların aparılmasını da tələb edir. Uzun sürən zorakılıq dövrlərindən sonra sülh quruculuğu tez-tez keçmiş döyüşən qruplar arasında əməkdaşlığa və dözümlülüyə yol açan konstitusiya sazişlərinin bağlanmasını tələb edir. Bir çox dövlətlərdə istifadə edilən belə ümumi üsul “konsosionalizm” üsulu hesab olunur. Əvvəlcə politoloq Arend Lijphart tərəfindən irəli sürülən “konsosionalizm” hakimiyyət bölgüsü kimi demokratik prinsiplərdən geniş yararlanmağa çağırır [9, s. 401].

Nəticə etibarilə, konsosionalizm yenidən yarana biləcək parçalanmalara qalib gələ bilən sabit bir cəmiyyət yaratmağı hədəfləyir. Konsosial müqavilələrin nümunələrinə Şimali İrlandiya, Bosniya və Herseqovina və Livanda rast gəlmək olar.

Lakin, eyni zamanda dövlət idarəçiliyi sahəsində etnik-dini mənsubiyyətin qabardılmasının təhlükəliliyini nəzərə alaraq, onun əhəmiyyətini azaltmağa çalışan Brian Barry, Donald L. Horovitz və Roland Paris kimi tədqiqatçılar müharibədən sonrakı konstitusiya quruluşunda “mötədil cəmiyyətlərin” üstünlüyünə əsaslanaraq öz konstitusiya sülh quruculuğu ideyalarını inkişaf etdirdilər. Belə ki, D. Horovitz tərəfindən müdafiə olunan mərkəzçilik yanaşması bölünmüş cəmiyyətlərdə siyasi partiyaları mötədil seçki platformasını saxlamağa və bununla da münaqişə potensialını azaltmağa təşviq edir [10, s. 56].

Postmünaqişə dövrünü yaşayan cəmiyyətlərdə hüquq-mühafizə sisteminə gəldikdə isə, burada iki başlıca fəaliyyət istiqamətini həyata keçirdiyini göstərmək olar:

- cəmiyyətdə siyasi-hüquqi sabitliyin, yeni dayanıqlı hüquq qaydasının formalaşmasını təmin etmək;
- keçmişdə yol verilmiş pozuntulara aid bütün halların araşdırılması və onlara hüquqi qiymətin verilməsi.

Əksər hallarda məhz ikinci istiqamət üçün bəzən “keçid dövrünün ədalət mühakiməsi” anlayışından da geniş istifadə edilir.

Vaxtilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, “keçmişə mühakimə etməklə, gələcək sülhə dayaq olmağa” çalışan beynəlxalq tribunalların (Nürnberg və Tokio Tribunallarının) təcrübəsi, habelə beynəlxalq humanitar hüququn sürətli inkişafı cinayət mühakimə icraatı vasitəsilə müharibə fəsadlarının tezliklə aradan qaldırılması və cəmiyyətdə sülhün bərqərar olması ideyasının əsasını qoydu.

İlk dəfə XX əsrin 80-ci illərinin sonları – 90-cı illərinin əvvəllərində Latın Amerikası və Şərqi Avropa cəmiyyətlərində hərbi xuntaların və kommunist hökumətlərinin devrilməsi və yeni demokratik, hüquqi dövlətin qurulması prosesində bir vasitə kimi nəzərdən keçirilən “keçid dövrünün ədalət mühakiməsi” anlayışı isə, hazırda daha çox ümumiyyətlə hərbi münaqişələrin (yəni həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq münaqişələrin) başa çatmasından sonrakı bərpa dövrünün zəruri elementi, həyata keçirilən bütün sosial-iqtisadi, siyasi tədbirlərin əsas təminatçısı kimi nəzərdən keçirilir.

Onun əsas fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1) hərbi münaqişə dövründə yol verilmiş, o cümlədən genişmiqyaslı xarakter almış, insan hüquqları pozuntuları hallarının tam, hərtərəfli, obyektiv araşdırılması, onlara hüquqi zəruri qiymətin verilməsi, bütün təqsirkar şəxslərin ifşa olunaraq məsuliyyətə cəlb edilməsi;

2) hərbi münaqişə dövründə müharibə qaydalarına zidd olaraq əsassız güc tətbiq edilməsi nəticəsində mülki əhalinin əmlakına dəymiş zərərin müəyyənləşdirilməsi və ödənilməsi;

3) cəmiyyətdə dayanıqlı sülhü təmin etmək, silahlı münaqişələrin alovlanmasına imkan verməmək, mövcud sabitliyi qoruyub saxlamaq və nəticədə demokratik islahatların effektivliyini təmin etmək.

Keçid dövründə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində əsas prinsip ondan ibarət idi ki, keçmişdə yol verilmiş sistemlik və kütləvi pozuntuların araşdırılması, onların nəticələrinin aradan qaldırılması sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Nəticədə, bir tərəfdən, bütün pozuntu faktları müəyyən olunmalı, onların törədilməsində iştirak etmiş şəxslər ifşa olunaraq məsuliyyətə cəlb edilməli, repressiya qurbanlarına hüquqlarının bərpası, müvafiq təzminatların ödənilməsi həyata keçirilməli, digər tərəfdən isə, gələcəkdə bu cür pozuntuların baş verməsi hallarının qarşısı alınmalıdır. Yəni, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi hərbi-siyasi münaqişə, qarşıdurma vəziyyətindən təzəcə çıxmış, yaxud bu cür qarşıdurma astanasında olan cəmiyyətdə qisasçılıq ruhunun alovlanmasının, qanuni don geydirilmiş siyasi zorakılıq hallarının genişləndirilməsinin qarşısını alacaq, əsaslı sülh, barışıq, demokratik təsisatların dayanıqlı fəaliyyətini, nəticədə əsas insan hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılmasını da təmin edəcəkdir [3].

Ümumiyyətlə isə, postmünaqişə dövrünün məhkəmə-hüquq sistemi istənilən silahlı münaqişədən, o cümlədən, uzunmüddətli vətəndaş müharibəsindən təzəcə çıxmış cəmiyyətlər üçün sosial sülhün və hüquq qaydasının təmin edilməsi üçün zəruri mexanizm hesab edilir. Bu baxımdan Mərakeş, İraq, Bosniya Herseqovina, Liberiya, Syerra-Leone, Konqo, Uqanda kimi ölkələrin təcrübəsi bariz nümunə kimi göstərilə bilər.

Bu cür ədalət mühakiməsinin subyektləri məsələsinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, ona müxtəlif hüquqi təsisatlar (məhkəmələr və kvaziməhkəmə orqanları) kateqoriyasına aid oluna bilər.

Məzmun baxımından isə bu cür fəaliyyət çoxcəhətli və rəngarəngdir. Buraya həm cinayət, mülki, inzibati işlərin ilkin olaraq araşdırılması, həm də dövlət arxivlərinin açılmasından sonra, əvvəlki hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən aparılan inzibati, cinayət, mülki iş materiallarının tam öyrənilməsi, həmin işlər üzrə əsassız olaraq məsuliyyətə cəlb edilmiş şəxslərə müvafiq təzminat proqramlarının qəbulu, habelə ölkənin əvvəlki dövlət xadimlərinin, siyasi xadimlərin, bütün yuxarı və orta səviyyəli dövlət qulluqçularının (məhkəmə, hüquq mühafizə orqanları əməkdaşları başda olmaqla) fəaliyyətlərinin ardıcıl olaraq yoxlanılması və müvafiq hüquq pozuntularında əli olan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi daxildir.

Təbii ki, əksər hallarda postmünaqişə dövrünün ədalət mühakiməsinə aid olan məsələlərlə bağlı BMT və onun ixtisaslaşdırılmış qurumları, Avropa Şurası, ATƏT, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi tərəfindən müvafiq hüquqi standartlar müəyyən edilmişdir. Həmin aktlarda postmünaqişə dövrünün hüquqi sistemi, o cümlədən ədalət mühakiməsi sistemi barədə bir sıra tövsiyələr də əks olunmuşdur. Bu tövsiyələrin təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, postmünaqişə dövrünün ədliyyə sisteminin təşkili və fəaliyyəti, əksər hallarda, konkret dövlət ərazisinin hüdudları ilə məhdudlaşan tədbirlər kompleksini nəzərə tutsa da, başlıca olaraq beynəlxalq humanitar hüququnun tənzimləmə obyektini kimi çıxış edir. Hətta ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində bununla bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər kompleksi əsasən müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədlərin və tövsiyələrin icrası üçün qəbul edilir. Hazırda, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi ilə bağlı problemlərin müzakirəsi də əsasən beynəlxalq ümumi hüquq elmi müstəvisində həyata keçirilir [3], [17].

Hazırkı dövrdə mövcud təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında keçid dövrünün ədalət mühakiməsinin tərkibinə müxtəlif tədbirlər kompleksi aid edilir: insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasında təqsiri olan şəxslərin müəyyənləşdirilməsi və cəzalandırılmasının təmin olunması; keçmişdə baş verən bütün hüquq pozuntuları haqqında məlumatların toplanması, araşdırılması səlahiyyətlərinə maliki olan dövlət qurumu kimi xüsusi komissiyaların, o cümlədən lüstrasiya komissiyalarının yaradılması; dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən və onun səlahiyyət verdiyi qurumlar tərəfindən ardıcıl olaraq həyata keçirilən, bir qayda olaraq hakimiyyət orqanlarının, müvafiq siyasi təsisatların keçmişdə yol verdiyi hüquq pozuntuları qurbanlarına, onların ailə üzvlərinə maddi və ya simvolik təzminatların verilməsini, yaxud bu mümkün olduğu təqdirdə onların hüquqlarının tam olaraq bərpa edilməsini nəzərdə tutan tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi; bütün məhkəmələrin, hüquq-mühafizə orqanlarının, hərbişdirilmiş dövlət qurumlarının insan hüquqlarına və azadlıqlarına reallıqda hörmət edən, qoruyan və müdafiə edən qurumlar sisteminə çevrilməsinə istiqamətlənmiş silsilə proqramların qəbulu və həyata keçirilməsi; repressiya, müharibə qurbanlarına dair ictimai yaddaşın qorunmasına, mühafizə edilməsinə, yol verilmiş pozuntuların, cinayət əməllərinin mahiyyətinin dərk olunmasına yönəlmiş silsilə tədbirlərin (muzeylərin, abidələrin açılışı, xüsusi maarifləndirici kursların, təbliğat-təşviqat tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi).

Göründüyü kimi, hazırda keçid dövrünün ədalət mühakiməsi anlayışı daha çox “hibrid xarakterlidir” və yalnız qismən birbaşa olaraq məhkəmə prosesinə aid edilə bilər. İstənilən halda hesab olunur ki, bütün bu tədbirlər sistemli şəkildə, birlikdə tətbiq olunmalıdır [18]. Bu da doğru yanaşmadır. Çünki burada qeyri-hüquqi tədbirləri tam həyata keçirilmədən, təqsirkar şəxslərin cinayət təqibi də səmərəli olmayacaqdır. Belə ki, zəruri institusional islahatlar həyata keçirilmədən, zəruri sənədlərin və materialların araşdırılması üçün aşkarlıq təmin edilmədən, müstəvil vəkillik, qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərən hüquq mühafizə orqanları olmadan, dinc əhaliyə qarşı müharibə cinayətlərində, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasında əli olan bütün təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması, onların mühakimə edilməsi, törədilmiş cinayət əməllərinə dair bütün halların aşkar olunması, onlara hüquqi qiymətin verilməsi mümkün olmayacaqdır. Nəticədə keçirilən məhkəmə prosesləri həqiqi ədalət mühakiməsi anlayışından uzaq olaraq, imitasiya, yaxud siyasi revanş xarakteri daşıyacaqdır.

Digər tərəfdən, müharibə qurbanlarına, onların ailə üzvlərinə maddi kompensasiyanın ödənilməsi prosesinin məhz müvafiq məhkəmə aktları ilə rəsmiləşdirilməsi düzgün olacaqdır. Bunlar məhkəmə araşdırması, lazımi hüquqi prosedurlar olmadan baş verərsə, cinayət qurbanlarının pul ilə ələ alınması, susdurulması ilə və keçmişdəki cinayətlərin ört-bastır edilməsilə nəticələnə bilər.

Göstərilən bütün tədbirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, postmünaqişə dövrünün ədalət mühakiməsi ümumi məqsəd və vəzifələri baxımından vəhdətdədir, yəni həm məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti, həm də həmin fəaliyyətlə əlaqə olaraq hüquq-mühafizə orqanlarında islahatların aparılması insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyər kimi tanınmasına, onların gələcəkdə kütləvi şəkildə pozulması hallarının qarşısının alınmasına yönəlir.

Beləliklə, aşağıdakıları nəticə olaraq qeyd etmək olar.

Postmünaqişə dövrü cəmiyyətinin bərpası anlayışının ümumiləşdirilməsi onu göstərir ki, bu fəaliyyət zəruri hüquqi forma olmadan səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməz. Bu ilk növbədə həmin prosesin bir-biri ilə əlaqəli mərhələlərdən ibarət olmasından, ictimai həyatın həssas məqamlarına toxunmasından, zəruri olaraq ölkənin ali, yerli hakimiyyət orqanlarının, ədliyyə, hüquq mühafizə sisteminin fəaliyyətini əhatə etməsindən, qabaqca-

dan müəyyən edilmiş proqram sənədləri əsasında həyata keçirilməsindən, müvafiq konstitusion islahatların aparılmasından, müxtəlif səviyyələrdə zəruri hüquqyaratma, hüquqtəbqiətmə proseslərinin təşkilini tələb etməsindən irəli gəlir.

Postmünaqişə rekonstruksiyasının əsas tərkib hissələrindən biri kimi məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki nəticə etibarilə, həmin fəaliyyət münaqişənin nəticələrinin aradan qaldırılmasına müəyyən beynəlxalq hüquqi norma və prinsiplərə əsaslanan, lakin onlarla məhdudlaşmayan, kompleks səciyyə daşıyan (yəni həm beynəlxalq hüquqa, həm də milli hüquqa aid olan) hüquqi institutdur. Bu institutun əsas təyinatı keçmişdə baş vermiş, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənafeələrinə əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vurmuş pozuntuların müəyyən olunması, araşdırılması və nəticələrinin tam aradan qaldırılmasından ibarətdir. Hesab edirik ki, hüquq elminin inkişafında əsas tendensiyalardan biri artıq bir sıra beynəlxalq hüquqi sənədlərdə yer almış “keçid dövrünün ədalət mühakiməsi” anlayışının daha dərin təhlilindən ibarət olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Forman S., Salomons D. Meeting Essential Needs in Societies Emerging from Conflict. Eaper prepared by the Center on International Cooperation for the Brookings Roundtable on the Relief to Development Gap. 2000. / <http://www.nyu.edu/pages/cic/pubs/MeetingEssentialPrint.html>
2. Forman, Shepard, Patrick, Stewart M., Salomons, Dick. Recovering from Conflict: Strategy for an International Response, Paying for Essentials, Policy Paper Series. New York, NY: Center on International Cooperation, New York University, 2000. P. 14.
3. Miall H., Ramsbotham E., Woodhouse I. Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts. Cambridge: Oxford: Polity-Press, 1999. P. 203.
4. Абакумова Ирина Владимировна, Рядинская Евгения Николаевна Особенности постконфликтного восстановления: отечественный и зарубежный опыт // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 2016. №4 (38). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-postkonfliktnogo-vosstanovleniya-otechestvennyy-i-zarubezhnyy-opyt>.
5. Доклад Генерального секретаря Организации Объединенных Наций «Господство права и правосудие переходного периода в конфликтных и постконфликтных обществах» (S/2004/616, пункт 8)
6. Джерыкин И. В. Международно-правовое регулирование привлечения к уголовной ответственности за военные преступления лиц, не достигших 18 лет: концептуальные основания и проблемы, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат юридических наук, Казань, 2020
7. Гришина Н.В. Психология конфликта. СПб.: Питер, 2004. 464 с.
8. Дарендорф Р. Современный специальный конфликт. Эссе о политике свободы // Социальный конфликт. Современные исследования: реф. сб. М., 1991. 86 с.
9. Ежегодник Республики Таджикистан / Госкомитет статистики Республики Таджикистан. Душанбе, 2003. С. 4-9.
10. Зверев П.Г. Разоружение, демобилизация и реинтеграция как направление современного миростроительства // Молодой ученый. 2014. № 13 (72).

11. Инструменты обеспечения господства права в постконфликтных государствах. Проверка: основа для практической деятельности / Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк; Женева, 2006. 25 с.
12. Музаффарли (Иманов) Н., Исмаилов Э. К вопросу о восстановлении постконфликтных территорий // Кавказ и глобализация. 2009. №2-3. / <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-vostanovlenii-postkonfliktnyh-territoriy>.
13. «Обновить диалог, вернуть доверие, восстановить безопасность». Основные направления председательства Германии в ОБСЕ в 2016 г. /Федеральное министерство иностранных дел. Рабочий штаб «Председательство ОБСЕ - 2016» Werderscher Markt 1,10117, Berlin. URL: www.diplo.de/GER2016OSCE
14. ООН и положение в Таджикистане // Справочный документ. Нью-Йорк: Март, 1995. С. 11.
15. Повалов К. А.Международно-правовые особенности специального суда по Сьерра-Леоне, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат юридических наук, Москва, 2016
16. Соколов С.В. Социальная конфликтология: учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 327 с.
17. Соттас Э. Правосудие переходного периода и санкции /<https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/225-263.pdf>
18. Фишер М. После вооруженного конфликта: восстановление разрушенного и реинтеграция общества как элементы построения мира /http://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/russian_fischer_handbook.pdf

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi müharibələrin başa çatmasından sonra cəmiyyətin maddi, mənəvi həyatının təmin olunması, münaqişə fəsadlarının aradan qaldırılması, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və yenidənqurulmasının xüsusiyyətlərinin özündə əks etdirən əsas elmi kateqoriyalar kimi ərazilərin rekonstruksiyası, reinteqrasiyası, sülh quruculuğu anlayışlarının öyrənilməsinin bugünkü səviyyəsinə əsaslanlaqla, onların məzmununu təşkil edən hüquqi tədbirlər kompleksinin nədən ibarət olduğunun müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Burada əsas diqqət Silahlı münaqişələrin başa çatmasından sonra rekonstruksiya, reinteqrasiya, sülh quruculuğu, bərpa prosesləri çərçivəsində bərpa və yenidənqurma işlərində istifadə edilən başlıca hüquqi vasitələrdən biri olaraq, ədalət məhkəməsi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Эмин Гулиев
старший консультант Аппарата Конституционного
Суда Азербайджанской Республики

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПОСЛЕВОЕННОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ

А Н Н О Т А Ц И Я

Целью статьи является изучение правовых аспектов деятельности по реконструкции, реинтеграции территорий, миростроительства, определения содержания комплекса правовых мер, направленных на обеспечение материальной и духовной жизни общества после окончания войны, ликвидацию последствий конфликта, восстановление и реконструкцию освобожденных территорий.

В центре внимания находится комплексный анализ теоретических, правовых и организационных вопросов реконструкции, реинтеграции, миростроительства, восстановительной деятельности после окончания войн и других вооруженных конфликтов, определение основных правовых инструментов, используемых при реабилитации и реконструкции, включая деятельность судебной системы.

Emin Guliyev
Senior Adviser of the Office of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

LEGAL ASPECTS OF RECONSTRUCTION IN POST-WAR TIME

A B S T R A C T

The purpose of the article is to study the legal aspects of the reconstruction, reintegration of territories, peacebuilding, determine the content of a set of legal measures aimed at ensuring the material and spiritual life of society after the end of the war, the elimination of the consequences of the conflict, the restoration and reconstruction of the liberated territories. The focus is on a comprehensive analysis of theoretical, legal and organizational issues of reconstruction, reintegration, peacebuilding, reconstruction activities after the end of wars and other armed conflicts, identification of the main legal instruments used in rehabilitation and reconstruction, including the activities of the judiciary.

Könül MƏMMƏDOVA

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Dövlət və Konstitusiyaya hüquq şöbəsinin böyük elmi işçisi,
Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNZİBATİ MƏHKƏMƏLƏRİNDƏ İNİZİBATİ İCRAAT ÜZRƏ SÜBUTETMƏ YÜKÜNÜN ANLAYIŞI VƏ İCRA MEXANİZMI

Açar sözlər: hüquq, inzibati yurisdiksiya, məhkəmə çəkişməsi, sübut

Ключевые слова: право, административная юрисдикция, судебный процесс, доказательства.

Keywords: law, administrative jurisdiction, litigation, evidence

İnzibati məhkəmə icraatında tətbiq edilən fərqli başqa bir prinsiplərdən biri sübutetmə adlı prinsipdir. Bu prinsip də işin mahiyyətinə müvafiq olaraq məhz inzibati işlər üzrə tətbiq edilən prinsiplər sırasına daxil olmaqla mübahisənin düzgün və qanuni həll edilməsində mühüm rola malikdir.

Qeyd olunan prinsipin mahiyyətini açmaq üçün ilk öncə sübutetmənin nə olduğunu aydınlaşdırmaq daha düzgün olar. Tarixə nəzər yetirdikdə görmək olur ki, sübutetmə yükünün ilkin normaları hələ qədim Roma dövrünə təsadüf edir. Roma hüquqşünasları hesab edirdilər ki, hüquqa malik olmaq istəyirsənsə, sübut etməlisən. Beləliklə, sübutetmə yükü Roma hüququnun məşhur bir düsturla ifadə etdiyi kimi : “actori incumbit probatio”. Hakimin həqiqətə çatmasında tərəflərin təqdim etdiyi sübutlar önəmli rola malikdir. Ancaq bu sübutların nə vaxt və kim tərəfindən irəli sürülməsi Roma hüququndan bəri hüquqşünasların məşğul olduğu bir məsələdir. Çünki bilavasitə sübutetmə subyektiv hüquqların dayığıdır. [1]

Hüquqşünas L.Levinin fikrincə isə, Roma hüququnda sübutetmə yükünün kimin üzərinə düşməsilə bağlı norma yox idi, yəni baxılan hüquqi mübahisə ilə əlaqədar sübutetmə yükünün kimin üzərinə düşməsilə bağlı ayrıca dəyərləndirmə aparılırdı. Roma hüququ mənbələrində müasir prosessual hüquq normaları ilə səsleşən ümumi qayda nəzərdə tutulmuşdur: şəxs qaldırdığı iddianın əsasında duran faktları sübuta yetirməliydi. Ayrı-ayrı dövrlərdə sübutetmə yükü yalnız iddiaçının, hər iki tərəfin, yalnız cavabdeh tərəfin üzərinə düşmüşdür. [2]

O da nəzərə alınmalıdır ki, müxtəlif dövrlərdə, zaman kəsimində sübutetmə yükünün qanunla tənzipləmə xüsusiyyəti fərqli xarakter daşımışdır. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, mövcud prosessual qanunvericilik isə sübut toplamaqda məhkəmənin üzərinə vəzifə qoyulmasından olduqca inamla uzaqlaşır, məhkəmənin işdə iştirak edən şəxslərin sübut etmədə əsas rolunu təmin etmək, təminat vermək vəzifəsini müəyyənləşdirir. [3]

Hüquq ədəbiyyatında sübutetməyə dair fərqli fikirlər təsbitini tapmışdır. Belə ki, A.V.Novitskyə görə, “sübutetmə yükü, sübutetmə subyektini tərəfindən onun hüquqi

mövqeyini dəstəkləmək, ortaya qoyma öhdəliyidir, ondan imtina mənfə hüquqi nəticələrə səbəb olur”. [4]

L.Lagarde adlı Fransız müəllifi işə sübut etmə yükü anlayışını ikili aspektdən izah edir: birincisi sübutları məhkəməyə təqdim etmək (l'administration de la preuve), ikincisi təqdim edilən sübutların qiymətləndirilməsi (l'établissement du fond des propositions de preuve). [5]

Azərbaycan Respublikasında da ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı təbiiq edilən vacib prinsiplərdən biri də sübut etmədir. Ədəbiyyatda bu barədə qeyd olunur ki, sübut etmə prosesinin tərkib hissəsi kimi sübut etmə yükü anlayışı mülki prosessual hüquqda sübut institutu normalarının düzgün dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Mülki işdə sübut prosesi aşağıdakı kimi aparılır: əvvəlcə bütün işdə sübut olunmalı hallar – sübut etmə predmeti, sonra hər bir tərəfin sübut etdiyi hallar – sübut etmə yükü olmalıdır. İşin mahiyyətini həll etmək üçün sübut predmetinə daxil olan hallar müəyyən edilməlidir, əks təqdirdə sübut etmə yükünü kimin daşıyacağını müəyyən etmək mümkün olmayacaq. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 56-cı maddəsi, məhkəmə sübut edilməli olan halların dairəsini müəyyənləşdirir və bununla da bütövlükdə işdə sübut predmetini formalaşdırır. Sübut etmə yükünü müəyyən edən normalar özündə həm qeyri-müəyyənlik halının aradan qaldırılmasını, həm də hakimin kimin lehinə qərar verməyini ehtiva edir. [6]

Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsində sübutlarla bağlı qeyd edilir ki, tərəflərin tələb və etirazlarını əsaslandırmaq halların və işi düzgün həll etmək üçün əhəmiyyəti olan başqa halların mövcud olduğunu və ya olmadığını məhkəmə müəyyən edərkən bu Məcəllədə və başqa qanunlarda müəyyən olunmuş qaydada əldə etdiyi məlumatlar sübutlar hesab olunur.

Məcəllədə həmçinin sübutların növləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

- yazılı və maddi sübutlar
- ekspertlərin rəyləri
- səs və video yazılar
- şahidlərin ifadələri
- işdə iştirak edən şəxslərin izahatları.[7]

Qanunvericilikdə həmçinin aşağıdakılar qeyd olunur: hər bir tərəf öz tələblərinin və etirazlarının əsası kimi istinad etdiyi halları sübut etməlidir. Dövlət orqanlarının, icra və s. orqanların aktlarının etibarsız hesab edilməsi barədə mübahisələrə baxıldıqda, həmin aktların qəbul edilməsi üçün əsas olmuş halları sübut etmək vəzifəsi bu aktı qəbul etmiş orqanın üzərinə düşür. İşdə olan sübutlar əsasında işə baxmaq mümkün olmadıqda, məhkəmə zəruri əlavə sübutlar təqdim etməyi tərəflərə təklif edə bilər. Sübutlar işdə iştirak edən şəxslər tərəfindən birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilir. İşdə iştirak edən şəxsin işdə iştirak edən və iştirak etməyən şəxslərdən və ya orqanlardan onlarda olan zəruri sübutları müstəqil əldə etmək imkanı olmadıqda o, həmin sübutları tələb etmək barədə vəsatətlə məhkəməyə müraciət edə bilər. Vəsatətdə bu sübutlarla iş üçün əhəmiyyətli olan hansı halların müəyyən edilməsi, sübutların əlamətləri və olduğu yer göstərilməlidir. Zəruri olan hallarda məhkəmə işdə iştirak edən şəxsə sübutun əldə edilməsi üçün sənəd verə bilər. Məhkəmənin tələb etdiyi sübutu onda olan şəxs bilavasitə məhkəməyə göndərir, yaxud məhkəməyə çatdırmaq üçün sorgunu təqdim edən şəxsə verir. Məhkəmə işin gedişində təqdim olunmuş ancaq o sübutları qəbul edir və nəzərə alır ki, onlar işdə tərəflərin tələblərini müəyyən edən faktlarla və hallarla əlaqədardır. Qanuna və ya digər normativ hüquqi aktlara əsasən müəyyən sübut etmə vasitələri ilə təsdiq edilməli olan işin halları

başqa sübutlarla təsdiq oluna bilməz. Məhkəmə sübutlara obyektiv, qərəzsiz, hərtərəfli və tam baxdıqdan sonra həmin sübutlara tətbiq edilməli hüquq normalarına müvafiq olaraq qiymət verir. Heç bir sübutun məhkəmə üçün qabaqcadan müəyyən edilmiş qüvvəsi yoxdur.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, işdə olan sübutlar əsasında işə baxmaq mümkün olmadıqda, məhkəmə zəruri əlavə sübutlar təqdim etməyi tərəflərə təklif edə bilər norması əsas məqsədi məhkəmənin tərəflərə sübut etmə fəaliyyətində dəstək olmasını ehtiva edir. Bu müddəaya əsaslanaraq sübut etmə fəaliyyətində məhkəmənin hüquqlarını aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

- Məhkəmədə sübut edilməli olan halların dairəsini müəyyən etmək;
- İş üzrə maraqlı şəxslərin təqdim etdikləri sübutları təhlil etmək və onları qiymətləndirmək;
- Müvafiq vəsatətlər olduqda sübutları tələb etmək;
- Əlavə sübutların təqdim edilməsini təklif etmək;
- Sübut etmə fəaliyyətində iştirak edən tərəflərə öz hüquq və vəzifələrini izah etmək.

Sübut etmə və sübutların toplanması, təqdimatı ilə bağlı normalardan kənara çıxma yalnız o halda mümkündür ki, qanunvericilikdə birbaşa hal nəzərdə tutulsun. Sübutların təqdim edilməsi işin məhkəmə icraatında hər üç instansiyada mümkündür. Belə ki, apelyasiya və kassasiya instansiyasında (yeni açılmış hallar üzrə icraatda) da müəyyən şərtlərə, tələblərə riayət etməklə yeni sübutlar təqdim oluna bilər. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi işə işdə olan və əlavə təqdim olunmuş sübutlar əsasında mahiyyəti üzrə baxır. Əlavə faktlar və sübutlar məhkəmə tərəfindən o halda qəbul edilir ki, ərizəçi onların birinci instansiya məhkəməsində təqdim edilməsinin ondan asılı olmayan səbəblərə görə mümkün olmadığını əsaslandırсын. Tərəflərin izahatlarından sonra məhkəmə zərurət olduqda işdə olan sübutları elan edir, habelə yeni təqdim olunmuş sübutları, əgər onların birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu hesab edərsə, araşdırır. Tərəflər əlavə şahidlərin çağırılması və dindirilməsi, birinci instansiya məhkəməsinin araşdırmadan imtina etdiyi digər sübutların tələb edilməsi haqqında vəsatətlər verə bilərlər.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəllənin 14-cü maddəsi sübut etmə vəzifəsi adlanır. Qeyd olunmuş sübut etmə vəzifəsi adlı prinsipə əsasən məhkəmə prosesində “mübahisələndirilən inzibati aktı qəbul etmiş inzibati orqan həmin aktın qəbul edilməsini zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etməlidir. İnzibati orqanın inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan və bilavasitə şəxsin hüquq və azadlıqlarını pozan qanunsuz müdaxiləsindən müdafiəyə dair iddialar üzrə belə müdaxiləni zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi müvafiq inzibati orqanın üzərinə düşür. İnzibati aktın qəbul edilməsi tələbinə dair (məcburetmə haqqında) iddialar üzrə həmin aktın qəbul edilməsini zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi iddiaçının üzərinə düşür. Lakin inzibati orqan iddiaçının arzuladığı inzibati aktın qəbulunu konkret halda istisna edən faktiki şərtlərin mövcudluğuna istinad etdiyi hallarda, belə şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi həmin inzibati orqanın üzərinə düşür”. [8]

Qeyd olunan prinsip qanunvericilikdə nəzərdə tutulan işin hallarının araşdırılması prinsipi ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, sözügedən prinsipə əsasən, məhkəmə proses iştirakçılarının izahatları, ərizə və təklifləri ilə, onların təqdim etdikləri sübutlarla və işdə olan digər materiallarla kifayətlənməyərək, mübahisənin düzgün həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün faktiki halları xidməti vəzifəsinə görə araşdırmağa borcludur. Məhkəmə müstəqil şəkildə öz təşəbbüsü ilə və ya proses iştirakçılarının vəsatətinə əsasən digər zəruri sübutları toplamağa borcludur.

Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, tərəflərin təqdim etdiyi sübutlarla kifayətlənməyərək işin hallarının tam araşdırılması məhkəmə, hakim üçün məcburi norma kimi müəyyənləşdirildiyindən prosessual tərəflərin inzibati məhkəmə icraatında formal sübut etmə vəzifəsi, məcburiyyəti də yoxdur.

Bu hissədə Azərbaycan Respublikasında mülki və iqtisadi işlər üzrə icraatı tənzimləyən Mülki Prosessual Məcəllə ilə bağlı qeyd etmək olar ki, qeyd olunan işlər üzrə sübutlara qiymət verilməsi, yəni sübut etmə fərqlilik təşkil edir. Məcəlləyə əsasən məhkəmənin iş üzrə müstəqil şəkildə sübutlar toplamaq vəzifəsi müəyyən edilməmiş, yəni hakim tərəflərin təqdim etdikləri sübutlarla kifayətlənərək işi həmin fakt və sübutlar əsasında həll edərək, yekunlaşdırmalıdır. Əslində bu yanaşma mülki və iqtisadi işlər üzrə işlərə baxılma barədə konkret müddətin əks edilməsilə bağlıdır. Çünki, müəyyənləşdirilmiş baxış müddətində hakimin əlavə sübutlar araşdırmaq imkanı ağlabatan deyil. Müddətin məhdudluğu və hakimin sübutları araşdırması üçün icraatı dayandırmaq hüququnun olmaması bu sözügedən icraat üzrə işlərdə hakimi müstəqil şəkildə sübut araşdırmaq öhdəliyindən azad edir. İnzibati işlərdə isə bəzi icraat işləri istisna olmaqla, ümumilikdə işə konkret baxılma müddəti şamil edilmədiyindən hakimlərin üzərində sübutlarla bağlı imperativ göstəriş müəyyənləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, mənbələrə nəzər yetirdikdə görünür ki, məhkəmənin sübut etmədə aktiv yaxud passiv qala biləcəyi hər zaman mübahisə doğurub. Göstərilir ki, məhkəmənin sübut etmə fəaliyyətində passiv rolu nəticəsində məhkəmə (hakim) sadəcə ona təqdim edilmiş sübutları tədqiq edib qərar verəcək ki, bu da qəbul edilmiş qərarın istənilən halda hüquqi həqiqətə nail ola biləcəyini sual altına qoyur. “Ex-officio” tədqiqat prinsipi isə hakimə sübut toplamaq hüququ verir. Bu hüquq hakimin vəzifəsinə də çevrilə bilər. Çünki maddi həqiqət mülki prosessual fəaliyyətin əsas məqsədidir. Ədəbiyyatdakı bununla bağlı mövqe birmənalı deyildir. Belə ki, bir qrup mütəfəkkirlər bu halda sübut etmə yükünün heç bir zaman yer dəyişdirmədiyini dedikləri halda, digər qrup fikir sahibləri isə ex-officio prinsipinin realizəsi zamanı subyektiv anlamda sübut etmə yükünün qüvvədən düşdüyünü hesab edirlər.

Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsi Plenumunun 29 sentyabr 1994-cü il tarixli 7 nömrəli qərarı istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi işlərinə baxan məhkəmələrin təcrübəsi ilə bağlı aydınlaşdırdı ki, məhkəmə hazırlıq iclası və məhkəmə prosesi zamanı: “iddiaçı və cavabdehi sübut təqdim etməyə dəvət etməlidir. Bu, mübahisənin faktiki hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv şəkildə aydınlaşdırılması üçün zəruridir. Buraya tərəflər arasında münasibətlərin xarakterini, hüquq və vəzifələrini müəyyən edən sənədlər - müqavilə, qəbz, öhdəliyin alınması, sifarişin qəbul edilməsi, sənədin təqdim edilməsi, zərərin hesablanması müəyyən edən sənədlər daxildir.

Məhkəmə iş üzrə tərəflərdən əlavə məlumat və sübutlar tələb edə bilər. Məhkəmə prosesinin iştirakçıları mübahisə ilə bağlı faktiki halların araşdırılmasında və sübutların toplanılmasında məhkəməyə yardım etməyə borcludurlar. Proses iştirakçıları tərəfindən hər hansı sübutun məhv edilməsi və ya gizlədilməsi yaxud hər hansı başqa üsulla həmin sübutun araşdırılmasına maneçilik törədilməsi qadağandır. Belə halların baş verdiyi təqdirdə, məhkəmə konkret işlə bağlı bütün xüsusiyyətləri nəzərə alaraq sübut etmə vəzifəsinin dönüşü haqqında qərardad qəbul edə bilər.

Bu aspektdən ədəbiyyatda qeyd edilir ki, inzibati proses çərçivəsində həyata keçirilən inzibati məhkəmə icraatının mühüm xüsusiyyətlərindən biri məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə zəruri sübutları və sənədləri əldə etməsidir. İnzibati orqanların sərəncamında olan müvafiq sənədləri əldə etmək imkanının vətəndaşa təmin olunması vətəndaşların hüquqları-

nın qorunmasına, inzibati orqanların fəaliyyətində şəffaflığın təmin olunmasına xidmət etməklə yanaşı, məhkəmə baxışında iddiaçının öz iddiasını müdafiə etməsi və dinlənilməsi üçün də vacib məqamlardandır. [10]

İnzibati icraat zamanı işin tərəflərinin təqdim etdiyi sübutlar da əvvəlcədən hüquqi qüvvəsinin olması qanunvericiliklə təsbitini tapmışdır. Belə ki, təqdim edilən sübutlar aidiyyəti qaydada araşdırılmalıdır ki, həmin proseduraları aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar:

- Sübutlar məhkəmə tərəfindən şifahi məhkəmə iclasında araşdırılır.
- Məhkəmə sübutlara yerində baxış keçirə, şahidləri, ekspertləri və proses iştirakçılarını dindirə, zəruri sənədləri tələb edə bilər.
- Sübutların cəlb olunmasına dair şifahi məhkəmə iclasında qaldırılmış vəsatət yalnız məhkəmənin əsaslandırılmış qərarı ilə rədd edilə bilər.
- Zəruri hallarda sədrlik edən hakim şifahi məhkəmə baxışı başlayanadək, sübutların araşdırılmasını səlahiyyətli hakim qismində məhkəmə tərkibinin üzvlərindən birinə həvalə edə bilər.
- Zəruri hallarda məhkəmə, aydınlaşdırılması zəruri olan konkret halları göstərməklə, sübutların araşdırılması və ya toplanılması üçün başqa məhkəməyə müraciət edə bilər.
- Sübutların araşdırılması zamanı məhkəmə, inzibati orqan tərəfindən həyata keçirilmiş sübutetməni təzələyə və ya tamamlaya bilər.
- Sübutlar məhkəmə tərəfindən tam və hərtərəfli araşdırıldıqdan sonra qiymətləndirilir.[8]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sübutların preyudisiallıq qaydası inzibati icraata dair işlərə də şamil edilir. Belə ki, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü, habelə cinayət təqibi üzrə qüvvəyə minmiş digər qərarı inzibati mübahisəyə baxılarkən məhkəmə üçün hadisənin olub-olmaması və şəxsin həmin hadisəyə aidiyyəti hissəsində məcburi qüvvəyə malikdir.

Avropa Məhkəməsi Van de Huk Niderlanda qarşı iş üzrə 1994-cü il 19 aprel tarixli Qərarında sübutların qiymətləndirilməsi və onların aidiyyəti və mümkünlüyü məsələsinin həllində milli məhkəmələrin səlahiyyətini nəzərə alaraq göstərmişdir ki, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi ədalət mühakiməsi orqanının üzərinə tərəflərin təqdim etdiyi mülahizələri, dəlilləri və sübutları hərtərəfli araşdırmaq vəzifəsini qoyur. [11]

Məhkəmə tərəfindən sübutların araşdırılması prosedurunda tərəflərin də iştirak etmə hüququ tanınır. Sübutların araşdırılması ilə bağlı məhkəmə iclasının yeri və vaxtı barədə proses iştirakçılara İnzibati Prosesual Məcəllənin tələbləri nəzərə alınmaqla məlumat verilir. Sübutların araşdırılması zamanı proses iştirakçıları həmçinin şahidlərə, ekspertlərə və inzibati orqanların nümayəndələrinə işin mahiyyəti üzrə suallar verə bilərlər. Əgər ki, sual ünvanlanan tərəf suala etiraz edərsə o zaman verilən sualın mümkünlüyü işə baxan məhkəmə (hakim və ya hakimlər) tərəfindən həll edilir.

Qanunvericilikdə həmçinin, iddiaçının işin tez bir zamanda həll edilməsi üçün iddiaya tələbinin təsdiqi üçün sübutların qoyulmasının mümkünlüyü və eləcə də sədrlik edən hakimin proses iştirakçısından müəyyən hadisələrə dair faktlar barədə məlumat verməyi və ya sübutetmə vasitələrini göstərməyi, onun sərəncamında olan sübutları təqdim etməyi tələb edə bilməsi, bu məqsədlə müvafiq müddət təyin oluna bilməsi barədə müddəalar da əksini tapır. Lakin qeyd olunan müddəaya əsasən haqlı olaraq bildirmək olar ki, iddiaçı ilə inzibati orqan qanunvericilikdə prosesual aspektdə bərabər hüquqlu və vəzifəli kimi qeyd edilsə də, mövcud realıqda qeyri-bərabərliyi, orqanın daha geniş imkanlara malik olması

sübutemə proseduru zamanı özünü göstərir. Belə ki, inzibati orqana münasibətdə iddiaçı şəxsin məhdud imkanlara malik olması, yəni akta, bazaya çatmağının məhdudluğu işin mahiyyəti üzrə mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənədlərin, sübutların təqdim edilməməsinə və yaxud yarımçıq, təhrif edilmiş şəkildə göstərilməsinə səbəb olur. Hətta bəzən sübuti əhəmiyyətə malik sənədlərin arxivdən tələb edilməsi zəruri olduğu halda belə faktları, sənədləri təsdiq edəcək materialları məhkəməyə gətirmək, təqdim etmək mümkün olmur. Bir sıra məhkəmə təcrübəsinə nəzər yetirdikdə açıq-aydın bəlli olur ki, inzibati orqan qanunvericiliyin tələblərini pozaraq, hətta məhkəmənin sübutları təqdim etmə tələbini pozaraq üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirmir, bəzən isə məhkəmə bu barədə konkret tədbir görmür. Elə hallar da olur ki, inzibati orqan qəbul etdiyi aktın düzgünlüyünü sübut etmək üçün istinad etdiyi material, sənəd hüquqi qüvvəyə malik olmasa da və yaxud istinad etdiyi sənəddən daha üstün qüvvəli norma, akt olsa da, kobud pozuntuya yol verərək öz hüquqlarından, imkanlarından sui-istifadə edirlər. İşin həlli üçün mühüm əhəmiyyətə malik qanunvericilik aktları ilə ziddiyyət təşkil edən və qeydiyyata alınmamış, qüvvədən düşmüş hansısa təlimatlara istinad edirlər. Bu qeyd olunan vəziyyətdə hüquqi sənədlərə əli çatmayan iddiaçı tərəflə inzibati orqan arasında hansısa bərabərlikdən tam olaraq söhbət gedə bilməz.

Sübutların araşdırılmasının da ən vacib əlaməti məhz yuxarıda qeyd olunan pozuntuların aradan qaldırılmasına xidmət etməkdir. Bu cür problemlərin aradan qaldırılması üçün isə inzibati icraata dair işlərdə məhkəmənin üzərinə müstəqil şəkildə sübutlar toplamaq vəzifəsinin qoyulması təqdirəlayiqdir. Çünki, düzgün məhkəmə araşdırılmasının aparılması, həqiqəti qanuni çərçivədə müəyyən etmək birbaşa olaraq ədalət mühakiməsinin əsas məqsədidir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsində göstərilir ki, məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir. Göstərilən maddənin məzmunu sübutun məhz nəticədə həqiqəti ehtiva etdiyini göstərir. Həqiqət anlayışına gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu müddəə həm fəlsəfədə, həm də hüquqda mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fəlsəfədə həqiqətin mütləq və nisbi həqiqətənlərlə iki növ fəqləndirilir. Mənbələrdə göstərilir ki, mütləq həqiqət – dolğun və bitkin formada olan obyektiv həqiqətə deyilir. Mütləq həqiqət elə bir biliyə deyilir ki, elmin və praktikanın sonrakı inkişafının gedişində onu təkzib etmək mümkün olmur. Lakin nisbi həqiqət isə elə bir bilikdir ki, gerçəkliyi əsasən düzgün əks etdirir. Lakin onu dolğun deyil, müəyyən həddə daxilində, müəyyən şəraitdə və münasibətlərdə əks etdirir. Elmin sonrakı inkişafında bu bilik dürləşir.

Hüquqda, məhkəmə sistemində isə həqiqətin nədə özünü ehtiva etdiyinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, anqlo-sakson hüquq sistemində xas olan formal həqiqət xalis çəkişmədir və sübutemə prosesində məhkəmənin passivliyini nəzərdə tutur: məhkəmə, tərəflərin sübut kimi təqdim etdiklərini dəyərləndirməklə kifayətlənən, qərəzsiz arbitr rolunda çıxış edir.

Roman-german hüquq sistemində aid Avropa ölkələrində əvvəllər məhkəmə tərəflərin mübahisəsini həll edən və arqumentləri dinləyən passiv arbitr rolunu deyil, əksinə prosesin fəal iştirakçısı olan, faktları müəyyən etmək və aydınlaşdırmaq, prosesə fəal müdaxilə edərək həqiqəti müəyyən etmək məqsədilə istintaqı həyata keçirən orqan rolunu oynayırdı. Sonradan kontinental Avropa hüququnun prosesual formatı dəyişərək ədalət sistemində “istintaq” əlamətləri azalmış və daha çox çəkişməli məhkəmə sistemində üstünlük verilmişdir. İş üzrə səalhiyyətli məhkəmə tərəfindən qanuni, əsaslı, obyektiv,

düzgün, qərarın qəbul edilməsi üçün isə mütləq şəkildə “audiatur et altera pars” – “digər tərəf də dinlənilməlidir” qaydası tətbiq olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələr tərəfindən həqiqətin müəyyən edilməsi müddəası xüsusi konstitusion norma olmaqla ümumi xarakterə malikdir. Həqiqət deyəndə isə ədalət mühakiməsində ancaq və ancaq qanuni şəkildə müəyyən edilmiş həqiqətə önəm verilməlidir. Hüquqda aşağıdakı şəkildəsübut növü fərqləndirilir.

“Sübutların üstünlük təşkil etməsi” standartı ABŞ Federal Münsiflər Məhkəməsinin qərarında belə izah edilmişdir: Sübutların üstünlük təşkil etməsi iş üzrə mövcud materiallarda sübutların kəmiyyətə çoxluğunu nəzərdə tutur. Sübutların üstünlüyü baxıldıqda və ona qarşı qoyulanlarla müqayisə edildikdə, daha inandırıcı qüvvəyə malik olduğunu nəzərdə tutur. Bu standart iddiaçı və cavabdehin sübut etmək istədiyi şeyin daha doğru olduğuna hakimdə qətiyyət yaratmaq deməkdir. [12]

Bu barədə haqlı olaraq qeyd olunur ki, proses zamanı həqiqətdə mövcud olan bütün hallar deyil, yalnız hüquqi əhəmiyyət daşıyan, yəni sübutetmə predmetinə aid olan hallar müəyyən edilir. Məhz bu səbəbdən hüquqi əhəmiyyət daşıyan hallar istənilən üsulla (məntiqi, elmi) deyil, sübutedici məlumatların, yəni sübutetmə vasitələrinin məhkəməyə təqdim olunmasının qanunla yol verilən üsulları ilə müəyyən edilməlidir. Belə həqiqəti şərti olaraq “hüquqi həqiqət” adlandırmaq olar. Hüquqi həqiqət prinsipi, bir növ, əvvəllər mövcud olmuş obyektiv həqiqət prinsipi ilə anqlo-sakson hüquq sisteminə xas olan xalis çəkişmə əsasında qurulan formal həqiqət prinsipi arasında kompromisdir. Çünki iş üzrə ədalətli qərar qəbul etmək üçün məhkəmə tərəflərin çəkişməsini, sübutların araşdırılmasında real iştirakını təmin etməli və digər prosesual hüquqlarını həyata keçirmələrinə köməklik göstərməlidir. Ümumiyyətlə hüquqi həqiqət prinsipinin realizəsi mexanizmi bu cürdür: iş üzrə sübutetmə predmetinə daxil olan halların təqdim edilməsi yükü tərəflərin üzərinə düşür; məhz tərəflər bu halların mövcud olub-olmamasını sübut etməyə borcludurlar; prosesdə həqiqəti isə ədalət mühakiməsi orqanı olaraq məhkəmə müəyyən edir. Nəticədə hüquqi həqiqət prinsipi mülki prosesdə tərəflər və məhkəmə arasında müəyyən iş bölgüsünə gətirib çıxarır: tərəflər işin faktiki hallarını təqdim edir, məhkəmə isə sübutları qiymətləndirir və sonda hüququ tətbiq edir. Belə iş bölgüsü Roma hüququnun “*da mihi factum, dabo tibi ius*” (“mənə faktları ver, mən sənə uyğun hüququ verəcəm”) prinsipinə əsaslanır. [13]

Konstitusiya Məhkəməsinin həmçinin digər bir qərarında göstərilir ki, hər bir tərəf öz tələblərinin və etirazlarının əsası kimi istinad etdiyi halları sübut etməlidir. Məhkəmə işin gedişində təqdim olunmuş ancaq o sübutları qəbul edir və nəzərə alır ki, onlar işdə tərəflərin tələblərini müəyyən edən faktlarla və hallarla əlaqədardır. Qətnamə iş üzrə müəyyən edilmiş həqiqi hallara və tərəflərin qarşılıqlı münasibətinə uyğun əsaslandırılmalıdır. Qətnamə çıxarıldıqda hakim sübutları qiymətləndirir, iş üçün əhəmiyyətli olan nə kimi halların müəyyən edildiyini, nə kimi halların müəyyən edilmədiyini, tərəflərin hansı hüquqi münasibətdə olmalarını, həmin iş üzrə hansı qanunun tətbiq edilməli olduğunu və iddianın təmin olunub-olunmadığını müəyyən edir. [14]

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin “Qavazov Bolqarıstana” qarşı 06 mart 2008-ci il tarixli Qərarında qeyd edilmişdir ki, sübutlar qiymətləndirilərkən, bir qayda olaraq, əsaslı şübhədən kənar standartlar tətbiq edilir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi «Brumaresku Rumıniyaya qarşı» iş üzrə 28 oktyabr 1999-cu il tarixli qərarında göstərmişdir ki, hüququn aliliyinin əsas aspektlərindən biri olan hüquqi müəyyənlik prinsipi digərləri ilə yanaşı tələb edir ki, məhkəmələr tərəfindən tamamilə həll edilmiş iş üzrə qəbul olunan yekun qərar şübhə doğurmamalıdır. Məhkəmə, özü tərəfindən müəy-

yən olunmuş işin hallarını və qənaətini formalaşdıran sübutları, bu və ya digər sübutları rədd etmək üçün istinad etdiyi dəlilləri və rəhbər tutduğu qanunları qətnamədə göstərməklə onu hüquqi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Məhkəmə sübutları sadalamaqla kifayətlənməməli, hər bir sübutun, o cümlədən şahid ifadələrinin məzmunu qətnamədə şərh edilməli, sübutlar əlaqələndirilməli, araşdırılan sübutların qəbul edilib-edilməməsinin səbəbləri aydın göstərilməlidir. [15]

Yuxarıda qeyd olunan müddəalar, eləcə də xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası və müvafiq qanunvericiliyi hər bir məhkəmənin üzərinə ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən iş üzrə obyektiv, qanuni, əsaslı və ədalətli qərar qəbul etmək vəzifəsini qoyduğundan ədalətin tam şəkildə bərqərar edilməsi üçün sübuti əhəmiyyətə malik xüsusatların, halların araşdırılması vacibdir. Müddəaların məzmunundan aydın olur ki, inzibati işlər üzrə çəkişmə prinsipi tətbiq olunsada sübut etmə vəzifəsi adlı prinsip iddiaçı və cavabdeh üzərinə inzibati işlərdən irəli gələn fərqli nüanslar üzrə tələbin təmin edilib və yaxud edilməməsini sübut etmək vəzifəsi qoyur. Bu isə özlüyündə mübahisənin daha düzgün araşdırılmasına, çəkişmə prinsipinin qanuni əsaslarla həyata keçirilməsinə, eləcə də cavabdeh tərəfin iddiaya verdiyi etirazını sözlər məcmuəsi, absurd fikirlər irəli sürməklə bildirmək əvəzinə faktlara, sübutlara əsaslanaraq haqlı olduqlarının vacibliyini bildirməyə borclu olduğundan və bununla yanaşı, cavabdeh tərəfin və iddiaçının öz tələblərini məhkəmə prosesində qanuna müvafiq şəkildə əsaslandırmaları üçün işə ciddi yanaşmalarına, ədalətli məhkəmə aktının qəbul edilməsinə, hüquqların müdafiəsinə şərait yaradır. İnzibati icraat üzrə sübut etmə yükü barədə fikrimizi aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək məqsədə müvafiqdir:

1. Sübut etmə iş üzrə hüquqi həqiqətin sübut edilməsidir.
2. İnzibati icraat üzrə işdə tərəflər tələblərini əsaslandıracaq zəruri sübutları təqdim etməlidirlər.
3. İnzibati işlərdə tərəflərin formal sübut etmə vəzifəsi müəyyən edilməmişdir
4. Mülki və iqtisadi işlərdən fərqli olaraq inzibati işlər üzrə səalhiyyətli hakimlərin üzərinə müstəqil şəkildə sübutları toplamaq vəzifəsi imperativ norma kimi qoyulmuşdur.
5. Hüquqa əsaslanan sübut etmə ədalətli, düzgün məhkəmə araşdırmasının aparılmasına, eləcə də əsaslı və qanuni aktın qəbul edilməsinə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat Siyahısı:

1. Новицкий В.А. к.ю.н., Правовые взгляды русских юристов конца XIX-XX века в области доказательственного права России. // Политические, правовые, социальные и экономические проблемы современного российского общества. Материалы VIII научно-практической конференции от 19.04.02. Ставропольский институт им. В.Д. Чурсина. Ставрополь. 2002. , 209 səh (85)
2. Учебник под ред. д.ю.н., профессора Вукот М.Л. Гражданский процесс. М.2005., 248 səh (143)
3. Андреева Т.К. к.ю.н. Комментарий к Арбитражному процессуальному кодексу РФ Агенство (ЗАО) «Библиотечка РГ» М.2003., 389 səh (82)
4. Hakan Albayrak -Yaklaşık ispat, Selçuk universiteti, Konya -2012, 109 səh (67)
5. Muhammet Özekes-Fikir ve sanat eserleri kanunu yönündən ispat və delil göstərmə yükünün dəyərləndirilməsi /Legal fikri ve senai haklar dergisi, 2013, 87 səh (56)
6. Azərbaycan Respublikası Mülki Possessual Məcəlləsinin kommentariyası / h.e.n. B.N. Əsədovun redaktəsi ilə. Bakı, Digesta, 428 səh (305)

7. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. Bakı.Digesta.2020
8. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsi. Bakı.Digesta.2020
9. Кузнецов В. Некоторые проблемы предмета доказывания в гражданском процессе РФ // Арбитражный и гражданский процесс.-2003.-N10.-С. Сəh38-45
10. Nieto, Eva – Delgado, M. Isaac and Garrido. European Administrative Law in the Constitutional Treaty. Hart Publishing. Oxford and Portland. Oregon, 2007, p. 39
11. Avropa Məhkəməsi Van de Huk Niderlanda qarşı iş üzrə 1994-cü il 19 aprel tarixli Qərarı
12. Süha Tanrıverdi-İsticvap- ispata ilişkin temel kavramlar-Anadolu Universiteti, 2015, 78 səh
13. 18 mart 2019cu il tarixli zərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsinin Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual qanunvericiliyi baxımından şərh edilməsinə dair Konst qərarı
14. “Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 82.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 2016-cı il 23 fevral tarixli Qərar
15. S.Əliyevanın şikayəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 31 may 2006-cı il tarixli Qərar

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Məhkəmələrində inzibati icraat üzrə sübuetmə yükünün anlayışı və icra mexanizmi

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə inzibati icraatda sübut prinsipinin anlayışı, mahiyyəti və rolu araşdırılır. İşin mahiyyətinə görə bu prinsip mübahisənin, o cümlədən inzibati işlərdə tətbiq olunan prinsiplərin düzgün və qanuni həllində mühüm rol oynayır. Müxtəlif dövrlərdə sübut yükünün qanunla tənzimlənməsi fərqli xarakter daşımışdır.

Sübut Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində tətbiq edilən mühüm prinsiplərdən biridir. Qanun tərəflərin iddia və etirazlarını əsaslandıran şərtlərin və işin düzgün həlli üçün digər şərtlərin olub-olmaması müəyyən edilərkən məhkəmənin qaydalara uyğun olaraq əldə etdiyi məlumatları sübut kimi qəbul edir. İnzibati icraat zamanı tərəflərin iş üzrə sübutları da qanunla əvvəlcədən müəyyən edilir. Buna görə də, təqdim olunan sübutlar düzgün şəkildə araşdırılmalıdır ki, bu prosedurlar sistemləşdirilə bilsin.

МАМЕДОВА КЁНУЛЬ
Старший научный сотрудник отдела
Государственного и конституционного права
Института права и прав человека НАНА,
Член Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики

**Определение и применение доказательств для административных
процедур в административных судах Азербайджанской Республики**

А Н Н О Т А Ц И Я

В данной статье исследуются понятие, сущность и роль принципа доказывания в административном судопроизводстве. По характеру дела этот принцип играет важную роль в правильном и законном разрешении спора, включая принципы, применяемые в административных делах. В разное время регулирование бремени доказывания законом носило различный характер.

Доказательство является одним из важных принципов отправления правосудия в Азербайджанской Республике. Закон признает сведения, полученные судом в соответствии с правилами, в качестве доказательств при определении наличия условий, обосновывающих требования и возражения сторон, иных условий для надлежащего разрешения дела. В ходе административного производства доказательства сторон по делу также предопределены законом. Следовательно, представленные доказательства должны быть надлежащим образом исследованы, чтобы эти процедуры можно было систематизировать.

MAMMADOVA KONUL
Senior researcher of
the State and Constitutional Law department of
the Institute of Law and Human Rights of ANAS,
Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan

**Definition and Application of Evidence for Administrative
Procedures in Administrative Courts of the Republic of Azerbaijan**

A B S T R A C T

This article examines the concept, essence and role of the principle of proof in administrative proceedings. According to the nature of the case, this principle has an important role in the correct and legal settlement of the dispute, including the principles applied in administrative cases. At different times, the regulation of the burden of proof by law has had a different character.

Evidence is one of the important principles applied in the administration of justice in the Republic of Azerbaijan. The law accepts the information obtained by the court in accordance with the rules as evidence when determining whether there are conditions justifying the claims and objections of the parties and other conditions for the proper resolution of the case. During the administrative proceedings, the parties' evidence regarding the case is also predetermined by law. Therefore, the evidence presented must be properly examined so that these procedures can be systematized.

UNİVERSAL YURİSDİKSİYA PRİNSİPİNİN TƏTBİQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: beynəlxalq cinayətlər, soyqırım, müharibə cinayətləri, universal yurisdiksiya prinsipi, qanunvericilik, məhkəmə təcrübəsi

Ключевые слова: международные преступления, геноцид, военные преступления, универсальная юриспруденция, законодательство, судебная практика

Keywords: international crimes, genocide, war crimes, universal jurisprudence, legislation, judicial practice

Universal yurisdiksiya cinayət yurisdiksiyasının növlərindən biri kimi istənilən dövlətin məhkəməsi tərəfindən vətəndaşlığından asılı olmayaraq müəyyən ağır cinayətlər törətmiş şəxslərin hər hansı dövlətin ərazisində törətdiyi əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Yəni universal yurisdiksiya məhkəmələrə geniş imkan yaradaraq hər bir dövlətin ərazisində müəyyən ağır cinayət törətmiş şəxsləri mühakimə etmək hüququ imkan yaradır. Universal yurisdiksiya prinsipi bir qayda olaraq bütünlükdə ölkələrin dinc həyatına təhlükə yaradan müharibə cinayətlərinə, soyqırım cinayətinə, bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətlərə və bir sıra digər ağır cinayətlərə dair tətbiq olunur.

Universal yurisdiksiya prinsipinin inkişafında ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyinin və məhkəmə təcrübəsinin rolu xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə ki, avropa dövlətlərinin qanunvericiliyi məhkəmələrinin 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş vermiş silahlı münaqişə zamanı törədilmiş beynəlxalq cinayətlərin təqibini həyata keçirməsi universal yurisdiksiya prinsipinin formalaşmasına təkan vermişdir.

Bir çox dövlətlərin cinayət qanunvericiliyinə əsasən, törədildiyi yerin qanunundan asılı olmayaraq, həmin ölkənin Cinayət Məcəlləsi dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr əsasında ölkə ərazisindən kənarında törədildikdə belə təqib edilməli olan cinayətlərə də tətbiq olunur; cinayəti törədən zaman xarici dövlətin vətəndaşı olub sonradan həmin dövlətin vətəndaşlığını əldə edən şəxslərə və ərazi dövlətində cinayət hesab olunan əməli törətdiyinə görə bu dövlətdə həbs olunan, lakin ekstradisiya xahişi edilmədiyi üçün ekstradisiya olunmayan şəxslərə münasibətdə də universal yurisdiksiyanın tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur (məsələn, Belçika, Almaniya, Albaniya və s.).

Beləliklə, bu ölkələrin cinayət qanunvericiliyi xaricdə törədilən soyqırım cinayətinə tətbiq edilir (universallıq prinsipi). Bu zaman ilkin şərt bunun beynəlxalq hüquq tərəfindən qadağan edilməməsi və hər bir konkret işdə qanuni əlaqənin olmasıdır; yalnız bu halda xaricdə, ölkə ərazisindən kənarında törədilmiş əmələ digər ölkənin cinayət qanunvericiliyinin tətbiq edilməsinə bəraət qazandırmaq olar. Belə əlaqənin olmadığı təqdirdə “forum” dövləti digər dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsini tələb edən daxili işlərə qarışmama prinsipini pozmuş olur. Müttəhimin könüllü olaraq bir neçə ay ərzində ölkəsindən kənar digər dövlətdə yaşaması, özünün orada maraqlar mərkəzini yaratması

və orada həbs edilməsi faktı bu şəxsin həmin ölkə ilə əlaqəsinin olmasını təsdiq etmiş olur.

Qeyd edilməlidir ki, soyqırım cinayəti üzərində universal yurisdiksiyanın tətbiq edilməsi onunla əsaslandırılır ki, müttəhimin universal prinsip əsasında adı çəkilən ölkələrin məhkəmələri tərəfindən mühakimə edilməsi beynəlxalq hüquq ilə qadağan edilməsin. Belə qadağa Soyqırımı dair Konvensiyanın 6-cı maddəsindən də irəli gələ bilməz.

Nəzərə alınmalıdır ki, Konvensiyada universal prinsip öz əksini tapmamış və bunun səbəbi kimi bəzi dövlətlərin beynəlxalq yurisdiksiyanın həyata keçirilməsindən imtina etməsini göstərmək olar.

Lakin bu, hər hansı qadağanın Konvensiyaya daxil edilməsinə səbəb olmamışdır. 6-cı maddənin müddələrinin tam olmaması fikri yalnız Konvensiyanın hazırlanması tarixindən irəli gəlmir; soyqırım cinayətinin yalnız ərazi dövləti və ya beynəlxalq məhkəmə tərəfindən cəzalandırılma bilməsi fikri Konvensiyanın 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş beynəlxalq cinayət olan soyqırımın bütün dövlətlər tərəfindən qarşısının alınması öhdəliyini ilə bir araya sığmır. Soyqırım cinayəti çox zaman hakimiyyət orqanları tərəfindən təşviq edildiyi, bəzi hallarda isə törədildiyi üçün ərazi dövləti tərəfindən bu cinayətin səmərəli şəkildə təqib edilməsini gözləmək mümkün deyil. Soyqırımı dair Konvensiya ilə nəzərdə tutulmuş beynəlxalq məhkəmə 1993-cü ildə Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (YBCT), 1994-cü ildə Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (RBCT) və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təsis edilməsinə qədər mövcud olmamışdır. Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı il ərzində ən çoxu on işə baxa bilər. Buna görə də etnik təmizləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı törədilmiş cinayətlərin təqib edilməsi vəzifəsi əsas etibarilə milli məhkəmələrin üzərinə düşür.

Soyqırımı dair Konvensiyanın belə quruluşu YBCT-nin Statutunun 9-cu maddəsinin 1 bəndi ilə də dəstəklənir. Belə ki, bu maddə Soyqırımı dair Konvensiyanın 6-cı maddəsindən fərqli olaraq soyqırım cinayəti üzərində milli məhkəmələrin rəqabətli yurisdiksiyasını müəyyən edir. “Milli məhkəmələr” dedikdə, yalnız ərazi dövlətinin deyil, bütün dövlətlərin məhkəmələrinin nəzərdə tutulur.

O da nəzərə alınmalıdır ki, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair Konvensiyanın tətbiqi ilə bağlı işdə (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia) bildirmişdir ki, Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquq və öhdəliklər erga omnes xarakter daşıyır və soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması öhdəliyinin heç bir ərazi məhdudiyyəti yoxdur.

Universallıq prinsipinin Soyqırımı dair Konvensiyada nəzərdə tutulmaması o deməkdir ki, iştirakçı dövlətlər bu prinsipi qəbul etməyə və başqa dövlətin ərazisində cinayət törətmiş əcnəbini təqib etməyə məcbur deyillər. Soyqırım cinayəti, adət və konvensiya beynəlxalq hüququna görə cinayət hesab olunan əməllərin cəzalandırılmasına gəlincə, heç bir beynəlxalq hüquq norması iştirakçı dövlətlərə konvensiyada nəzərdə tutulmuş minimumdan artığını etməyi qadağan etmir.

Bəzi ölkələr beynəlxalq adət hüququ və Soyqırımı dair Konvensiyanın 6-cı maddəsinin soyqırım üzərində universal yurisdiksiyanın tətbiqini qadağan etməsi ilə bağlı etirazını bildirmişdilər.

Bununla bağlı qeyd olunmalıdır ki, Almaniyanın Konstitusiyaya Məhkəməsi 2001-ci ildə bu etirazı rədd etmişdir. İlk növbədə, məhkəmə bildirmişdir ki, universal yurisdiksiyanın tətbiq edilməsinə dair beynəlxalq adət hüququ ilə müəyyən edilmiş qadağan Almaniyanın Soyqırım Konvensiyasının 1-ci maddəsi ilə üzərinə götürdüyü öhdəliyinə zidd getmiş olardı. Bu isə mümkün deyil, belə ki, soyqırımın qadağan edilməsi *jus cogensdir*. Bundan baş-

qa, məhkəmə bir daha Federal Məhkəmənin gəldiyi nəticəni təsdiq edərək bildirmişdir ki, 6-cı maddə iştirakçı dövlətlərin soyqırım üzərində universal yurisdiksiyanı tətbiq etmələrini qadağan etmir. Məhkəmə xüsusilə bildirmişdir: “Universallıq prinsipi dövlətlər birliyinin hüquqi maraqlarını təhlükə altına alan bəzi əməllərə münasibətdə tətbiq edilir. Soyqırma dair Konvensiyanın universal yurisdiksiya ilə bağlı müddəanı özündə əks etdirməsi məsələsi təfsir vasitəsilə müəyyən edilməlidir. Aşağı məhkəmələr mətni təfsirə əsasən düzgün olaraq müəyyənləşdirmişlər ki, Soyqırım Konvensiyasının 6-cı maddəsi Almaniyaya cinayət yurisdiksiyası üçün hər hansı bir qadağa müəyyən etmir. Digər tərəfdən, Konvensiya yurisdiksiya məsələsini müstəsna olaraq müəyyənləşdirməmişdir, belə ki, burada məsələ, aktiv və ya passiv vətəndaşlıq prinsipi qeyd olunmur. Məhkəmələr Soyqırım Konvensiyasının 1-ci maddəsini onun cinayətin effektiv cəzalandırılmasından ibarət olan məqsədinə uyğun olaraq təfsir etmişdir; beləliklə, universallıq prinsipinin qeyd olunmaması faktı yalnız o deməkdir ki, soyqırım cinayəti törətmiş şəxslərin təqib olunması iştirakçı dövlətlərin vəzifəsi deyil, lakin onlar bu prinsip əsasında bunu etmək hüququna malikdirlər”.

Qeyd olunmalıdır ki, təqsirləndirilən şəxs (Jorgic) Almaniyaya məhkəmələrinin qərarlarından Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə şikayət edərək ona münasibətdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin I bəndi və 6-cı maddəsinin I bəndinin pozulduğunu iddia etmişdir. O, şikayətində xüsusilə bildirmişdir ki, beynəlxalq hüququn daxili işlərə qarışmama prinsipi Almaniyaya məhkəmələrinə əcnəbini xarici ölkə ərazisində xaricilərə qarşı törədilən soyqırım əməlinə görə təqib etməyi qadağan edir. Jorgic eyni zamanda qeyd etmişdir ki, Almaniyaya məhkəmələri işə bu ölkənin Cinayət Məcəlləsinin 6-cı maddəsində əks olunmuş beynəlxalq cinayət hüququnun universal yurisdiksiya prinsipi əsasında baxmaq hüququna malik deyildi, belə ki, soyqırım cinayətinə münasibətdə bu prinsipin tətbiq edilməsi beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmamışdır. Şikayətçinin fikrincə, Soyqırım əleyhinə Konvensiyanın 6-cı maddəsi yalnız ərazi dövləti və beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yurisdiksiyasını nəzərdə tutur. Məhkəməyə şikayət ilə bağlı göndərdiyi qeydlərində Almaniyaya hökuməti məhkəmələrinin Konvensiyanın 5-ci maddəsinin I bəndində nəzərdə tutulmuş “səlahiyyətli məhkəmə” (“...Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş aşağıdakı hallardan və qaydadan başqa, azadlıqdan məhrum edilə bilməz: a. səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin qanuni həbsə alınması;...”)) və 6-cı maddəsinin I bəndində nəzərdə tutulmuş “qanun əsasında yaradılmış məhkəmə” (“Hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir”) tələblərinə cavab verdiyini qeyd etmişdir.

Hökumət daha sonra bildirmişdir ki, Almaniyaya Cinayət Məcəlləsinə əsasən ölkə məhkəmələri şikayətçinin ittiham olunduğu cinayətlər üzərində yurisdiksiyaya malik olmuşdur. Burada eyni zamanda, daxili işlərə qarışmama prinsipi də pozulmamışdır, belə ki, şikayətçi uzun müddət Almaniyaya ərazisində yaşamış, orada qeydiyyatda olmuş və Almaniyaya ərazisində həbs edilmişdir. Bundan əlavə, Almaniyaya Bosniya və Herseqovinada keçirilmiş hərbi və humanitar əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Beləliklə də, Almaniyaya ilə törədilən cinayət arasında qanuni əlaqə olmuşdur. Almaniyaya hökuməti bildirmişdir ki, beynəlxalq ümumi adət hüququnda tanınmış universal yurisdiksiya prinsipi bütün dövlətlərə ümumilikdə beynəlxalq birliyin maraqlarına qarşı yönələn beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər, o cümlədən soyqırım üzərində, cinayətin kim tərəfindən və harada törədilməsindən asılı olmayaraq, öz yurisdiksiyasını həyata keçirmək hüququnu verir.

Avropa Məhkəməsi iş ilə bağlı qərarını 12 iyul 2007-ci ildə qəbul etmişdir. Məhkəmə qərarında bildirmişdir ki, soyqırım əleyhinə Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər universal yurisdiksiya prinsipini Konvensiyaya daxil etməsələr də, Konvensiyanın I maddəsinə uyğun olaraq bu dövlətlər qadağan edilməsi *jus cogens* olan soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması ilə bağlı *erga omnes* öhdəlik daşıyırlar.

Avropa Məhkəməsi soyqırım cinayətinin eksterritorial yurisdiksiya əsasında təqib edilməsini qanunvericiliklə nəzərdə tutan dövlətlərin bu cinayət üzərində yurisdiksiyalarını həyata keçirmələrinin Soyqırım əleyhinə Konvensiyanın məqsədlərinə zidd olmadığı barədə Almaniya milli məhkəmələrinin gəldiyi nəticəni əsaslı hesab etmişdir.

Beləliklə, Avropa Məhkəməsi belə qənaətə gəlmişdir ki, məhkəmələr Soyqırım əleyhinə Konvensiyanın yurisdiksiya ilə bağlı 6-cı maddəsinə düzgün təfsir etmişdir. Məhkəmə eyni zamanda bildirmişdir ki, soyqırım cinayəti üzərində universal yurisdiksiyanın tətbiq edilməsi Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı tərəfindən açıq şəkildə tanınmışdır. Həmçinin məhkəmələr müvafiq daxili qanunvericilik və beynəlxalq ümumi hüquq normalarını düzgün olaraq təfsir etmiş və bu mənada, şikayətçinin soyqırım cinayətinə görə öz yurisdiksiyası əsasında mühakimə edilməsi üçün kifayətedici əsaslara malik olmuşdur.

Nəticədə şikayətçinin işinə Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin I bəndində nəzərdə tutulmuş mənada “qanun əsasında yaradılmış məhkəmə” tərəfindən baxılmışdır və buna görə də onun həmin norma ilə nəzərdə tutulmuş hüquqları pozulmamışdır. Eyni zamanda, Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, şikayətçi, həmçinin Konvensiyanın 5-ci maddəsinin I bəndinin mənasında “səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra” qanuni həbsə alınmışdır və bu baxımdan, onun bu maddə ilə nəzərdə tutulmuş hüquqları da pozulmamışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, hazırda Suriya və İraqdakı münaqişələrdə beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər barəsində də avropa ölkələrinin universal yurisdiksiya əsasında prosesləri həyata keçirilir. Bu işlər üzrə təqsirləndirilən şəxslərin bir qismi avropa ölkələrinin vətəndaşı olsa da, digərlərində təqsirləndirilən şəxslər Suriya və İraq vətəndaşlarıdır və onlarla bağlı cinayət işi universal yurisdiksiya əsasında başlanmışdır.

Göründüyü kimi avropa ölkələrinin məhkəmələri başqa dövlətin ərazisində beynəlxalq cinayət törətmiş şəxsin onların ərazisində məsuliyyətə cəlb oluna bilməsi üçün onun bu ölkə (“forum” dövlət) ilə kifayətedici əlaqəsinin olmasını tələb edir.. Bu əlaqə hər dəfə konkret işə baxan məhkəmənin özü tərəfindən müəyyənləşdirilməlidir. Məhkəmələr bəzi hallarda zərərçəkmiş şəxsin şikayət verilən ölkədə olmasını və şikayətin onun tərəfindən verilməsini işə bu ölkədə baxılması üçün kifayətedici hesab etmir. Lakin məhkəmələr hesab edir ki, cinayət törədilməsində şübhə edilən şəxsin məhkəmənin keçirildiyi dövlətin ərazisində olması universal yurisdiksiyanın tətbiq edilməsi üçün kifayətedici əlaqədir (əsasdır).

Qeyd olunmalıdır ki, yuxarıda sadalanan ölkələrin qanunvericiliyi beynəlxalq cinayət törətmiş şəxsin şikayət verilən ərazidə məsuliyyətə cəlb oluna bilməsi üçün “forum” dövlət ilə əlaqəsini tələb etmir.

Məsələn, Almaniyanın Beynəlxalq Hüquq Əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsinin 1-ci hissəsinin I maddəsinə əsasən, bu qanun burada müəyyən edilmiş beynəlxalq hüquq əleyhinə olan bütün cinayətlərə, hətta bu cinayət xaricdə törədildikdə və Almaniya ilə heç bir əlaqəsi olmadıqda belə tətbiq olunur. Bu Məcəllədə sadalanmış cinayətlər beynəlxalq birliyin həyati maraqlarını təhlükə altına alır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu onları “bütünlükdə beynəlxalq birliyi narahat edən ən ciddi cinayətlər” kimi təsvir edir. Buna

görə də bu cinayətlər transmilli xarakterə malikdir və onlar barəsində universal yurisdiksiya tətbiq olunur. Onların xüsusi təsiri nəzərə alınmaqla, eksterritorial cinayətlərin təqibi, hətta onlar xaricilər tərəfindən törədildikdə belə, dövlətlərin suverenliyinə qanunsuz müdaxilə kimi qiymətləndirilə bilməz. Buna görə də bu Məcəllə ilə cinayət hesab olunan ekstraterritorial əməllərə Almaniya cinayət hüquqununun tətbiq olunması xüsusi daxili əlaqənin olmasından asılı deyil.

Ümid edirik ki, hal-hazırda Ukraynada beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər tezliklə öz cəzasını tapacaq və məhkəmələr tərəfindən universal yurisdiksiya əsasında cinayət işləri üzrə qəbul ediləcək qərarlar beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərin təqibi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən universal yurisdiksiya prinsipinin təşəkkülünə təkan yaradacaq.

X Ü L A S Ə

Məqalədə universal yurisdiksiya prinsipini səciyyələndirən əlamətlər təhlil olunur. Belə ki, bu prinsip istənilən dövlətin məhkəməsi tərəfindən vətəndaşlığından asılı olmayaraq müəyyən ağır cinayətlər törətmiş şəxslərin hər hansı dövlətin ərazisində törətdiyi əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Universal yurisdiksiya prinsipi bir qayda olaraq bütünlükdə ölkələrin dinc həyatına təhlükə yaradan müharibə cinayətlərinə, soyqırım cinayətinə, bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətlərə və bir sıra digər ağır cinayətlərə dair tətbiq olunur.

Этибар Алиев
Консультант Аппарата Конституционного Суда
Азербайджанской Республики

Основания применения принципа всеобщей универсальной подсудности

Р Е З Ю М Е

В статье анализируются признаки, характеризующие принцип всеобщей универсальной подсудности. Так, данный принцип охватывает случаи привлечения на территории любого государства к уголовной ответственности лиц, совершивших определенные тяжкие преступления, независимо от их гражданства. Принцип всеобщей подсудности применяется, как правило, в отношении военных преступлений, преступлений геноцида, преступлений против человечности и ряда других тяжких преступлений, создающих угрозу мирной жизни стран в целом.

Etibar Aliyev
Adviser of the Office of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

**GROUNDS FOR APPLYING THE PRINCIPLE
 OF UNIVERSAL JURISDICTION**

S U M M A R Y

The article analyzes the signs characterizing the principle of universal jurisdiction. Thus, this principle presupposes that the court of any State is criminally liable for the commission on the territory of any State of the acts of persons who have committed certain serious crimes, regardless of their nationality. The principle of universal jurisdiction is applied, as a rule, in relation to war crimes, crimes of genocide, crimes against humanity and a number of other serious crimes that threaten the peaceful life of countries as a whole.

Günəl Kərimova-Səmədova

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi
Aparatının Mülki hüquq şöbəsinin baş mütəxəssisi

DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ SİSTEMİNDƏ KONSTITUSİYA NƏZARƏTİNİN YERİ

Açar sözlər: konstitusiyanın aliliyi, dövlət hakimiyyəti, hakimiyyət bölgüsü, konstitusiyaya nəzarət

Ключевые слова: верховенство конституции, государственная власть, разделение властей, конституционный контроль

Keywords: supremacy of the constitution, state power, separation of powers, constitutional control

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət cəmiyyəti idarəetməsində keçmiş idarəetmə qaydalarından əsaslı şəkildə fərqlənən yeni prinsiplərin tətbiq olunması yolunu tutmuşdur. Bu isə öz növbəsində əvvəllər mövcud olmayan və yeni dövlət quruculuğu ilə bağlı olaraq təşkil olunan dövlət orqanlarının (məsələn, Konstitusiyaya Məhkəməsi, İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil İnstitutu və s.) fəaliyyətinin nəzəri təcrübə əsaslarının işlənilib hazırlanmasını zəruri edir.

Konstitusiyaya nəzarətinin mahiyyətinin açılması üçün konstitusiyaya nəzarətinin sıx bağlı olduğu hüquqi dövlət, hakimiyyətin bölünməsi, dövlət hakimiyyətinin vahidliyi, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən orqanın, yəni Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin dövlət hakimiyyət orqanları sistemində yerini müəyyən etmək lazımdır.

1995-ci il Konstitusiyasının Preambulasında elan edilən Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biri də qanunların aliliyini təmin edən hüquqi dövlət qurmaqdır.

Hüquqi dövlət dedikdə, öz fəaliyyətini hüquqla məhdudlaşdıran, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqların təmin olunmasını özünün başlıca məqsədi hesab edən dövlət başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsində, “Dövlətin əsasları” bölməsinə Azərbaycanı hüquqi dövlət kimi xarakterizə edən bir sıra əlamətləri qeyd olunub. Bu müddəaya əsasən Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır.

Konstitusiyaya nəzarətinin dövlət hakimiyyəti sistemində yerinin müəyyən edilməsi məqsədilə ilk növbədə, dövlət hakimiyyətinin özünün mahiyyətinin açılması və onun hansı meyarlara əsasən ictimai hakimiyyətdən fərqləndirilməsi məsələsinin aydınlaşdırılması zəruridir.

Məlumdur ki, cəmiyyət və hakimiyyət bir-birilə bağlı və qarşılıqlı şərtlənən amillərdir. İnsan cəmiyyətinin yaradılması ilə ilkin elementləri görünən sosial hakimiyyət iki müxtəlif formada təzahür edir – ictimai və dövlət hakimiyyəti.

Dövlət hakimiyyətinin sosial məzmununu ümumi rifaha yönələn işlər və funksiyalar, mahiyyətini isə ilk növbədə, onun insanların iradəvi, məqsədyönlü fəaliyyətini müəyyən

etmək, ictimai həyatın müxtəlif sahələrini şüurlu surətdə idarə olunması son nəticədə isə insan hüquqlarının təmin olunması məqsədilə idarəçilik münasibətlərinin bütün iştirakçılarının davranışlarını vahid başlanğıc altında birləşdirmək təşkil edir.

Dövlət hakimiyyəti sosial hakimiyyətin təzahür forması kimi siyasi hakimiyyət olaraq cəmiyyətdə arbitr rolunu oynayır. Həmçinin, dövlət hakimiyyəti qeyri-dövlət siyasi hakimiyyətdən, o cümlədən ictimai hakimiyyətdən fərqli olaraq xüsusi həyata keçirilmə mexanizminə malikdir. Dövlət hakimiyyəti hüquqi formada öz əksini taparaq xüsusi aparat – dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir və yalnız dövlət hakimiyyəti bütün cəmiyyət adından leqallaşdırılmış, əksər hallarda isə legitimləşdirilmiş məcburetəməni tətbiq etmə səlahiyyətinə malikdir.

Nəhayət, dövlət hakimiyyəti cəmiyyətdə hüquqi və demək olar ki, həmişə faktiki aliliyə malik olur, yəni dövlət hakimiyyəti suverenlik əlamətinə malikdir. Dövlət hakimiyyətinin vahidliyi dövlətin özünün yaranması ilə bağlıdır. Bu ilk növbədə, dövlətdə öz təbiətinə və prinsiplial məqsədlərinə görə müxtəlif olan, özlərinin dövlət məcburetəmə vasitələrinə malik olan iki, üç və daha artıq “dövlət hakimiyyəti”-nin mövcudluğunun mümkün olmasını nəzərdə tutur.

Ş.L.Monteskyenin təklif etdiyi hakimiyyətin bölünməsi prinsipi heç də dövlət hakimiyyətini qəti surətdə sosial baxımdan bölünməsinə deyil “...hakimiyyətin hər üç təzahür forması burada vəhdətdədir...” (3, səh.67) fikri nəzərə alınaraq təşkilati hüquqi cəhətdən dövlət hakimiyyət funksiyalarının ayrı-ayrı dövlət orqanları arasında bölünməsidir.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemini ehtiva edən “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunun 19-cu maddəsi düzgün olaraq Konstitusiya Məhkəməsinə ümumi məhkəmə sisteminə aid etməmişdir. Konstitusiya Məhkəməsinin konstitusiya nəzarətini həyata keçirmək imkanı bu məhkəməni heç bir halda üç pilləli məhkəmə sisteminin davamı kimi çıxış edən növbəti instansiyaya çevirməməlidir. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunda (m.4), prosessual məcəllələrdə Konstitusiya Məhkəməsi digər məhkəmə hakimiyyət orqanları ilə heç bir sistem bağlılığına malik deyil. Konstitusiya icraatının digər məhkəmələrin fəaliyyətini tənzimləyən prosessual məcəllələrlə tənzimlənməməsi və bu məsələlərə “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanunda yer verilməsi Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi statusunu digər məhkəmələrdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdəndir. Qanun 1.1-ci maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanıdır. (2,səh.35)

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini yalnız məhkəmələr həyata keçirir. Məhkəmə hakimiyyətini isə Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə, Apellyasiya Məhkəmələri, ümumi məhkəmələr və digər ixtisaslaşmış məhkəmələr həyata keçirirlər. Deməli, qanunvericilik konstitusiya icraatını (bunun əsasında dayanan konstitusiya nəzarətini) mülki və cinayət mühakimə icraatları ilə yanaşı ədalət mühakiməsinin, o cümlədən məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətinə daxil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB və Baltıqyanı dövlətlərdə də konstitusiya məhkəmələri konstitusiya icraatını həyata keçirmək yolu ilə məhkəmə hakimiyyətini reallaşdıran orqanlar hesab olunurlar. Bununla əlaqədar olaraq konstitusiya məhkəmələrinə malik olan əksər dövlətlərdə onlar haqqında müddəalar ya Konstitusiyanın məhkəmə hakimiyyətinə həsr olunmuş fəslinə (Azərbaycan, Gürcüstan, RF, Özbəkistan), ya da məhkəmələr və ədalət mühakiməsinə həsr olunmuş fəslə (Belarus, Qırğızıstan, Latviya, Tacikistan, Estoniya) daxil edilmişdir. Üçüncü qrup dövlətlərdə isə bu

orqanların statusu məhkəmə hakimiyyəti haqqında fəsilə əlaqələndirilən “Konstitusiya Məhkəməsi” fəslində müəyyən olunur (Litva, Moldova, Ukrayna).

Konstitusiya nəzarəti anlayışı konstitusiya hüquq elmində ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən hesab olunur. Bu mübahisələr həmin məfhumun geniş və ya dar mənada dərk olunmasından, həmin nəzarəti həyata keçirən subyektlərin dairəsinin və nəhayət obyektlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar meydana çıxır.

Hüquq ədəbiyyatında konstitusiyanın aliliyinin və birbaşa hüquqi qüvvəsinin təmin edilməsi və onun müdafiəsinin hüquqi vasitələrini (mexanizmlərini) ifadə etmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunur: dar və geniş mənada “konstitution ədliyyə”, “konstitution yurisdiksiya”, “konstitution ədalət mühakiməsi” və s. Bu zaman bəzi alimər bu anlayışları eyniləşdirir və onları sinonim anlayış kimi istifadə edirlər. Digərləri isə tədqiqatın hərtərəfli aparılması məqsədilə onları bir-birindən fərqləndirirlər.

Adətən dar mənada konstitusiya nəzarəti dedikdə, nəzarət orqanının (məsələn, SSRİ konstitusiya nəzarəti Komitəsi) səlahiyyətli şəxsin (bu səlahiyyət bir qayda olaraq parlament tərəfindən verilir) hər hansı konstitution kolliziyasının həlli zamanı yalnız normativ hüquqi aktın qeyri-konstitutionluğuna diqqət cəlb etmək və ya normativ aktın hüquqi qüvvəsini dayandırmaq imkanı başa düşülür. Burada mübahisələndirilən aktı ləğv etmək və ya dəyişmək səlahiyyəti isə onun üzərində nəzarəti həyata keçirilən orqana məxsus olur.

Geniş mənada konstitusiya nəzarəti dedikdə isə, dövlət orqanları arasında elə münasibətlər sistemi başa düşülür ki, həmin sistemdə nəzarət edən subyektlər (məsələn, parlament, dövlət başçısı, Konstitusiya məhkəməsi) mübahisəli məsələ ilə əlaqədar yekun qərar vermək, o cümlədən qeyri-konstitution hesab olunmuş aktı ləğv etmək səlahiyyətinə malik olurlar.

Konstitusiya nəzarəti dedikdə ilk növbədə, qanunların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması başa düşülür. Bu cür yoxlama özündə konstitusiyanın şərhini də ehtiva edir.

Məhz konstitusiya nəzarəti qaydası konstitusiya və qanunlarla müəyyən edilən hüquq qaydasının gözlənilməsinə xidmət edir. Bilavasitə konstitusiya mühakimə qurumu hüquqi nəticəni formalaşdırmaqla qanun çərçivəsində digər hakimiyyət orqanını səlahiyyət həddini aşmaqdan, sui-istifadədən çəkindirir. Bu zaman konstitusiya məhkəmə hakimiyyəti istənilən digər hakimiyyət avtoritetindən yüksəkdə dayanır, ali icra və qanunverici hakimiyyətlərin qarşıdurması, səlahiyyətlərin mübahisələndirildiyi halda müstəqil dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edir. (2, səh.12)

N.V.Vitruk konstitusiya nəzarəti anlayışı altında səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarının normativ aktlar sistemində konstitusiyanın aliliyini, bütün dövlət ərazisində ictimai münasibətlərin subyektlərinin fəaliyyətində birbaşa hüquqi qüvvəni təmin istiqamətində həyata keçirdikləri spesifik funksiyanın başa düşülməsini təklif edir. Müəllifin fikrincə, konstitusiya nəzarəti ali hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi akt kimi dövlətin konstitusiyanın mühafizəsinin ixtisaslaşdırılmış mexanizmi kimi çıxış edə bilər. (5, səh.71)

V.V.Maklakovun fikrincə konstitusiya nəzarəti – qanunvericilik qaydasında müəyyən olunmuş dövlət orqanları və xüsusi şəxslər tərəfindən qəbul olunan aktların dövlətin əsas qanununa uyğunluğunun yoxlanılmasına yönələn prosedurdur. Qeyd etmək lazımdır ki, konstitutionluq üzərində nəzarət özündə müxtəlif aktların yoxlanılmasını ehtiva edir və daim mövcud olmuş aşağı hüquqi qüvvəli normanın ali hüquqi qüvvəyə malik normalara uyğunluğu problemini əks etdirir. Əgər yoxlama imkanları bütün qəbul olunan aktlara şamil edilirsə, bu halda geniş mənada konstitusiya nəzarətindən danışmaq olar. Bəzən isə konsti-

tusiya nəzarəti dar mənada dərk olunur. Bu isə özündə qanunvericilik hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi aktların əsas qanuna uyğunluğunu əks etdirir. (4, səh13-14)

Konstitusiyaya nəzarətinin ümumi anlayışı verilərkən nəzərə alınmalı olan bəzi şərtləri qeyd etmək zəruridir. Konstitusiyaya nəzarətinin mahiyyəti dövlətin özünəməxsus cəhətləri ilə bağlı olduğuna görə, onun anlayışı verilərkən ilk növbədə, dövlətin təcrübədə hansı konstitusiyaya nəzarəti modelini tətbiq etdiyi nəzərə alınmalıdır. Konstitusiyaya nəzarətinin anlayışına məhz hansı məsələlərin konstitusiyaya nəzarəti predmeti dairəsinə daxil olması problemi həll olunmalı, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən orqanların dairəsi müəyyən edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında konstitusiyaya nəzarəti dedikdə, (burada konstitusiyaya nəzarəti məhdud mənada götürülür və sırf ixtisaslaşmış orqan olan Konstitusiyaya Məhkəməsi timsalında onun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur) Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilən aşağı hüquqi qüvvəyə malik aktın yüksək hüquqi qüvvəyə malik akta obyektiv hüquq baxımından uyğunluğunun yoxlanılmasına, müxtəlif hakimiyyət qollarına mənsub olan dövlət orqanları arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələrin həllinə, hüquq prinsipləri rəhbər tutularaq normativ hüquqi aktların şərhinə yönəlmiş və nəticədə hüquqi dövlətin bərqərar olmasına xidmət edən dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti başa düşülür.

Beləliklə, Konstitusiyaya Məhkəməsi müstəsna olaraq konstitusiyaya ədalət mühakiməsini həyata keçirən ixtisaslaşmış, müstəqil ali konstitusiyaya ədalət mühakiməsi orqanı kimi Konstitusiyaya ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair fəaliyyəti həyata keçirən məhkəmə orqanıdır. (2,səh.38)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası
2. F.S.Abdullayev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Hüquqi mövqeləri. II cild. Bakı 2018
3. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol Antolojiya. Bakı, 2002
4. В.В.Маклаков Конституционный контроль в буржуазных и развивающихся странах. 1988, стр.13-14
5. Н.В.Витрук Конституционное правосудие в России (1991-2001 годы) Очерки теории и практики “Городец-издать”, стр.71

X Ü L A S Ə

Konstitusiyaya nəzarətinin mahiyyətinin açılması üçün konstitusiyaya nəzarətinin sıx bağlı olduğu hüquqi dövlət, hakimiyyətin bölünməsi, dövlət hakimiyyətinin vahidliyi, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən orqanın, yəni Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin dövlət hakimiyyət orqanları sistemində yeri müəyyən edilir.

Гюнель Керимова-Самедова
Главный специалист отдела гражданского права
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики

Место конституционного контроля в системе государственной власти

Р Е З Ю М Е

В статье для раскрытия сущности конституционного контроля дается понятие правового государства, принципа разделения властей, единства государственной власти, определяется место органа конституционного контроля, то есть Конституционного суда Азербайджанской Республики в системе органов государственной власти.

Gunel Karimova-Samadova
Chief Specialist of the Civil Law Department of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

The place of constitutional control in the system of state power

S U M M A R Y

The article, to reveal the essence of constitutional control, gives the concept of the rule of law, the principle of separation of powers, unity of state power, determines the place of the constitutional control body, that is, the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan in the system of state authorities.

Redaktorlar:

Tələt Binnətzadə
Fidan Mövsümova
Nigar Yusubova
Cəmilə Məmmədova
Günəl Kərimova-Səmədova

Çapa imzalanmışdır 05.05.2022. Kağız formatı 60x90 1/8.
Fiziki çap vərəqi 39. Tirajı 200.

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru